

Europska unija
Zajedno do fondova EU

**KREATIVNA ČETVRT
DUBROVNIKA**

**CREATIVE HUB OF
DUBROVNIK**

Projekt je sufinancirala Europska unija
iz Europskog fonda za regionalni razvoj

LAZARETI U DUBROVNIKU
Početak karantenske službe u Europi

Izdavač:
ZAVOD ZA OBNOVU DUBROVNIKA
C. Zuzorić 6, 20000 Dubrovnik
e-mail: zod@zod.hr
www: zod.hr

Za izdavača:
MIHAELA SKURIĆ

Voditeljica projekta "Lazareti – kreativna četvrt Dubrovnika":
IVA CAREVIĆ PEKOVIĆ

Lektor:
MAJA MILOŠEVIĆ

Grafičko oblikovanje i tisak:
ALFA 2 d.o.o. - Dubrovnik

Naklada:
500 primjeraka na hrvatskom i
500 primjeraka na engleskom jeziku

Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije
www.strukturnifondovi.hr

ISBN 978-953-55993-2-6

CIP .....

LAZARETI U DUBROVNIKU

Početak karantenske službe u Europi

Urednik:

ANTE MILOŠEVIĆ

ZAVOD ZA OBNOVU DUBROVNIKA

Dubrovnik, 2018.

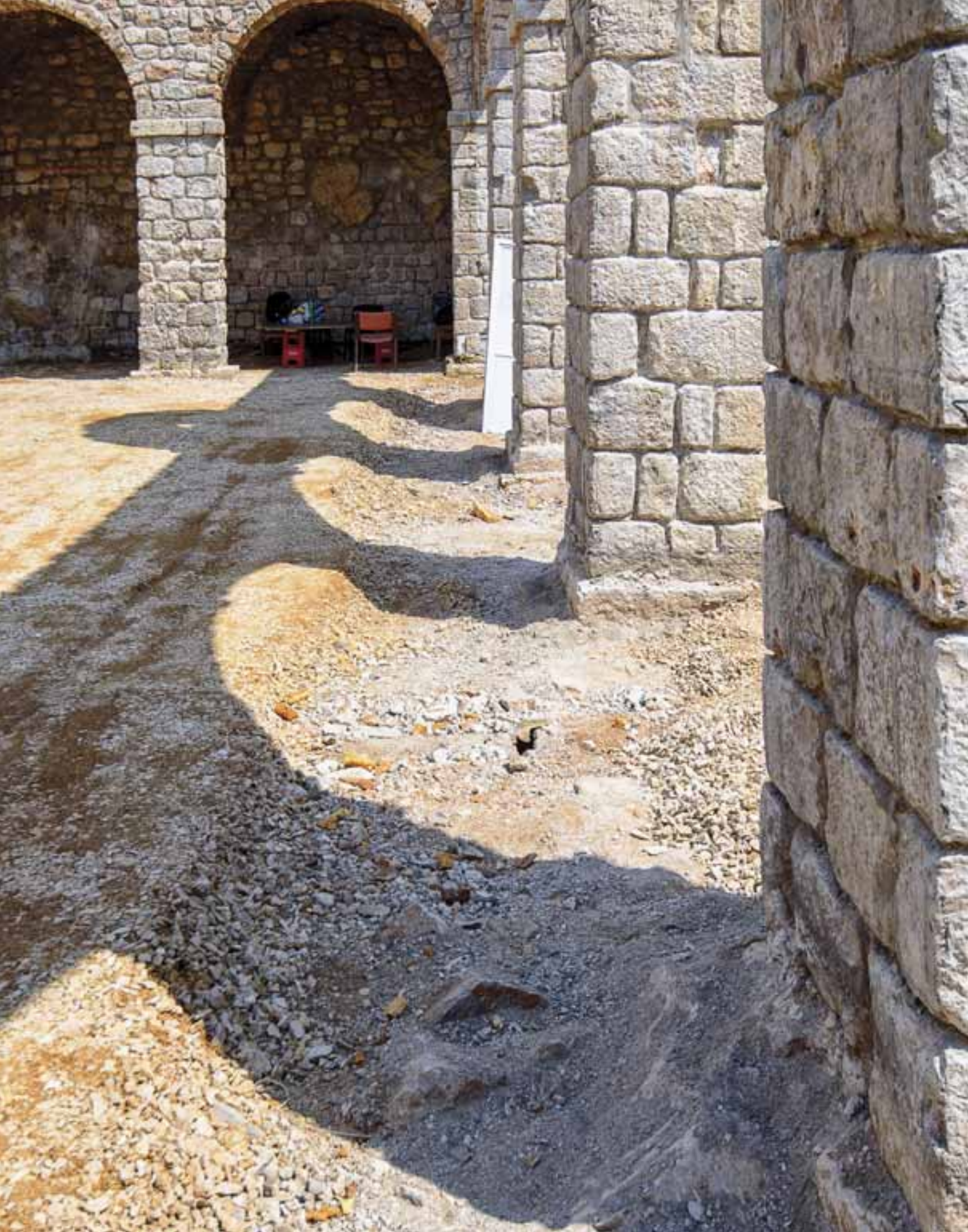

Sadržaj

Iva CAREVIĆ PEKOVIĆ	
Uvod	9
Vesna MIOVIĆ	13
Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike	13
Dubrovačko predgrađe Ploče	13
<i>Rađanje Lazareta na Pločama</i>	13
<i>Lazareti, badžaferi, stražarnice</i>	15
<i>Tabor</i>	17
<i>Kuće, vrtovi, vinogradi, maslinici, povrtnjaci, voćnjaci</i>	19
<i>Kapetan Lazareta, vojnici saniteta, privremeni službenici</i>	20
Neslužbeni osmanski konzul i Deseti lazaret	23
Knjige karantene: ljudi, roba, brodovi	27
<i>Putnici i roba</i>	27
<i>Karantena: vrijeme i prostor</i>	30
<i>Brodovi</i>	31
Bolest i smrt	32
<i>La peste delle serve</i>	32
<i>Skrivanje kuge</i>	33
<i>Smrt hadžija</i>	35
<i>Smrt u Starom Zebićevu lazaretu</i>	36
<i>Kuga u Konavlima, odjeci na Pločama</i>	38
<i>Okuženi brodovi</i>	39
<i>Odluka o preuređenju Lazareta 1784. godine</i>	40
Fragmenti svakodnevnice	42
<i>Hoću kući</i>	42
<i>Bijeg u Lazarete</i>	43
<i>Povlašteni osmanski gosti</i>	43
<i>U alkoholnim parama</i>	44
<i>Stratište u Taboru</i>	45
<i>“Digni tu pušku, ako je i prazna, može vrag napunit je”</i>	45

<i>Eminove zgode i nezgode</i>	46
<i>Otmica plemića</i>	47
<i>“Da ti otvoriš moje srce, tebe bi našo u meni”</i>	48
<i>Špijunski centar u Lazaretima</i>	48
Jesse HOWELL	
Balkanske karavane: Dubrovačka mreža kopnenih puteva za vrijeme Osmanskog Carstva	51
Ana BAKIJA-KONSUO	
Lazareti – od izolacije do suvremenih znanstvenih spoznaja u medicini	65
<i>Bolesti koje su ostavile duboki trag u dubrovačkoj povijesti</i>	66
<i>Lepra – „užas“ srednjeg vijeka</i>	67
<i>Mal de Meleda ili mljetska guba – nezarazna kožna bolest</i>	68
<i>Kuga – smrtonosna zarazna bolest koja je više puta opustošila čovječanstvo</i>	70
<i>Od izolacije pod vedrim nebom do imponantnog građevinskog kompleksa</i>	72
<i>Leprozoriji – skloništa za oboljele od lepre</i>	73
<i>Karantena – izum Dubrovačke Republike iz 1377. godine</i>	75
Lazaret – u kamenu ispisana bogata medicinska prošlost Dubrovnika	77
<i>Od „srdžbe Božje“ do suvremenih znanstvenih spoznaja</i>	78
<i>Od stigmatizacije do kreativne četvrti</i>	81
Mauro BONDIOLI	
Osmišljavanje lazareta: Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu	83
<i>Pandemija kuge i pomorski putevi</i>	84
<i>Medicinske spoznaje i mjere protiv epidemija</i>	87
<i>Sanitarna politika Serenissime u borbi protiv epidemije</i>	89
<i>Nastanak lazareta</i>	91
<i>Kuga pred vratima</i>	97
<i>Zaključci</i>	102
Darka BILIĆ	
Kontrola pošasti i trgovine. Forma i funkcija dubrovačkih lazareta	103
Antun BAĆE - Ivan VIĐEN	
Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas	121
<i>Uvod</i>	121
<i>Lazareti tijekom 19. stoljeća od francuske okupacije (1806.) do ukinuća (1874.?)</i>	122
<i>Planovi za izgradnju hotela na Lazaretima</i>	129
<i>Prema kulturno-povijesnoj i arhitektonskoj valorizaciji</i>	135
<i>Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata</i>	137
<i>Između dviju obnova (1969. – 2018.)</i>	143
Željka BUŠKO	
Arhitektonska i građevinska dokumentacija Lazareta u Dubrovniku	147
<i>Arhitektonska dokumentacija</i>	150
<i>Opis postojećeg stanja - tlocrtna dispozicija</i>	151
<i>Dokumenti prostornog uređenja</i>	158
<i>Prenamjena prostora</i>	158
<i>Projekti rekonstrukcije</i>	162

Ante MILOŠEVIĆ	
Dubrovačke karantene i lazareti: <i>Fortuna critica et historica</i>	167
O uvođenju karantene 1377. godine za došljake koji u Dubrovnik i na područje Republike dolaze iz kužnih krajeva	168
O službenicima kacamortima u 15. stoljeću	172
O ponašanju Dubrovčana za vrijeme kuge 1437. godine	174
O lazaretima u Dubrovniku u putopisu Evlije Čelebije	176
Lazaret Bandiška-han	176
Oblik Lazaret-hana	176
O kacamortima, kopcima, higijenskim mjerama i kugi iz 1526. godine	177
Gospoda kacamorti	177
Uredba o kopcima	178
Nepovjerenje prema ozdravljenicima – kopcima i kopicama	178
O karantenama u okolici Dubrovnika prije izgradnje Lazareta na Pločama	181
O prvoj karanteni i mjerama u slučaju epidemija	186
Prve karantene 1377.	186
Mjere uz drastične kazne	187
O Taboru na Pločama	187
Tabor na Pločama	187
O pravilima ponašanja u Lazaretima i njihovoj dogradnji 1784. godine	189
O karanteni na Dančama i Lokrumu i apel za zaštitu Lazareta na Pločama	191
O robama i o načinu poslovanja u Lazaretima, u 18. stoljeću	196
O gustijerni u drugom badžaferu Lazareta na Pločama	200
Sažetci	
Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike (dr. sc. Vesna Miović)	203
Balkanske karavane: Dubrovačka mreža kopnenih puteva za vrijeme Osmanskog Carstva (prof. dr. sc. Jesse Howell)	204
Lazareti – od izolacije do suvremenih znanstvenih spoznaja u medicini (doc. dr. sc. Ana Bakija-Konsuo)	204
Osmišljavanje lazareta. Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu (prof. dr. sc. Mauro Bondioli)	205
Kontrola pošasti i trgovine. Forma i funkcija dubrovačkih Lazareta (dr. sc. Darka Bilić)	205
Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (dr. sc. Antun Baće - Ivan Viđen, prof. povijesti umjetnosti)	206
Arhitektonska i građevinska dokumentacija Lazareta u Dubrovniku (Željka Buško, dipl. ing. arh.)	206
Dubrovačke karantene i lazareti: <i>Fortuna critica et historica</i> (prof. dr. sc. Ante Milošević)	206
Literatura	207

Uvod

Kompleks Lazareta zaštićeno je kulturno dobro koje predstavlja veliku vrijednost za Dubrovnik zbog svojeg urbanističkog položaja, značajne povijesti, ali i velikoga razvojnog potencijala, prvenstveno u kulturnim i turističkim sadržajima te rastećenju povijesne jezgre u koju posjetitelji sve više pristižu. Generacije mladih odrastale su uz mnoge aktivnosti koje su se odvijale u Lazaretima dugi niz godina, a udruge i poduzeća koja djeluju u njima, formirali su vrijednu kulturnu scenu i poštovanje prema autohtonom i izvornom te na taj način doprinijeli i zaštititi nematerijalne kulturne baštine dubrovačkog područja.

Imajući u vidu ovako vrijedne i kvalitetne korisničke sadržaje, koji su u suglasju s povijesnom vrijednošću građevinskog kompleksa, nametnula se i potreba za dovršenjem obnove i opremanjem Lazareta s ciljem unaprjeđenja postojećih aktivnosti, proširenjem ponude novim programima te objedinjavanjem svih prostora u Lazaretima u jednu cjelinu.

Tako je tijekom 2015. godine na inicijativu *Zavoda za obnovu Dubrovnika* nastao projekt pod nazivom *Lazareti – kreativna četvrt Dubrovnika*. Već u ožujku 2016. godine projekt je prijavljen na natječaj *Integrirani razvojni program temeljen na obnovi kulturne baštine*, a ugovor sa *Središnjom agencijom za financiranje i ugovaranje te Ministarstvom regionalnog razvoja Republike Hrvatske* potpisan je u srpnju 2017. godine. Time je projekt *Lazareti – kreativna četvrt Dubrovnika* postao prvi sveobuhvatni projekt obnove kulturne baštine Dubrovnika financiran sredstvima Europske unije.

Nositelj projekta je *Grad Dubrovnik*, a u njemu sudjeluje još deset partnera: *Zavod za obnovu Dubrovnika*, *Turistička zajednica grada Dubrovnika*, *Razvojna agencija Grada Dubrovnika DURA*, *Deša Pro d.o.o.*, *Udruga Deša – Dubrovnik*, *Art radionica Lazareti*, *Studentski teatar Lero*, *Folklorni ansambl Lindo*, *Dubrovačka ART udruga bez granica* i *Artur Sebastian Design*. Ukupni troškovi projekta iznosili su 30.944.625,74 kn, od čega je Europska unija kroz *Europski fond za regionalni razvoj* sufinancirala 25.995.571,00 kn.

Zavod za obnovu Dubrovnika, kao začetnik programa i projektne ideje, kreator prijave i jedan od partnera na projektu koji se ostvaruje kroz dvadesetak aktivnosti, težište je usmjerio na obnovu zadnjih triju lađa Lazareta. To je ujedno i financijski

Lazareti tijekom
obnove 2018. godine
(fotografije: Zavod za
obnovu Dubrovnika)

najveća te tehnološki i logistički najzahtjevnija projektna zadaća. Njome će biti obnovljene 8., 9. i 10. lađa Lazareta i dvorišta između njih, pa će završetkom ove druge faze biti okončana i obnova cijelog kompleksa. Valorizacijom ovoga značajnog objekta kulturne baštine te proširenjem kulturnih i turističkih sadržaja povezanih s kulturnom baštinom Dubrovnika bit će ostvaren poseban doprinos održivom razvoju na lokalnoj i regionalnoj razini.

Radovi na obnovi zadnjih triju lađa započeli su u svibnju 2018. godine. Intenzivnom i ažurnom koordinacijom te pozitivnim i zainteresiranim stavom svih sudionika u procesu realizacije projekta postignuta je izvrsna suradnja. Obnova druge faze uključuje građevinske i obrtničke radovi te hidro-, termo- i elektroinstalaterske zahvate. Tijekom izvođenja, inicijalni projekt je doživio manje izmjene i dopune, dijelom zbog odmakla od vremena kada je nastao, dijelom zbog realnih i objektivnih zahtjeva koje je postavljala konzervatorska struka, kao i zbog novih potreba korisnika prostora u Lazaretima koje ranije nisu bile poznate.

Kako Lazareti nisu dovoljno istraženi i kako ne postoji publikacija koja bi objedinjavala dosadašnje spoznaje o njima, tijekom kreiranja projektnog prijedloga nametnula se ideja o izradi adekvatne monografije, pa je i ona implementirana u projekt *Lazareti – kreativna četvrt Dubrovnika*. Monografijom se nastojalo okupiti autore koji su kroz svoje dosadašnje profesionalno djelovanje proučavali Lazarete na lokalnoj, ali i na međunarodnoj razini. Rezultati koje donosimo u ovoj knjizi nude okvirnu sliku o prošlosti Lazareta, donose brojne nove i značajne detalje, ali i obvezuju na buduća istraživanja, osobito na povijesna i arheološka. Naime, pri nedavnim arheološkim istraživanjima u dvorištu između 7. i 8. lađe otkriven je povijesni pločnik, pod njim cisterna za sakupljanje kišnice (*gustijerna*), ali i manji dijelovi starijih zidnih struktura koje, zbog ograničenog zahvata, nisu vremenski i funkcionalno određene. Otkrića tijekom građevinske obnove i novi istraživački rezultati objedinjeni u monografiji *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, nesumnjivo predstavljaju dodatnu vrijednost čitavog projekta.

Zahvaljujem uredniku i svim autorima na predanom radu i podršci tijekom nastajanja ove publikacije koja predstavlja vrijednu osnovu za nova istraživanja i razmjenu znanja.

Iva Carević Peković

Voditeljica projekta: *Lazareti – kreativna četvrt Dubrovnika*

Koordinatorica izrade monografije:
Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi

Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike

Dubrovačko predgrađe Ploče

Rađanje Lazareta na Pločama

Dubrovačko Veliko vijeće donijelo je 1377. godine odredbu o suzbijanju kuge. Po njoj, putnici iz kužnih krajeva trebali su provesti mjesec dana u Cavtatu ili na otoku Mrkanu. To je prva dubrovačka uredba o karanteni, kojoj mnogi znanstvenici potvrđuju primat i konceptualnu originalnost u usporedbi s drugim sredozemnim gradovima i smatraju je prvom karantenskom uredbom na svijetu. Dubrovačke vlasti pokušale su obuzdati širenje kužne bolesti, a u isto su vrijeme omogućile da pomorski i kopneni promet, premda usporeno, neprekinuto teče. Nešto kasnije, vlasti su za karantenu izabrale i otoke Bobaru i Supetar, a zatim i otok Mljet. Tridesetih godina 15. stoljeća počela je organizacija i izgradnja lazareta na Dančama, a građevinski radovi spominjali su se do konca 15. stoljeća. Zatim su Dubrovčani 1534. donijeli odluku o izgradnji lazareta i na otočiću Lokrumu. Gradnja nije dovršena, najvjerojatnije iz strateških razloga, jer je prijetila opasnost da bi Mlečani mogli iskoristiti lazaret kao svoju utvrdu u neposrednoj blizini grada¹.

U isto vrijeme, sve više trgovačke robe iz Osmanskog Carstva stizalo je poznatim karavanskim putem² na istočno predgrađe Ploče. Dubrovčani su imali uređene odnose s

¹ G. GELCICH, *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa*. Trieste, 1882., str. 34-47. – V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, u: *Dubrovačko pomorstvo*, (ur. J. Luetić), Dubrovnik, 1952., str. 296-303. – V. BAZALA, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*. Zagreb, 1972., str. 32-35. – S. MOSHER STUARD, A Communal Program of Medical Care: Medieval Ragusa / Dubrovnik, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 2, New Haven, 1973, str. 126-142. – M. D. GRMEK, Le concept d'infection dans l'Antiquité et au Moyen Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377), *Rad JAZU* 384, Zagreb, 1980., str. 9-55. – S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, Šestota obljetnica karantenskog lazareta na otoku Mljetu u ozračju odluke Velikog vijeća 1377. godine, u: *600. obljetnica karantenskog lazareta na otoku Mljetu s početkom djelatne uslužnosti dezinfekcije*, (ur. J. Bakić, R. Dujmović), Dubrovnik, 1997., str. 35-44 (40). – Z. JANEKOVIĆ-RÖMER, I lazzaretti di Dubrovnik (Ragusa), u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 246, 247. – Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga; utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb-Dubrovnik, 2007., str. 81, 82, 97, 99, 102, 103, 224.

² Put od dubrovačkog pograničnog sela Brgat do Ploča spominje se u arhivskim izvorima kao Glavni ili Veliki put (*strada maestra*), a katkad i kao Vlaški put (*via Murlaccorum*) (V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu; osmansko-dubrovačka granica (1667.-1806.)*. Dubrovnik, 1997., str. 122, 327, 331. – H. HAJDARHODŽIĆ, Jedno suđenje pred ljubinjским kadijom iz 1714. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 18, Sarajevo, 1970., str. 271.

Osmanlijama, kojima su od 1458. godine redovito plaćali godišnji harač, a Osmanlije su dubrovačkoj državi zauzvrat jamčili zaštitu. Zaštićeni su bili i dubrovački trgovci, koji su na području Carstva plaćali povlaštenu carinsku stopu od 2%. Dubrovačka Republika zadržala je visoki stupanj slobode, što joj je omogućilo sačuvati i neutralnost. Neutralna dubrovačka luka privlačila je trgovce, a posebno velik promet bilježila je u ratnim vremenima. O porastu trgovačkog prometa iz Carstva govori i činjenica da se osmanski carinik na Pločama, *emin*, prvi put spominje već 1477. godine. Nešto kasnijim vremenom datirani su zapisi o skladištu soli na Pločama, koju su kupovali osmanski podanici³. Vlasnicima kuća na Pločama vlasti su 1504. zabranile primati strance. U isto vrijeme dopustile su nekom trgovcu iz Venecije držati karantenu u kući plemića Nikole Vidovog Zamagne na Pločama. Nekim drugim trgovcima dopustile su smjestiti se u podnožje gradskih zidina na Pločama⁴. I zaista, na tom prostoru, u podnožju gradskih zidina na Pločama, između kule Asimon i kule Sv. Jakova, 1517. se spominju jedna baraka i jedna kućica, koje su služile za raskuživanje osmanske robe⁵. Karantenski prostor na tom mjestu korišten je i onda kad su Lazareti na Pločama već odavno bili izgrađeni. Arhivski izvori ukazuju da je taj prostor u 17. i 18. stoljeću nosio naziv “Mali lazaret” ili “Mali lazaret ispod zida/zidina”⁶.

Godine 1580. dubrovački poklisari na Porti tvrdili su da su na Pločama podignute kuće za smještaj osmanskih trgovaca⁷. Možda je to bila građevina u blizini gradskih vrata, na današnjoj adresi Frana Supila br. 2. Da bi se razlikovala od Lazareta u izgradnji, 30-ih godina 17. stoljeća spominje se kao “Stari lazaret”⁸.

Početak 1590. Senat je odbacio prijedlog da se na Dančama, u zapadnom predgrađu Dubrovnika, raskužuje roba koja je stizala na Ploče. Odlučeno je da se za tu potrebu prilagodi skladište soli na Pločama. Nekoliko mjeseci kasnije prihvaćen je financijski plan za izgradnju novih lazareta na Pločama⁹, no gradnja nije započeta. Samo je Senat dvije godine kasnije odlučio podići još jednu kuću za smještaj osmanskih trgovaca koji su prošli karantenu. Bio je to Han, duga prizemnica¹⁰. “Kuća na Pločama u kojoj stanuju Turci” opremljena je 1596. “svim potrebnim stvarima”¹¹. Uz Han je s vremenom podignuta jednokatnica, poznata kao Čardak.

Korištenje Malog lazareta i skladišta soli za karantenu te podizanje kuća za smještaj osmanskih trgovaca jasno govore o potrebi izgradnje novih lazareta na Pločama, na moru, gdje je završavao karavanski put. Međutim, Dubrovčani su otežali s donošenjem te odluke, jer nisu htjeli ozidani kompleks lazareta u neposrednoj blizini Grada.

Nova odluka o izgradnji lazareta na Pločama donesena je 1622. godine; gradnja je započela 1627., a spominjala se još i 1641. Godinu dana kasnije, kada je plan iz 1627., izgleda, konačno bio ispunjen, Senat je donio odluku o proširenju Lazareta, to jest o

³ I. BOŽIĆ, *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku*. Beograd, 1952., str. 201, 264, 265.

⁴ Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 132, 134.

⁵ V. BAZALA, *Pomorski lazareti*, str. 301. – L. BERITIĆ, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*. Zagreb, 1955., str. 176.

⁶ *Lazzaretto piccolo, Lazzaretto piccolo sotto la mora, Lazzaretto piccolo sotto il moreo (Contumaciae)*, Državni arhiv u Dubrovniku, dalje: DAD, serija 55.1, sv. 1, f. 6, 11v, 12v, 22, 23; sv. 2, f. 68, 143v, 165; sv. 4, f. 1, 8, 53, 76; sv. 5, f. 49, 18, 36; sv. 6, f. 16, 37; sv. 7, f. 1v, 17v). – L. BERITIĆ, *Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku, II., Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12/1*, Split, 1960., str. 64. – L. BERITIĆ, *Utvrdjenja grada Dubrovnika*, str. 176.

⁷ *Lettere di Levante* (dalje: *Let. Lev.*), DAD, serija 27.1, sv. 35, f. 178v.

⁸ Z. ŠUNDRICA, *Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta na Pločama*, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva, II.*, (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 23, 24, 27. Forma te zgrade, koja je bila podijeljena na tri dijela, vremenom se mijenjala (*Contumaciae*, sv. 5, f. 19, 25v, 46v. *Cons. Rog.* sv. 192, f. 93v, 94).

⁹ Z. ŠUNDRICA, *Arhivsko gradivo*, str. 11-13.

¹⁰ L. Beritić pretpostavlja da je Han 1617. produžen za otprilike 6 metara prema zapadu (L. BERITIĆ, *Ubikacija nestalih građevinskih spomenika*, str. 64.

¹¹ *Acta Minoris Consilii* (dalje: *Cons. Min.*), DAD, serija 5, sv. 63, f. 244.

nastavku njihove gradnje¹². Prema zaključku Zdravka Šundrice, kompleks Lazareta kakve danas znamo bio je pod krovom 1643. godine. Šundrica je još izračunao i da su troškovi gradnje 1627/43. iznosili oko 17.300 zlatnih dukata¹³.

Gradnja Lazareta dovršena je oko 1647. godine, a Senat ih je 1724. proglasio sastavnim dijelom gradskih utvrda¹⁴.

Lazareti, badžaferi, stražarnice

Kompleks Lazareta na Pločama sastoji se od deset lazareta, pet dvorišta i dvije stražarnice. Osim naziva “lazaret”, u Knjigama karantene javlja se i naziv *camera*. Ulazi s platoa u lazarete, to jest *camere*, bili su označeni brojevima od jedan do deset, brojeći od istoka prema zapadu, od kojih se neki i danas vide¹⁵. Jedan lazaret obuhvaćao je kat s krovnom konstrukcijom iznad trijema dvorišta, kao i dio kuće (ili cijelu kuću) na platou Lazareta. Šest kuća na platou Lazareta nosilo je i naziv “gornji lazaret” (Slika 1)¹⁶.

Slika 1. Fotografija Lazareta i Tabora iz 1868. godine (Državni arhiv u Dubrovniku)

Vrlo je malo arhivskih podataka o unutrašnjim prostorima lazareta i o načinu njihova korištenja. Budući da putnici nisu smjeli držati karantenu u blizini trgovačke robe, roba je skladištena u trjemovima dvorišta¹⁷. Putnici su smješteni iznad trjemova, na kat s krovnom konstrukcijom i s prozorima s rešetkama¹⁸ i u kuće na platou Lazareta. Tu su bile kuhinje, odnosno ognjišta, koje 1664. godine spominje poznati osmanski putopisac Evlija Čelebi. On govori i o “dobrim sobama”¹⁹, što bi trebalo značiti da su lazareti bili pregrađeni u više prostorija.

¹² Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 14-29, 38-49, 51-77. – V. BAZALA, Della peste e dei modi di preservarsene nella Repubblica di Ragusa (Dubrovnik), *Comunicazione al XVI. Congresso internazionale di storia della medicina a Roma*, Zagreb, 1954., str. 25.

¹³ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 28, 51-54.

¹⁴ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 28, 51. – *Acta Consilii Rogatorum* (dalje: *Cons. Rog.*), DAD, serija 3, sv. 151, f. 153.

¹⁵ *Contumaciae*, sv. 6, f. 54, 60v.

¹⁶ *Diplomata et Acta, 18. stoljeće* (dalje: *DA 18*), DAD, serija 76, sv. 3185, br. 29. Vidi i: *Contumaciae*, sv. 12, f. 32.

¹⁷ I. MITIĆ, O poslovanju dubrovačkih lazareta na Pločama krajem 18. stoljeća, *Dubrovnik 4*, Dubrovnik, 1977., str. 100.

¹⁸ *DA 18*, sv. 3185, br. 29.

¹⁹ E. ČELEBI, *Putopis; odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo, 1979., str. 424.

Slika 2. Terasе ispred ulaza u Lazarete (detalj fotografije iz 1868. godine)

Svaki kat s krovnom konstrukcijom bio je povezan s prostorom u kući na platou Lazareta, kroz koju su putnici mogli izaći u prostor s boka ograđen visokim zidovima i pregradom nasuprot izlazu. U tom malom otvorenom prostoru nalazila se kamena klupa²⁰. Male terase zamišljene su kao mjesto gdje su putnici u karanteni (*di contumacia*) mogli udahnuti svježi zrak, no oni su prilično slobodno šetali po cijelome prostoru Lazareta, samo se nisu smjeli miješati s putnicima koji su prošli karantenu (*di libera pratica* ili *di pratica*) i koji su stanovali izvan kompleksa Lazareta (Slika 2)²¹.

Osim ključem, lazareti su se mogli zatvoriti i rezom (*romazin*), i to ne samo izvvana nego i iznutra²².

Ulazi u dvorišta s platoa Lazareta i danas su označeni rimskim brojevima. Dvorišta je pet, svako s po dva prostrana trijema²³. U dvorištu se raskuživala roba. U nekim dvorištima, možda i u svima, na visoko su bile postavljene drvene grede do kojih se dolazilo drvenim ljestvama i kamo je odlagana je vuna²⁴. Grede su možda bile dio konstrukcije nadstrešnice, tako da vuna bude zaštićena od kiše i vjetrova²⁵.

Dvorišta su imala po jedan otvor prema moru koji se u arhivskim izvorima zove "prozor" ili "vrata"²⁶. Na prozoru/vratima vjerojatno su bile rešetke²⁷. Ti su otvori osiguravali strujanje zraka, neophodno za raskuživanje robe. Nisu pronađeni dokazi da se kroz njih unosila ili iznosila trgovačka roba.

Roba s brodova unošena je stubama smještenima tik uz zapadni kraj Lazareta koje su na vrhu bile zatvorene drvenim rešetkastim vratima. Stube i danas postoje. Na potezu od rešetkastih vrata do Starog lazareta podignut je 1646. dva lakta (oko 1 metar) visok zid, koji će služiti "i kao sjedalo i kao ograda"²⁸.

Uobičajeni naziv za dvorište Lazareta bio je badžafer, a prilično često javlja se i inačica babadžafer²⁹. Sigurno je, dakle, da je naziv nastao po Baba Džaferu, zloglasnom

²⁰ DA 18, sv. 3176, br. 104.

²¹ DA 18, sv. 3175, br. 86, 453; sv. 3400, br. 28.

²² DA 18, sv. 3185, br. 29, 36.

²³ A. BAČE - I. VIDEN, Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.), *Prostor* 21, Zagreb, 2013., str. 32327-328.

²⁴ DA 18, sv. 3188, br. 195, 198, 202; sv. 3189/2, br. 254. R. KRALJ-BRASSARD, *Delta* presvijetlog i preuzvišenog gospodina kneza: troškovi Dvora u Dubrovniku od 16. do 19. stoljeća, *Anali HAZU Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 52/1, Zagreb-Dubrovnik, 2014., str. 141.

²⁵ DA 18, sv. 3188, br. 194; sv. 3189/2, br. 253, 255.

²⁶ *Sanitas*, DAD, serija 55, sv. 2, bez paginacije, 5.11.1782, 11.9.1792.

²⁷ Godine 1760. spominje se popravak željezarije vrata (*ferramenti*) prema moru jednog dvorišta, koja je uništila oluja (DA 18, sv. 3188, br. 193).

²⁸ DA 18, sv. 3398, br. 16. Z. ŠUNDRICA, *Arhivsko gradivo*, str. 27.

²⁹ *Contumaciae*, sv. 3, f. 29; sv. 10, f. 11v a tergo. *Acta Turcarum* (dalje: *Acta Turc.*), DAD, serija 75, sv. E 4, br. 2, 12. DA 18, sv. 3175, br. 6; sv. 3187/2, br. 307; sv. 3188, br. 193, 195, 198. *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 11.9.1792. *Lamenta del Criminale* (dalje: *Lam. Crim.*), DAD, serija 50, sv. 135, f. 103.

istanbulskom zatvoru koji je imao dvorište i nalazio se na morskoj obali. Samo onaj tko je iznutra vidio Baba Džafer, mogao je dvorištima Lazareta nadjenuti ime badžaferi.

U vrijeme velikog vezira Kara-Mustafe pet je godina trajala najteža kriza između Dubrovačke Republike i Porte. Kara-Mustafa optužio je Dubrovčane da su u vrijeme Kandijskog rata (1645./1669.) naplaćivali previsoku carinu osmanskim trgovcima. Tražio je vrlo veliku odštetu, a dubrovački poklisari pružali su mu otpor kako su znali i umjeli. U svibnju 1679. godine vezir je poklisare Marojicu Cabogu, Đura Buću i Sekunda Gozze strpao u Baba Džafer. Najstrašnije trenutke proživjeli su u dvorištu tog zatvora: "Izvukli su nas iz mračne tamnice i odveli u tu Pilatovu sudnicu, to jest dvorište istog tog zatvora, gdje nam je odmah prišao krvnik koji je tamo bio s više od stotinu janjičara. Kao neki ceremonijal-majstor poveo nas je pred subašu..., koji nam je objavio: 'Dobio sam naređenje da vas batinam i mučim'"³⁰. Poklisari su ipak izbjegli torturu. Nakon što su u Baba Džaferu proveli 504 dana³¹, do Dubrovnika su putovali oko mjesec dana, a kad su stigli, morali su ravno u Lazarete, na neki način opet u zatvor. Stoga bi se moglo pretpostaviti da su, gorko se šaleći i podsjećajući se na uzničke dane, upravo oni dvorištima Lazareta nadjenuli ime badžaferi³².

Svi badžaferi, osim prvoga³³, imali su imena, odnosno nadimke. Drugi badžafer zvao se Na gustijerni³⁴ jer se ispod njega nalazila gustijerna, izvor pitke vode za stanare lazareta³⁵. Treći je bio Na smokvi³⁶, a četvrti Na šipku³⁷. Peti je nosio ime Pod jeminima, jer su u susjednom Desetom lazaretu živjeli osmanski službenici emini³⁸. Naziv badžafer koristio se i poslije sloma Dubrovačke Republike, u vrijeme francuske i austrijske uprave³⁹.

U Lazaretima su bile i dvije jednokatne kućice, stražarnice (*strascianize, guardiole, casuccie*)⁴⁰. Vrlo se često spominje stražarnica preko puta Prvog lazareta u kojoj su boravili domaći i strani kuriri⁴¹.

Tabor

Karavane, putnici, roba i životinje stizali su u Tabor karavanskim putem koji je završavao iza Slanice, kuće u kojoj su osmanski podanici kupovali sol⁴². Tabor se dijelom nalazio preko puta Lazareta, a obuhvaćao je prostor od današnjeg Puta od Bosanke do Ulice Iva Račića, kojim danas dominira zgrada Gimnazije (Slika 3)⁴³.

Raštela Tabora, rešetkasta pregrada od drvenih motki,⁴⁴ nalazila su se u donjem zapadnom kutu. Tu se moglo trgovati samo tako da se prodavač i kupac ne dotaknu.

³⁰ *Diplomata et acta, 17. stoljeće* (dalje: DA 17), DAD, serija 76, sv. 1833., br. 14.

³¹ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Zagreb-Dubrovnik, 2003., str. 162.

³² Izraz "badžafer" zaista se ne javlja prije dolaska poklisara Buće, Caboge i Gozze u Dubrovnik. Ali, treba naglasiti da su arhivski podaci o Lazaretima na Pločama u 17. stoljeću prilično oskudni.

³³ *Primo bagiafer (Contumaciae, sv. 10, f. 11v)*.

³⁴ *Contumaciae, sv. 10, f. 9v, 12 a tergo; sv. 11, f. 16v; sv. 12, f. 19, 21v*.

³⁵ DA 18, sv. 3176, br. 104.

³⁶ *Contumaciae, sv. 10, f. 25 a tergo; sv. 11, f. 2v*.

³⁷ *Contumaciae, sv. 10, f. 26 a tergo*.

³⁸ *Contumaciae, sv. 10, f. 10v; sv. 11, f. 45v, 93; sv. 12, f. 140v*.

³⁹ *Contumaciae, sv. 14, f. 47v* - S. ĐORĐEVIĆ - Z. ŠUNDRICA, Stanje zdravstvenih prilika u Dubrovniku i predlog Vlaha Stulija 1808. godine maršalu Marmonu za njihovo popravljivanje, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 89, Beograd, 1961., str. 1230.

⁴⁰ Bilo je vrlo teško rekonstruirati položaj svih stražarnica u Lazaretima i izvan njih. U arhivskim izvorima katkad se navodi gdje su se nalazile, a vrlo često se spominju samo kao *strascianize, guardiole* ili *casuccie*.

⁴¹ *Contumaciae, sv. 6, f. 63v, 86, 87v*.

⁴² DA 18, sv. 3188, br. 200. *Contumaciae, sv. 4, f. 50*.

⁴³ L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, str. 64.

⁴⁴ Za potrebe Tabora kapetan je redovito naručivao drvene motke, vjerujemo za raštela (*Sanitas, sv. 10, bez paginacije, 31.5.1751: br. 5, 9; 3.6.1757: br. 6; 31.12.1762: br. 52, 60; 4.11.1766: br. 5, 16; 31.12.1772: br. 15; 13.12.1775: br. 21; 26.7.1778: br. 2*).

Slika 3. Fotografija Tabora
oko 1870. godine
(Državni arhiv u Dubrovniku)

U blizini Raštela bila je fontana Međed, koja i danas postoji, a uz nju dva velika kamena pila za napajanje konja i druge stoke⁴⁵. Međed je bio jedini izvor pitke vode za kiridžije i druge korisnike Tabora⁴⁶. Može se pretpostaviti da je kupalište za dezinfekciju životinja, koje je prikazao i detaljno opisao austrijski okružni inženjer Lorenzo Vitelleschi, postojalo i u doba Republike⁴⁷. Perad se prskala octom⁴⁸. U Tabor je iz Bosne i Hercegovine stizalo mnogo stoke i peradi za potrebe Grada i predgrađa. U arhivskim izvorima često se spominje prostor Mandarica (*Mandarizza*)⁴⁹ koji se očito nalazio u sklopu Tabora. Vjerojatno je izveden iz latinske riječi *mandra*, što znači zatvoreni tor ili štala⁵⁰. Mandarica je bila natkrivena⁵¹.

U Taboru su bile i tri stražarnice, jedna odmah uz raštela, u kojoj je bila vaga za vaganje robe⁵². Druga stražarnica, u kojoj se također vagala roba, nalazila se na donjem rubu Tabora preko puta eminove kuće⁵³. Treća je bila iznad Hana⁵⁴.

U blizini Hana i Čardaka, a izvan Tabora, nalazila se crkvice Sv. Antuna⁵⁵ koju su zvali i "Antunić"⁵⁶. Ispred nje je bio vrt ograđen zidom⁵⁷. Na crkvicu je dograđena

⁴⁵ V. BAZALA, Pomorski lazareti, str. 304.

⁴⁶ DA 18, sv. 3397, br. 11.

⁴⁷ *Povijesne i statističke bilješke o Dubrovačkom okrugu, prikupio okružni inženjer Lorenzo Vitelleschi*, Dubrovnik 1827., (ur. V. Lupis), Dubrovnik, 2002., str. 95, tabla XXXI.

⁴⁸ N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*. Split, 2004., str. 46. – *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 22.12.1760: br. 5; 31.12.1762: br. 60; 27.4.1765: br. 63; 13.3.1765: br. 356; 31.12.1765: br. 83, 227; 25.6.1771: br. 7.

⁴⁹ *Contumaciae*, sv.1, f. 6v; sv. 2, f. 62v; sv. 4, f. 7; sv. 5, f. 42; sv. 6, f. 11; sv. 7, f. 3; sv. 8, f. 8; sv. 9, f. 20; sv. 10a, f. 4; sv. 11, f. 39v; sv. 12, f. 15v. DA 17, sv. 2051, br. 96.

⁵⁰ N. TOMMASEO, *Dizionario dei sinonimi della lingua italiana*. Milano, 1925., str. 126. Vidi i: P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Vol. 2, Zagreb, 1971., str. 368.

⁵¹ DA 18, sv. 3188, br. 197.

⁵² *Contumaciae*, sv. 4, f. 60, 62v, 66v, 70, 74v, 77; sv. 5, f. 46v, 63, 65v, 19v, 72, 68v.

⁵³ *Contumaciae*, sv. 2, f. 183; sv. 3, f. 34v; sv. 5, f. 9v; sv. 6, f. 9, 40v.

⁵⁴ *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 4.11.1766: br. 16.

⁵⁵ Crkvice je pripadala bratovštini Sv. Antuna, a nalazila se na današnjoj adresi Frana Supila 5. Opširnije: L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, str. 64-67.

⁵⁶ *Contumaciae*, sv. 10b, f. 160; sv. 12, f. 5, 15, 16, 34v, 132, 153.

⁵⁷ *Cons. Rog.* sv. 192, f. 93v, 94.

mala kuća koja se u spisima o provođenju sanitetskih mjera spominje od 80-ih godina 18. stoljeća⁵⁸.

Kao u Lazaretima, gdje je osim šipka i smokve rasla i murva⁵⁹, i u Taboru je raslo drveće koje je uzgajano s punom pažnjom. Početkom 18. stoljeća uz Slanicu su posađeni brijest, bukva i jele. A kada je plemić Marin Sekundo Zamagna iščupao mladicu jele, bio je osuđen na deset dana izolacije u tvrđavi Sv. Ivana⁶⁰.

Kuće, vrtovi, vinogradi, maslinici, povrtnjaci, voćnjaci

Marin Sekundo Zamagna stanovao je u kući s vrtom istočno od Tabora i blizu Lazareta⁶¹. I kuća plemićke obitelji Gradi bila je vrlo blizu Lazareta, a Cerve su stanovali poviše Hana⁶².

Kuće na Pločama imali su i pripadnici drugih slojeva dubrovačkog društva. Marin Martellini⁶³ bio je član bratovštine Lazarina, a spominje se i kao kancelar Republike i pisar Carinarnice.⁶⁴ U više je navrata išao u poslanstva bosansko-hercegovačkim dostojanstvenicima, a radio je i kao dragoman, prevodilac za osmanski turski jezik.⁶⁵ Na Pločama je stanovao i dragoman Nikola Veseličić⁶⁶. I Martellini i Veseličić nekoliko su puta nakratko preuzimali dužnost kapetana Lazareta⁶⁷. Spominju se i dva liječnika, Pavao Tedeschini⁶⁸ i Greco, čija se kuća nalazila bliže Sv. Jakovu⁶⁹. Kuće na Pločama držali su i dubrovački trgovci Bettera⁷⁰, Samuel Ambonetti⁷¹ i Luka Drašković⁷². Kuća trgovca Matije Zebića bila je odmah pokraj Lazareta⁷³.

Mnogi dubrovački Židovi željeli su na Pločama imati prostor za skladištenje svoje robe, a neki od njih ondje su držali sanduke ili ormare koji su im služili kao spremišta. Ne zna se zašto su u određenom trenutku vlasti zabranile da se na području između Hana i židovskog groblja Židovima iznajmljuju kuće⁷⁴.

Na području Ploča, koje se i danas zove Zlatni potok, kuću su imali Pećarići, obitelj fakina (nosača) rodom iz Konavala⁷⁵. Četiri generacije Pećarića, Stjepan, njegov sin

⁵⁸ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 137.

⁵⁹ DA 18, sv. 3400, br. 28, 36.

⁶⁰ N. LONZA, *Pod plaštem pravde. Kazneno-pravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*. Dubrovnik, 1997., str. 66. – DA 18, sv. 3402, br. 27.

⁶¹ *Lam. Crim.* sv. 27, f. 54-55v. – *Contumaciae*, sv. 11a, f. 147v; sv. 12, f. 12, 25.

Kuća obitelji Zamagna na Pločama spominje se već početkom 16. stoljeća (Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 132). Moguće je da su Zamagne na Pločama imali dvije ili više kuća (*Cons. Rog.* sv. 140, f. 78, 78v).

⁶² Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 11-116 (27). – *Contumaciae*, sv. 11a, f. 156 (1785.).

⁶³ *Lam. Crim.* sv. 123, f. 115 (1754).

⁶⁴ *Let. Lev.* sv. 73, f. 253. *Cons. Rog.* sv. 159, f. 179v. – Š. CURIĆ LENERT – N. LONZA, Bratovština Sv. Lazara u Dubrovniku (1531.-1808.): osnutak, ustroj, članstvo, *Anali HAZU Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 54/1, Dubrovnik, 2016., str. 88.

⁶⁵ *Let. Lev.* sv. 70, f. 92-93v, 98-107; sv. 72, f. 206-211, 247v; sv. 73, f. 253-258v; sv. 74, f. 29v; sv. 75, f. 41v, 46v-52, 64-67, 79v. – *Cons. Rog.* sv. 155, f. 24; sv. 159, f. 179v.

⁶⁶ *Lam. Crim.* sv. 161, f. 210, 210v (1774.). – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, str. 222, 223.

⁶⁷ *Contumaciae*, sv. 2, a tergo, bez paginacije, 18.11.1735; sv. 3, a tergo, bez paginacije, 15.10.1738.; sv. 10, f. 11v, 25, 26 a tergo.

⁶⁸ *Detta*, DAD, serija 6, sv. 83, f. 31, 111v (1783./1785.).

⁶⁹ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 101, 117v, 119v, 140v (1782./1792.). – *Ceremoniale*, DAD, serija 21/8, sv. 1, f. 45, 45v.

⁷⁰ Najvjerojatnije je riječ o Bartulu Betteri (Š. CURIĆ LENERT – N. LONZA, Bratovština Sv. Lazara, str. 39-113 (63, 85)).

⁷¹ *Contumaciae*, sv. 10, f. 6. – Samuel Ambonetti ispočetka je bio uspješan i bogat trgovac koji je i ulagao u brodska osiguranja i kupovao udjele u brodovima. Četrdesetih godina 18. stoljeća počeo je tonuti u dugove o kojima se raspravljalo i na samoj Porti u Istanbulu (V. MIOVIĆ, Židovski rodovi u Dubrovniku (1546.-1940.), Zagreb-Dubrovnik, 2017., str. 44).

⁷² *Contumaciae*, sv. 9, f. 34; sv. 10, f. 18v; sv. 11a, f. 50.

⁷³ *Contumaciae*, sv. 13, f. 156v; sv. 14, f. 49. – Matija Zebić imao je 20-ih i 30-ih godina 18. stoljeća trgovačke veze sa Sarajevom, Novim Pazarom i Pločivom (*Contumaciae*, sv. 1, f. 175; sv. 2, f. 120, 142v, 171. – V. VINAVER, *Dubrovnici i Turska u XVIII. veku*. Beograd, 1960., str. 59, 60, 63). Zebići se i u 19. stoljeću vode kao vlasnici nekretnine i voćnjaka na Pločama (*Katastarski operat* 1837.).

⁷⁴ *Lam. Crim.* sv. 201, f. 124. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 30, 41.

⁷⁵ Iz genealoške baze podataka Nenada Vekarića. – *Criminalia*, DAD, serija 16, sv. 8, f. 136, 136v (1783). Sudeći po podacima iz katastra iz 1837., Pećarići su ondje imali i pašnjake i vinograd (*Katastarski operat* 1837.).

Božo, unuci Stjepan i Miho i praunuk Božo radili su u Lazaretima u razdoblju od 1723. do 1800. godine⁷⁶.

Anica Miloševa živjela je 1711. godine u kući vojnika Maroja, a u susjedstvu su stanovali “ljudi koji liječe kilu”⁷⁷. I mnogi drugi vojnici držali su kuće na Pločama, a većina ih je ondje i radila. Evlija Čelebi je zapisao: “Ima tu izvan Hana još nekoliko ciganskih i vojničkih kuća”⁷⁸.

Kakvu su cjelinu tvorili svi ti fragmenti izvučeni iz arhivskih spisa iz doba Republike pokazuje analiza katastra iz 1837. godine. Na obroncima brda Srđ i na pojasu uz more nizale su se kuće s velikim uređenim vrtovima iza visokih ogradnih zidova, a imale su i voćnjake i povrtnjake. Na rubovima Ploča nizali su se vinogradi i maslinici⁷⁹.

Cijele Ploče djelovale su kao jedno tijelo, jedna scena. Sve kuće, čak i crkvice Sv. Antuna i Sv. Lazara, i svi stalni stanovnici Ploča imali su razne uloge u životu Lazareta i provođenju karantenskih mjera.

Kapetan Lazareta, vojnici saniteta, privremeni službenici

Glavna odgovorna osoba za Lazarete i cijele Ploče javlja se u arhivskim izvorima kao “kapetan Ploča” ili “kapetan Lazareta”⁸⁰. Bio je podređen Zdravstvenom uredu (*Officio della Sanità*), kojim su upravljali plemići senatori, najčešće njih pet⁸¹. Kapetan je morao biti prisutan kad su se prostorije uvečer zaključavale i ujutro otključavale. Raspoređivao je putnike po lazaretima i drugim karantenskim prostorima i određivao koliko će dugo ondje boraviti. Trajanje karantene propisivao je Zdravstveni ured na temelju odluka Senata i prema praksi drugih sredozemnih zdravstvenih ureda, a prvenstveno onoga u Veneciji⁸².

Ako je stupanj opasnosti od kuge bio veći, kapetan je morao nadgledati i raskuživanje trgovačke robe⁸³.

Kapetana Lazareta biralo je Malo vijeće⁸⁴, a služba mu je mogla biti doživotna. Ispočetka su je najčešće obavljali dubrovački dragomani. Poznavanje osmanskog turskog jezika, osmanske kulture i običaja i iskustvo u komunikaciji s osmanskim podanicima bez sumnje su bili razlozi zašto su im vlasti dopuštale vođenje Lazareta. U arhivskim spisima kao prvi dragoman - kapetan Lazareta spominje se Lovrijenac Goliebo (1640./1644.), kojega je naslijedio sin Pavao. Kao kapetani navode se još i drugi Lovrijenčev sin Petar, Andrija Andriasci, Cvijeto Taljeran, Luka Lučić i njegov sin Stjepan⁸⁵. Inače, dubrovački su dragomani radili u Turskoj kancelariji u Kneževu dvoru, gdje su prevodili i arhivirali osmanske spise. Pratili su poklisare u poslanstvima

⁷⁶ *Contumaciae*, sv. 1, f. 95; sv. 2, f. 115; sv. 3, f. 11v, sv. 5, 36v; sv. 9, f. 71v; sv. 10, f. 53; sv. 11a, f. 15v, 19v, 25, 59, 86, 95v, 117, 119, 134, 145, 148v, 159, 171, 177v, 178v, 179, 188, 188v, 189; sv. 12, f. 31, 46v, 91, 84v, 138v. – *Fedi et Attestati* (dalje: *Fedi*), DAD, serija 86, sv. 4, f. 263v-264v.

⁷⁷ DA 18, sv. 3397, br. 11 (1711.).

⁷⁸ E. ČELEBI, *Putopis*, str. 425.

⁷⁹ S. BUBLE, Analiza Katastra Dubrovnika 19. st. s transkripcijom upisnika građevinskih čestica te izradom baze podataka; Područje grada Dubrovnika u Franciskanskom katastru, *Baština: pokretač razvoja*, Split, 2014., str. 17.

⁸⁰ DA 17, sv. 2051, br. 96. – DA 18, sv. 3175, br. 212.

⁸¹ I. MITIĆ, O poslovanju dubrovačkih lazareta, str. 101. Opširnije o nastanku, razvoju i nadležnostima Zdravstvenog ureda: Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 81-147.

⁸² DA 18, sv. 2908, br. 11. – *Cons. Rog.* sv. 188, f. 209, 209v. – I. MITIĆ, O poslovanju dubrovačkih lazareta, str. 100.

⁸³ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 27.5.1772, 2.7.1775, 18.1.1791, 28.6.1792.

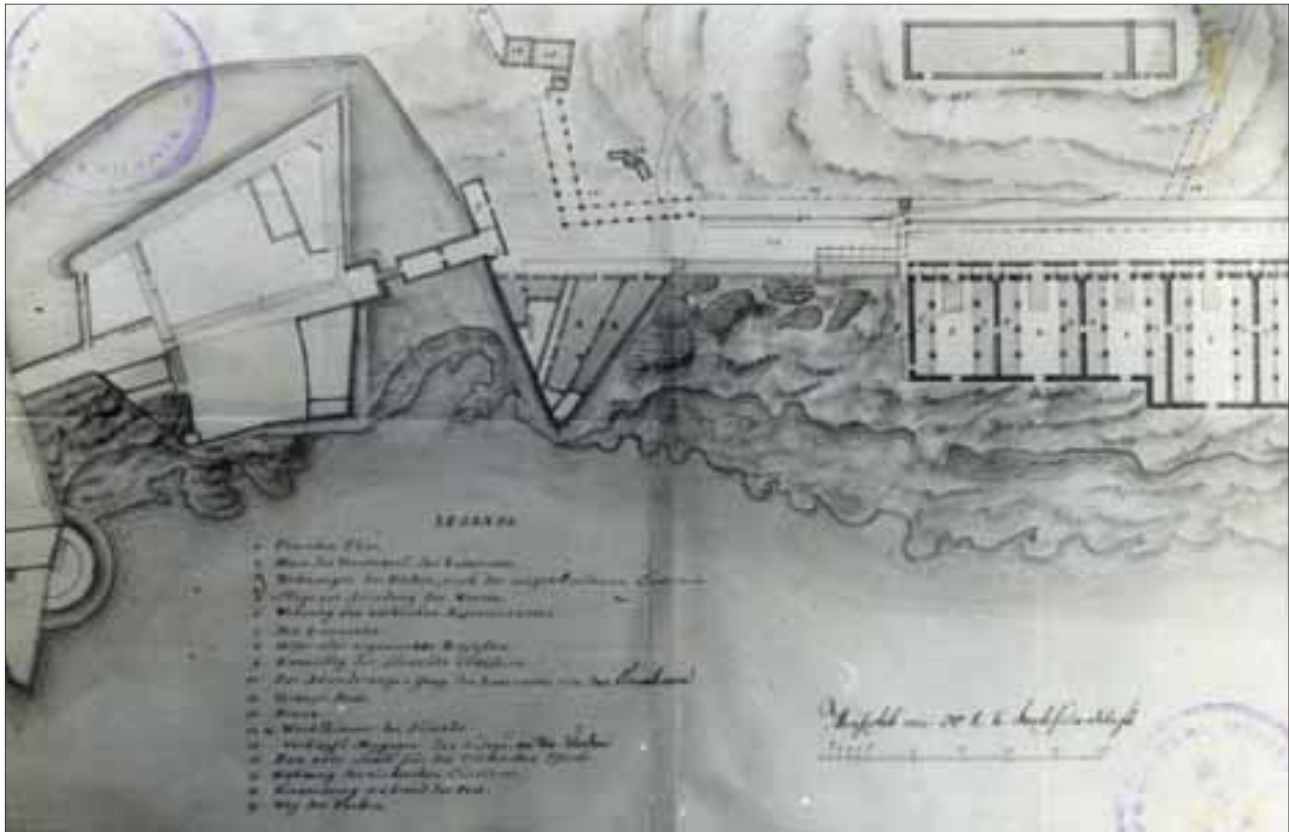
⁸⁴ *Cons. Rog.* sv. 184, f. 134v, 135.

⁸⁵ *Sanitas*, sv. 7, f. 40v-43. – *Cons. Min.* sv. 78, f. 31; sv. 79, f. 212v. – *Cons. Rog.* sv. 103, f. 170v-171v; 119, f. 34; sv. 123, f. 28; sv. 138, f. 23v; sv. 160, f. 173. – DA 18, sv. 3400, br. 28, 36; sv. 3402, br. 27. – *Let. Lev.* sv. 63, f. 246v-247v; sv. 64, f. 45. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 48.

osmanskim dostojanstvenicima od Hercegovine do Istanbula i u tim ih je slučajevima na Pločama mijenjao vicekapetan⁸⁶.

Otprilike od 1740. službu kapetana Lazareta više nisu obavljali dragomani. Od te godine spominju se Ivo Stella (1740.-1759.)⁸⁷, njegov sin Vlaho (1759.-1769.)⁸⁸, Vicko Volanti (1769.-1789.?)⁸⁹, bivši dubrovački konzul u Aleksandriji i Livornu⁹⁰. Volanti-ja je naslijedio Ivo, sin Vlaho Stelle⁹¹. (1789.-1808.), kojega kao “piora Lazareta” nalazimo i na početku francuske uprave⁹².

Kapetan je živio u Starom lazaretu, zgradi koja se sastojala od tri dijela. Jedan dio bio je Kapetanov lazaret, a u druga dva smješteni su trgovci koji su prošli karantenu⁹³. Kapetan Lazareta ondje je stanovao i u vrijeme francuske i austrijske uprave (Slika 4).

Slika 4. Fotografija nacrt Lazareta, Tabora, kuće koja se u vrijeme Dubrovačke Republike zvala Stari lazaret i susjednih kuća. Po izgledu Starog lazareta na fotografiji iz 1868. godine, reklo bi se da je nacrt nastao kasnije. Na poledini fotografije je prijevod legende nacrt: “1. Vrata od Ploča; 2. Kuća upravitelja Lazareta; 3. i 4. Kuće u kojima su stanovali Turci po izvršenom kontumacu; 5. Stepenice za istovar robe; 6. Stan turskog predstavnika; 7. Lazareti; 8. Dvorišta, tzv. badžaferi; 9. Uredske prostorije sanitarne komisije; 10. Hodnik/put koji odvaja Lazaret od stanovništva; 11. Tržnica (mjesto za prodaju robe); 12. Studenac; 13. i 14. Stražarnice sanitetskog osoblja; 15. Skladište u kojem se prodaje Turcima sol; 16. ‘Han’ ili staja za turske konje; 17. Stan za turske tekliče (kurire); 18. Ograde koje se postavljaju za vrijeme kuge; 19. Turski put.” (Dubrovački muzeji, Pomorski muzej)

⁸⁶ *Cons. Rog.* sv. 138, f. 23v.

⁸⁷ DA 18, sv. 3175, br. 6, 7, 24. – *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 31.3.1744: br. 49, 31.8.1749: br. 20, 28.2.1750: br. 26, 31.5.1751: br. 5, 30.5.1753: br. 7, 19.12.1756: br. 39, 25.12.1759: br. 6, 31.12.1759: br. 4.

⁸⁸ DA 18, sv. 3175, br. 37, 62, 89. – *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 31.12.1762: br. 52; 31.12.1765: br. 101; 1.6.1767: br. 5.

⁸⁹ DA 18, sv. 3175, br. 212, 246, 337, 401; sv. 3176, br. 340, 380. – *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 11.8.1781.

⁹⁰ I. MITIĆ, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika*. Dubrovnik-Zagreb, 1973., str. 79, 80.

⁹¹ Iz genealoške baze podataka Nenada Vekarića.

⁹² *Acta Gallica*, DAD, 1808., F VII, 2853.

⁹³ *Contumaciae*, sv. 5, f. 25v, 43v, 46v, 66, 70v; sv. 6, f. 12. DA 18, sv. 3176, br. 104. DA 18, sv. 3402, br. 27. – DA 18, sv. 3190/2, br. 245.

Senat je 1647. odredio da kapetan Lazareta dobije petnaest vojnika u redovitoj službi. Po odredbi iz 1774., služba vojnika na Pločama trajala je mjesec dana⁹⁴. Redovni vojnici vrlo su često dobivali pojačanje (*sopragionta*), obično do pedeset vojnika⁹⁵. U situacijama visokog rizika broj vojnika na Pločama znao se popeti i do 150⁹⁶. Vojnici su vodili brigu o provođenju karantenskih mjera i uz to sve drugo što je bilo potrebno, od stražarenja na brodu pod karantenom, vaganja soli i robe do uklanjanja mrtvih tijela. Svaki dodatni posao bio im je posebno plaćen⁹⁷. Uz redovno naoružanje, nosili su štap kojim su mogli bez dodira odgurivati, zadržavati i držati pod kontrolom osobe u karanteni⁹⁸.

Robu su raskuživali fakini koji su je i unosili u Lazarete. Oni su rastvarali bale i vreće, parali ih po šavovima ili ih praznili, robu stavljali na hrpe, prevrtali je, premještali i rastirali na otvorenome⁹⁹. Taj posao radili su u pojedinim badžaferima. Naime, za razliku od tih badžafera, Dubrovčani neke badžafere nazivaju *magazzeni di libertà*¹⁰⁰, što bi bila skladišta raskužene robe. Više arhivskih izvora ukazuje da je bilo tako. Tek 1784. godine Zdravstveni je ured zaključio da raskuženoj robi nije mjesto u Lazaretima¹⁰¹.

U splitskim Lazaretima točno se znalo koji je liječnik i kapelan zadužen za osobe u karanteni i tko im priprema hranu¹⁰². U dubrovačkim Lazaretima nije bilo stalnih liječnika i kapelana, nego su dolazili po potrebi¹⁰³. Putnici su hranu pripremali u kuhinji, a mogli su je nabaviti i u nekoj od konoba i prodavaonica prehrambenim proizvodima na Pločama. Ako ne bi dobili dopuštenje kapetana i uz pratnju vojnika otišli sami, netko bi im dostavio hranu. Sami vojnici držali su na Pločama i u Posatu više konoba¹⁰⁴. Bio je to čisti "sukob interesa" kojemu je Senat 1774. godine stao nakraj. Vojnik koji je držao kuću na Pločama ili u Posatu nije mogao raditi u sanitetskoj službi na Pločama. Senat je sljedeće godine zabranio trgovanje kapetanu Lazareta, podređenim mu službenicima i članovima njihovih obitelji¹⁰⁵.

Kad je prijetila veća opasnost od zarazne bolesti, na Pločama je glavnu riječ vodio asistent saniteta, dubrovački građanin (1751./1753., 1765.). U vrijeme vrlo velike opasnosti, Zdravstveni je ured slao na Ploče plemića, glavnog asistenta saniteta (80. i 90. godine 18. stoljeća). Svi asistenti saniteta u narodu su bili poznati pod nazivom *kacamorti*¹⁰⁶.

⁹⁴ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 16.4.1774. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 28.

⁹⁵ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 30, 79. – *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 31.12.1759: br. 32; 6.3.1763: br. 213; 31.12.1763: 226; 3.3.1764: br. 354; 4.11.1766: br. 110.

⁹⁶ *Cons. Rog.* sv. 191, f. 112v, 114, 114v. *DA* 18, sv. 3176/1, 104.

⁹⁷ *Cons. Rog.* sv. 195, f. 71. – *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 13.3.1765: br. 332; 27.4.1765, br. 48.

⁹⁸ *DA* 17, sv. 2051, br. 96; sv. 3176, br. 46. – N. LONZA, *Kazalište vlasti; ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*. Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 481. – N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte*, 2004., str. 46.

⁹⁹ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 107v, 110, 110v, 112. – *DA* 18, sv. 2908, br. 11. – *Sanitas*, sv. 7, f. 41. – *Fedi*, sv. 3, f. 2v, 3, 48v, 49, 89, 227. – Opširnije o raskuživanju trgovačke vune, pamuka, svile i druge robe vidi: N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte*, str. 46, 47, 68-70. N.-E. VANZAN MARCHINI, *Le pratiche di espurgo, u: Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004, str. 112-113. – D. DAVANZO POLI, *Mercanzie forestiere per una moda veneziana, u: Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 115-129.

¹⁰⁰ *Lettere di Ponente* (dalje: *Let. Pon.*), DAD, serija 27.6. sv. 111, br. 58.

¹⁰¹ *Contumaciae*, sv. 4, a tergo, bez paginacije. – *Cons. Rog.* sv. 192, f. 93v.

¹⁰² N. BAJIĆ-ŽARKO, *Zvanja i zanimanja u lazaretu krajem XVI. st. do tridesetih godina XVII. st.*, *Kulturna baština* 14, Split, 1983., str. 90, 91. – N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte*, str. 67, 68.

¹⁰³ *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 27.4.1763: br. 48. – *Delta*, sv. 82, f. 16v; sv. 84, f. 118v. – Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 104. – Z. ŠUNDRICA, *Osnivanje zdravstvene komisije u Dubrovniku i njezin rad 1808. godine, Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II., (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 129.

¹⁰⁴ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 16.4.1774. – *DA* 18, sv. 3175, br. 6. – *Lam Crim.* sv. 135, f. 116v. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 30.

¹⁰⁵ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 16.4.1774. – *Cons. Rog.* sv. 184, f. 135.

¹⁰⁶ *Contumaciae*, sv. 11a; sv. 12. – Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 93. – V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 120-122.

Neslužbeni osmanski konzul i Deseti lazaret

“Emin dubrovačke skale” bio je službeni naziv za osmanskog službenika koji je na Pločama ubirao carinu od osmanskih i drugih stranih trgovaca¹⁰⁷ i trećinu zarade od prodaje dubrovačke soli osmanskim podanicima¹⁰⁸. Emin je bio povjerenik osobe ili osoba kojima su ti prihodi trenutačno pripadali. Naime, prihodi su se rijetko slijevali u osmansku državnu riznicu¹⁰⁹. Osmanska država ispočetka ih je davala u zakup raznoraznim osmanskim dostojanstvenicima, recimo, bosanskom defterdaru. Od kraja 17. stoljeća uglavnom ih je dodjeljivala osmanskim vojnim posadama za plaće¹¹⁰. Obično je to bila posada Trebinjske kapetanije, a katkad i posade iz Ljubuške, Počiteljske, Krupske i kapetanije Ključa. Ponekad su dvije ili više posada dijelile prihode pa su se zbog toga, ali i zbog obima posla, na Pločama znala istovremeno naći čak četiri emina (1698./1699., 1714., 1716., 1779., 1782./1783., 1784.)¹¹¹.

Sve u svemu, do kraja 17. stoljeća na Pločama je radio jedan emin, a kasnije se najčešće javljaju dvojica. Mandat im je trajao od šest mjeseci do godine dana, a uz sebe su uvijek imali pisara i slugu¹¹². U Dubrovnik su dolazili s pismom preporuke osobe ili osoba koje su predstavljali¹¹³. Vlasti bi ih počastile ručkom, obično janjetinom¹¹⁴. Emmini su bili domaći ljudi iz Bosne i Hercegovine, poznavali su Dubrovnik i lako se sporazumijevali s Dubrovčanima.

Početakom 16. stoljeća emin je stanovao u Posatu na Pilama. Zatim se preselio u kuću na križanju današnje Žudioske ulice i ulice Prijeko. Izgleda da je dosta dugo živio na toj adresi. Kad je u Žudioskoj 1546. godine podignut židovski geto, preselio se na Prijeko¹¹⁵. Kad je završila gradnja Lazareta na Pločama, eminov dom postao je Deseti lazaret. Kako su u Desetom lazaretu živjeli samo emini, on se poslije 1761. godine više ne spominje u Knjigama karantene.

Dubrovačke vlasti isticale su da su emini na Pločama neslužbeni osmanski konzuli¹¹⁶, i zaista je bilo tako¹¹⁷. Deseti lazaret bila je neslužbeni osmanski konzulat, svijet za sebe u punom smislu te riječi.

Troškove uzdržavanja i popravaka u Lazaretima, Čardaku i Hanu snosila je Carinarica. Sačuvani su troškovnici od 1760. do 1779. godine iz kojih se vidi da se posebno pazilo na Eminov lazaret. Redovito su ga krečili, popravljali krov, prozore i podove,

¹⁰⁷ Osmanski trgovci plaćali su 3%, a strani 5% carine. Dubrovački trgovci plaćali su povlaštenu carinsku stopu od 2% do 1521., kada je Republika tu carinu uzela u zakup. Opširnije: V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, str. 83, 84. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005., str. 75, 76, 151, 152, 202.

¹⁰⁸ Opširnije o podjeli prihoda od prodaje dubrovačke soli osmanskim podanicima vidi: V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*, Dubrovnik, 2008., str. 39, 41, 76, 77.

¹⁰⁹ *Acta Turc.* sv. B 143, br. 45; sv. E 4, br. 16, 23.

¹¹⁰ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima*, str. 97-100. – V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 34-37.

¹¹¹ *Acta Turc.* sv. B 85, br. 21; sv. B 104, br. 8; sv. E 4, br. 23, sv. E 23, br. 8; br. 2435; br. 3011.

¹¹² V. MIOVIĆ-PERIĆ, Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke Republike, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37, Dubrovnik, 1999., str. 206, 207. – VESNA MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, str. 202. – *Acta Turc.* sv. B 85, br. 21; sv. B 104, br. 8; sv. E 4, br. 23; br. 2435; br. 3011.

¹¹³ *Acta Turc.* sv. B 78, br. 5; sv. B 132, br. 277; sv. E 4, br. 10, 18; br. 2489; br. 2645.

¹¹⁴ *Delta*, sv. 12, f. 55, 96, 116, 124v, 138, 165; sv. 32, f. 14v; sv. 34, f. 20; sv. 35, f. 13; sv. 37, f. 14; sv. 70, f. 13v; sv. 71, f. 28; sv. 74, f. 40.

¹¹⁵ *Cons. Rog.* sv. 34, f. 106v; sv. 60, f. 207b. – *Cons. Min.* sv. 33, f. 97a; sv. 50, f. 140v; sv. 75, f. 124; sv. 56, f. 151v, 188v. *Let. Lev.* sv. 35, f. 178v. – I. BENYOVSKÝ LATIN - D. ZELIĆ, *Knjige nekretnina dubrovačke općine (13.-17. st.)*, *Monumenta historica Ragusina VII./2*, Zagreb-Dubrovnik, 2007, str. 246. O najranijim spomenima emina u Dubrovniku vidi: B. I. BOJOVIĆ, *Raguse et l'Empire Ottoman (1430.-1520.)*, Paris, 1996., str. 60. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, str. 146, 148, 151, 152.

¹¹⁶ *Let. Lev.* sv. 104, f. 181. – *Let. Pon.* sv. 83, br. 94.

¹¹⁷ I emini u gradovima mletačke Dalmacije, Splitu, Makarskoj, Zadru i drugima, također su ubirali carinske prihode i vršili ulogu neslužbenih osmanskih konzula (S. TRALJIĆ, *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, *Pomorski zbornik* 1, Zagreb, 1952, str. 342-343. – N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte*, str. 62).

čistili nužnik i ognjište. Pod prostora za kupanje jednom su popločali novim kamenim pločama¹¹⁸.

Na dubrovačko područje svakodnevno su dolazili trgovati osmanski podanici, tu su živjeli i radili, uspostavljali poslovne veze s Dubrovčanima, nastupali kao dužnici i vjerovnici, tražili liječnika. Za sve to trebale su razne isprave, potvrde, priznanice, izjave, izvještaji, koje je sastavljao emin. U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je vrlo mnogo takvih dokumenata¹¹⁹.

Kao miritelji zavađenih osmanskih i dubrovačkih podanika, emini su otklanjali opasnost od širenja sukoba i osveta. Malo je vijeće 1636. godine donijelo odluku "da se svi sporovi koji nastanu na Pločama između trgovaca, kramara i kiridžija u vezi sa štetom i manjkom njihove vune ili druge robe, moraju rješavati pred eminom prije nego što se ta roba unese u Grad"¹²⁰.

Emini su bili i istražitelji i svjedoci protiv osmanskih zlikovaca, nasilnika i pljačkaša dubrovačke imovine¹²¹. Imali su ovlaštenje da osmanskog počinitelja nedjela uhite i zatvore u svoj lazaret, da ga ispituju i napišu izvještaj, a zatim bi po njega došli osmanski vojnici i odveli ga kadiji na suđenje¹²². Kad god bi netko takav pao u šake Dubrovčanima, trebali su ga predati eminu¹²³.

Dubrovcanima je bilo najvažnije da emin nadzire sve osmanske putnike. Često su tvrdili da im emini rado gledaju kroz prste¹²⁴. Od sredine 18. stoljeća dubrovačke vlasti sve su se češće žalile da osmanski trgovci i putnici ne poštuju pravila karantene, nego noću provaljuju zaključana vrata lazareta, napadaju vojnike saniteta i bježe s Ploča¹²⁵. *Fuggi dal Lazzaretto*, riječi su kojima su u Knjigama karantene opisani takvi slučajevi, a o njima su izvještavali i emini¹²⁶.

Mahmud I. (1730./1754.) bio je prvi sultan koji je izdao ferman bosanskom namjesniku da povede računa o miru i redu u dubrovačkim Lazaretima. Taj su ferman obnovljali svi sljedeći sultani. Bosanski namjesnici pisanim su se putem obraćali dubrovačkim eminima i osmanskim službenicima u blizini dubrovačke granice, tražeći od njih da postupaju u skladu sa sultanovim naređenjem¹²⁷.

Sudeći po pritužbama Dubrovčana, najveće probleme stvarali su Ulcinjani i bosanskohercegovački i albanski putnici koji su se vraćali iz Aleksandrije, gdje je vrlo često harala kuga. Mnogi putnici iz Aleksandrije bili su hadžije, islamski hodočasnici u Meku.

Ulcinjani su stalno izazivali nered, čak i u samome Gradu. Zato su sultani više puta izdavali fermene kojima zadužuju emine da Ulcinjanima ne dopuste uplovljavanje u dubrovačku gradsku luku i ulazak u Grad. Ulcinjane je, međutim, bilo nemoguće obuzdati¹²⁸.

¹¹⁸ DA 18, sv. 3188, 195, 197, 200, 201; sv. 3189/2, br. 251-258, 260.

¹¹⁹ V. MIOVIĆ-PERIC, Emin na Pločama, str. 205-214.

¹²⁰ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 47.

¹²¹ *Acta Turc.* sv. B 61, br. 134; sv. C 7, br. 42, 43, 79, 83.

¹²² *Acta Turc.* sv. B 22, br. 86; sv. B 132, br. 5, 260, 286; sv. C 2, br. 21, 23; E 4, br. 6; br. 4804. – DA 18, sv. 3176/2, br. 62.

¹²³ DA, 18. sv. 3401, br. 7. – *Acta Turc.* sv. E 3, br. 20. – *Cons. Rog.* sv. 199, f. 227.

¹²⁴ *Let. Lev.* sv. 77a, f. 188-208; sv. 96, f. 66.

¹²⁵ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, str. 169, 171.

¹²⁶ *Contumaciae*, sv. 4, f. 7; sv. 10, f. 32v; sv. 11a, f. 12, 14. – *Acta Turc.* br. 3088.

¹²⁷ *Let. Lev.* sv. 79, f. 224-240v. *Acta Turc.* sv. B 9, br. 11. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005., str. 383, 387. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, str. 191, 192, 196.

¹²⁸ *Copia Lettere Diverse di Turchia*, DAD, serija 27.2, sv. 5, f. 42. – *Let. Lev.* sv. 78, f. 258, 258v. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, str. 357, 382, 402, 405. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, str. 178.

Izgleda da je bosanskohercegovačkim i albanskim hadžijama i drugim putnicima iz Aleksandrije nakon vrlo dugog izbivanja iz kuće bilo vrlo teško izdržati karantenu, tim više što je ona za njih obično trajala oko 40 dana. Zato je uvedena praksa da eminu potpišu izjavu da će poštivati karantenske propise:

“... stigli smo brodom dubrovačkog kapetana iz Aleksandrije u dubrovačku luku. U skladu (je) sa starim običajem koji se u dubrovačkoj luci zove kontumacija, da se naše stvari i roba donesena iz spomenutog smjera stave na mjesto koje se zove lazareti. Prema zahtjevu dubrovačkih begova i prema uzvišenom naređenju koje im je dano u ruke, a s privolom svijuju nas, dovezene stvari i roba iznesene su s broda i smještene u spomenute lazarete. Osobno smo zajamčili jedni za druge da ćemo u skladu sa starim običajem i zahtjevom Dubrovčana ostati do kraja kontumacije i u potpunosti platiti carinu, namete i troškove za brod i ostalo što pripada dubrovačkim begovima. Tako, bude li se itko od nas suprotstavljao i zametao kavgu, neka se uzmu naše osobne stvari i trgovačka roba, polovinu neka zaplijeni osmanska državna blagajna, a drugu polovinu neka uzme bosanski namjesnik. Ovaj ugovor je za tu svrhu napisan i potvrđen pečatima. Predan je dubrovačkim begovima da se u skladu s njim postupi onda kada ga oni, u slučaju potrebe, pokažu.” U kutu dokumenta emin je dopisao: “Potvrđujemo da su pred nama, eminima skele, izjavili kako je zapisano“ (Slika 5)¹²⁹.

Usprkos pritužbama Dubrovčana, emin na Pločama bio im je koristan jer je vodio brigu o osmanskim podanicima na području Republike. Kao svjedok, istražitelj i sudac, u začetku je rješavao konfliktnu situaciju. Da nije bilo njega, Dubrovčani bi svaki čas morali trčati kadiji ili nekom drugom osmanskom službeniku koji ne bi bio brz i uspješan kao emin nastanjen u Lazaretima u neposrednoj blizini Grada.

Kroz Lazarete na Pločama prošlo je bezbroj emina koji su se, naravno, razlikovali karakterom. Kao suprotnosti posebno se ističu Sulejman-aga (1643.) s jedne i Mehmed-aga i Osman-aga (1752.) s druge strane.

Emin Sulejman-aga bio je poznat kao osoba sklona skandalima koja svim trgovcima zagorčava život. Pretjerao je u kolovozu 1643., kada je podbo hercegovačke Vlahe da dubrovačke vojnike na gradskim vratima gađaju kamenjem. Dubrovčani su tvrdili da je u tom napadu poginuo kapetan gradskih stražara Antun Kukuljević. Vojnici su uzvratili pucnjavom i ranili dvojicu napadača. Dubrovačke vlasti odmah su zatražile od kadije Herceg Novog da istraži slučaj i napiše izvještaj, koji su zatim poslale bosanskom namjesniku i Porti. Namjesnik Deli Husein-paša reagirao je vrlo brzo i u rujnu 1643. godine Sulejman-agi poslao otkaz: “Ti, koji si minuti jemin od skale dubrovačke na ime Sulejman, nebivši nastoje kupiti slavno blago onako kako ti je naređeno, negoli bivši zadijevo s mlogijem stvarmi trgovce i onijeh koji su dohodili i prohodili i vazda si na skando pristajo i bio uzrok od skandala, i izradi jer se nijesi dubrovačkoj gospodi poklonio, jesi dignut od rečene skale, a na tvoje mjesto bi drugi čovjek određen...”¹³⁰ Sulejman-aga je otišao, ali Dubrovčanima to nije bilo dovoljno. Nastavili su se boriti na Porti da glavom plati zlodjela koja je počinio na Pločama¹³¹.

Koncem 1751. godine u dubrovačku luku uplovili su tripolitski gusari s plijenom, mletačkom trabakulom. Dubrovačke vode ubrzo su vrvjele mletačkim brodovima. Mlečani su tražili da im Dubrovčani predaju gusare i optužili ih da surađuju s tim morskim razbojnicima. Dubrovačke vlasti im nisu mogle udovoljiti jer su ionako

¹²⁹ *Acta Turc.* br. 2898 (srpanj 1798. godine).

¹³⁰ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, str. 92, 93, 129.

¹³¹ *Let. Lev.* sv. 48, f. 185, 185v. *Cons. Rog.* sv. 98, f. 16v, 17, 20, 20v. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, str. 273, 274.

Slika 5. Izjava petnaest putnika iz Aleksandrije iz srpnja 1798. da će poštivati dubrovačke karantenske mjere. Izjavu su u prisutnosti emina potvrdili pečatima i otiscima prsta (Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Turcarum*, br. 2898)

jedva održavale prijateljske odnose s tripolitskim namjesništvom, čiji su gusari bili stalna prijetnja dubrovačkim brodovima. Mlečani su se iz osвете iskricali na otočić Lokrum u neposrednoj blizini Grada, kao i na druge dubrovačke otoke, gdje su nemilice sjekli šumu i zlostavljali stanovništvo, a čak su i bombardirali sam Grad. Emiri Osman-aga i Mehmed-aga bili su istinski zgranuti. Nisu samo napisali više izvještaja o mletačkim nedjelima, već su se i aktivno uključili u obranu Dubrovnika. Mehmed-aga u više je navrata pokušao odveslati do mletačkih brodova, pokušao je i do Lokruma, ali su ga otjerali pucnjavom. Zatim je otišao mletačkom kapetanu Zaljeva i zatražio da Mlečani prestanu s nasiljem. Prijetnja je urodila plodom, Mlečani su se povukli s Lokruma¹³². Drugi emin, Osman-aga, otišao je s kapetanom Lazareta

¹³² V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, str. 58.

Vlahom Stellom na otok Mljet, gdje se usidrio kapetan Zaljeva s čak devet brodova. Aga je nasamo razgovarao s kapetanom, a Stella je prislušivao i podnio izvještaj dubrovačkim vlastima. Osman-aga je bio vrlo uzrujan, vikao je da to što Mlečani rade vodi ravno u rat i da su na Mljetu nasjekli drva daleko više nego što im treba. Kapetan je ponudio novac za drvo, a aga mu odbrusio da ne može trgovati nečim što nije njegovo. On, emin, postavljen je na Ploče isključivo da pomaže Dubrovčanima i brani ih od ovakvog nasilja, a bosanskog namjesnika i Portu obavještava o svakoj šteti koja je Dubrovniku nanesena¹³³.

Tripolitanski gusari napustili su dubrovačke vode u proljeće 1752., a mletačko-dubrovački spor trajao je do ljeta 1754. Završio je povoljno za Dubrovčane dobrim dijelom zahvaljujući izvještajima i akcijama emina Mehmed-age i Osman-age¹³⁴.

Knjige karantene: ljudi, roba, brodovi

U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvano je četrnaest Knjiga karantene. Dvanaest svezaka pokriva vrijeme od 1716. do 1801., s nekoliko manjih vremenskih praznina¹³⁵, a dva sveska su iz doba privremene austrijske uprave (1814./1816.)¹³⁶. Taj arhivski materijal pruža ključne podatke ne samo o Lazaretima, Taboru i cijelim Pločama, već i o putnicima, robi i trajanju karantene. Međutim, treba imati na umu da u Knjigama karantene nije zabilježen cjelokupan promet putnika, brodova i robe (Slika 6).

Putnici i roba

Sudeći po Knjigama karantene, a promatrajući razdoblje od 1716. do 1801. u cjelini, trgovci i putnici najčešće su dolazili iz Sarajeva, Mostara, Trebinja, Novog Pazara, Ulcinja, Drača, Skadra i Smirne. Stizali su i iz mnogih drugih mjesta, najviše iz današnje Bosne i Hercegovine, potom Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Kosova, Albanije, Turske, Grčke, Bugarske, Malte, Makedonije, Mađarske, Sirije, Slovenije te iz Sjeverne Afrike (Aleksandrija, Alžir, Tunis, Tripoli).

Trgovci su najčešće donosili sirovine poput kordovana (jareća koža) i drugih koža, krzna raznih životinja, razne vrste vune i pamučnu pređu. Bilo je mnogo željeza, dopremali su tkanine, pamuk, svilu, platno i sukno, a često takozvane *schivine*, pokrivače od grube vune koji su služili i kao plaševi, a njima su i omatali svoju robu¹³⁷. Spominju se gotova odjeća i obuća. Između ostalog, bilo je mnogo kave i duhana koji je uglavnom dolazio iz Albanije te čibuka i vrećica za duhan.

Iz Skadra je dolazila ikra, maslinovo ulje i usoljene jegulje. Bilo je i usoljene ribe, mesa i jezika, sira, graha, mahuna, riže, ječma, slanog dvopeka, šljiva, datulja. Tu i tamo spominju se knjige¹³⁸.

¹³³ DA 18, sv. 3175, br. 37.

¹³⁴ *Acta Turc.* br. 2425, 2448, 2737, 2738, 2870, 4439. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika*, str. 57-63.

¹³⁵ *Contumaciae*, sv. 1 (15.7.1716-22.9.1727), sv. 2 (3.2.1730-1.1.1737); sv. 9 (1.1.1737-18.9.1741); sv. 4 (16.8.1745-11.4.1749); sv. 5 (13.5.1749-30.1.1753); sv. 6 (4.2.1753-26.4.1756); sv. 7 (1.7.1759-18.10.1761); sv. 8 (4.8.1763-7.3.1765); sv. 9 (10.5.1765-19.7.1769); sv. 10 (24.7.1769-29.9.1775); sv. 11a (16.10.1775-4.10.1788); sv. 12 (17.10.1788-18.8.1801).

¹³⁶ *Contumaciae*, sv. 13 (24.5.1814-31.12.1815); sv. 14 (10.2.1814-26.1.1816)

¹³⁷ Đ. PETROVIĆ, Sklavina, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 50, Beograd, 1986., str. 13-41.

¹³⁸ *Contumaciae*, sv. 1, f. 131v; sv. 2, f. 65v, 116v.

Slika 6. Iz Knjige karantene iz 1737. godine (Državni arhiv u Dubrovniku, *Contumaciae*, sv. 3, f. 17v, 18)

Neki strani i domaći trgovci desetljećima su donosili robu u dubrovačke Lazarete, poput mostarskog trgovca hadži-Ibrahima Mirice, koji je četrdesetak godina (1730./1768.) donosio kože i vosak¹³⁹ ili dubrovačkog trgovca Lovra Budmanija, koji je tridesetak godina (1718./1748.) iz Novog Pazara i Vidina donosio kordovane, bivolje kože i drugu robu¹⁴⁰.

¹³⁹ *Contumaciae*, sv. 2, f. 72v, 91, 146, 175; sv. 3, f. 49, 59v, 66 1740; sv. 4, f. 14, 33v; sv. 5, f. 18v, 23v, 32, 36, 38, 40, 41, 44v, 55v, 61v, 65, 72, 78; sv. 6, f. 5v, 9v, 19, 57v, 64, 70v, 77v, 98v; sv. 7, f. 10, 15, 60v, 74; sv. 8, f. 26v; sv. 9, f. 27v, 35v, 46, 65.

¹⁴⁰ Š. CURIĆ LENERT - N. LONZA, Bratovština Sv. Lazara, str. 65, 89. - *Contumaciae*, sv. 1, f. 15, 67, 102v, 124, 172v, 191v; sv. 2, f. 69, 110, 134v, 188; sv. 3, f. 65v, 86; sv. 4, f. 23, 62, 65.

I drugi dubrovački trgovci donosili su uglavnom kordovane, bivolje kože i razna krzna, najčešće iz Novog Pazara, Ruščuka, Vidina¹⁴¹. Robu su redovito na povratku kući donosili i dubrovački pomorski kapetani¹⁴².

Vrlo mnogo razne robe stizalo je i s dubrovačkim poklisarima i pratnjom na povratku iz Istanbula i Travnika. Najčešće su boravili u 7., 8. i 9. lazaretu¹⁴³, zbog čega su oni nazvani po poklisarima i članovima pratnje¹⁴⁴. Osim o eminovom, dubrovačka država vodila je posebnu brigu i o lazaretu poklisara, koji su redovito krečili, popravljali prozore i vrata¹⁴⁵.

Žene su rijetko donosile robu, tijekom 18. stoljeća zabilježeno je samo dvadesetak. Neke bi došle same, neke s kćerima, sinovima ili suputnicama, uglavnom iz Prčnja, Paštrovića, Perasta, Dobrote i Kotora¹⁴⁶. Samo je Murta Hadžiagić došla iz Istanbula i donijela malo svile i tri vela (1765.)¹⁴⁷. Simana, supruga Milutina Krečara, došla je s dva sina i dvojicom slugu iz Poljica i donijela rabljenu robu: plahte, ručnike, košulje, dimije, kape (1732.)¹⁴⁸.

U kući nasuprot Prvom lazaretu¹⁴⁹ od 1754. karantenu su izdržavali janjičari koji su radili kao austrijski kuriri i nosili poštu na relaciji Napulj-Istanbul¹⁵⁰. U istoj je kući bila karantena i za dubrovačke kurire. Iako bez ruke i boležljiv, hitni kurir Đuro Goga deset je godina radio na relaciji Istanbul-Dubrovnik. Došao bi u Lazarete, tu proveo desetak dana, a zatim se opet vraćao u Istanbul. Umro je 1788. godine na putu za Dubrovnik. S njim je putovao austrijski kurir - janjičar, koji ga je pokopao i za to od dubrovačkih vlasti dobio novčanu nagradu¹⁵¹.

Lazaretima su prolazili i robovi koje su najčešće dovođili Ulcinjani i Skadrani¹⁵². Tu se 1734. godine našla Anica Bjelaševa s još jednom neimenovanom ženom koje su oteli Crnogorci. Budući da je za njih plaćen otkup, Crnogorci su ih na granici predali stražarima koji su ih doveli u Lazarete, gdje su provele 28 dana karantene¹⁵³.

Veze dubrovačkih i sarajevskih Židova bile su veoma jake, o čemu najrječitije govore Knjige karantene¹⁵⁴.

Na Ploče su dolazili pravoslavni i katolički svećenici, obično franjevci¹⁵⁵. Iz Albanije (Skadar, Drač, Ism) prilično su često dolazili protestantski svećenici¹⁵⁶. Registrirano je i nekoliko islamskih mistika, derviša¹⁵⁷.

¹⁴¹ *Contumaciae*, sv. 1, f. 1v, 4v, 6v, 47v, 60v, 66, 104; sv. 2, f. 90, 99, 142v, 161; sv. 3, f. 4v, 13, 22, 71v, 83v, 85; sv. 4, f. 45; sv. 5, f. 25; sv. 6, f. 93v; sv. 7, f. 36v; sv. 8, f. 21v; sv. 9, f. 11; sv. 10, f. 7, 31v, 34, 45; sv. 10, f. 33. Š. CURIĆ LENERT - N. LONZA, Bratovština Sv. Lazara, str. 65, 66, 88-90.

¹⁴² *Contumaciae*, sv. 5, f. 49; sv. 8, f. 22; sv. 9, f. 13v, 27, 41, 76.

¹⁴³ *Contumaciae*, sv. 4, f. 71; sv. 5, f. 14v; sv. 6, f. 22v; sv. 9, f. 71v.

¹⁴⁴ *Contumaciae*, sv. 12, f. 135v, 136, 140, 143, 144v, 145v, 146, 147v, 164, 157; sv. 12, f. 146. DA 18, sv. 3188, br. 193, 196, 200.

¹⁴⁵ DA 18, sv. 3188, br. 194, 196, 199-201; sv. 3189/2, br. 255, 256, 258, 260.

¹⁴⁶ *Contumaciae*, sv. 1, f. 37, 102v, 112v; sv. 2, f. 92, 99v, 103, 103v, 109, 110, 122, 136, 136v; sv. 3, f. 52v, 82v; sv. 5, f. 16.

¹⁴⁷ *Contumaciae*, sv. 5, f. 9.

¹⁴⁸ *Contumaciae*, sv. 2, f. 97v.

¹⁴⁹ *Cons. Rog.* sv. 192, f. 92. DA 18, sv. 3175, br. 453. – *Contumaciae*, sv. 11a, f. 77v, 111v, 113; sv. 12, f. 119v.

¹⁵⁰ Austrijski kuriri na rutu Napulj-Istanbul isprva su putovali preko Drača. Kada je 1743. ondje zavladao kuga, Austrijanci su rutu preusmjerili na Dubrovnik. Otada su Dubrovčani redovito koristili njihove usluge, a domaći kuriri nosili su samo hitnu poštu (Ž. MULJAČIĆ, Pomorske i kopneno-pomorske poštanske veze staroga Dubrovnika, u: *Iz dubrovačke prošlosti*, (ur. J. Hekman), Zagreb, 2006., str. 163-180. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, str. 134). U Knjigama karantene austrijski kuriri javljaju se tek od 1754. godine (*Contumaciae*, sv. 6, f. 47).

¹⁵¹ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 22v, 48v, 51v, 54, 94v, 114v, 117, 143. V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, str. 132, 218. *Cons. Rog.* sv. 195, f. 143.

¹⁵² V. MIOVIĆ, Ulcinjani i Dubrovačka Republika u prvoj polovici XVIII. stoljeća, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 30, Dubrovnik, 1992., str. 107.

¹⁵³ *Contumaciae*, sv. 2, f. 144v.

¹⁵⁴ *Contumaciae*, sv. 1, f. 41, 160v; sv. 4, f. 2v, 76v; sv. 9, f. 63; sv. 10, f. 4v, 5v, 9, 11v, 14, 34; sv. 11a, f. 76, 80, 85, 149v

¹⁵⁵ *Contumaciae*, sv. 5, f. 1; sv. 9, f. 6; sv. 11a, f. 11; sv. 12, f. 13.

¹⁵⁶ *Contumaciae*, sv. 1, f. 22, 36, 57, 67, 84v, 92, 104, 122v, 139, 170, 181, 182v, 184; sv. 2, f. 43v, 62, 71v, 78v, 109v, 128v, 133v, 157v, 159v, 185, 202; sv. 3, f. 9v, 36, 47v, 79v, 83; sv. 4, f. 17v, 38, 79v; sv. 5, f. 9, 11, 53, 56, 67; sv. 6, f. 3, 25, 34v, 46v, 88, 98; sv. 7, f. 2v, 19v, 33; sv. 10, f. 30v, 41v, 122v; sv. 11a, f. 10v, 39, 39v, 41v, 48v, 59, 64, 74v, 76, 81, 82v, 85, 91v, 97, 101v, 102v, 103, 104, 109, 116v, 127, 186v; sv. 12, f. 4, 24, 76, 91, 98v, 130.

¹⁵⁷ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 25v; sv. 12, f. 35.

Karantena: vrijeme i prostor

Trajanje karantene nije ovisilo samo o zdravstvenom stanju u mjestu odakle je putnik došao, već i o putu kojim je išao, je li stigao samo s osobnim stvarima ili s robom, od koje se vuna smatrala posebno okuživom¹⁵⁸. Kako Osmansko Carstvo nije imalo sustav zaštite od kuge, europske zemlje su ga smatrale stalnim izvorom zaraze. Tako je bilo i u Dubrovačkoj Republici, gdje su putnici i roba iz Carstva i u takozvanim “zdravim vremenima”¹⁵⁹ prolazili karantenu. Recimo, za putnike iz Sarajeva i Mostara 1721. godine je trajala desetak, a za one iz Novog Pazara, Skadra, Ulcinja i Istanbula od dvadesetak do tridesetak dana. Putnici iz Trebinja, kojih je bilo mnogo i u pravilu su dolazili bez robe, najčešće su prolazili trodnevnu ili četverodnevnu karantenu¹⁶⁰. U doba povećane opasnosti od kuge, koje se zvalo “vrijeme od kacamorštine” ili “kontumacija”¹⁶¹, karantena je za većinu putnika trajala četrdesetak dana¹⁶².

Od 20-ih do sredine 50-ih godina 18. stoljeća broj putnika u Knjigama karantene¹⁶³ postupno je rastao i kretao se od 280 do 470 godišnje¹⁶⁴. Godine 1754. upisano ih je oko 760¹⁶⁵. Već od 1716. godine službenici Zdravstvenog ureda počeli su smještati putnike u dodatne prostore na Pločama, Mandaricu, Čardak, stražarnicu nasuprot Prvom lazaretu, Mali i Stari lazaret¹⁶⁶. Od 1745., “zbog manjka mjesta u Lazaretima”, počeli su koristiti i dvije stražarnice u Taboru¹⁶⁷. Putnike bez robe držali su u karanteni čak i na otvorenome, uz prisutnost čuvara ispred Slanice, Mandarice i stražarnica, kao i na platou Lazareta. Putnici s brodova danima su s čuvarom sjedili u čamcima i čekali slobodno mjesto na Pločama¹⁶⁸. Šezdesetih godina 18. stoljeća putnici su izdržavali karantenu i u kućama Ivana Njire i vojnika Antuna¹⁶⁹.

Za karantenu su korišteni i takozvani Stari Zebićev lazaret¹⁷⁰, Stari Ambonettijev lazaret¹⁷¹ i Draškovićevo lazaret¹⁷². Kako se istaknuti trgovci Zebić, Ambonetti i Drašković rijetko javljaju u Knjigama karantene, očito su uživali povlasticu da robu drže i raskužuju u svojim kućama, to jest u privatnom lazaretu. Pridjev “stari” za Ambonettijev i Zebićev lazaret govori da su njihove kuće korištene za karantenu i kad su se oni povukli iz trgovačkog posla¹⁷³. Zebićeva kuća služila je kao lazaret i poslije sloma Republike¹⁷⁴.

¹⁵⁸ B. KRIZMAN, Memoire Bara Bettere austrijskom generalu T. Milutinoviću o Dubrovačkoj Republici iz 1815. godine, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 1, Dubrovnik, 1952., str. 440.

¹⁵⁹ DA 18, sv. 3187/2, br. 68.

¹⁶⁰ *Contumaciae*, sv. 1, f. 48v-65v.

¹⁶¹ DA 18, sv. 3185, br. 29. – V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 117-136.

¹⁶² *Contumaciae*, sv. 2, f. 74v-96v; sv. 8, f. 11-32v; sv. 11a, f. 123-137v; sv. 12, f. 85-99.

¹⁶³ Analizirane su godine 1721., 1731., 1746./1748., 1754., 1764., 1770., 1784. i 1794.

¹⁶⁴ *Contumaciae*, sv. 1, f. 48v-65v; sv. 2, f. 74v-96v; sv. 4, f. 5v-75v.

¹⁶⁵ *Contumaciae*, sv. 6, f. 27v-63v.

¹⁶⁶ *Contumaciae*, sv. 1, f. 5, 5v, 6v, 11v, 12v, 17, 17v, 18, 19-20v, 22, 23, 24, 45v, 77, 132; sv. 2, f. 68v, 70v, 71, 72, 95, 95v, 113, 113v, 125, 132, 136v, 137, 139v, 146, 155v, 161, 173v, 179.

¹⁶⁷ *Contumaciae*, sv. 4, f. 1v, 8, 59, 60, 60v, 62v, 66v, 70, 74v, 76, 77; sv. 5, f. 5v, 18, 19v, 20, 24v, 43v, 65v, 68v, 72, 73; sv. 6, f. 2, 9, 15, 37v, 40v; sv. 9, f. 66v, 67, 68, 69.

¹⁶⁸ *Contumaciae*, sv. 4, f. 1v, 2, 50; sv. 5, f. 50v; sv. 6, f. 11, 41, 45, 89v, 92v, 96.

¹⁶⁹ *Contumaciae*, sv. 8, 17v, 25; sv. 9, f. 1, 3, 5v, 8, 9, 10, 10v, 11v, 13v, 14, 15, 19-20, 22, 35.

¹⁷⁰ *Contumaciae*, sv. 7, f. 19; sv. 9, f. 34; sv. 10, f. 18v.

¹⁷¹ *Contumaciae*, sv. 7, f. 13v; sv. 10, f. 6, 18v.

¹⁷² *Lazaretto di Drascovich (Contumaciae)*, sv. 10, f. 2, 6, 18v, 22v, 33v; sv. 11a, f. 42v, 50, 52, 55, 56v, 58, 59, 61v, 65v, 67, 69v, 71v, 84v.

¹⁷³ Matija Zebić javlja se 20-ih i 30-ih godina 18. stoljeća (*Contumaciae*, sv. 1, f. 175; sv. 2, f. 120, 142v, 171). Samuel Ambonetti bankrotirao je sredinom 18. stoljeća (V. MIOVIĆ, *Zidovski rodovi*, str. 44).

¹⁷⁴ *Contumaciae*, sv. 13, f. 156v; sv. 14, f. 49.

Kapetani brodova u osmanskim lukama uzimali su zdravstvene listove u konzulatima europskih zemalja. Konzuli europskih zemalja čak su pokušavali organizirati neku vrstu karantene za okužene brodove. Kršćanske zemlje organizirale su i bolnice za okužene, na primjer u Smirni i Istanbulu¹⁷⁵.

Kada je 1748. godine dubrovački kapetan Antun Pušić htio isploviti iz Smirne za Dubrovnik i Trst, u nizozemskom je konzulatu dobio svjedodžbu da je Smirna zdrava. Zaustavio se u Canei, gdje su se ukrcala tri putnika koja su u kancelariji tamošnjeg dubrovačkog konzulata dobila svjedodžbe da je cijelo područje Krete potpuno zdravo. Pušićeva tartana stigla je u dubrovačke vode i vjerojatno se usidrila ispred Lazareta. Kapetan je predao svjedodžbu koja je izgorjela za uobičajenog raskuživanja dimom. Službenici saniteta, kao i inače, detaljno su ispitali kapetana i mornare da točno utvrde kada je svjedodžba izdana, koje je luke tartana ticala, tko se i gdje s nje iskrcao i na nju ukrcao¹⁷⁶.

Primjer dubrovačkog kapetana Krista Radimirija pokazuje da su se u karantenu uračunavali i dani plovidbe između sigurnih luka. Radimirijeva tartana je iz kugom zaražene Atene 1. srpnja 1747. godine doplovila u Trst. Ondje su joj odmah dodijelili stražara i primijenili sve druge uobičajene sigurnosne mjere. S tartane je iskrcao nešto robe, a iskricali su se i mornari Martin Silovig i Vuko Supa. Petog srpnja Radimiri je otplovio u Veneciju, gdje je istovario 9000 koluta sira. U Veneciji je očito bio u karanteni, jer se tek 7. kolovoza u praznoj tartani vratio u Trst. Ondje je ukrcao mornara Siloviga koji nije do kraja izdržao karantenu. Otplovili su 9. kolovoza i za sedam dana stigli u Dubrovnik. Dubrovačko Tajništvo odmah je Radimiriju izdalo svjedodžbu *di libera pratica*, jer je već prošao karantenu od 42 dana, koliko su trajali plovidba i zadržavanje u lukama na relaciji Venecija-Trst-Dubrovnik¹⁷⁷. Radimiri, naravno, nije upisan u Knjige karantene, kao ni drugi kapetani koji su dolazili sa svjedodžbom o dobrom zdravstvenom stanju područja s kojega stižu i na kojemu su izdržali karantenu¹⁷⁸. Prema dubrovačkom Pravilniku o plovidbi iz 1745. godine, dubrovački brodovi koji su plovili izvan Jadrana, u kršćanskim su lukama morali izdržati samo jednu karantenu¹⁷⁹. Zato je u Knjigama karantene zabilježeno vrlo malo brodova sa Zapada¹⁸⁰.

Brodovi koji su po procjeni dubrovačkog Zdravstvenog ureda morali proći karantenu i na to pristajali, slani su u vode u blizini Lazareta, u Gruž i na otok Lokrum, a još se spominju Srebreno i uvala Tiha pokraj Cavtata¹⁸¹. Nekad bi kapetan, posada i putnici karantenu proveli na brodu, nekad bi se iskricali i išli u Lazarete. Neokuživa roba obično je ostajala na brodu, a ona koju je trebalo raskužiti prenošena je u Lazarete. Na brodu je uvijek bio stražar Zdravstvenog ureda (*guardiano a vista*), koji je također pratio putnike i robu s broda na kopno i obrnuto¹⁸².

¹⁷⁵ D. PANZAC, La peste in Levante. Epidemiologia, diffusione e sparizione, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. Nelli-Elena Vanzan Marchini), Milano, 2004, str. 171. – D. PANZAC, *Quarantaines et Lazarets; L'Europe et la peste d'Orient (XVIIe-XXe siècles)*, Aix-en-Provence, 1986., str. 25. – V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija*, str. 227, 228. – M. P. PEDANI, *The Ottoman-Venetian Border (15th-18th Centuries)*, Venezia, 2017., str. 127.

¹⁷⁶ *Fedi*, sv. 3, f. 118v, 119. – DA 18, sv. 2908, br. 23.

¹⁷⁷ *Fedi*, sv. 3, f. 113v-114v.

¹⁷⁸ *Fedi*, sv. 3, f. 46v, 89.

¹⁷⁹ J. LUETIĆ, Pravilnik Dubrovačke Republike o nacionalnoj plovidbi, *Grada za pomorsku povijest Dubrovnika* 5, Dubrovnik, 1972., str. 89.

¹⁸⁰ Usporedbe radi, dobar uvid u promet brodova Jadranom daje N. ČOLAK, *Regesti marittimi Croati*. I, Padova 1985. – N. ČOLAK, *Regesti marittimi Croati*. II, Padova, 1993. – N. ČOLAK, *Regesti marittimi Croati*. III., Split, 2017.

¹⁸¹ *Fedi*, sv. 3, f. 44v, 45, 57-58. DA 18, sv. 3177, br. 109.

¹⁸² *Fedi*, sv. 4, f. 85. – *Contumaciae*, sv. 12, f. 68.

Prema zapisima iz 70-ih i 80-ih godina 17. stoljeća, brodovi čije su svjedodžbe upozoravale na vrlo veliku opasnost od kužne bolesti morali su se usidriti na udaljenosti od pet milja od Grada. Tako su 1674. godine dva mesinska broda iz Aleksandrije 80 dana provela u karanteni. Zbog velike opasnosti na brodove nisu poslani stražari, nego su u njihovoj blizini u čamcima stražarili plemići i njihovi pomoćnici. Pod kontrolom kapetana, pamuk i druga roba prebačeni su u Lazarete, gdje su podvrgnuti “rigoroznom” raskuživanju u trajanju od 80 dana. “Za sve to vrijeme, Bogu hvala, nije uočen nijedan znak zaraze”, glasio je zaključak zapisan u zdravstvenom listu koji je kapetanima mesinskih brodova izdalo Tajništvo Dubrovačke Republike¹⁸³.

Bolest i smrt

La peste delle serve

Dosta se pisalo o “kugi sluškinja” koja je 1691. godine prodrla unutar gradskih zidina, a nedavno joj je posvećen jedan obiman znanstveni članak¹⁸⁴.

Godine 1690. kuga se pojavila u dubrovačkom zaleđu. U ljeto je zahvatila dubrovačko pogranično selo Trnovicu, no dubrovačke su vlasti reagirale na vrijeme pa se nije proširila. Kuga je prodrla i u mletačku Dalmaciju. Senat je o zdravstvenom stanju obavještavao sredozemne Zdravstvene urede, posebno onaj u Veneciji. Poslao im je obavijest i kad je kuga prodrla u Grad i u predgrađa Pile i Ploče.

Zdravstveni ured podijelio je područje Grada na šest dijelova. Glavni odgovorni za provođenje sanitetskih mjera bili su plemići, po dva u svakom dijelu Grada, po jedan na Pilama i na Pločama izvan Tabora. Pažljivo je rekonstruirano kretanje zaraženih osoba i utvrđeno s kim su sve bile u dodiru. Zdravstvenom uredu pomagalo je 108 ljudi iz raznih slojeva dubrovačkog društva, a većinu je činila vlastela.

Od kuge je prvi nastradao mali sjemeništarač, koji je 9. siječnja 1691. godine umro u Hospitalu milosrđa. Dalje se kuga širila među sluškinjama pa su izolirane kuće, uglavnom vlasteoske, u kojima su služile. Osim Lazareta, za karantenu su korištene gospodarske zgrade, obiteljske kuće i palače, samostan Sv. Petra i benediktinski samostan na Lokrumu. Na Pilama, Pločama i Peskariji izgrađeni su tabori. Od 9. siječnja do 20. travnja 1691. godine od kuge je umrlo 90-ak ljudi. U razdoblju od 10. siječnja do 19. ožujka dubrovačka je država na zaštitu od kuge potrošila oko 10.000 dubrovačkih dukata¹⁸⁵.

Uloga Ploča i Lazareta mijenjala se u skladu s okolnostima. Kad se bolest pojavila, na Pločama je izolirano područje od kuće Nikole Štruce do kuće Luke Vladislava Gozze. Budući da je na prostoru od karavansaraja (Tabor) do kuće Jele Zamagne od kuge umrlo više ljudi, on je posebno strogo izoliran, a vojnici su dobili naređenje da pucaju na svakoga tko se usudi izaći iz svoga posjeda. Na ulaz u karavansaraj postavljena su vrata. U to su se vrijeme u cijelim Lazaretima smještali ljudi i roba iz zaraženih kuća¹⁸⁶.

¹⁸³ *Fedi*, sv. 1, f. 115v. – *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 26.5.1790. Vidi i: *Fedi*, sv. 1, f. 140, 140v.

¹⁸⁴ R. KRALJ-BRASSARD, Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine, *Anali HAZU Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 54/1, Zagreb-Dubrovnik, 2016., str. 115-170.

¹⁸⁵ R. KRALJ-BRASSARD, Grad i kuga, str. 131, 133, 135, 141, 144, 147, 148, 151, 152, 154, 160.

¹⁸⁶ *Sanitas*, sv. 7, f. 13v, 14. – R. KRALJ-BRASSARD, Grad i kuga, str. 60.

Već koncem siječnja odlučeno je da se na dijelu Ploča i Lazareta omogući promet putnika i robe. Sve “sumnjive” osobe iz Lazareta i s područja na Pločama, od kuće Nikole Štruce do kuće Pera Gleđa, morale su prijeći na otok Lokrum. Svi zaraženi i oboljeli na Pločama i u Lazaretima, kao i stanovnici kuća u Gradu u kojima je netko umro pod sumnjom kuge, bili su smješteni u Prvi badžafer koji je izoliran daskama i u pripadajući lazaret¹⁸⁷. Lazaret i badžafer bili su pregrađeni u više odvojenih prostora jer se navodi da su ljudi iz tri, četiri kuće u kojima je netko umro od kuge, smješteni u istočni dio tog lazareta¹⁸⁸.

Tako su se polako stvarali uvjeti za uspostavu trgovačkog prometa. Sudeći po zapisima kapetana Lazareta Cvijeta Taljerana, koji su sačuvani za razdoblje od 18. svibnja do 18. lipnja 1691., nešto malo putnika i trgovaca s robom bili su u karanteni u Lazaretima, u crkvi Sv. Antuna, Mandarici i Starom lazaretu. Došli su iz Barlette, Dračeva i Sarajeva, a karantena im je trajala od 40 do 48 dana. Putnik koji je 18. srpnja stigao iz Zaostroga, proveo je karanteni 31 dan¹⁸⁹.

Skrivanje kuge

U rujnu 1742. godine u Bosni se pojavila kuga pa su po dubrovačkim pograničnim selima razmješteni plemići kacamorti¹⁹⁰. Ipak, koncem studenoga prodrla je i na dubrovačko područje. Zarazu je donio “domaći pravoslavni Vlah” nastanjen u Dubrovniku. Senat je 23. studenog 1742. razmatrao prijedlog da se tri osobe iz zaražene kuće izoliraju u jedan badžafer. Prijedlog je odbijen, a donesena odluka da se izolira prigradsko područje od kapelice Sv. Križa iznad Posata do kuće Vicka Petrovića, uključujući i nju. Jedna kuća obitelji Petrović nalazila se na Pločama¹⁹¹. Svi Vlasi nastanjeni izvan izoliranog područja moraju se u nj preseliti, naredio je Senat, a ako ne bude mjesta, treba ih zaključati u njihove kuće i postaviti stražare. Sve trgovine Vlaha treba zapečatiti, a Vlahe koji se nađu u njima sprovesti u izolaciju. Troškove Zdravstvenog ureda za tu operaciju u iznosu od 1001 dukata, bude li moguće, namirit će krivci za prodor kuge¹⁹². Dva dana kasnije, dubrovački nadbiskup održao je misu u Katedrali za spas od kuge. Režim je bio na snazi do isteka 40-og dana od posljednje smrti od kuge. Senat je 14. siječnja 1743. godine zaključio da je opasnost prošla i naložio da se sutradan organizira procesija zahvalnosti i misa s *Te Deum* u Katedrali¹⁹³. Kugu u predgrađu Dubrovčani su zaustavili u roku od petnaestak dana. Međutim, umjesto da o kugi izvijeste sredozerne Zdravstvene urede, s kojima su inače stalno surađivali i razmjenjivali informacije o pojavi zaraze¹⁹⁴, oni su je zatajili. Podatke o zarazi Tajništvo Republike nije upisalo u zdravstvene listove koje je izdavalo kapetanima brodova. Dubrovački trgovački nerv pokazao se jačim od savjesti. Osim 1742., oni su i 1765. godine zatajili kugu.

Od početka 60-ih godina 18. stoljeća broj putnika registriranih u Knjigama karantene počeo je opadati. Godine 1764. upisano ih je oko 310¹⁹⁵. Putnici iz Mostara i Sarajeva,

¹⁸⁷ *Sanitas*, sv. 7, f. 25.

¹⁸⁸ *Sanitas*, sv. 7, f. 35.

¹⁸⁹ *Sanitas*, sv. 7, f. 40v-41v.

¹⁹⁰ *Cons. Rog.* sv. 160, f. 154v, 155v, 156, 160. – *DA* 18, sv. 3187/1, br. 40.

¹⁹¹ Kuća Vicka Petrovića na Pločama, u kojoj je poklisar iz Travnika Frano Zamagna držao karantenu, spominje se 1793. godine (*Contumaciae*, sv. 12, f. 75v).

¹⁹² *Cons. Rog.* sv. 160, f. 166, 167, 167v, 170, 174v, 183v.

¹⁹³ *Detta*, sv. 49, f. 26. – *Cons. Rog.* sv. 160, f. 186, 188. – NELLA LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 294.

¹⁹⁴ N.-E. VANZAN MARCHINI, Venezia e l'invenzione del Lazzaretto, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 39, 42.

¹⁹⁵ *Contumaciae*, sv. 8, f. 11-32v.

koji su ranije redovito dolazili, gotovo da se i ne spominju. Razlog je epidemija kuge koja je u srpnju 1762. zahvatila Sarajevo i trajala tri godine. Proširila se na Mostar i druge bosanskohercegovačke gradove, kao i na mletačku Dalmaciju, u kojoj su najviše stradali stanovnici splitskih predgrađa¹⁹⁶. Čim je epidemija buknila, dubrovačke vlasti razmjestile su plemiće kacamorte po dubrovačkim pograničnim selima i moli tvama i propovijedima zatražile pomoć od Nebesa. Zdravstvenom uredu sa svih su strana stizali podaci o kugi u Mostaru i Splitu i o mletačkim sigurnosnim mjerama na mletačko-osmanskoj granici u blizini Republike. Ured je posebno pratio situaciju u Trebinju¹⁹⁷. U proljeće 1763. godine povećan je broj vojnika saniteta na Pločama, a u ljeto su uvedene danonoćne vojne ophodnje po Gradu¹⁹⁸.

Ipak, početkom 1765. bolest se pojavila na Pločama. Osim škrtih zapisa u knjizi troškova Zdravstvenog ureda¹⁹⁹, o tome govori i zavjetna procesija protiv kuge 9. siječnja 1765. godine²⁰⁰. Prema knjizi troškova Ureda, "rečeni Turčin" u Hanu je umro od kuge pa su službenici saniteta platili vojnike koji su uklonili njegovo tijelo; kurire; četiri *schivavine*; sanduk s Cipra; konop; dragomana Nikolu Veseličića za odnošenje tijela; Antuna Hidžu. Poklon u gotovini dali su nosačima koji su prevezli tijelo²⁰¹. Iz tih stavki dalo bi se zaključiti da su kuriri otišli do obližnje osmanske Carine i upozorili osmanske službenike da pripreme raku. Vojnici su uklonili tijelo preminuloga iz Hana, vjerojatno su ga izvukli uz pomoć *schivavine* ili konopa. Umotali su ga u *schivavine* i položili u sanduk s Cipra. Najviše je potrošeno na nosače, koje je zbog straha od kuge trebalo privoljeti da sanduk pričvršćen konopom za konja prenesu do Carine. Pratile su ih dragoman Veseličić i Antun Hidža.

Nedugo potom, Ured je upisao troškove za Albanca preminuloga u Čardaku²⁰². Ne navodi se da je umro od kuge, ali bi se moglo zaključiti po stavkama koje sugeriraju sljedeće: Antun Smucalo i Hanza, domaći ljudi, Albanca su čamcem doveli na Ploče. Albanac je umro, a Hanza pobjegao. Smucalo je uhićen, a odjeća zaplijenjena i spaljena. Tijelo umrloga u sanduku otpremljeno je do Carine, što je i sada trebalo skupo platiti. Pratile su ga Hidža i Veseličić. Čardak je očišćen, postavljena su nova vrata i metalne rešetke²⁰³. Po jednoj odredbi u Zapisnicima Senata moglo bi se zaključiti da je Albanac umro 20. travnja 1765. godine. Naime, Senat je toga dana donio odluku da, čim u Lazaretima završi karantenu, grupa glumaca prvim brodom mora napustiti državu. Pretpostavljamo da su prvo bili u Čardaku, a kad je Albanac umro, preseljeni su u Lazarete²⁰⁴.

U razdoblju od srpnja 1762. do ožujka 1768. godine dubrovačka država potrošila je oko 32.000 dubrovačkih dukata (7000 cekina) na zaštitu od kuge²⁰⁵. Dio troškova snosile su Židovska općina i zajednica pravoslavnih vjernika, koje su dubrovačke vlasti početkom 1764. opteretile porezom od po 500 dukata godišnje²⁰⁶. Koncem 1765. godine, kapetan Lazareta Vlaho Stella nagrađen je za "izvanredne poslove" koje je izvršio na Pločama²⁰⁷.

¹⁹⁶ K. FILAN, *Sarajevo u Bašeskijino doba*. Sarajevo, 2014, str. 244-247. – N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte*, str. 81, 82.

¹⁹⁷ DA 18, sv. 3188, br. 63-67, 72, 74. – *Cons. Rog.* sv. 174, f. 59v. – NELLA LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 294.

¹⁹⁸ *Cons. Rog.* sv. 174, f. 96v, 97, 212v, 213.

¹⁹⁹ To je upis pod rednim brojem 332, od ukupno 451 upisa u razdoblju od 31. prosinca 1763. do 13. ožujka 1765. godine.

²⁰⁰ N. LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 294, 295. – *Detta*, sv. 70, f. 1v. – *Cons. Rog.* sv. 176, f. 2.

²⁰¹ *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 13.3.1766: br. 332.

²⁰² To je upis pod rednim brojem 48, od ukupno 113 upisa za razdoblje od 13. ožujka do 27. travnja 1765. godine.

²⁰³ *Sanitas*, sv. 10, bez paginacije, 27.4.1766: br. 48.

²⁰⁴ *Cons. Rog.* sv. 176, f. 125, 125v.

²⁰⁵ *Cons. Rog.* sv. 174, f. 49v, 65, 71, 17v, 211v, 213v, 214; sv. 175, f. 126v, 153v, 159v, 177v, 189v; sv. 176, f. 2, 2v, 11v, 40v, 41, 52v, 126v, 216; sv. 177, f. 64v, 86, 86v, 153; sv. 178, f. 5v, 31, 91, 133v, 137, 184, 230.

²⁰⁶ *Cons. Rog.* sv. 175, f. 66, 66v.

²⁰⁷ *Cons. Rog.* sv. 176, f. 126v, 216; sv. 177, f. 38, 64v, 86, 86v, 153.

Smrt hadžija

Podaci iz sredine 70-ih godina 18. stoljeća pokazuju da su samo putnici iz Smirne i Aleksandrije morali 40 dana provesti u karanteni. Međutim, promet putnika i dalje je bio u padu. U Knjigama karantene iz 1774. godine registrirano ih je oko dvjesto. Sarajlije i Mostarci još uvijek su rijetko dolazili²⁰⁸.

Dok se u badžaferima ispočetka samo skladištila i raskuživala roba, od 1770. tu su dovođeni i putnici. Putnici su ondje boravili u svako doba godine, ne samo u toplijim mjesecima nego i zimi²⁰⁹, što očito znači da su badžaferi oduvijek imali pregrade²¹⁰. Iako je karantenski prostor proširen na badžafere, u upotrebi su ostali Stari Ambonettijev i Stari Zebićev lazaret, Draškovićev lazaret, stražarnice, Mandarica, Čardak i Han²¹¹, što govori da je, usprkos padu broja putnika, povećavan prostor za zaštitu od zaraze.

U to vrijeme u Lazaretima se dogodio veliki skandal. Dvadeset i prvog lipnja 1775. godine u dubrovačke vode uplovio je francuski brod iz Aleksandrije. Iskrcao se četrdesetak putnika, među njima 18 hadžija, od kojih su neki bili bolesni. Smješteni su u badžafer Na gustijerni i u 1. i 8. lazaret. Čim su kročili na kopno, upozoreni su da moraju potpisati izjavu da će se poslušno pridržavati pravila karantene. Karantena od 40 dana počela im se računati od 29. lipnja, kada je sva njihova roba unesena u Lazarete²¹².

Već prvoga dana umro je bolesni hadži-Redžep Skenderić iz Mostara. Emini su zapečatili hadži-Redžepovu imovinu i spremili je do dolaska nasljednika²¹³. Zatim su stali nagovarati ostale hadžije da odmah odu, čak su im i konje nabavili. Trojica su pobjegla i putem sreća neke kiridžije, koji su također bili na odlasku. Vojnici saniteta vratili su kiridžije u Lazarete da iznova prođu karantenu²¹⁴.

Uskoro je u Lazaretima umro i hadži-Abdurrahman. Tada su emini i pisar poslali slugu neka razglasi po Bosni da su Abdurrahmana Dubrovčani ubili i nekoliko hadžija ranili. Emini su tri ljetna dana krili Abdurrahmanovo tijelo u svom lazaretu i tek kad se počelo raspadati, tako da je “promijenilo ljudsku priliku”, iznijeli su ga pred užasnite putnike. Priča je došla do ušiju bosanskog namjesnika, koji je na Ploče poslao svoga poslanika i ljubinjskog kadiju da provjere optužbe emina. Dubrovački poklisar Klement Menze dva je mjeseca uzalud davao sve od sebe da namjesnika uvjeri u nevinost Dubrovčana. Tvrdio je da emini i pisar pripadaju najnižem trebinjskom društvenom sloju, dok su prije dolazili samo ugledni age. Osim toga, emin Spahović željan je osвете, jer su za njegova oca, “prostaka i klevetnika”, dubrovačke vlasti isposlovale doživotnu zabranu dolaska na Ploče. Menze je pomagao da će kršćanski putnici i trgovci zbog tog događaja izgubiti povjerenje u dubrovačke Lazarete i karantenske mjere. Više neće htjeti dolaziti pa carinarnica neće zarađivati, a od te zarade Dubrovčani skupljaju novac za harač sultanu²¹⁵.

Hadžije koji su ostali u Lazaretima potpisali su izjavu da Dubrovčani nemaju nikakve veze s hadži-Abdurrahmanovom smrću. Isto je utvrdio i kadija koji je došao na Ploče. Okrivio je emine i pisara da suprotno preporukama sultana krše dubrovačke

²⁰⁸ *Contumaciae*, sv. 10, f. 47- 67; sv. 11a, f. 1, 1v.

²⁰⁹ *Contumaciae*, sv. 9, f. 10v, 22; sv. 10, f. 7v, 11v, 20v, 25, 25v, 26, 52, 59v, 35v, 38, 32v *a tergo*; sv. 11a, f. 2, 2v, 5v, 16, 16v, 18v, 41, 44v, 45v, 52, 72v, 74v, 110v, 122; sv. 12, f. 14, 17, 19, 21v, 23, 23v, 45, 49, 50.

²¹⁰ Dubrovčani su 1786. godine tvrdili da trgovačka roba stoji u badžaferima “zaključana napose” (*Acta Turc.* sv. B 117, br. 6). Vidi i: *Contumaciae*, sv. 13, f. 1.

²¹¹ *Contumaciae*, sv. 10, f. 1v, 2, 7, 17, 18, 19v, 28v, 30, 31, 39, 47v, 48, 64v; sv. 11a, f. 14, 21v, 42v, 47, 69, 79, 82.

²¹² *Let. Lev.* sv. 95, f. 78. – *Contumaciae*, sv. 10, f. 62v, 63.

²¹³ *Acta Turc.* br. 4524.

²¹⁴ *Let. Lev.* sv. 95, f. 81, 99v, 100v.

²¹⁵ *Let. Lev.* sv. 95, f. 78-81, 98-103, 128, 128v, 142, 142v; 146, 146v. – *Acta Turc.* sv. B 9, br. 12, 43.

karantenske mjere²¹⁶. Spahović, Ćeho i Fetahagić su smijenjeni, a Dubrovčani su pokušali nagovoriti bosanskog namjesnika da ih u lancima privede u Travnik i kazni zatvorskom kaznom. Tako bi budući emini dobili jasnu poruku, što je Dubrovčanima bilo neobično važno. Borba za kažnjavanje emina vodila se još i 1777. godine. Dok je u tim pokušajima trgovac Antun Brbora, dubrovački poslanik, bosanskom namjesniku nudio novac i dijelio boce rozolina, već je izbio novi skandal. Iz Lazareta je pobjeglo trinaest hadžija pod vodstvom Stočanina hadži-Huseina Behmena²¹⁷.

U Aleksandriji je često harala kuga, što su isticali i sami Dubrovčani. Međutim, u spisima se ne navodi izriječom da su Skenderić i Abdurrahman umrli od kuge. Prvi i Osmi lazaret, u koje su bili smješteni, vraćeni su u funkciju 5, 6 dana poslije odlaska svih hadžija koji su sa Skenderićem i Abdurrahmanom došli u Dubrovnik²¹⁸.

Smrt u Starom Zebićevu lazaretu

Od konca 1782. do konca 1783. godine u Sarajevu je bjesnila nova epidemija kuge. Po proračunu poznatog sarajevskog kroničara Mula Mustafe Bašeskije, u ljeto 1783. godine odnosila je sto života dnevno. Od kuge je umrlo ukupno oko 8000 ljudi, trećina stanovnika Sarajeva. Ta strašna epidemija harala je područjem Bosne i Hercegovine od 1781. do 1785. i odnijela oko 130.000 života²¹⁹. I u mletačkom Splitu i Dalmaciji zabilježena je kao iznimno opasna. Proširila se iz Bosne i Hercegovine i harala 1783./1784. godine. Zbog zaštite od zaraze, cijelo područje Dalmacije bilo je odvojeno, tako da su međusobno bili izolirani gradovi, područja, primorski i zagorski pojas. Samo od 29. ožujka do 30. lipnja 1783. godine na područjima Klisa, Sinja i Knina, u Splitu i Martinu na otoku Braču umrlo je 3267 osoba²²⁰. U srpnju iste godine Dubrovačka Republika prekinula je veze s mletačkom Dalmacijom i Bokom kotorskom²²¹. Kuga iz 80-ih godina zahvatila je veliki dio Osmanskog Carstva, a jednako su strašne bile i epidemije 1739./1743. i 1759./1765. godine²²², koje su prodrle do dubrovačkih predgrađa.

Dubrovačke vlasti već su koncem rujna 1782. godine blokirale granicu i zaustavile prekogranični promet ljudi. Kao i obično u takvim situacijama, razglasile su da se svi dubrovački državljani koji se nalaze na osmanskome području u roku od četiri dana moraju vratiti svojim kućama. Zakasne li, moraju se prijaviti u Lazarete na Pločama. Sljedećih mjeseci nizale su se nove odluke: dubrovački podanik koji pođe na osmansko tlo bit će kažnjen smrtnom kaznom; u badžaferima treba povisiti zidove iznad vrata na platou Lazareta i iznad vrata prema moru²²³.

Područje Dubrovačke Republike podijeljeno je na osam okruga s centrima u Mrcinama, Stravči, Brgatu, Kliševu, Čepikućama/Slanome, Ošlju, Stonu i na Pločama. U svaki centar postavljen je plemić kacamort. Vojnici saniteta nadgledali su lokalne puteve i držali na oku pastire sa stadima. Organizirane su seoske straže²²⁴. Seljaci koji su htjeli u Grad morali su imati dokument kada su i odakle krenuli. Kapetan Lazareta pregledao bi dokument i upisao kada su otišli natrag²²⁵.

²¹⁶ V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 325, 326.

²¹⁷ *Let. Lev. sv. 95*, f. 144-147, 148-149v, 152, 152v, 158-159; sv. 96, f. 77, 96, 138-140, 152, 152v, 154-155v, 158-159.

²¹⁸ *Let. Lev. sv. 95*, f. 99. – *Contumaciae*, sv. 10, f. 64.

²¹⁹ K. FILAN, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, str. 248-252. – R. KRALJ-BRASSARD, *Grad i kuga*, str. 125.

²²⁰ N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte*, str. 82-86.

²²¹ *Cons. Rog. sv. 191*, f. 111v.

²²² D. PANZAC, *Osmanli Imperatorluğu'nda veba, 1700-1850*. Istanbul, 1997, str. 25-38, 50, 81, 101, 102.

²²³ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 30.9.1782, 30.10.1782, 5.11.1782. – G. GELCICH, *Delle istituzioni marittime*, str. 154, 156.

²²⁴ B. KRIZMAN, *Memoire Bara Bettere*, str. 438-443. – V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 120-122.

²²⁵ DA 18, sv. 3185, br. 29.

Da se što bolje zaštite od pošasti, Dubrovčani su prvenstveno nastojali biti dobro obaviješteni. Zato su se i sada u Zdravstveni ured slijevali podaci o zdravstvenom stanju, ne samo u susjedstvu, nego i u udaljenim krajevima. Donosili su ih poklisari, dragomani, trgovci, kuriri, župnici župa Trebinjsko-mrkanske nadbiskupije, stranci i dubrovački podanici. Vijesti su slali i susjedni osmanski vlastodršci, koji su svesrdno surađivali, jer su dubrovačke zdravstvene mjere štatile i njihova područja. U vrijeme velike opasnosti Zdravstveni ured sam je slao kurire da provjere stanje na obližnjem osmanskom području.

Kada je 1782. godine postavljena blokada na dubrovačkoj granici, u Lazaretima su gotovo isključivo boravili kuriri, dubrovački trgovci i poneki franjevac iz Popova polja i Kreševa. Bilo je i fakina koji su unosili robu. Tu i tamo pušten je preko granice pokoji putnik bez robe iz Sarajeva²²⁶.

Dana 8. studenog 1783. godine na Ploče je došao dubrovački trgovac Stjepan Konavljanin s četiri fakina. Ne piše odakle. Smješteni su u Stari Ambonettijev lazaret, gdje je bio i jedan bračni par iz Mostara. Mora biti da se pojavila neka sumnja, jer je Stjepan s fakinom Andrijom Kukuljicom i tovarom volovskih koža prvo premješten u Čardak, a onda u Stari Zebićev lazaret. Tu su dospjeli i sarajevski trgovac Kristo Vasiljević sa slugom, a uskoro su im se pridružila i tri putnika s Korčule i neimenovana osoba iz Dubrovačkog primorja, koja je došla iz Popova polja.

Putnici s Korčule premješteni su 22. studenog u Treći lazaret. Sutradan u jedan sat u noći, Stjepan Konavljanin iznenada je preminuo. Pokopan je u samom Zebićevu lazaretu u jamu sa živim vapnom. U noći 4. prosinca obolio je i čovjek iz Dubrovačkog primorja. Službenici saniteta dopustili su njegovoj majci da ga njeguje. Umro je dan kasnije. Pokopan je u živo vapno odmah do Stjepana Konavljanina. Preostali su trgovac Vasiljević, fakin Kukuljica i majka preminula čovjeka iz Primorja. Vasiljević je otpušten iz karantene i pod stražom sproveden do granice. Majka čovjeka iz Primorja premještena je u Osmi, a fakin Kukuljica u Prvi lazaret. Ubrzo je i on umro. Pokopan je u živo vapno, u crkvi Sv. Lazara u blizini Lazareta. Rake sa živim vapnom ukazuju da se radilo o kugi, ali se ona izrijekom ne spominje²²⁷. Ako je te živote zaista odnijela kuga, onda su je Dubrovčani opet uspjeli sakriti. Stari Zebićev lazaret s grobovima Stjepana Konavljanina i čovjeka iz Dubrovačkog primorja nije korišten sve do ljeta 1785. godine, a Prvi lazaret u kojem je umro fakin Kukuljica stajao je prazan do veljače 1784. godine²²⁸.

Od travnja 1784. godine dubrovačke vode čuvalo je, umjesto uobičajene dvije, šest naoružanih feluka²²⁹. U isto vrijeme normalno se odvijao promet robe i putnika. Putnici i tovari šljiva, oraha, željeza i čibuka i sada su preko Dubrovnika plovili u Aleksandriju. U četiri godine od 1783. do 1786., u ljetnim mjesecima otplovilo je ukupno oko 360 putnika, od kojih je većina došla iz zaražene Bosne²³⁰. Dubrovačke vlasti su 1783./1784. godine na sve načine nastojale održati trgovački promet preko Dubrovnika. Trgovcima su pružale mogućnost da raskuženu vunu odmah iznesu iz Lazareta i smjeste u Han, jednu prostoriju u kazalištu, arsenal uz kazalište, u privatne kuće na Pločama i na "druga sigurna mjesta"²³¹.

²²⁶ V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 119. – Đ. ORLIĆ, Kuga u Herceg Novom 1648. godina, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 118, Beograd, 1955., str. 121, 122. – Đ. ORLIĆ, Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII. vijeku, *Grada Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine* 1, Sarajevo, 1956., str. 61. – G. Ž. KOMAR, *Pisma Miha Kuveljića dubrovačkoj vladi; Kandijski rat 1646.-1662.*, Herceg Novi, 2010., str. 45-51, 65-67, 72-79. *Contumaciae*, sv. 11a, f. 107v-120v.

²²⁷ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 120v, 121.

²²⁸ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 124, 148.

²²⁹ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 14.4.1784.

²³⁰ *Fedi*, sv. 4, f. 240, 241v, 242-243, 256-257, 261, 261v, 268v, 269-270v; sv. 5, f. 38, 39, 58.

²³¹ *Cons. Rog.* sv. 191, f. 77v, 78, 191; sv. 192, f. 82.

Kuga u Konavlima, odjeci na Pločama

Koncem 1784. kuga je u jednoj kući u konavoskom selu Bani odnijela tri života. Kuća je odmah izolirana, tako da se bolest nije proširila. U proljeće sljedeće godine vlasti su smatrale da je kuga u Banima svladana, pa su u crkvi Sv. Vlaha organizirale svečanu misu s *Te Deum* za plemiće²³².

Međutim, već početkom srpnja 1785. godine zarazna bolest pojavila se u konavoskom selu Stravča i u nekoliko dana odnijela sedam života. Detalji o tom slučaju zapisani su u zdravstvenom listu izdanom 9. srpnja 1785. godine dubrovačkom kapetanu Mihui Milkoviću koji se spremao za Aleksandriju. Uz uobičajeni tekst o broju posade, putnika, vrsti i količini robe, dopisano je da je kuga u Stravči pod kontrolom i da se posljednji smrtni slučaj dogodio 5. srpnja. Opisane su i zaštitne mjere koje su bile poduzete²³³. Ali bolest u Stravči uskoro se opet pojavila. U siječnju 1786. godine umro je Marko Redžo, a liječnici su utvrdili kako je u pitanju kuga²³⁴. Izgleda da se kuga u to vrijeme pojavila i u Župi dubrovačkoj²³⁵.

Ploče su tih godina više nego ikada bile jedan veliki karantenski prostor. Putnici su razmješteni tako da budu što dalje jedni od drugih. Osim u Lazaretima, držali su karantenu i u Starom i Malom lazaretu, Starom Ambonetijevu i Starom Zebićevu lazaretu, stražarnicama, Mandarici, Čardaku, Hanu²³⁶, a isto tako i u kućici uz crkvicu Sv. Antuna²³⁷. Bračni par iz Popova polja, dubrovački trgovci, poklisari iz Istanbula i Travnika, kacamort iz Stravče²³⁸, napuljski konzul u Smirni, glumice i glumci komičari iz Zadra bili su izolirani u jednoj kući blizu Revelina, u kućama Vicka Petrovića, liječnika Greca, plemića Zamagne i vladike Cerve²³⁹.

Karantenski prostor proširio se i prema Gradu i predgrađu Pile. Dva Konavljanina provela su prvi dio karantene u tvrđavi Bokar. Dubrovački konzul u Istanbulu Đuro Curić, koji je došao brodom preko Smirne, bio je 20 dana u karanteni u kući Ivana Stullija u Gradu²⁴⁰.

Tek su u svibnju 1787. Dubrovčani bili sigurni da su se riješili kuge pa su u crkvi Sv. Vlaha organizirali svečanu misu u znak zahvalnosti²⁴¹. U razdoblju od kolovoza 1782. do svibnja 1787. godine na zaštitu od kuge potrošili su oko 36.000 dubrovačkih dukata²⁴². Dio troškova snosili su dubrovački pomorski kapetani i Židovska općina²⁴³. Kapetana Lazareta Vicka Volantija vlasti su nagradile s 50 dukata za zasluge u javnom zdravstvu²⁴⁴.

²³² *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 29.1.1785., 8.3.1785. – *Cons. Rog.* sv. 193, f. 18. – R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*. Vol. 1, Beograd, 1938, str. 102. – N. LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 295.

²³³ *Fedi*, sv. 4, f. 269v-270v. – Vidi i: *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 3.7.1785, 4.7.1785, 19.7.1785, 21.7.1785, 30.7.1785, 6.8.1785, 20.8.1785. – *Cons. Rog.* sv. 193, f. 155v.

²³⁴ V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu*, str. 136, 336, 337.

²³⁵ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture* 1, str. 102.

²³⁶ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 79, 101v, 114, 111v, 112v, 113, 119, 123, 138v, 154, 163v.

²³⁷ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 137, 138v, 143, 144v, 145v, 147, 152, 154v, 157v, 158, 159, 160, 161v; sv. 12, f. 2, 5, 23, 24v, 34v, 36v, 40, 41, 41v, 45v, 46, 50, 153.

²³⁸ I kacamorti s kugom pogođenog poluotoka Pelješca dolazili su 1732. godine u karantenu u Lazarete (*Contumaciae*, sv. 2, f. 112v-114v).

²³⁹ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 117v, 119v, 147v, 156, 162; sv. 12, f. 12, 25, 75v.

²⁴⁰ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 140v, 178.

²⁴¹ N. LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 295.

²⁴² *Cons. Rog.* sv. 190, f. 208, 224; sv. 191, f. 1v, 149v, 151v, 166v; sv. 192, f. 34v, 35, 76, 113v, 142, 194, 217v; sv. 193, f. 4v, 19v, 59v, 128, 142v, 158, 193v, 219v; sv. 194, f. 61, 76v, 96v, 142, 169v, 209v; sv. 195, f. 57.

²⁴³ *Cons. Rog.* sv. 190, f. 233v, 234.

²⁴⁴ Z. ŠUNDRICA, *Arhivsko gradivo*, str. 37, 38.

Okuženi brodovi

Početak rujna 1792. godine u Dubrovnik je iz Aleksandrije doplovila dubrovačka pulaka, na kojoj su od kuge umrli kapetan Ivan Bonfiol i nekoliko mornara. Brod su dopratila dva ratna mletačka broda, a vlasti su odmah imenovale senatora koji će pedeset dana i noći stajati na Pločama i paziti da se uredno provode karantenske mjere. Službenici saniteta trebali su robu smjestiti u badžafer kojemu će zagradi prozor, vrata i otvore koji ga povezuju s drugim badžaferima. Putnici s broda trebali su biti smješteni u neki drugi badžafer ili lazaret koji će biti zaključani i zazidanih otvora²⁴⁵.

Okuženi brod uplovio je u dubrovačke vode 20. rujna 1792. godine. Putnici i roba razmješteni su u tri badžafera. U karanteni od 45 dana s njima su bili asistent saniteta i dva stražara. Iskrcavanje tereta trajalo je desetak dana, a smješten je u badžafer Na gustijerni i s njom još 11 putnika, koje su čuvali asistent i šest stražara. Propisana im je karantena od 80 dana. Zatim se iskrcao zamjenik kapetana Bonfiola s osam članova posade i nešto malo robe. Ušli su u badžafer Na smokvi i ondje proboravili također 80 dana²⁴⁶.

Nova epidemija kuge pojavila se u Sarajevu u kolovozu 1794. godine, ali nije bila pogubna kao prethodna²⁴⁷. Prvi znakovi opasnosti u Bosni i Hercegovini sigurno su ju najavili i ranije, jer su Dubrovčani već 25. listopada 1793. godine blokirali kopnu granicu i na cijelom dubrovačkom području aktivirali uobičajene zaštitne mjere. Deset mjeseci kasnije, Zdravstveni ured poslao je bosanskog franjevca Antuna da provjeri stanje u Sarajevu. Vijesti nisu bile dobre, jer su Dubrovčani zatražili od mletačkog generalnog providura da aktivira zaštitne mjere u Dalmaciji. Ako to ne učini, Dubrovnik će prekinuti veze s Dalmacijom. Situacija se pogoršavala. U proljeće 1795. godine dubrovačke su vlasti obećale nagradu od 100 cekina svakome tko ubije dubrovačkog podanika koji se nije navrijeme povukao s osmanskog područja, osim trgovaca iz Novog Pazara. Članovi obitelji svih koji se nisu povukli s osmanskog tla moraju se prijaviti u Lazarete na Pločama. Pastirima u Konavoskim brdima u blizini granice raskrivene su pojate kako bi ih prisilili da se vrate kućama. Prekinuta je morska i kopnena komunikacija s Kotorom, Budvom, Neretvom, Opuzenom i Korčulom²⁴⁸.

U siječnju 1795. godine Senat i Zdravstveni ured postupno su ukidali stroge zaštitne mjere i organizirana je vjerska procesija "za kugu"²⁴⁹.

Ali stroge protukužne mjere već su ujesen opet bile na snazi²⁵⁰. Putnici su i sada držali karantenu u svim već spomenutim prostorima izvan Lazareta. Mnogo se koristila mala kuća uz crkvicu Sv. Antuna (1788.-1800.)²⁵¹, a spominje se i lazaret emina za vosak (1791./1793.). Žena s dvoje male djece iz Barlette smještena je u prizemlje Kapetanova lazareta²⁵².

U arhivskim izvorima pronađen je samo jedan podatak po kojemu možemo zaključiti da je opasnost i dalje trajala i da se na Pločama pojavila neka zarazna bolest. Dva su grobara (*pizzigamorti*) 18. siječnja 1797. godine iz hospitala prebačena u kurirsku kuću

²⁴⁵ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 11.9.1792.

²⁴⁶ *Contumaciae*, sv. 12, f. 61v, 62v.

²⁴⁷ K. FILAN, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, str. 252-254.

²⁴⁸ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 25.10.1793, 11.8.1794, 26.8.1794, 6.9.1794, 10.12.1794, 23.3.1795, 22.4.1795, 25.4.1795.

²⁴⁹ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 9.6.1795, 4.7.1795. *Detta*, sv. 87, f. 53v.

²⁵⁰ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 1.9.1795, 4.7.1796, 5.11.1796. – *Detta*, sv. 87, f. 53v.

²⁵¹ *Contumaciae*, sv. 12, f. 2, 3v, 5, 8, 10v, 12, 13, 15, 16, 20, 20v, 23, 24v, 25, 30, 33, 34v, 36v, 40, 41, 41v, 45v, 46, 50, 52, 52v, 54v, 60v, 69, 75v, 86v, 101, 106, 116, 132, 134, 140, 149, 153, 156, 166v.

²⁵² *Contumaciae*, sv. 12, f. 47, 57v, 73, 106.

u Lazaretima, gdje su proveli tridesetak dana karantene²⁵³. To je jedini spomen hospita na Pločama koji je sigurno bio privremen i ne zna se gdje se nalazio.

Početak studenog 1804. godine doplovio je dubrovački brod preminulog kapetana Glavića koji je ispustio dušu na putu u Dubrovnik. Po mjerama zaštite očito se radi o kugi. Zdravstveni ured naredio je da se brod usidri u Gružu, gdje je na osam dana potopljen do visine palube. Brodski pribor bio je potopljen četiri, a jedra osam dana, nakon čega su prostrta na zrak. Članovi posade smješteni su u jedan badžafer gdje su proveli 80 dana. Njihove i kapetanove osobne stvari potopljene su na 60 sati, a zatim su stajale na zraku do kraja 80-dnevne karantene²⁵⁴. Glavićev brod možda je stigao iz Španjolske, jer je Zdravstveni ured u to vrijeme posebno pazio na sve dubrovačke brodove koji su dolazili odanle ili iz Livorna²⁵⁵. Dalje se spominju brodovi dubrovačkih kapetana Radovića, Ljubibratića i Kazilara. Općenito se navodi da sve dubrovačke brodove koji su sa Zapada došli zaraženi treba tretirati jednako kao i Glavićev brod. Ako se u dubrovačkim vodama nađe više zaraženih dubrovačkih brodova nego što ima badžafera ili se dogodi kakva nezgoda za raskuživanja robe, Ured mora odmah obavijestiti Senat²⁵⁶.

Strani brodovi za koje se sumnjalo da bi mogli biti zaraženi, išli su u 40-dnevnu karantenu u Polače na otoku Mljetu²⁵⁷.

Odluka o preuređenju Lazareta 1784. godine

U kolovozu 1781. vlasti su zatražile od Zdravstvenog ureda da izradi plan za uvođenje većeg reda i sigurnosti u Lazaretima. Zahtjev su ponovile u kolovozu 1783., a u travnju 1784. su pod prijetnjom kazne zatražile da se plan preuređenja Lazareta u roku od nekoliko dana stavi na dnevni red sjednice Senata²⁵⁸. Tek tada je Zdravstveni ured konačno prikazao detaljni plan. Predložio je da se zid visok 80-ak centimetara (1,5 lakat), koji nije ograđivao cijele Lazarete, već samo od kuće janjičara do točke nasuprot eminovoj kući, povisi na 2,30 metara (4,5 lakta) i zatim nastavi do eminove kuće, tako da se ona nađe izvan kompleksa Lazareta. Potpuno ograđeni i izolirani Lazareti onemogućili bi svaki kontakt s ljudima u karanteni, što se dosad na opći skandal događalo. U zidu bi bila vrata s rešetkom, dovoljno visoka za konjanika, koja bi noću uvijek bila zaključana, a u doba veće opasnosti i danju. U vrijeme kad su vrata otvorena, uz njih bi morala stajati straža (Slika 7).

Predviđeno je da se i Tabor potpuno ogradi zidovima. Zid koji odvaja Tabor od puta²⁵⁹, uz koji su klupe što gledaju prema moru, treba povisiti na 4,5 lakta visine i nastaviti dogradnjom zida iste visine do vrta crkve Sv. Antuna, a vrata postaviti nasuprot vratima od Lazareta.

Djelomično ograđen prostor ispred ulaza u svaki lazaret na platou Lazareta treba u potpunosti ograditi i zatvoriti rešetkastim vratima s ključem koji će čuvati kapetan Lazareta. Vrata bi se smjela otključati samo iznimno, i to uz dopuštenje Zdravstvenog ureda.

²⁵³ *Contumaciae*, sv. 12, f. 129v.

²⁵⁴ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 2.11.1804. – GIUSEPPE GELCICH, *Delle istituzioni marittime*, str. 158.

²⁵⁵ Malagu su 1804. godine zarazili neki ribari koji su ukrali trgovačku robu s okuženog francuskog broda. Što se tiče Livorna, njime je harala neka zarazna bolest, a dubrovački konzul u tom gradu tek je koncem 1804. ili početkom 1805. godine sa sigurnošću potvrdio da nije kuga već žuta groznica (V. IVANČEVIĆ, *Luka Livorno i dubrovački brodovi (1760.-1808.)*. Dubrovnik, 1968., str. 98).

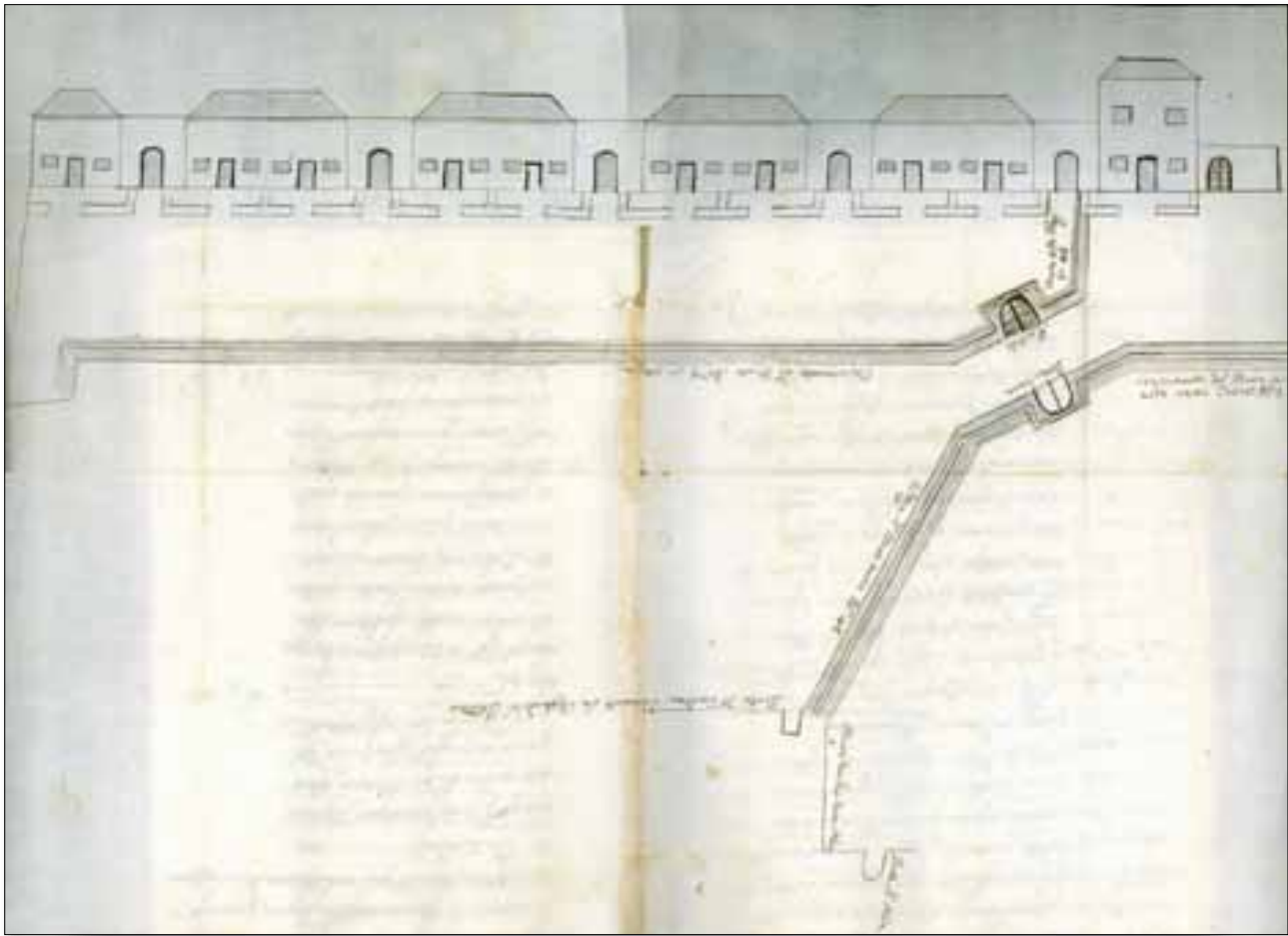
²⁵⁶ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 2.11.1804, 20.11.1804. – G. GELCICH, *Delle istituzioni marittime*, str. 159.

²⁵⁷ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 2.11.1804, 20.11.1804, 22.12.1804. – G. GELCICH, *Delle istituzioni marittime*, str. 159, 160.

²⁵⁸ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 11.8.1781. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 33. – *Cons. Rog.* sv. 192, f. 82v.

²⁵⁹ V. BAZALA, *Calendarium Pestis (II)*, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* 2, Beograd, 1962., str. 83.

Putnici koji bi prošli karantenu trebali bi sa svojom robom izaći iz Lazareta.

Iako je bio izgrađen za smještaj osmanskih trgovaca koji su prošli karantenu, Čardak je stalno služio kao karantenski prostor, zbog čega su ga zvali *Lazzaretto detto Ciardak*²⁶⁰. Službenici Zdravstvenog ureda predložili su novo rješenje za trgovce. Na mjestu Kapetanova lazareta (Starog lazareta) treba podići jednokatnicu nalik tursko-me hanu. U prizemlju bi bili skladište za robu i staje za konje, a na katu stambeni prostor. Tu bi trgovci mogli i prodavati svoju robu, posebno živežne namirnice. Na katu bi bio stan kapetana Lazareta. Tu bi stanovali i trgovci, a i *džumrukčija*, emin za vosak²⁶¹, jer mu nije mjesto u Lazaretima²⁶².

Godine 1787. Senat je izabrao nadstojnike za “izgradnju Lazareta na Pločama”. Jedan arhivski spis, ali i nacrti i fotografije Lazareta iz kasnijeg vremena, pokazuju kako je ispunjen samo dio plana²⁶³. Podignuti su i izgrađeni zidovi, a Stari lazaret preuređen je u jednokatnu zgradu (Slika 8).

Slika 7. Crtež Lazareta i Tabora iz 1784. godine (Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 192, f. 93v, 94).

²⁶⁰ *Sanitas*, sv. 2, bez paginacije, 5.11.1782, 18.8.1783.

²⁶¹ U Lazaretima se javlja i emin za vosak, službenik koji je ubirao carinu na vosak uvezen iz Bosne. Dubrovčani su ga zvali “džumrukči”. Izgleda da je ispočetka dolazio povremeno, a od 60-ih godina 18. stoljeća stalno. U to se vrijeme javlja i naziv “lazaret voska” (*Contumaciae*, sv. 11a, f. 61; sv. 12, f. 18v, 47, 57v, 73. – *DA* 18, sv. 3185, br. 29. – *Acta Turc.* sv. B 59, br. 97; sv. E 4, br. 5, 17; br. 2228; br. 2260; br. 2262).

²⁶² *Cons. Rog.* sv. 192, f. 92-94. – I. LENTIĆ-KUGLI, Građevinske intervencije u Dubrovniku potkraj 18. i na početku 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, Zagreb, 1988./9., str. 277-279. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo, str. 33-36.

²⁶³ *Cons. Rog.* sv. 195, f. 66. – *DA* 18, sv. 3190/2, br. 245. – L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, str. 62.

3100
245

Spese che occorrono nelle fabbriche
che farò alle Ploče, secondo l'idea
della Sta Or.^{ta} Illma et in circa
sono le seguenti.

1.º Per la fabbrica del nuovo Hosp.^{io} e sua
Andrad e adogi di Davidi in
praticy libere nel sito di fabbriche
vecchie vicino alle porte di Città
in circa a treore. La loro idea — 3100

2.º Per fare il recinto verso ogni
camera di Lazareti nuovi secondo
l'idea loro in circa — 1500

3.º Per murare le stazette dentro, e
fuori, fare il recinto di Lazareti
in continuatione di altre muraglie
conforme la loro idea in circa — 2100

6700

Slika 8. Troškovnik građevinskih radova prema planu preuređenja Lazareta iz 1784. godine (Državni arhiv u Dubrovniku, *Diplomata et acta*, 18. stoljeće, sv. 3190/2, br. 245).

Fragmenti svakodnevnice

Arhivski spisi pružaju mnogo podataka o raznim događajima u Lazaretima i oko njih. Uglavnom je riječ o konfliktnim i protuzakornim situacijama pa su zato zabilježene u zapisnicima Kaznenog suda i Senata i u prijavama Malom vijeću. Te kratke priče koje su često pune nasilja, jedini su izvor koji nam donekle može dočarati atmosferu svakodnevnog života u Lazaretima i na Pločama.

Hoću kući

Koncem 1671. godine u Lazarete su došli plemići Marojica Caboga i Đuro Buća, poklisari koji su bili kod sultana u Jedrenima. Smješteni su u Čardak. Jedne večeri, Caboga je naredio vojniku saniteta da mu u Gradu kupi vina i svijeće, dao mu praznu bocu i otprovio ga. Vojnik je otišao kapetanu Lazareta Andriasciu po dopuštenje, ali ga nije dobio. Trebao je pričekati da na Ploče stignu drugi vojnici, jer su u tom trenutku bila samo dvojica. Uto je pred kapetana stao onaj drugi vojnici, isto s praznom bocom i s istim pitanjem. Poznat po naprasitoj čudi i vreloj krvi, Caboga se već

razbjesnio. Izletio je bosonog iz Čardaka, oteo vojniku štap i bacio se na Andriascia. Zgrabio ga je za kosu i stao mlatiti. Andriasci je pobjegao u svoj lazaret, a Marojica za njim gađajući ga kamenjem. Pokrenuta je sudska istraga u kojoj se otkrilo da je bio ljut i zato što mu nisu dopustili da svake večeri ide kući. Dotad je već bio tri ili četiri večeri, uvijek u pratnji dvaju vojnika. Ostao bi oko sat vremena i onda se vratio na Ploče. Čameći u Lazaretima, svi su poklisari nakon duga izbivanja čeznuli za obiteljima. Marojica Caboga toliko je navaljivao zato što mu se 18. studenog 1671. godine rodio sin prvijenac Bernard²⁶⁴. Zbog nasilnog ponašanja i kršenja karantenskih mjera, osuđen je na globu od 300 perpera i dva mjeseca boravka u tvrđavi Lovrijenac²⁶⁵.

Bijeg u Lazarete

Roditelji Dominka, dječaka od 13, 14 godina, htjeli su da pomaže u obiteljskoj radionici za obradu koralja. Jednoga dana u listopadu 1720. godine Dominko se, umjesto da ode u radionicu, zaigrao na Placi. Majka ga je zbog toga jako istukla i zaprijetila mu da će i od oca, čim se vrati s puta, dobiti još batina. Kako ga je majka stalno mlatila, dječak je bio istinska žrtva zlostavljanja pa je više puta dolazio u Lazarete i preklinjao emina Jusuf-agu da ga povede u Trebinje i nađe mu obitelj u kojoj bi živio i radio kao sluga. Jusuf-aga se bojao kako će dubrovačke vlasti reagirati ako pomogne dječaku i zato nije poduzimao ništa. Tog listopadskog dana 1720. godine Dominko je prestravljen pobjegao od kuće, neopazice utrčao u Lazarete i ušljao se u lazaret u kojem je u karanteni bio Trebinjac Omer, zvan Omerac. Omerac je poslovno surađivao s Dominikovim ocem pa su se dobro poznavali. Primio je dječaka i pokušao ga sakriti. Ali već sljedećeg jutra vojnici su čuli Omerca kako s nekim razgovara, a znali su da je u lazaretu sam. Omerac se borio kako je znao i umio da spasi malog bjegunca. Zakračunao se iznutra, a kad je ipak morao otvoriti, vojniku na vratima je rekao: “Ne ulazi mi unutra”. Vojnik je odvratio: “Hoću uljestit za vidjet ko je s tobom”. Omerac je uhvatio nož za pojasom, ali ga nije izvukao. Vojnik je s kapetanom Lazareta ušao i pronašao Dominka šćućurenoga u kutu ispod hrpe crijepova. Izvukli su ga i smjestili u drugi lazaret. Zatim su ga premjestili u zatvor²⁶⁶. Ne zna se što je dalje bilo s njim.

Djeca su se i inače često vrzmala oko Lazareta, naročito u ljetnim mjesecima kad su išla na kupanje na Banjine, današnju gradsku plažu Banje. Dolazila su u dodir s nepoznatim ljudima koji su mogli biti zaraženi ili opasni. Tako je 1702. godine dječake Jera, Joza i Pera stalno zaustavljao trgovac Simon i dijelio im sitniš. Kad je to došlo do ušiju vlasti, zabranile su da djeca dolaze na Ploče. Poslale su vojnike da tog čudnog čovjeka čim izađe iz kruga Lazareta uhite, a Službenicima saniteta da ga bez riječi puste ako vide da je ionako naumio napustiti dubrovačko tlo²⁶⁷.

Povlašteni osmanski gosti

S osmanskog područja vrlo su često privatno ili kao službene osobe dolazili kapetani iz susjednih osmanskih kapetanija, kadije, poslanici, razni age i paše. Dubrovčani su ih dobro poznavali i u ime održavanja prijateljskih odnosa pružali im povlašteni tretman na Pločama. Častili su ih mesom, rižom, kavom, šećerom, maslom, medom,

²⁶⁴ N. VEKARIĆ, *Vlastela grada Dubrovnika 7*, Zagreb-Dubrovnik, 2016., str. 210.

²⁶⁵ DA 17, sv. 2051, br. 96.

²⁶⁶ DA 18, sv. 3400, br. 36.

²⁶⁷ DA 18, sv. 3400, br. 28.

začinima, sezonskim voćem, svijećama, ugljenom i drvom za kuhanje i ogrjev i snijegom s konavoskog brda Sniježnica umjesto hladnjaka u ljetnim mjesecima. Vlasti su znale tko konzumira alkohol, pa bi im poslale i vino. Katkad bi uglednim gostima slale lonce, tanjure i staklene bočice. Sijenom i ječmom častile su i konje uglednika. Jednom su za potrebe veće grupe gostiju dale napraviti *minder*²⁶⁸. “Prema starom običaju” i dubrovačka Židovska općina morala je iskazati gostoprimstvo davanjem kuhinjskih potrepština, postelja i drugog pokućstva²⁶⁹.

Većina gostiju s posebnim statusom nije upisana u Knjige karantene, tako da se ne zna u kojem su prostoru boravili. Možda je netko bio i u Eminovu lazaretu. Ako je zaista bilo tako, onda je eminov dom povremeno služio kao ambulanta jer su mnogi tražili liječnika²⁷⁰.

Stanovnik Elbasana Hudaverdi-beg došao je 1792. godine na Ploče u nadi da će ga dubrovački kirurg Lorenzo Giromella izliječiti od bolesti koja ga je godinama mučila. Beg je pred eminom potpisao izjavu “da je svoje tijelo i dušu predao Giromelli i da mu je vlastitom rukom dao nož da ga izliječi”. Dadne li Bog da operacija uspije, kirurgu će isplatiti dogovoreni honorar. Ako, ne dao Bog, ne uspije i beg umre, njegovi nasljednici ne smiju optuživati ni zlostavljati kirurga. Osim Hudaverdi-bega, izjavu je potpisalo i pet svjedoka, osmanskih trgovaca. Emin Mustafa-aga dopisao je da je izjava sastavljena u njegovoj prisutnosti²⁷¹.

Na Ploče su povremeno dolazili i visoko rangirani osmanski dostojanstvenici koje su dubrovačke vlasti primale po točno utvrđenom ceremonijalu. To su najčešće bili kapidži-baše koji su s Porte donosili sultanove fermane i važne obavijesti. Početkom 18. stoljeća vlasti su za njihov smještaj uzimale u najam kuće Miha Martellinija, Petra Zamagne i Petra Gleđa²⁷². Kapidži-bašu Olića, koji je stigao 1756. godine, častile su delicijama i duhanom i nabavile mu naočale. Na dan audijencije pred knezom i Malim vijećem po njega je došao državni tajnik s četvoricom vojnika. U Grad su ga pratili još i kapetan Lazareta i nekoliko vojnika saniteta. Pazilo se da mu se ljudi na ulici ne približavaju. Kako je većinu vremena provodio zatvoren u jednoj kući na Pločama, za rasonodu je dobio šah, pozvan je na kazališnu predstavu u Orsanu i upriličen mu je banket u Gružu. U istom rangu bili su i predstavnici tripolitsanskog beja i marokanskog sultana, kao i skadarski sandžakbeg Mahmud-paša Bušatli²⁷³.

U alkoholnim parama

Ima dosta zapisa o izgredima u pijanstvu po čemu bi se moglo zaključiti da su se putnici opijali ne bi li lakše izdržali duge dane karantene. U jednom nedatiranom dokumentu govori se o pravoj pobuni Dubrovčana protiv pijanog nasilnika.

U Lazaretima je bio poslanik bosanskog namjesnika s pratnjom. Jedan njegov sluga pijan je uzjahao konja i pošao u Gružu, ušao u trgovinu neke žene i pokušao je silovati. Zapomagala je na sav glas pa su je prolaznici spasili. Sluga je krenuo natrag na

²⁶⁸ *Detta*, sv. 81, f. 94v; sv. 87, f. 52, 63v, 76, 83.

²⁶⁹ *Cons. Rog.* sv. 194, f. 174; sv. 195, f. 52v. – *Detta*, sv. 85, f. 230. – M. LEVY, *Sefardi u Bosni; Prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku*. Sarajevo, 1996., str. 50-56.

²⁷⁰ *Acta Turc.* sv. B 116, br. 5, 14, 18, 21, 22; sv. B 117, br. 7, 21, 25. – *Detta*, sv. 82, f. 15v, 16v; sv. 84, f. 84, 218.

²⁷¹ *Acta Turc.* sv. E 3, br. 2.

²⁷² *Cons. Rog.* sv. 138, f. 127, 169; sv. 140, f. 78-79, 102v; sv. 148, f. 161v. – *Ceremoniale*, sv. 1, f. 43v, 44. – N. LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 177, 178, 477, 478.

²⁷³ *Contumaciae*, sv. 11a, f. 44v. – *Detta*, sv. 84, f. 164. – N. LONZA, *Kazalište vlasti*, str. 176-181, 477-481.

Ploče i putem pokušao obeščastiti drugu ženu, no i ona se uz pomoć prolaznika spasila bijegom. Pijani nasilnik ujahao je u Grad i po treći put napao. Dojurio je u galopu i ženu koja je s rođakom izašla iz kuće zgrabio za kosu i obraz. Vijest se proširila munjevitom brzinom i ljudi su se sjurili s jasnom namjerom da ga ubiju. Nasilnik je pobjegao na Ploče, a kako se bojavao susreta sa svojim gospodarom, sakrio se u Han. Razjarenoj masi je prekipjelo, jer to nije bio prvi takav sramotni ispad. Vlasti su poslale vojnike da nasilnika opkole i živoga dovedu u Knežev dvor. Zatvorili su ga u sudnicu koju su opkolili kordonom vojnika. Padala je noć pa su se pobunjenici pomalo razilazili kućama. Vlasti su pokušale razgovarati s poslanikom bosanskog namjesnika, no on je već otišao iz Lazareta i vratio se u Bosnu. Čim je svanulo, vlasti su pozvale emine da dođu po izgređnika i odvedu ga u svoj lazaret. Ali emini su odbili jer su se bojali nove pobune²⁷⁴.

Stratište u Taboru

Crnogorski razbojnik Omer Palikuća skončao je na vješalu na Pločama u siječnju 1643. Pljačkao je po konavoskim selima, ali i po osmanskoj Hercegovini, što su Dubrovčani iskoristili kao glavni adut kad su tražili da bude smaknut. Uhićen je u Risnu, gdje ga je preuzeo poslanik hercegovačkog sandžakbega, doveo na Ploče i objesio²⁷⁵.

Razbojnici iz Crne Gore i Hercegovine stalno su harali po pograničnim konavoskim selima. Dubrovčani su susjednim osmanskim vlastima plaćali da uhvate i pogube najozloglašnije razbojnike, ali nikada nisu tražili da budu pogubljeni na dubrovačkom tlu²⁷⁶. Stoga nije sasvim jasno zašto je Omer Palikuća, koji nije bio toliko ozloglašen, obješen baš na Pločama. Ali jedno je sigurno. Vlasti su ga očito htjele javno pogubiti da se glas o tome proširi na sve strane. Prepune osmanskih trgovaca i putnika, Ploče su za tu svrhu bile idealno mjesto. Stratište je najvjerojatnije bilo u Taboru.

Vijest se sigurno proširila na sve strane, ali to nije obuzdalo pljačkaše. Uz dubrovačku granicu i dalje se nemilice pljačkalo. U proljeće 1645. godine kramar Mahmud krenuo je u Dubrovnik s robom sarajevskog trgovca Sinan-bega. U Popovu polju napali su ga razbojnici i opljačkali, a on je uspio pobjeći do Tabora. U napadu tjeskobe i straha pred Sinan-begom očajni Mahmud vlastitim si je nožem presjekao vrat²⁷⁷.

“Digni tu pušku, ako je i prazna, može vrag napunit je”

Na početku Kandijuskog rata, kada se situacija s pljačkašima još više pogoršala, po zlu su se posebno istaknuli razbojnici iz Herceg Novog. Dubrovčani su se godinama žalili sultanu na Hercegnovljanina Omer-agu Begzadića, a svaku je mjeru prevršio kad je u kolovozu 1655. godine s družinom pucao po Taboru. Vlasti su odmah odlučile što učiniti ako na Ploče stigne više od deset naoružanih “Turaka”. Dale su uputu da ih treba upozoriti da ne smiju pucati iz vatrenog oružja, bilo kuglama ili bez njih. Dokle god je na Pločama toliko naoružanih i opasnih ljudi, straža na gradskim vratima mora biti pojačana, na tvrđavu Revelin treba biti postavljen jedan top, a i topovi na tvrđavi Sv. Ivana moraju biti spremni za paljbu. Ako se osmanski podanici usude zapucati, kako je nedavno pucao Begzadić, bit će im uzvrćeno iz topova s tvrđava, ali tako da

²⁷⁴ *Acta Turc.* sv. B 146, br. 7.

²⁷⁵ *Let. Lev.* sv. 48, f. 148v, 149, 176v-180v. – *Cons. Rog.* sv. 97, f. 169v-173v.

²⁷⁶ V. MIOVIĆ-PERIC, *Na razmeđu*, str. 168, 206.

²⁷⁷ *Acta Turc.* sv. E 3, br. 14.

ne budu pogođeni, već samo upozoreni. Nastave li osmanski podanici s pucnjavom, topnici će ciljati da ih pogode²⁷⁸. Odredba, srećom, nikada nije primijenjena.

Oružje su ptezali i stanovnici Republike. Godine 1689. grupa Župljana spuštala se prema Taboru pucajući iz arkebuza. Uzvratilo im je četrdesetak Bosanaca i Hercegovaca koji su bili u karanteni u Lazaretima. Odmah se pridružila i posada s broda dubrovačkog kapetana Antuna Karabuće koji je bio usidren pod Lazaretima. Začudo, u toj pucnjavi sa svih strana ranjena je samo jedna osoba²⁷⁹. Godine 1760. Ilija Puljizević, domaći čovjek, kratko je vrijeme karantene igrajući se svojom navodno praznom puškom. Mahao je njome po platou Lazareta i jednom badžaferu i smijući se vikao: “Ubit ću koga”. Rekli su mu: “Digni tu pušku, ako je i prazna, može vrag napunit je, i ne obrći je put ljudi”. Puška je u tom trenu opalila i na mjestu ubila Marina Kaluđera²⁸⁰. I plemići su bili skloni oružanim obračunima pa im je 1777. godine Senat zabranio da na području Grada, predgrađa Pile i Ploče do kraja Lazareta nose pištolje, osim kad su na konju. Ne smiju nositi ni bilo koje drugo oružje niti izvlačiti mač iz korica²⁸¹. “Naši” i “njihovi” gađali su se kamenjem, udarali čibucima po glavi, mlatili šakama i štapovima²⁸². Fitelj je svima bio jako kratak.

Eminove zgode i nezgode

Emini i njihovi ljudi u konfliktnim su situacijama intervenirali na razne načine. Katkad bi se sami pridružili općoj tučnjavi²⁸³, katkad riskirali vlastiti život da je prekinu. Kada je 1707. godine puran pobjegao iz vrta Nikole Aligrettija i pomiješao se s puranima koje su Trebinjci donijeli u Tabor na prodaju, vlasnik je došao po njega, ali mu ga nisu htjeli dati. Tu se zatekao eminov pisar koji je zgrabio purana i izbacio ga iz Tabora, a Trebinjci su na to izvukli puške. Vicekapetan Jakov Skapić savjetovao je pisaru da pobjegne u Lazarete, što je ovaj odmah i učinio²⁸⁴.

Emini su bili sveprisutni u svakodnevnicima na Pločama. Spominju se u mnogim dokumentima, a mnoge su sami sastavili. Izdvojimo još dva dokumenta iz kojih se vidi u kakvim su se sve situacijama mogli naći.

Početak lipnja 1644. godine Dubrovčani su eminu Fazli-agi Šabanoviću predali mrtvo tijelo Mustafe Čelebija. Mlade Dubrovčane koji su se spremali za zanimanje dragomana Mustafa je poučavao osnovama osmanskog turskog jezika. U jednom dokumentu ističe se da je bio i pisar, što bi lako moglo značiti da je i prije bio u Dubrovniku i radio kao eminov pomoćnik.

Dio obreda pogreba izvršen je u Eminovu lazaretu na Pločama. Oprali su tijelo Mustafe Čelebija. Došli su imam i mujezin i izmolili uobičajene molitve. Osam nosača nosilo je Mustafu do osmanske Carine gdje su mu iskopali grob. Sirotinji su dali novac za njegovu dušu, pomolili se i razdijelili halvu. Sve to platile su dubrovačke vlasti, a emin Fazli-aga izdao im je potvrdu u kojoj je između ostalog napisao da je Mustafa preminuo Božjom voljom²⁸⁵. Reklo bi se da je plaćanje troškova pogreba fina

²⁷⁸ *Ostavština Lukše Beritića*, DAD, kut. 7, b. 3. – *Cons. Rog.* sv. 106, f. 122, 122v.

²⁷⁹ *Lam. Crim.* sv. 27, f. 54-55v.

²⁸⁰ *Lam. Crim.* sv. 135, f. 103, 116v-117v, 127v, 129, 129v.

²⁸¹ *Cons. Rog.* sv. 186, f. 122v.

²⁸² DA 18, sv. 3175, br. 86, 453; sv. 3176, br. 46. – *Lam. Crim.* sv. 89, f. 101-111v. – *Acta Turc.* br. 4610.

²⁸³ DA 18, sv. 3175, br. 89.

²⁸⁴ *Acta Turc.* sv. E 4, br. 22.

²⁸⁵ *Acta Turc.* sv. 143, br. 4.

i humana gesta Dubrovčana prema čovjeku kojega su dobro znali. Ali nije bilo tako. Iza finoće krila se mračna priča o kojoj emin Fazli-aga nije ni sanjao. Mustafa Čelebi bio je otrovan po odluci Senata koja je donesena na tajnoj sjednici. Nije bilo moguće utvrditi zašto je otrovan²⁸⁶.

Jednog ljetnog popodneva 1709. godine na mostu od Ploča sjedili su plemići Andrija Ghetaldi i braća Dominik i Nikola Buća. Naišao je emin Mehmed-aga Čelebi pa su ga pozvali da im se pridruži. Ugodno su čavrljali sve dok Ghetaldi nije prosto i bezobrazno upitao emina: “Ti si davno došo, što ti čini bula, kako more stati brez tebe, kad je zsrbi, što će onda?” Mehmed-aga mu nije ostao dužan: “Da ja tebi jednu volju napravim, puno bi pasalo zemana, ne bi se na me o zlo srdio.” Planula je svađa koja je odmah prerasla u tuču. Aga se požalio Malome vijeću. Pokrenuta je sudska istraga u kojoj je izjavio: “I kad sam ja to reko, on je skočio na noge i reko mi je ‘jeben turski jarče, uzeću te za gomnenu bradu ter ću te biti tu doklegod mobudem...’, i još svašta što god mu je na usta dohodilo, *e di piu* reko mi je ‘jebena turska vjero’ i usto je proć mene i udrio me šakom pod oko, i kako sam ja paso mos’ ter sam pljunuo, pljunuo sam krvi, i da ne skočiše ona dva vlastelina ter me oteše, još bi me bio. I ja držim da su ovo sve čuli sodati koji su bili u gvardiji er su dotrčali udilje na tresku.” Dominik Buća potvrdio je eminov iskaz. Andrija Ghetaldi dobio je ukor²⁸⁷.

Otmica plemića

Jusuf Mezzi iz Skadra, trgovac robljem, kupio je 1712. godine osam ankonskih robova koje su oteli ulcinjski gusari. Izgleda da je njihovo oslobađanje potaknuo sam papa. Mezzi i robovi stigli su na Ploče u ljeto 1712. godine. Okupili su se svjedoci, emin Halil-aga, njegov sin Redžep, pisar Mustafa-čelebi i Ulcinjanin Omer-reis. Čim je dubrovački Židov Rafael Coen isplatio Mezziju ugovorenu cijenu otkupa od 640 zlatnika, robovi su oslobođeni. Emin je Coenu izdao potvrdu s napomenom da je ugovoreni iznos u potpunosti isplaćen i da nije ostalo ni najmanjeg duga²⁸⁸.

Međutim, dvije godine kasnije Jusuf Mezzi se javio s tvrdnjom da mu je Coen ostao dužan 2.800 dukata. Dubrovčani se nisu obazirali na njegove zahtjeve pa je Jusuf smislio kako će se ipak domoći novca. U lipnju 1714. godine došao je na Ploče sa sinom i šestoricom Skadrana. Predstavili su se kao trgovci. Jedne noći, kada se Marin Sekundo Zamagna vraćao kući i našao u blizini Lazareta, iskočili su pred njega, zgrabili ga, odvukli na feluku koja ih je čekala spremna i na brzinu otplovili. U pomoć Zamagni skočili su i emini i putnici, ali nisu uspjeli spriječiti otmicu. Dubrovačke vlasti alarmirale su namjesnika Bosanskog ejaleta i skadarskog sandžakbega i Zamagna se mjesec dana kasnije vratio u Dubrovnik²⁸⁹.

Dubrovčani su pokušavali isposlovati smrtnu kaznu za Mezzija, jer se drznuo oteći plemića, i to usred predgrađa, pokraj Lazareta. To im nije pošlo za rukom. Mezzi se obratio Porti i još se desetak godina uporno, ali uzaludno borio za naplatu navodnog duga²⁹⁰.

²⁸⁶ Z. ŠUNDRICA, Otrovi u Dubrovačkoj Republici, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II., (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 181, 182.

²⁸⁷ DA 18, sv. 3401, br. 47.

²⁸⁸ *Acta Turc.* sv. 61, br. 92; sv. E 3, br. 4; sv. E 4, br. 3. – *Traduzioni di Capitulazioni e Fermi*, DAD, serija 20, sv. 2, f. 864-867.

²⁸⁹ *Acta Turc.* sv. B 61, br. 154; B 148, br. 92. – *Let. Lev.* sv. 69, f. 120, 123v-124v, 135, 144-147v.

²⁹⁰ *Let. Lev.* sv. 69, f. 246-247v; sv. 70, f. 174-177v. – *Traduzioni di Capitulazioni e Fermi*, sv. 2, f. 859-861, 864-867, 871-873.

“Da ti otvoriš moje srce, tebe bi našo u meni”

U srpnju 1799. godine u Lazarete je došao Pavo Suda, vjerojatno mornar, koji se zbog bolesti iskrcao s jednog dubrovačkog broda. Smješten je u Treći lazaret. Zdravstveni ured dopustio je njegovoj supruzi da ga njeguje. Zajedno su izdržali karantenu od 40 dana²⁹¹. Ured je to dopuštao, a čak bi i sam znao osigurati osobu koja će njegovati bolesnika u Lazaretima²⁹².

Ured je puštao članove obitelji da budu i s putnicima koji nisu bolesni. Kapetan Ivan Šodrnja 16. studenog 1760. godine tartanom je doplovio iz Modona i iskrcao se u Lazaretima, gdje su ga smjestili u Sedmi lazaret. Istoga dana pridružila mu se sama supruga Marija. Dva dana kasnije došle su i dvije kćeri sa sluškinjom. Karantena im je trajala 39 dana i 24. prosinca pušteni su kući²⁹³.

Na Pločama je bilo i romantike i zabranjene ljubavi. Jedne noći 1774. godine jedna se sluškinja ušljala u kućicu blizu Tabora u kojoj su osmanski podanici prodavali voće. Došla je na tajni ljubavni sastanak s mladim Fetahagićem. I koliko god su nastojali biti tihi, vojnici su ih u gluhoj noći čuli kako zatvaraju vrata. Skočili su, provalili u kućicu i djevojku pronašli skrivenu ispod nekih tkanina i košara. Odveli su je u zatvor. Intimni odnosi s pripadnicima drugih religija nisu bili dopušteni, ali izgleda da je bio problem i u mjestu sastanka. Vojnici su kućicu smatrali zdravstveno rizičnom pa su je u svojim iskazima naveli kao “lazaret”²⁹⁴.

Ne zna se je li Fetahagićeva odabranica kažnjena. Svega mjesec dana kasnije, očito potaknuti tim ljubovanjem, senatori su stavili na glasanje prijedlog da se svaka kršćanka koja s “Turčinom” uđe u Lazarete kazni vezivanjem na stup srama, ali prijedlog nije izglasan²⁹⁵.

Četiri godine kasnije planula je još jedna ljubav, između Pavle Kovač, koja je stanovala na Pločama, i Trebinjca Bega Čatovića. Sastajali su se u njenoj kući, doduše ne nasamo, a noću su se krili iza Hana. Radoznalci su ih čuli kako razmjenjuju nježnosti. “Srce moje, oči sokolove, da mi otvoriš srce moje, našla bi tebe u srcu momu”, govorio je Bego, a Pavla uzvračala: “Ja to ne mogu vjerovat, ma da ti otvoriš moje srce, tebe bi našo u meni”. Planirali su pobjeći u Trebinje²⁹⁶. Koliko je poznato, vlasti nisu intervenirale.

Špijunski centar u Lazaretima

Kad bi čuli nešto što bi moglo biti od koristi državi, dubrovački bi podanici odmah to dojavili vlastima u Kneževu dvoru. Za razdoblje od 1740. do 1799. godine sačuvane su 1122 takve dojave o raznim osobama i događajima, od kretanja stranaca, sukoba i drugih kršenja zakona na dubrovačkom području do međunarodnih političkih previranja i zdravstvenog stanja u Bosni, Albaniji i Crnoj Gori. U Lazaretima se lako moglo doznati što ima nova. Putnici koji bi došli sa svih strana kratili su vrijeme razmjenjujući najnovije vijesti, a službenici Saniteta uvijek su pažljivo slušali. Među istaknutim denuncijantima bili su kapetani Lazareta Ivo Stella, Vlaho Stella i Vicko

²⁹¹ *Contumaciae*, sv. 12, f. 152.

²⁹² *Contumaciae*, sv. 11a, f. 36; sv. 12, f. 48v.

²⁹³ *Contumaciae*, sv. 7, f. 44. – Vidi i: *Contumaciae*, sv. 1, f. 79v; sv. 9, f. 88.

²⁹⁴ DA 18, sv. 3175, br. 337. – S. STOJAN, *Vjerenice i nevjernice; žene u svakodnevnici Dubrovnika (1600-1815)*, Zagreb - Dubrovnik, 2003., str. 243, 244. – G. CVJETINOVIĆ, *Karika obavještajne mreže Dubrovačke Republike: kultura samozaštite - denuncijacije Malom vijeću (1740.-1799.)*. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu, 2015., str. 163.

²⁹⁵ DA 18, sv. 3175, br. 337. – *Cons. Rog.* sv. 183, f. 69, 69v. – S. STOJAN, *Vjerenice i nevjernice*, str. 163.

²⁹⁶ DA 18, sv. 3175, br. 445. – GORAN CVJETINOVIĆ, *Karika obavještajne mreže*, str. 163.

Volanti, vicekapetan Lazareta Antun Ljepopili i njegov pomoćnik Ivo Stella. Ivo Stella je 1740. godine uhdio Nicoloa Dandola, koji je uz pomoć osmanskih Vlaha i dubrovačkih podanika vrbovao mladiće za vojsku potkralja Napulja²⁹⁷. Vicko Volanti potajno se sastao s katolicima iz Spiča da čuje što se zbiva u Budvi, a kršćani iz Bijelog polja ispričali su mu sve što su znali o kretanju osmanske vojske²⁹⁸. Ivo Stella, pomoćnik Ljepopilija, zapisivao je vijesti koje je čuo od sarajevskih trgovaca²⁹⁹.

Naravno, informacije je skupljala i osmanska strana. Dubrovačke su vlasti 1737. godine uhapsile sarajevskog Židova Abrama Abinuna pod sumnjom da je po Gradu prisluškiavao što plemići govore i sve što je čuo javljao eminu na Pločama. Bjesnio je austro-osmanski rat, u Bosni su se vodile žestoke bitke, a Abinun je eminu tvrdio da su Dubrovčani najveći neprijatelji sultana i da su na strani Austrije, što je zapravo i bila istina. Navodno je otvoreno pričao po Lazaretima da ljudstvom i hranom pomažu austrijsku vojsku. Emini su tražili od dubrovačkih vlasti da oslobode Abinuna, što su one i učinile, ali pod uvjetom da smjesta ode iz Republike³⁰⁰.

“Službenici ovoga Lazaret-hana poslužuju i smještaju putnike i od mnogih doznaju tajne stvari i njihove privatne poslove”, zapisao je Evlija Čelebi na samom početku opisa dubrovačkih Lazareta³⁰¹.

Bio je u pravu.

---

²⁹⁷ G. CVJETINOVIĆ, *Karika obavještajne mreže*, str. 149-151.

²⁹⁸ DA 18, sv. 3175, br. 401, 461.

²⁹⁹ DA 18, sv. 3176/1, br. 350, 351.

³⁰⁰ DA 18, sv. 3399, br. 21.

³⁰¹ E. ČELEBI, *Putopis*, str. 424.

Balkanske karavane: Dubrovačka mreža kopnenih puteva za vrijeme Osmanskog Carstva

Bogatstva koja su očuvala Dubrovačku Republiku (*Republica di Ragusa*) stvarala su se u dalekim mjestima. Razmjer mornarice Dubrovačke Republike, globalni doseg njenih mornara i vještine njenih trgovaca bili su čuveni diljem rano-modernog mediteranskog svijeta. Riječ ‘Argosy’, koju je Shakespeare koristio kako bi opisao flotu trgovačkih brodova, ušla je u engleski jezik kao iskrivljena riječ naziva ‘Ragusa’, čija su plovila često viđena u lukama sjeverne Europe. Nerazmjer između malenog područja Republike i njenog velikog bogatstva navela je promatrače na pretpostavku kako postoji povezanost između zemljopisnog položaja grada i njegovog trgovačkog uspjeha. Siromašan zemljom, Dubrovnik je bio prisiljen orijentirati se prema moru i osloniti se na pomorsku trgovinu kao osnovni izvor egzistencije¹. Takvo objašnjenje, koje je zabilježeno sredinom dvadesetog stoljeća bilo je uobičajeno sve do šesnaestog stoljeća. U kronikama Serafina Razzija, objavljenima 1595. godine, zapisano je da je Grad sve što mu je nedostajalo obilno nadoknadio “svojim mnogim brodovima i “korisnošću mora”².

Dubrovačka je Republika možda bila usmjerena prema moru, ali balkansko kopno za koje je bila vezana bilo je presudno za njenu sposobnost prilagodbe i uspjeha tijekom stoljeća političke transformacije u regiji koja ju okružuje. Unatoč izvrsnoj pomorskoj i trgovačkoj mornarici, Dubrovnik nikad nije zauzeo dominantnu pomorsku poziciju nad Mletačkom Republikom, koja je svojatala čitavo Jadransko more kao svoj vlastiti plovni put. Dok je Mletačka Republika uspostavila prekomorsko carstvo – Stato de Mar – u lukama, na otocima i obalnim područjima Mediterana, Dubrovačka Republika ojačala je vlastitu poziciju okrećući se prema unutrašnjosti, prema proizvodima i tržnicama jugoistočne Europe. Sudjelovanje Dubrovnika i u prekomorskom i kopnenom prijevozu preobrazilo je ono što smo nekad smatrali malim srednjovjekovnim lučkim gradom u vitalan regionalni centar razmjene. Kao što je mornarica Dubrovačke Republike pokretala pomorsku trgovinu, tako je i sustav karavana Republike

¹ “Par la nature même de son emplacement, Raguse était obligée de s’orienter vers la mer et de recourir au commerce maritime comme moyen principal d’existence.” B. KREKIĆ, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*. Pariz, 1961., str. 21.

² “E se pure alcuna cosa le mancasse, la commodità del mare, e delle sue tante Navi, abundantemente la provede.” S. RAZZI, *La Storia di Raugsa*. Ragusa, 1903., str. 10.

bio ključan za uspjeh njene kopnene trgovine. Kako bi takav sustav djelovao, vještim trgovcima, po kojima je Dubrovnik bio poznat, moralo je biti omogućeno kretati se slobodno i sigurno po području svojih kopnenih susjeda. Slobodno kretanje bilo je olakšano nekolicinom faktora, pa tako i snažnim diplomatskim vezama i povoljnim trgovačkim ugovorima s kopnenim snagama; raspoloživošću teretnih konja i vodiča karavana u obližnjim područjima; kao i izgradnjom cesta i infrastrukture diljem glavnih ruta putovanja. Nejasno je kada je započela karavanska trgovina Dubrovnika, ali je bila dobro ustrojena već krajem dvanaestog stoljeća³. Svoj vrhunac dosegla je u šesnaestom stoljeću pod potpuno novim političkim sustavom na balkanskom poluotoku.

Trgovački uspon Dubrovnika odvijao se u ozračju političkih promjena. Trgovačka aktivnost Dubrovačke Republike na Balkanu bila je dobro uspostavljena prije nego je Republika pala pod nadzor Mletačke Republike (1205.-1358.). Čak tijekom perioda mletačke hegemonije, trgovačke spone sa susjednim područjima su jačale, kao na primjer spone s Kraljevinom Bosnom⁴. Nakon što se 1358. oslobodio mletačke vrhovne vlasti, (prihvativši poziciju nominalne vjernosti dalekoj Ugarskoj), Dubrovnik je nastavio napore da se potvrdi kao ključna luka između Balkanskog poluotoka i talijanskih trgovišta, koja su se nalazila na suprotnoj obali Jadranskog mora.

Vrhunac udjela Dubrovnika u kopnenoj trgovini i prijevozu na balkanskom poluotoku dogodio se nakon događaja za koji su tadašnji promatrači Europe očekivali da će završiti propašću: širenje Osmanskog Carstva prema zapadu koje je doseglo granice područja Dubrovačke Republike u drugoj polovini 15. stoljeća⁵. Umjesto da je nadjačan od snažnih novih susjeda, Dubrovnik je uspio sačuvati svoje malene obalne granice i zadržati visoku razinu lokalne autonomije. Obostrano korisni *modus vivendi* između dviju strana nastaje oko 1430., kada je uspostavljen vazalni odnos Dubrovačke Republike koja plaća harač Osmanskom Carstvu. Kao dodatak haraču, Dubrovnik je ponudio neprocjenjive usluge susjednom Carstvu, dok su Osmanlije pružile Dubrovniku vojnu zaštitu i neusporedive prednosti u trgovanju. Uz to, osmanski službenici radili su golema infrastrukturna ulaganja duž trgovačkih ruta jugoistočne Europe.

Do kraja petnaestog stoljeća gotovo cijeli Balkanski poluotok ušao je u sastav osmanske države. Mnoga suprotstavljena kraljevstva i kneževine koje su se izdigle raspadom Bizantskog Carstva, uključene su u osmansku provinciju Rumeliju, postajući prvi put nakon dugih stoljeća jedinstven politički prostor. Veliki dio jadranske obale ipak je ostao pod nadzorom dviju suprotstavljenih republika: Mletačke i Dubrovačke. Za razliku od Venecije, grad Dubrovnik je bio u stanju pozicionirati se kao odani saveznik Osmanlijama, što je trgovcima iz Grada omogućilo privilegirani pristup ogromnim kopnenim tržištima Rumelije⁶. Udružujući snage u otporu Mletcima, dubrovački trgovci-diplomati i osmanski službenici zajednički su doprinijeli procvatu cestovne mreže diljem Balkanskog poluotoka, kao sustava kojemu je središte bila karavanska ruta između Dubrovačke Republike i Istanbula (Slika 1).

³ F. W. CARTER, *Dubrovnik (Ragusa) A Classic City-State*. New York-London, 1972., str. 138.

⁴ F. W. CARTER, Dubrovnik: Dubrovnik: The Early Development of a Pre-Industrial City, *The Slavonic and East European Review* 47/109, London, 1969., str. 361.

⁵ Bosna je osvojena od strane Osmanskog Carstva pod vladavinom Sultana Mehmeda II. godine 1463. Osmansko osvajanje Hercegovine nije dovršeno sve do 1482. Mlečanin Lauro Quirini opisao je zapadnu ekspanziju Osmanskog Carstva na takav udaran način da se je opis proširio diljem Italije nakon osmanskog osvajanja Carigrada 1453.: "A rude and barbarous race, living according to no fixed laws or customs, but unfettered, nomadic, willful – this race, filled with treachery and fraud, shamefully and ignominiously tramples underfoot a Christian people." J. HANKINS, *Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II*, *Dumbarton Oaks Papers* 49, Washington, 1995., str. 122.

⁶ "Almost not a single document can be traced without the Ragusan envoys saying that the Dubrovnik Republic was the oldest and most loyal Ottoman tributary state, upon which they claimed privileges and protection." V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana / Dubrovnik Republic in the Documents of the Ottoman Sultans*. Dubrovnik, 2005., str. 442.

Slika 1. Ragusa, Unutarnja vrata, cca. 1890.-1900. Početak karavanske ceste može se sagledati kao uzlaz iz središta dijagonalno prema desno. Dubrovački Lazareti vidljivi su sa strogo desne strane na obali. (Library of Congress LOT 13417, br. 220)

Dubrovačka cesta, kao primarna karavanska ruta Dubrovnika, bila je poznata strancima kao ‘Via di Ragusa’ te se pružala kopnom preko područja koji danas čine Hrvatsku, Hercegovinu, Crnu Goru, Srbiju, Kosovo, Bugarsku i Tursku⁷. Od sredine 15. stoljeća, kada je Osmansko Carstvo utvrdilo kontrolu nad jugoistočnom Europom, pa do kraja 16. stoljeća, kada je cesta iz Splita počela odvlačiti promet od Dubrovnika, *dubrovačka cesta* bila je najznačajnija kopnena os između osmanskog glavnog grada i jadranske obale⁸. Otprilike 1400 kilometara duga, cesta je bila podijeljena u dnevne odsjeke označene hanovima i karavan-sarajima – namjenski građenim stajalištima na kojima su se putnici i životinje hranili i na kojima je teret bio osiguran⁹. Karavanski putnici mogli su završiti putovanje iz Dubrovnika do Istanbula za čak 30 dana, iako su dulja putovanja bila uobičajenija, kako bi se omogućilo dovoljno vremena za odmor i trgovinu tijekom putovanja¹⁰. U idealnim uvjetima, pomorska ruta do Istanbula ipak je bila brži i manje naporan način, ali je more bilo nepredvidljivije. Čim se sustav karavana dovoljno ustrojio, pouzdani način kopnenog putovanja postao je privlačnom mogućnošću za putnike koji su željeli izbjeći oluje i gusare, koji su harali Mediteranom.

⁷ Poznata kao ‘Via di Ragusa’ u talijanskim izvorima, cesta se spominje često kao ‘Cesta Novi Pazar’ u izvorima Dubrovačke Republike. Vidjeti K. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prag, 1879., str. 74-78.

⁸ S. YERASIMOS, *Les voyageurs dans l’Empire Ottoman, XIVE-XVIIe siècles: bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. Ankara, 1991, str. 38.

⁹ Izrazi su donekle neprecizni. Obje institucije su pružale siguran smještaj za putnike, njihove životinje i njihovu robu. Geeneralno, građene su oko centralnog dvorišta, koje se zaključavalo preko noći. Mnogi karavan-saraji su nudili besplatnu hranu za putnike i do tri noći. “In the Ottoman period 232 inns, eighteen caravanserais, thirty-two hostels, ten bedestens and forty-two bridges were built in Bosnia and Herzegovina alone.” H. İNALCIK, *The Ottoman Empire: the Classical Age*. London-Phoenix, 1994., str. 148. Vidjeti također H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1957.

¹⁰ Jirečková često ponavljana tvrdnja je da su karavane Dubrovačke Republike mogle doći do Niša za 15, a do Istanbula za 30 dana, predstavlja idealni primjer, a ne prosječnu brzinu.

Ambasadori Dubrovačke Republike, koji su dostavljali godišnji harač u Istanbul – putovanje koje je predstavljalo kamen-temeljac diplomatske povezanosti Republike s osmanskom državom – nisu smjeli putovati morskim putem do kasnog osamnaestog stoljeća¹¹. Do tog trenutka, unatoč izvrsnoj pomorskoj mornarici Dubrovačke Republike, prijevoz harača obavljan je bez iznimke kopnenim putem, koristeći karavanske ceste koje su prelazile preko planina i rijeka Balkanskog poluotoka.

Cesta Dubrovnik-Istanbul prolazila je dvjema različitim klimatskim i topografskim zonama. Zapadni dio (od Dubrovnika do Niša u Srbiji) bio je određen planinama, nizovima oštrog vapnenca, koji su kulminirali u visinama Dinarskih Alpa. Istočno od Niša teren je bio blaži. Karavane su ovdje pratile široke riječne doline preko velikih dijelova Bugarske i Trakije. Zapadni dio bio je najvećim dijelom pust, rijetko naseljen i podložan razbojništvu. Na istoku putnici su prolazili kroz značajna regionalna središta (kao što su Sofija, Plovdiv i Jedrene) i zaustavljali se u monumentalnim osmanskim karavan-sarajskim kompleksima, koji su najavljivali grandiozni prilaz carskom glavnom gradu. Putovanja na zapadnim segmentima ceste obavljena su gotovo potpuno na konju ili pješke; deve i vozila na kotačima, koja su se koristila u drugim dijelovima Carstva nisu bile prikladne za zapadni Balkan. Kola su pak češće korištena na istočnom segmentu ceste.

Smjerovi kopnenog putovanja na Balkanu oblikovani su prirodnih datostima, ali nisu bili određeni isključivo topografijom, niti je kretanje bilo određeno povijesnim primjerom. *Dubrovačka cesta* nije bila ni najkraća ni najdjelotvornija ruta od obale Dalmacije do Bospora. Uistinu, putnici su se žalili na “okrutne i teške” stjenovite padine kojima su morali prolaziti gotovo čim bi napustili vrata Dubrovnika¹². Kao što je primijetio mletački putnik s početka 16. stoljeća, ceste koje su spajale Dubrovnik s vanjskim svijetom, činile su se kao da postoje “u inat prirodi”¹³. Uspjeh fizički naporene *dubrovačke ceste* naročito je upečatljiv kada se uzme u obzir njezina blizina jednoj od velikih antičkih cesta, ruti koja je također prelazila Balkanski poluotok između Istanbula i Jadranskog mora. *Via Egnatia*, koja je bila dio kopnene i morske rute koja je povezivala Rim i Carigrad, nekoliko stotina kilometara je kraća od *dubrovačke ceste*. Završavajući na zapadu u luci Drač (Albanija) *Via Egnatia* obuhvaćala je područje koje je bilo znatno manje opasno od uvjeta koje su prolazile dubrovačke karavane. Unatoč tome zapadni dijelovi ceste *Via Egnatia* ostali su relativno nerazvijeni i slabo prometno povezani tijekom osmanskog doba. *Dubrovačka cesta* doživjela je tada procvat (Slika 2)¹⁴.

Karavanski putnici nisu bili poput vode, nisu uvijek birali put najmanjeg fizičkog otpora. Pozitivna svojstva rute – poput sigurnosti, trgovačkih prilika, dostupnosti teretnih životinja i hrane za stoku – mogli su nadoknaditi prisutnost teških prirodnih prepreka. Razvijena, dobro povezana destinacija poput luke Dubrovnika bila je krajnje

¹¹ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*. Zagreb-Dubrovnik, 2002., str. 38.

¹² Mlečanin Paolo Contarini opisao je uspon na njegov prvi dan putovanja iz Dubrovnika u unutrašnjost: “Penjali smo se vrlo visokom planinom, okrutnom cestom, strmom i u potpunosti napravljenom od kamena, po iznimnoj vrućini...” “...montammo un’altissima montagna, con strada crudelissima, precipitosa e tutta di sasso, con caldo eccessivo...” M. P. CONTARINI, *Diario del Viaggio da Venezia a Costantinopoli*. Venecija, 1856., str. 13.

¹³ “si puo dire al dispetto di natura...” B. RAMBERTI, *Libri tre delle cose dei Turchi*. Venecija, 1539., fol. 4v.

¹⁴ Iako je zapadni dio ceste *Via Egnatia* bio donekle zanemaren, istočni dio od Thessalonikija do Istanbula bio je vrlo prometan i predstavljao je važnu trgovačku rutu. S. YERASIMOS, *Les voyageurs dans l’Empire Ottoman*, 36. Vidjeti također Elizabeth Zachariadou, *The Via Egnatia under Ottoman rule (1380.-1699.)*; Halcyon Days in Crete II.: a symposium held in Rethymnon 9-11 January 1994. Rethymnon: Crete University Press, 1996.

Slika 2. Prekobalkanske trgovačke rute, dubrovačka cesta i Via Egnatia

privlačna i trgovcima i diplomatima. *Dubrovačka cesta* bila je učinkovita u ranoj osmanskoj eri čemu svjedoči i tvrdnja koju su izrekli mediteranski povjesničari Peregrine Horden i Nicholas Purcell: “Glavna prepreka kretanju ljudi i dobara cestom bila je prije društvena nego fizička”¹⁵. U ovom slučaju, politička i ekonomska razmišljanja također su bila u igri. Imučni lučki grad poput Dubrovnika, koji ne predstavlja prijetnju, bio je Turcima izlaz za trgovačku i diplomatsku razmjenu sa zapadnim Mediteranom. U vrijeme sukoba s Mletačkom Republikom, Dubrovnik je nudio Carstvu otvoreni prolaz za razmjenu dobara i informacija s kršćanskim snagama talijanskog poluotoka i dalje. Osmanlije su stoga imali snažan poticaj osigurati prosperitet Republike i poduzeti aktivne mjere da podrže trgovinu i putovanje u Dubrovnik. Diplomati Dubrovačke Republike poticali su osmanski patronat dijeleći raskošne darove i naglašavajući njihovu korisnost i odanost Carstvu svakom prilikom, svjesni pritom da im egzistencija ovisi o jedinstvenim privilegijama koje su uživali osmanskom voljom (Slika 3).

Karavane na *dubrovačkoj cesti* organizirali su posrednici zvani *kramari* (jed. *kramar*, tal. *cramaro*). Isti su iz svojih baza u Dubrovniku i drugih većih cestovnih gradova

¹⁵ P. HORDEN - N. PURCELL, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*. Oxford - Blackwell, 2000., str. 132.

Slika 3. Hercegovacka karavana
(prema: *Bosnia-Herzegovina
exhibition at the Paris Exposition
Universelle of 1900.*)

osmanske Rumelije nadzirali najam životinja, vozača i čuvara¹⁶. Iako nije bilo uobičajeno da putuju s karavanama, *kramari* su bili osobno i materijalno odgovorni za sigurnost karavanskih putnika i njihove robe¹⁷. Ti posrednici u trgovanju surađivali su s polunomadskim pastirima obližnjeg osmanskog zaleđa koji su osiguravali konje, vođenje i logističku podršku. *Kramari* su mogli organizirati duga putovanja za putnike i njihova dobra u vrlo kratkom vremenu. U rujnu 1497., firentinski putnici Bernardo Michelozzi i Bonsignore Bonsignori stigli su u Dubrovnik morem iz talijanske luke Pesaro. U roku od jednog tjedna, lokalni posrednici organizirali su njihov prijevoz cestom do Istanbula, smjestivši ih u karavanu koja se sastojala od 114 teretnih životinja¹⁸.

Na cesti karavane su bile pod ovlasti *kervān-başı* (iz perzijskog korijena *کاروان*, *caravanbassi* na talijanskom jeziku), poznati također kao *kiridžije*. Ti "konduktori" brinuli su se i pazili na "male izdržljive konje... koji se nazivaju 'roncini', a koji su se uzgajali za jahanje i trgovanje po brdovitoj zemlji Hercegovine i Crne Gore"¹⁹. Životinje su se od njihovih ispaša na kopnu mogle dovesti brzo do karavan-saraja, koji su bili smješteni na rubu Dubrovnika, i to u broju koji je bio prikladan za predviđenu skupinu karavana i obujam njezinog tereta, kako su odredili *kramari*. Većina karavana bila je relativno malena, sa samo 10-50 životinja. Skupine s više od 100 konja bile su rijetkost²⁰.

Mali zapadno-balkanski teretni konji nosili su terete od otprilike 100 *oka*, oko 128 kilograma²¹. Deve, koje su mogle nositi znatno veći teret i koje su se pretežito koristile u

¹⁶ Ukupni broj *kramara* aktivnih u Dubrovniku i na osmanskome Balkanu nije poznat. Hrabak broji 17 u Novom Pazaru, 13 u Sofiji i 9 u Prokuplju, bez navođenja datuma. B. HRABAK, *Kramari u karavanskom saobraćaju preko Sandaka (1470.-1720.)*, u: *Simpozijum: Seoski dani Sretena Vukosavljevića* 10, Prijepolje, 1983., str. 203.

¹⁷ S. DIMITRIJEVIĆ, *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u XVII. veku Les Caravanes de Dubrovnik dans la Serbie du Sud au XVIIe siècle*. Beograd, 1958., str. 185-186. O konjima u osmanskom svijetu, vidjeti S. FAROQHI, konji u vlasništvu osmanlijskih službenika i dostojanstvenika: načini prijevoza, ali također izvori ponosa i radosti, u: *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. S. Faroqhi), Istanbul, 2010., str. 293-311.

¹⁸ E. BORSOOK, *The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 36, London, 1973., str. 155.

¹⁹ B. HRABAK, *Kramari u karavanskom saobraćaju*, str. 206.

²⁰ M. DINIĆ, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina / Dubrovnik Medieval Caravan Trade*, *Jugoslavenski istorijski časopis* 5/3, Beograd, 1937., str. 145.

²¹ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, str. 37. Bogumil Hrabak navodi brojku od 140 oka, ili 180 kg., u: B. HRABAK, *Kramari u karavanskom saobraćaju*, str. 206.

drugim dijelovima Carstva, nisu korištene u ovim karavanama²². Teretni konji obično nisu putovali pod teretom dulje od nekoliko tjedana u jednom navratu. Mijenjali su se u intervalima, najčešće u jednom od riječnih gradova u slijevu rijeke Lim (između Prijepolja i Novog Pazara, u jugoistočnoj Srbiji)²³. *Kramari* su plaćani u gotovini, u pravilu polovicu unaprijed, polovicu na kraju putovanja, dok su *kiridžije* često dio plaćanja primali u soli, sirovini koju su stanovnici Dubrovačke Republike posjedovali u izobilju²⁴. Muslimanski *kervānbaşlar* (*kiridžije*) također se spominju u izvorima Dubrovačke Republike te doprinose demografskoj raznolikosti tih mobilnih, *ad hoc* skupina²⁵.

Konji koji su nosili putnike i njihovu robu preko planina zapadnog Balkana, uzgajali su ljudi zvani Vlasi, etnografske kategorije koja je ostala teško shvatljiva. Vlasi (zvani *eflāk* od Turaka i *morlacchi* od Mlečana) mogli bi se smatrati potomcima jedne "romanizirane predslavenske populacije" u srodstvu s ilirskim i trakijskim skupinama, kojih se moglo naći na balkanskom poluotoku²⁶. Sukladno toj definiciji, Vlasi su autohtoni stanovnici regije te njihovo prisustvo datira još prije dolazaka i Turaka i Slavena. No, taj izraz se koristio i kao opis bilo kojeg polunomadskog društva pastira na tom području, bez obzira kojeg su etničkog ili religijskog identiteta. Prisutnost obližnje populacije Vlaha donosi značajan doprinos karavanskoj trgovini Dubrovnika. Polusuhim maleni obalni teritorij Republike nije mogao osigurati dovoljan broj konja koji bi ispunio zahtjeve karavana. Bez suradnje sa susjednim stanovništvom koje je bilo sposobno osigurati značajnu životinjsku snagu i vođenje, duga putovanja duž *dubrovačke ceste* ne bi se mogla dovesti na višu razinu.

Uz vlaške konjanike, izvještaji s putovanja često spominju osmanlijske tumače (prevoditelje) i janjičarske čuvare, koji su inače pratili vrlo važne karavanske skupine, kao na primjer međunarodne diplomatske misije²⁷. Karavane koje su bile organizirane za izaslanike Dubrovnika, koji su nosili harač, uključivale su i liječnika-brijača i kapelana uz sluge i dostavljače²⁸. Uz pretežito katoličke Dubrovčane, ortodoksno kršćanski i muslimanski vođe karavana, osmanlijski muslimanski čuvari i židovski trgovci iz trgovačkih središta diljem Rumelije, također su bili snažno uključeni u karavansku trgovinu na *dubrovačkoj cesti*. Religijska i etnička raznolikost koja nije izazivala probleme bila je novina i vrijedna pozornosti promatračima Europe.

Čudo je da su se u istom karavan-saraju našli razni narodi i nacije: Arapi, Turci, Grci, Židovi, Armenci, Franci i drugi... svi boraveći skupa toliko mirno da se nitko ne žalio ni na koga²⁹.

²² Planine zapadnog središnjeg Balkana odupirale su se i devama i kotaču. Duž istočnog dijela ceste Via Egnatia (Thessaloniki do Istanbula), nasuprot tome, karavane s devama bile su u neprekidnoj upotrebi, donoseći vunena dobra proizvedena od židovskih tkalaca u glavni grad. Vidjeti S. FAROQHI, *Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, *International Journal of Middle East Studies* 14/4, Cambridge University Press, 1982., str. 532. vidjeti također H. İNALCIK, 'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century, *Revue d'Histoire Maghrébine* 10, Casablanca, 1983., str. 256.-270.

²³ M. DINIĆ, *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina*, str. 145.

²⁴ M. DINIĆ, *Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina*, str. 145.

²⁵ S. DIMITRIJEVIĆ, *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji*, str. 186.

²⁶ V. KURSAR, *Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)*, *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) 34, Ankara, 2013., str. 117. Vidjeti također N. BELDICEANU, *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions*, *Turcica* 7, Paris, 1975., str. 122-134. Više zaokupljen upotrebom i razumjevanjem Vlaha u mletačkom prosvjetiteljstvu bio je L. WOLFF u: *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford University Press. Wolffova monografija proizlazi dijelom iz promatranja A. FORTISA, čiji je *Viaggio in Dalmazia* objavljen 1774. Fokusirajući se na okrutnost tzv. 'morlacchija', Fortisov opis bio je vrlo popularan te je preveden na njemački, francuski i engleski jezik.

²⁷ Contarini u svom opisu daje imena svojih osmanlijskih pratioca "Pasquale dragomano," i dva janjičara imena "Cussein Brano" i "Musli." M. P. CONTARINI, *Diario del Viaggio*, str. 11.

²⁸ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacije u Istanbulu*, str. 29.

²⁹ "C'est merveille qu'en mesme caravacrat arrivent toutes sortes de gens et nations, Arabes, Turcs, Grecs, Juifz, Armeniens, Francs et autres... Touts logent si paisiblement que l'un ne se plaint de l'autre." Kako je citirao E. CLERAY, *Le Voyage de Pierre Lescaulier, Parisien: de Venise à Constantinople, l'an 1574.*, *Revue d'Histoire Diplomatique* 35, Paris, 1921., str. 28.

U kasnijim stoljećima, dubrovački značaj kopnenog prometa počeo je opadati, karavane su sve više (i isključivo) bile organizirane uz pomoć članova individualnih religijskih i regionalnih trgovačkih skupina (Židovi, Armenci, Grci, Bosanci, itd.)³⁰.

Dubrovačke kopnene ceste bile su dobro razvijene i prije dolaska Turaka u istočnu Europu (u ranom 14. stoljeću). Tri su sirovine činile osnovu srednjovjekovnog sustava trgovine kojemu je ruta vodila kroz dubrovačku luku: plemeniti metali iz rudnika Bosne i Srbije, žitarice iz Albanije i Grčke te sol. Dubrovački trgovci uspostavili su trgovačke kolonije u svim značajnim gradovima na Balkanu, gdje su širili svoje djelovanje "izvozeći kožu, mast, vunu, sir, ribu, med, pčelinji vosak, krzno i robove, a uvozeći iz Italije vunenu tkaninu i drugi tekstil"³¹. Smješten na sjecištu kopnenih i morskih ruta, uspjeh Grada izrastao je iz dobara te se nastavio kretati u raznim smjerovima – izvoz dobara s Balkanskog poluotoka mijenjan je za uvoz dobara s talijanskog poluotoka. Budući da nije htio služiti kao pasivna tranzitna luka za druge međunarodne trgovce, Dubrovnik je razvio vlastitu karavansku djelatnost. Do četrnaestog stoljeća, ta transportna mreža povezivala je područje koje je uključivalo regiju od Save na sjeveru, od Bugarske na istoku i koje je sezalo čak do Vlaške (današnja Rumunjska)³². Otprilike u tom vremenu predstavnici firentinskih bankarskih kuća Bardi, Peruzi i Acciaiuoli širili su svoj utjecaj u Dubrovniku, što je isto bio pokazatelj rastućeg uspjeha grada u međunarodnoj financijskoj umreženosti³³.

Dubrovački diplomati njegovali su političke i ekonomske veze s promjenjivim mnoštvom regionalnih snaga, od dalekih mediteranskih lučkih gradova do susjednog vojvodstva Hercegovine. Sporazumi kojima se jamčilo slobodno kretanje i trgovina za građane Dubrovnika potpisani su sa Srbijom 1186., a s Bosnom 1189. Takva protekcija s naglaskom na trgovinu bila je neprekidni prioritet diplomatskih napora Republike³⁴. Dalje na istoku srednjovjekovno Bugarsko kraljevstvo omogućavalo je Dubrovniku trgovačke privilegije, jednako kao i bizantski vladari nakon što su ponovno uspostavili vladavinu poslije razdoblja latinske kontrole za vrijeme četvrtog Križarskog rata³⁵.

Kad su osmanske sile započele sa svojim prvim prodorima na Balkanski poluotok, Dubrovčani su već uspješno pregovarali s nizom država u jugoistočnoj Europi, proputovali su njima i živjeli stoljećima među njima. Osmanlije su, s druge strane, unatoč svojoj ratnoj snazi davali prednost korištenju mješavine pragmatičnosti i prilagodbe, kako bi umirili nemuslimansku populaciju na osvojenim teritorijama. Politika zvana *istimālet* (pomirenje) pomaže u pojašnjenju kako je Carstvo koje se širilo, uspjelo zadržati, a ne samo osvojiti takva široka i raznolika područja³⁶. U širem kontekstu mediteranske politike, želja osmanlijskih sultana poput Mehmeda II. da izbjegne ekonomsku ovisnost o Mletačkoj Republici dovela je do njegovanja čvrstih veza s trgovačko nastrojenim kršćanskim snagama, koje na jednak način nisu imale povjerenja u mletačku moć. Firenca i Dubrovnik dvije su države koje su vjerojatno

³⁰ B. HRABAK, Kramari u karavanskom saobraćaju, str. 200.

³¹ H. İNALCIK - D. QUATAERT, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300.-1914*. Vol. 1, Cambridge University Press, 1994., str. 256. Nedavno je proizvodnja tekstila istaknuta kao ključna djelatnost u samom Dubrovniku, posebno u petnaestom stoljeću. Grad nije bio samo posrednik, već i aktivni sudionik u toj unosnoj grani trgovine. Vidjeti J. BELAMARIĆ, Tkanina i zemljopis: Planiranje gradova i arhitektonski aspekti prve industrije u Dubrovniku u 15. stoljeću, u: *Dalmatia and the Mediterranean*, (ur. A. Payne), Leiden, 2014., str. 268.-309.

³² N. H. BIEGMAN, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III. (1575-1595). Extant in the State Archives of Dubrovnik*. Hague-Paris, 1967., str. 25.

³³ B. KREKIĆ, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries; A City between East and West*. University of Oklahoma Press, 1972., str. 29.

³⁴ B. KREKIĆ, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 21. – F. W. CARTER, Dubrovnik, str. 361.

³⁵ F. W. CARTER, Dubrovnik, str. 364, 367.

³⁶ H. İNALCIK - D. QUATAERT, *An Economic and Social History*, str. 18.

najviše profitirale geostrateškom vizijom spomenutog sultana³⁷. Ukratko, spoj dubrovačke diplomatske i ekonomske stručnosti i osmanska strategija njegovanja korisnih saveznika dovela je do iznimno učinkovitih i dugotrajnih partnerstava između islamskog carstva i katoličke republike.

Izvanredni privilegiji, koje je Dubrovačkoj Republici odobrilo Osmansko Carstvo, jasan su pokazatelj jedinstvene vrijednosti Dubrovnika. Isti su formalno kodificirani u povelji pod nazivom *‘ahid-nāme* (koji se na nekim mjestima prevodi kao ‘kapitulacije’) koja se obnavljala godišnje nakon dostave harača osmanskom vladaru. Dubrovačka povelja, kao i sporazumi koji su sklopljeni s ranijim kršćanskim snagama, naglašavali su slobodno kretanje, pravnu zaštitu i privilegirane carinske tarife za dubrovačke trgovce na osmanlijskoj zemlji³⁸. Ista je uključivala i dozvole kakve u to vrijeme nije uživala ni jedna druga država koja je plaćala harač. Između ostalih privilegija ističe se da ni jednom visoko pozicioniranom osmanskom službeniku nije bilo dopušteno ući na područje Dubrovnika bez izričitog poziva. Možda još i važnije, dubrovački trgovci smjeli su slobodno trgovati diljem Osmanskog Carstva i međunarodno, čak i s neprijateljima osmanske države tijekom razdoblja ratnih sukoba³⁹. Takvi privilegirani uvjeti nadoknađivali su gubitke koje su dubrovački trgovci trpjeli zbog promjena određenih sektora balkanske ekonomije. Središnja uloga Dubrovnika, primjerice u trgovini metalima, bila je znatno ograničena od sredine 15. stoljeća. Osmanlije su tada donijele odluku o zabrani izvoza srebra iz balkanskih rudnika u Italiju⁴⁰.

Dubrovačka povelja nije se smjela zanemariti kao važan čimbenik koji je podržavao procvat kopnenog prometa duž *dubrovačke ceste* tijekom osmanske ere. Privilegirana politika carina i pravna zaštita mogla je diktirati tijekom kopnenog prometa jednako kao planinski lanci i oznake udaljenosti. Budući da je Grad bio slobodna luka, dubrovačke karavane bile su naročito aktivne tijekom vremena sukoba između Osmanlija i sila zapadnog Mediterana. Međunarodni trgovci i diplomati tražili su otvoren, siguran put do i iz osmanskog glavnog grada i tržnica Rumelije.

Dubrovačka cesta ovisila je o diplomaciji Dubrovačke Republike, a diplomatski putnici Grada imali su koristiti od same ceste.

Dostava godišnjeg “poklona” (kako je opisan osmanski harač) povjeren je dvojici posebnih ambasadora poznatih kao *poklisari*. Ti muškarci bili su plemići izabrani iz dubrovačkih patricijskih obitelji. Dostavu harača koristili su kao priliku da se upuste u pregovore visoke razine s osmanskim dvorom o raznim pitanjima, opširno opisanih u pismima koje su im slali dubrovački službenici⁴¹. Političko i ekonomsko blagostanje Dubrovnika ovisilo je o uspjehu *poklisara*, a posebice mnogih njegovih stanovnika koji su živjeli i radili u osmanskoj zemlji. Posebno se pazilo na to da se *poklisari* pripreme za sigurno i učinkovito putovanje. Uvečer prije njihova odlaska izaslanici koji su nosili harač, janjičarski čuvari i dubrovački vojnici jahali su na konjima kroz grad Dubrovnik u ceremonijalnoj svečanosti. Njihova procesija kulminirala je u unutrašnjem dijelu gradskih vrata, gdje bi *poklisari* zastali kako bi se naklonili u štovanju i predali

³⁷ H. İNALCIK, Sažetak osmansko-mletačkih odnosa,” u: *Venezia Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente*, (ur. H.-G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi), Firenca, 1977., str. 87-88.

³⁸ Vidjeti poglavlje 3. (“Povelja”) N. H. BIEGMAN, *The Turco-Ragusan Relationship*.

³⁹ V. MIOVIĆ, Diplomatski odnosi između osmanlijskog carstva i Dubrovačke Republike” u: *The European Tributary States of the Ottoman Empire*, (urednici G. Kármán i L. Kunčević), Leiden, 2013., str. 189.

⁴⁰ H. İNALCIK - D. QUATAERT, *An Economic and Social History*, str. 257.

⁴¹ Vesna Miović analizira i korespondenciju između službenika Dubrovačke Republike i ambasadora harača u: V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*.

sebe božanskoj zaštiti svetog Vlaha, sveca zaštitnika Grada⁴². Nakon izlaska iz južnih gradskih vrata, smatralo se da su izaslanici započeli svoje putovanje. Zapravo su bili smješteni u malom samostanu izvan gradskih zidina na nekoliko dana intenzivnih priprema prije putovanja preko Balkanskog poluotoka.

Ustrojem organizacijske vještine Dubrovnik i logističke podrške Vlaha, u svrhu smanjenja trzavica tijekom putovanja kopnom, dubrovačka karavanska trgovina procvjetala je u petnaestom i šesnaestom stoljeću. Kopneni prijevoz postao je čvrstom i sigurnom alternativom potencijalno bržoj, ali mnogo izazovnijoj morskoj ruti. Teškoće uslijed daljine i topografskih prilika ipak nikad nisu u potpunosti nadiđene. *Dubrovačka cesta* imala je svoju konkurentnu prednost kada je bila pod zaštitom povoljnih osmanskih politika. Takav oslonac stvarao je stanje stalne tjeskobe za trgovce i službenike Dubrovačke Republike. Shvaćali su da bi se osmanski trgovački embargo (*yasak*, turski, *jassacco*, talijanski) mogao nametnuti u bilo kojem trenutku naredbom carskog vijeća. Uzimajući u obzir razmjer kopnene trgovine Republike na osmanlijskom teritoriju (i veliki dio pomorske trgovine također), takva naredba bila bi presudna za Dubrovnik. Nizom pisama Senat Dubrovačke Republike očajnički je pritiskao svoje izaslanike koji su nosili harač 1646. godine (tijekom osmansko-mletačkog rata na Kreti) da isposlušaju povlačenje *jassacca* što je prije moguće. “Nije u skladu s našom poveljom”, naglašavano je u pismima⁴³.

Rijeka Trebišnjica u Trebinju (Hercegovina) premošćena je gracioznim Arslanagić-mostom koji je sagradio osmanski veliki vezir Sokol Mehmed Paša (Slika 5). Uz pripadajući kompleks karavan-saraja most je bio posvećen sjećanju na pašinog pokojnog sina. Dijelom su ga sagradili klesari iz okolice Dubrovnika, a cijela konstrukcija završena je 1574. godine⁴⁴. Na suprotnom kraju Balkanskog poluotoka, drugi monumentalni osmanski most prelazi preko morskog zaljeva Marmara. Most Büyükçekmece, koji je udaljen dan putovanja od Istanbula, sagradio je Sinan, glavni arhitekt sultana Sulejmana Veličanstvenog 1565. godine⁴⁵. Poput Arslanagić-mosta i Büyükçekmece sagrađen je kao dio kompleksa koji je opsluživao potrebe karavanskih putnika, uključujući karavan-saraj i javnu fontanu. Te graciozne i utilitarne građevine mogu se zamisliti kao potpora nečemu što je nekoć bila golema kopnena trgovačka mreža. Između tih točaka postojale su brojne *menzile* – dnevna odmorišta – sagrađena kako bi se olakšalo putovanje, komunikacija i trgovina. Pretežni dio karavan-saraja, mostova, tržnica, javnih kupaonica i fontana, kao i multifunkcionalnih kompleksa džamija, koje se moglo naći duž karavanskih puteva u Rumeliji, sagradili su osmanski pokrovitelji kao javni dar ili *vakuf*.

Vakuf je bilo vrlo učinkovito oruđe za izgradnju osmanske arhitekture i infrastrukture. Ulaganje u obliku *vakufa*, kao pobožno darovanje koje se obično držalo u doživotnoj renti, bilo je ujedno način zadržavanja bogatstva, način veličanja slave osmanske dinastije, ali i dobrotvoran čin za spas duše pokrovitelja⁴⁶. Kroničar ranog Osmanskog Carstva Āşikpaşazāde pokazao je veliko zanimanje za dobrotvorne građevine osmanskih sultana i visokih službenika. Āşikpaşazādeova povijest osmanske dinastije

⁴² V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, dodatak II., 259-260.

⁴³ Državni arhiv Dubrovnika, *Diplomata et Acta* (17. stoljeće) kutija 33, spis1759a, dokumenti 4, 7, 10 (1646). Pisma Secondu di Bucchiji i Paolu di Gozze, ambasadori harača za Istanbul.

⁴⁴ G. NECIPOĞLU, *Povezanost, mobilost i Mediteran* “Prijenosna arheologija: Paše iz dalmatinskog zaleđa kao kulturni posrednici, u: *Dalmatia and the Mediterranean*, (urednik A. Payne), Leiden, 2014., str. 333.

⁴⁵ G. NECIPOĞLU, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2005., str. 347.

⁴⁶ “Wakf”, u: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. (Ur. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs), Leiden - Brill, 2002., (pronađeno na mrežnim stranicama 3. rujna 2018.).

Slika 4. Turski karavan-saraj Tabor na Pločama (vanjska strana dubrovačkih zidina), grafika E. Grandsiera u: CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.)

opisuje graditeljsku djelatnosti sultana Murata II. s izrazima divljenja. U poduljem odjeljku, autor sažima značajne građevine čak 38 visokih službenika. Dvosmislenost *vakufa* (jesu li ti pobožni činovi bili namijenjeni dobru ovoga svijeta ili su primarno imali religijsku funkciju?) bila je očita povjesničaru koji je osmislio dijalog kako bi se dotakao navedenog pitanja.

Pitanje: O, Dervišu, ove velike medrese i veliki *'imâreti* građeni od osmanske dinastije, da li je njihova namjena bila da stvore bujne pokrajine ili da stvore bujan posmrtni život?

Odgovor: Kako bi se stvorio bujni posmrtni život. I svi *'imâreti* vezira stoga se mogu shvatiti na način da su njihove pobožne namjere povezane s pobožnim namjerama koje ima Padišah. Kod *'imâreta*, tragovi namjere su ponekad vidljivi, a ponekad nevidljivi⁴⁷.

Bez obzira na namjere pokrovitelja koji su gradili mostove, karavansaraje, javne kupelji, fontane i bolnice diljem osmanskog područja, jasno je da su isti doprinijeli *'procvatu* pokrajina jugoistočne Europe. Uistinu, "kombinacija altruizma i vlastitog interesa koji se može primijetiti u mnogim osmanskim vakufima" zabilježena je kao objašnjenje važnosti ovog instituta u postupku građenja Carstva⁴⁸.

Arslanagića most i Büyükçekmece sagrađeni su uslijed procvata Osmanskog Carstva u 16. stoljeću, u vremenu koje je obilježio iznimno plodni arhitekt Sinan. Karavanski putnici odmah su se okoristili prednošću prekrasnih građevina glavnog vladarevog arhitekta, ali čak ni Sinanov obilni rad nije mogao ravnomjerno opremiti svaku stanicu

⁴⁷ *Âşikpaşazâde, Tevarih-i Âl-i 'Osman*. (Ur. A. Bey), Istanbul, 1914., str. 194. Moj engleski prijevod.

⁴⁸ M. KIEL, *Vakfînâme Rağkas Sinân Beg in Karnobat (Karîn-âbâd) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th-15th century)*, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 1, Istanbul, 1980., str. 24.

imperijalne karavanske mreže koje su povezivale tri kontinenta. Lokalne inicijative bile su potrebne kako bi se popunile goleme praznine i osigurala udaljena i izložena područja. Duž *dubrovačke ceste*, mnoštvo pokrovitelja sponzoriralo je infrastrukturne projekte, koji su oživili dugo korištena odmorišta i koji su posijali sjeme novih naselja. Samo u Bosni i Hercegovini sagrađeno je 1500 hanova i karavan-saraja u osmanskome periodu, od kojih 50 u gradu Sarajevu⁴⁹.

Pokroviteljstvo nad infrastrukturnim građevinama namjenjenim trgovini u manje razvijenim područjima bilo je ključno za uspjeh sustava karavana. Predio koji okružuje duboko urezane kanjone rijeka Drine i Lima spaja visoke uspone s divljom, rijetko naseljenom okolinom. Nalazi se na području koje danas čine dijelovi Hercegovine, Crne Gore i južne Srbije te predstavlja jedno od najbrdovitijih i udaljenih dijelova *dubrovačke ceste*. I danas se cestama na tom području slabo putuje. Rani moderni karavanski putnici, nasuprot tome, ovdje su nailazili na niz živahnih malih mjesta i gradova oblikovanih pod osmanskim pokroviteljstvom i oživljenih trgovinom s Dubrovačkom Republikom.

Smješten na grebenu između strmih dolina u jugoistočnoj Hercegovini, grad Čajniče pohvalio je Phillipe du Fresne-Canaye 1573. godine. Nakon što je prišao gradu preko, kako on to opisuje, izoliranog i opasnog područja, francuski putnik doživio je olakšanje kada je shvatio da je Čajniče “prepun prekrasnih džamija i dobrih karavan-saraja pokrivenih olovom”⁵⁰. Otprilike jedno stoljeće nakon toga, osmanski putnik i polihistor Evliya Çelebi primijetio je procvat triju hanova u Čajniču, od kojih je svaki bio prepun dobara kojima je podrijetlo bilo u dalekim zemljama, od Irana do zemlje Franaka (zapadna Europa)⁵¹. Mnoge znamenitosti koje je Evliya zabilježio bile su sagrađene u 16. stoljeću; pokrovitelj je bio beg Sinan Boljanić, trostruki upravitelj Hercegovačkog sandžaka. Popis darovanja bega Sinana čine džamije, medrese, *imāret* (svratište / pučka kuhinja), *konak* (prenočište) i *türbe* (mauzolej) koje je sagrađio u Čajniču⁵².

Pljevlja (Crna Gora), koja se nalaze na dan putovanja prema istoku, bila su važno stajalište za karavane Dubrovačke Republike u predosmanskom dobu. Brat bega Sinana, paša Bodur Hüseyin, koji je držao važna upravna područja diljem Carstva, dodao je Pljevljima nepogrešivi osmanlijski pečat sagrađivši veliku džamiju – koja stoji i dan danas – u središtu grada⁵³. Opsežni, vrlo profinjeni arhitektonski projekti sagrađeni u područjima koja djeluju udaljeno, poput Čajniče i Pljevlja, služe kao podsjetnici važnosti mjesta u unutrašnjosti za širu trgovačku mrežu i za putovanja. Međunarodna komunikacija i razmjena dobara nije se, dakle, odvijala samo u lučkim gradovima uz mediteranske obale, nego i uz karavanske rute, koje su povezivale razna mjesta i široke prostore u zaleđu Balkanskog poluotoka.

Osmanski službenici nisu samo ukrasili postojeća naselja uzvišenim mostovima i gracioznim džamijama. Na isti način su u strateškim područjima stvoreni napredni novi trgovački gradovi, potičući promet i razmjenu duž omiljenih trgovačkih pravaca. Novi Pazar (Srbija), smješten blizu slijeva rijeka Deževke i Raške, postao je ključnom stanicom za karavane u petnaestom stoljeću⁵⁴. Prethodno poznat kao skromno mjesto naziva Trgovište, Novi Pazar postao je najvećim gradom na *dubrovačkoj cesti*

⁴⁹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji*, str. 157.

⁵⁰ PH. DU FRESNE-CANAYE, *Le Voyage du Levant*. Paris, 1898., str. 26.

⁵¹ “Her birinde Laristân ve Moltan ve Venedik ve Firengistân metâ’ları bulunur.” E. ÇELEBI, *Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu* 6, (urednici Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Istanbul, 1996., str. 253.

⁵² E. H. AYVERDI, *Avrupâda Osmanlı Mimari Eserleri*. Izdanje 2, knjiga 3., Jugoslavija, Istanbul, 1977., str. 98.-99.

⁵³ S. TRAKO, Značajniji vakufi na području jugoistočne Bosne / The most noteworthy waqfs in the region of south-eastern Bosnia, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 9.-10., Sarajevo, 1983., str. 75-85.

⁵⁴ K. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke*, str. 77. – B. HRABAK, Kramari u karavanskom saobraćaju, str. 194.

Slika 5. Arslanagića-most u Trebinju, Bosna i Hercegovina

između Dubrovnika i Niša (Srbija)⁵⁵. Trgovački značaj ovom osmanskome trgovačkom središtu osobito je pomogao rastući izvoz vune od 1600. godine. Novi Pazar također je bio i tranzitno čvorište, gdje su putnici na duge staze mogli zamijeniti koje i osoblje. Do sredine 17. stoljeća trgovci Dubrovačke Republike izvozili su svake godine na tisuće tovara kože i vune iz Novog Pazara. Godine 1653., usred osmansko-mletačkog rata na Kreti, privremeni trgovinski embargo koji su Osmanlije izdali Dubrovniku uzrokovao je ogroman zastoj robe. Taj primjer jasno pokazuje razmjernost trgovine koja se odvijala *dubrovačkom cestom*. Otprilike 15.000 do 20.000 tovara robe (između 2.700 i 3.500 tona robe) nagomilalo se u Novom Pazaru dok su dubrovački diplomati panično pokušavali riješiti krizu⁵⁶.

Građevinski projekti nisu bili samo osmanska politika usmjerena poticanju trgovine. Pružanje sigurnosti diljem golemog teritorija bio je stalan problem za sva carstva u predmodernom dobu. Sustav koji je zapošljavao stanovnike lokalnih planinskih sela i udaljenih područja bio je popustljivo i učinkovito rješenje. Osmanski sustav *derbendi* (od riječi za planinski prijevoj) izuzimao je sela u osjetljivim područjima od poreznih obveza. Zauzvrat, lokalni stanovnici su se brinuli o sigurnosti karavanskih putnika, što su mogli raditi uz svoje pastirske i poljoprivredne poslove. Sustav *derbendi* poštedio je Carstvo troškova održavanja utvrda i ophodnji u udaljenim područjima, a pritom su pružali stanovnicima rubnih područja dodatni poticaj da ostanu u svojim selima. Gotovo 2000 obitelji *derbendžija* imenovano je na osmanskome Balkanu sredinom 16. stoljeća⁵⁷. Benedetto Ramberti koji je putovao *dubrovačkom cestom* 1534. godine i Pierre Lescalopier koji je putovao cestom 1574., opisali su lokalne *derbendžije* kako predvode karavane s bubnjem u ruci. Udaranje bubnja bilo je signal koji je hrabrio putnike i upućivao na to da je cesta pred njima sigurna za prolazak⁵⁸.

⁵⁵ Prethodno je primarna stanica karavana bila u Prijopolju. Z. ZLATAR, *Dubrovnik's Merchants and Capital in the Ottoman Empire (1520.-1620.): A Quantitative Study*. Istanbul, 2011., str. 175., 182.

⁵⁶ B. HRABAK, *Kramari u karavanskom saobraćaju*, str. 206. – S. DIMITRIJEVIĆ, *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji*, str. 187.

⁵⁷ H. İNALCIK, *The Ottoman Empire*, str. 149. O sustavu *derbendi* vidjeti C. ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*. Istanbul, 1990.

⁵⁸ B. RAMBERTI, *Libri tre delle cose*, fol. 6r. – E. CLERAY, *Le Voyage de Pierre Lescalopier*, str. 29.

Glavna uloga koju je *dubrovačka cesta* postigla kao kanal za trgovinu, putovanje i komunikaciju pokazuje da su višestruki faktori doprinijeli formiranju prometa na Mediteranu. Karavanske ceste osmanskog Balkana nisu bile stroge, nametnute strukture, već fleksibilni sustavi sagrađeni oko mreže stajališta, koji su olakšavali prolaz i pružali zaštitu putnicima, dobrima i životinjama. Na vrhuncu carske moći službenici su gradili mostove i karavan-saraje diljem Osmanskog Carstva. Ti radovi dopunjeni su brojnim projektima sagrađenima uz pomoć lokalnih pokrovitelja. Izgradnja infrastrukture bila je najvidljivija od mnogih osmanskih aktivnosti koje su bile namijenjene podizanju razine prijevoza i trgovine. Inicijative koje su trebale osigurati sigurnost, kao npr. sustav *derbendi* također su bile značajne. U slučaju *Dubrovačke ceste* vlaški konjanici surađivali su s dubrovačkim posrednicima, trgovcima i diplomatima kako bi razvili pouzdan način kopnenog putovanja, koji bi bio dovoljno učinkovit da može konkurirati pomorskoj ruti od Istanbula do Jadranskog mora. Dubrovnik je procvao kao dodirna točka između pomorskih pravaca i nove vitalne cestovne mreže. To je dovelo do povećanog prometa na karavanskoj cesti. To višeslojno partnerstvo koristilo je i Osmanlijama i Dubrovčanima te je dovelo i do razvoja novih važnih trgovačkih središta u zaleđu, poput Novog Pazara.

Do kraja 16. stoljeća dominacija dubrovačke karavanske cestovne mreže opala je usponom Splita kao nove jadranske luke. Mletačka Republika, koja je detaljno izučavala *dubrovačku cestu* od Rambertijevog putovanja 1539. godine, prihvatila je prijedlog židovskog trgovca Daniela Rodriqueza da se luka Split razvije kao ulazna prometna točka na osmanski Balkan. Uzevši u obzir dugi osmansko-mletački mir (od 1574. do 1645.) i sve veću prisutnost osmanskih trgovaca u Mletačkoj Republici, značaj Dubrovnika kao alternative Serenissimi znatno je oslabila. Nakon devedesetih godina 16. stoljeća ruta Split-Sarajevo preuzela je primat nad *dubrovačkom cestom* i postala je najznačajnijom komunikacijom kroz Rumeliju⁵⁹. Dugi osmansko-mletački rat na Kreti (1645.-1669.) Dubrovniku je pružio priliku ponovno se uspeti na vodeću poziciju, no razarajući potres 1667. godine obilježio je kraj *dubrovačke ceste* kao važnoga međunarodnoga komunikacijskoga pravca. Karavanska trgovina se nastavila, ali sve veća pomorska moć sjevernoeuropskih država naposljetku je takve duge kopnene rute učinila bespotrebnima. Nakon što su prkosile prirodi toliko dugo vremena, transbalkanske cestovne mreže polako su otišle u zaborav.

⁵⁹ R. PACI, *La scala di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*. Venecija, 1971. – H. İNALCIK, Osnove osmansko-židovske suradnje” u *Jews, Turks, Ottomans: a Shared History*, (ed. A. Levy), Syracuse University Press, 2002., str. 13.

Lazareti – od izolacije do suvremenih znanstvenih spoznaja u medicini

Dubrovačka Republika, lat. *Respublica Ragusina*, ponos naše povijesne, ali i medicinske baštine, predstavlja nepresušan izvor znanstvenih istraživanja. Država koja je nastala iz srednjovjekovne dubrovačke komune nalazila se na jugu današnje Hrvatske, na prostoru Dubrovnika i njegove neposredne kopnene i otočne okolice. Priznata je 1397., a ukinuta 1808. godine.

Kao slobodna država s razvijenom pomorskom i kopnenom trgovinom (koja joj je donosila bogatstvo i omogućavala kulturne veze i utjecaje) postigla je izvanredne uspjehe u organiziranju i unaprjeđivanju zdravstvene službe. Tako je 1296. godine napravljen jedan od prvih srednjovjekovnih sustava kanalizacije koji je i danas u uporabi. Ljekarna u Franjevačkom samostanu Male braće, jedna od najstarijih u Europi, no zasigurno najstarija po kontinuitetu rada, osnovana je 1317. godine. Karantena, odnosno izolacija oboljelih od zaraznih bolesti, “izum” Dubrovačke Republike, uvedena je 1377. godine^{1,2}.

Karantena se u početku provodila u Cavtatu (gradić smješten istočno od Dubrovnika) i na otocima (Supetar, Mrkan i Bobara), a 1397. godine donosi se odluka o karanteni u Benediktinskom samostanu Sv. Marije na Mljetu. Potom je 1430. godine izgrađen lazaret na Dančama, a zatim u povećanom i modernijem obliku na otoku Lokrumu. Dubrovački Senat 12. veljače 1590. godine donio je odluku o gradnji posljednjeg lazareta na Pločama. Kompleks Lazareta smješten iza istočnih vrata Grada na raskrižju pomorskih i kopnenih putova predstavlja, ne samo jedinstveni građevinski kompleks, nego instituciju koja najbolje govori o bogatom nasljeđu medicine staroga Dubrovnika³. Upravo se u povijesti dubrovačkih lazareta ocrtava sva povijest obrane od raznih bolesti u Dubrovačkoj Republici.

¹ Kako bismo shvatili vrijednost srednjovjekovne odluke o prvoj karanteni u svijetu kao protuepidemijsku mjeru, moramo znati da je ona u Europi uvedena na istom principu u Marseju 1383., Veneciji 1403., Pizi 1464., Genovi 1467., a u Majorci 1471. (Prema: J. BAKIĆ, Dubrovnik - grad najvrjednije higijensko sanitarne hrvatske i svjetske baštine, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/2, Zagreb, 2006. Dostupno na: <http://www.hcjz.hr> (datum pristupa informaciji 16. kolovoza 2014.)

² M. D. GRMEK, Karantena. *Medicinska enciklopedija*, II. izd., knj. III., Zagreb, 1968., str. 591-594.

³ A. BOROVIČKI - S. LANG, *Povijesno-medicinski vodič kroz medicinu starog Dubrovnika*. Dostupno na: <http://www.snz.unizg.hr/~mmilosev/Povijest-medicine.pdf> (datum pristupa informaciji 14. listopada 2014.)

Slika 1. Otoci Mrkan, Bobara i Supetar, smješteni ispred Cavtata, prva karantena za izolaciju oboljelih od zaraznih bolesti (fotografije: A. Bakija-Konsuo)

Bolesti koje su ostavile duboki trag u dubrovačkoj povijesti

Brojne bolesti harale su Dubrovnikom. Lepra i kuga predstavljale su najozbiljniji javnozdravstveni problem starog Dubrovnika⁴. Lepra nije odigrala tako razornu ulogu kao što ju je odigrala u svijetu, ali je to bolest zbog koje se po prvi put spominje izolacija oboljelih u Statutu grada Dubrovnika iz 1272. godine. Vrijedno je istaknuti kako je ovaj pravni spis napisan 220 godina prije nego što je Kristofor Kolumbo otkrio Novi svijet, odnosno sjevernoamerički kontinent⁵. Statut je, uz dopune i druge zakonske zbirke (*Liber viridis* i *Liber croceus*), ostao na snazi sve do sloma Republike 1808. godine. Podijeljen je na osam izvorno nenaslovljenih knjiga koje reguliraju različitu pravnu materiju iz svih segmenata života gradske zajednice. Za legislativnu sistematizaciju Statuta bio je posebno zaslužan dubrovački pravnik i diplomat Frano Gondola (1539.-1589.). Radi lakšeg korištenja on je zakonske odredbe podijelio na paragrafe. U doba Republike Statut nije bio tiskan, ali su kolali brojni rukopisni primjerci koji su se koristili u državnim uredima, sudovima i u pravničkim krugovima. Poznato je kako je u trenutku potpunog osamostaljenja Dubrovačke Republike 1358. godine u gradu bilo 13 primjeraka Statuta; u kasnijim stoljećima taj je broj bio znatno veći jer su mnogi prijepisi krasili privatne knjižnice. Prvi je primjerak iz 1272. izgubljen, a najstariji, današnji prijepis Statuta potječe iz tridesetih godina 14. stoljeća. Pisan je na pergameni i čuva se u Državnom arhivu u Dubrovniku.

⁴ Od epidemijskih bolesti bile su prisutne još dizenterija, tifus i boginje. Dizenterija je bila česta. Zanimljivo je da je Giuseppe Appuger, dubrovački liječnik iz 19. stoljeća, uspješno liječio ovu bolest mješavinom sredstava za čišćenje i opijata, a ta mješavina nije ništa drugo nego sastav kombiniranog praška koji se kasnije primjenjivao, a još se i danas primjenjuje ponekad u terapiji dizenterije. (Prema: V. BAZALA, Bolesti i pošasti, u: V. Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike, Dubrovački horizonti* 1, Zagreb, 1972., str. 27-41).

⁵ A. BAKIJA-KONSUO - R. MULIĆ, The history of leprosy in Dubrovnik: An Overview, *International Journal of Dermatology* 50, Oxford, 2011., str. 1428-1431.

Hrvatski povjesničar biomedicinskih znanosti Mirko Dražen Grmek (1924.-2000.) istaknuo je kako je dubrovačka administracija do ideje o karanteni došla upravo zahvaljujući iskustvu s izolacijom oboljelih od lepre koja je u tom razdoblju bila praktički jedina mjera za sprječavanje širenja bolesti do konačne smrti oboljelih⁶. S obzirom na to da je prema Evanđelju Lazar bolovao od lepre, proglašen je zaštitnikom oboljelih, a leprozoriji (skloništa za oboljele od lepre) po njemu se nazivaju još i lazaretima.

Inače, Dubrovčani su sve zarazne bolesti nazivali kužnim bolestima, a za sve epidemije uveli su pojam „kuga“ ili pestilencija prema latinskoj riječi *pestis*, što znači kuga. Tek se u 19. stoljeću počeo upotrebljavati naziv „crna smrt“ za sve epidemije kuge koje su se dogodile od 1347. godine⁷. Obje bolesti usadile su se duboko u kolektivnu svijest Europe i dobile šire metaforičko značenje⁸. Uz tuberkulozu, obilježile su pojedina razdoblja u povijesti čovječanstva pa ih istraživači vrlo često nazivaju tzv. „velikim bolestima“⁹. Lepra i kuga, bolesti su zbog čijeg se sprječavanja i suzbijanja Dubrovnik proslavio u povijesti medicine kao rijetko koji grad, i danas nadahnjuju istraživače različitih znanstvenih područja i interesa te otvaraju mogućnosti novih istraživanja.

Lepra – „užas“ srednjeg vijeka

Lepra je zarazna kožna bolest uzrokovana bakterijom *Mycobacterium leprae* (*M. Leprae*)¹⁰. Zahvaća kožu, periferne živce te sluznicu gornjeg respiratornog trakta i usne šupljine. Još uvijek predstavlja javnozdravstveni problem u nekim zemljama svijeta, usprkos današnjoj učinkovitoj terapiji antibioticima¹¹. Lepra nije izravni ubojica za razliku od tuberkuloze. Ipak, ona uzrokuje deformitete i smanjenu radnu sposobnost zbog čega ima značajni socijalni i ekonomski utjecaj na oboljelog i na njegovo okruženje. Od ukupnog broja oboljelih u svijetu najviše ih živi u Indiji (oko 70%) i Brazilu¹².

Bolest je bila poznata već u antičko doba, odakle potječe i njezin grčki naziv lepra. Zovu je i Hansenova bolest prema norveškom liječniku Gerhardu Armaueru Hansenu (1841.-1912.) koji je 1871. u Bergenu pronašao uzročnika te bolesti. To je bio prvi uzročnik povezan s bolešću kod ljudi. No, iako je otkriven uzročnik, lepru i dalje nisu shvaćali kao infektivnu bolest. Stoga je Hansen kazao: „...your opinions about leprosy are completely wrong. You believe that the disease is hereditary but not infectious. The truth is that it is infectious but not hereditary.“ („...vaša razmišljanja o lepri potpuno su netočna. Vjerujete kako je bolest nasljedna, a ne zarazna. Istina je kako je bolest zarazna, a ne nasljedna.“)¹³.

⁶ M. D. GRMEK, Karantena, str. 591-594.

⁷ Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb, 2007., str. 18.

⁸ Tako se izraz „kuga 20. stoljeća“ često koristi za ovisnost o drogama, a osobito za pojavu AIDS-a (Acquired Immunodeficiency Syndrom, hrv. kopnica), bolest uzrokovana virusom, a klinički karakterizirana oštećenjem imunološkog sustava.

⁹ Lepra u srednjem vijeku, kuga u kasnom srednjem i ranom novom vijeku, tuberkuloza u 19. i ranom 20. stoljeću.

¹⁰ Izvor zaraze je samo bolestan čovjek u aktivnoj fazi bolesti. Uzročnik najčešće ulazi kroz sluznicu nosa, iako može prodrijeti kroz kožu, kao i spolnim putem. Čini se da se tek nakon dugotrajnog i bliskog kontakta s bolesnikom razvija klinička slika bolesti. Inkubacija može biti u rasponu od 6 mjeseci do 40 godina, u nekim slučajevima čak i duže. Do danas nema kožnog ili serološkog testa koji bi otkrio nositelja *M. leprae*. (Prema: J. FITNESS - K. TOSH - A. V. S. HILL, Genetics of susceptibility to leprosy, *Genes and Immunity* 3, London, 2002, str. 441-453).

¹¹ Liječenje leptomatoznih bolesnika uključuje terapiju lijekovima, ali i fizičku, psihičku i socijalnu rehabilitaciju oboljelog. 1943. uveden je sulfon (dapson) u terapiju lepre kao prvo efikasno sredstvo u liječenju iste, a od 1981. godine, WHO (World Health Organization), savjetuje tzv. „multi-drug therapy“ – MDT (terapija s više lijekova istovremeno), koja je dostupna i besplatna svim oboljelima. Sastoji se od diaminodifenilsulfon-Dapsona, rifampicin-Rimactana i klofazimin-Lamprena, traje 6 ili 12 mjeseci, s minimalnim stvaranjem rezistentnih sojeva. Nakon jednog do dva tjedna liječenja (odnosno nakon prve doze) oboljele osobe nisu više zarazne. Lijekovi se praktično pakiraju u mjesečne blistere radi lakše primjene. (Prema: A. BAKIJA-KONSUO, *Istraživanje povijesnog utjecaja lepre na prevalenciju varijanti gena PARK2/PACRG kod stanovništva otoka Mljeta*. Doktorska disertacija. Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2011.).

¹² WHO. Global leprosy situation. *Weekly Epidemiological Record* 92/2017., str. 501-520.

¹³ F. M. MARMOR, The ophthalmic trials of G. H. A. Hansen, *Survey of Ophthalmology* 47/2002, str. 275-287.

Bila je sinonim za stigmatizaciju i diskriminaciju zbog velikih deformacija na tijelu, a osobito lica oboljelih. Osim fizičkih učinaka, oboljeli su ljudi imali strašne psihološke i socijalne patnje, doživljavali su društvenu stigmatizaciju, što je dovodilo do izopćenja iz njihovih obitelji, društvene zajednice, pa čak i iz zdravstvenih ustanova pa je od davnina bila poznata kao “smrt prije smrti”¹⁴.

Lepra ili guba stoljećima je harala Europom, pa tako i Hrvatskom. Prvi se put spominje 804. godine kada je zadarski biskup Donat prenosio tijelo sv. Stošije iz Carigrada u Zadar. Priča se kako su tada brojni oboljeli u Zadru i okolici ozdravili moćima svete¹⁵.

Ovu kroničnu granulomatoznu infekciju u Europu su donijeli grčki vojnici na povratku iz Azije 3 st. prije Krista¹⁶. U 7. i 8. stoljeću dolazi do porasta broja oboljelih, posebice za vrijeme križarskih ratova kada do 13. stoljeća poprima epidemijsko-pandemijski razmjer. U 14. stoljeću, upravo u vrijeme najstrašnije pandemije kuge, počinje jenjavati, što je i razumljivo jer su bolesnici od lepre upravo prvi podlegli kugi¹⁷.

Međutim, lepra se ponovno razbuktava u 17. stoljeću tijekom osmanlijskih osvajačkih pohoda na Balkanskom poluotoku; isprva na prostoru Bosne i Hercegovine, a potom dolazi i do graničnih područja nekadašnje Dubrovačke Republike, na južne hrvatske granice. Sačuvano je relativno malo podataka na temelju kojih bismo mogli izgraditi cjelovitiju sliku prisutnosti lepre na našim prostorima. Većim dijelom dostupne su nam informacije o mjerama izolacije najčešće sadržane u statutima hrvatskih srednjovjekovnih gradova i komuna. Jednako tako sačuvani su testamenti i ostavštine oboljelima od strane bogatih pojedinaca, sadržani u notarskim spisima starijih razdoblja, te pisani i drugi tragovi izolacije oboljelih koje, za područje Hrvatske, nalazimo do polovine 20. stoljeća.

Danas u Europi bilježimo samo importirane slučajeve iz endemskih zemalja.

Mal de Meleda ili mljetska guba – nezarazna kožna bolest

Mljetska guba, mediteranska guba, Mal de Meleda, *keratosis palmoplantaris transgrediens et progrediens*, *keratosis extremitatum hereditaria progrediens*, mljetska bolest, različiti su sinonimi kojima se nazivala ova dermatološka bolest tijekom povijesti^{18,19}.

Mal de Meleda ubraja se u grupu nasljednih palmoplantarnih keratodermija čije je temeljno obilježje jako zadebljani rožnati sloj (hiperkeratoza) na dlanovima i tabanima. Mogu postojati i druge anomalije, primjerice hiperkeratoze na hrptovima ruku i stopala, na laktima i koljenima, promjene na noktima, zubima s popratnim strukturalama, pa i na drugim organima²⁰. Među otočanima se znalo kako se bolest ne prenosi izravno s roditelja na djecu, već se od bolesnih rađaju zdravi, a od zdravih bolesni pa se tako bolest pojavljuje i u trećem i u četvrtom koljenu²¹. Mještani su bolest nazivali gubom²². Poistovjećivanju mljetske bolesti s leprom vjerojatno je

¹⁴ Ž. CVETNIĆ, Lepra – „smrt prije smrti“, zoonoza koja još uvijek prijete, *Veterinarska stranica* 45, Zagreb, 2014., str. 315-324.

¹⁵ T. JEREN, Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske, *Croatian Journal of Infection* 25/3, Zagreb, 2005., str. 125-130.

¹⁶ Ž. VRBICA - M. WOKAUNN - I. JURIĆ, Posljednji leprozorij u Hrvatskoj, *Dubrovački horizonti* 41, Zagreb, 2009., str. 165-177.

¹⁷ T. JEREN, Povijest razvoja infektološke službe, str. 125-130.

¹⁸ A. BAKIJA-KONSUO - A. BASTA-JUZBAŠIĆ - I. RUDAN i sur., Mal de Meleda: Genetic Haplotype Analysis and Clinicopathological Findings in Cases Originating from the Island of Mljet (Meleda) - Croatia, *Dermatology* 1, California University, 2002., str. 32-39.

¹⁹ A. BAKIJA-KONSUO, Mal de Meleda – through the history and today, *Acta Dermatovenerologica Croatica* 22/2, Zagreb, 2014., str. 79-84.

²⁰ A. BAKIJA-KONSUO, *Keratosis palmoplantaris transgrediens – Mljetska bolest*. Magistarski rad. Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.

²¹ A. CAR - LJ. BETICA-RADIĆ - M. NARDELLI-KOVAČIĆ, Mljetska bolest - povijesni prikaz, u: Priopćenje sa simpozija »Prirodne značajke i društvena valorizacija otoka Mljeta«, Pomona, 1995., str. 605-608.

²² A. BAKIJA-KONSUO, Mal de Meleda, str. 79-84.

pridonosilo i starozavjetno tumačenje lepre, koje se u narodu zadržalo, a koje kaže kako je lepra “Božja kazna” za grijehove povezane s nečistim tjelesnim tekućinama i kršenjem seksualnih tabua, to više što se mljetska bolest često javlja u konsangvinim obiteljima, što podrazumijeva kršenje seksualnih tabua^{23,24}.

Postoji nekoliko zanimljivih legendi vezanih uz podrijetlo bolesti. Prema prvoj legendi prvi slučaj bolesti dogodio se u jednoj uglednoj obitelji na otoku Mljetu kada je najstariji član zbog neke lokalne svađe naočigled cijele povorke oskvrnuo otajstvo. Od tog su trenutka on i čitavo njegovo potomstvo trajno obilježeni pa pripadnici njegove obitelji nose na rukama i nogama neizbrisivi, svakome vidljiv biljeg, kao trajni znamen božje kazne^{25,26}. Druga legenda odnosi se na mljetske gusare. Splitski liječnik Dominik Marocchia 1850. godine spominje predaju o mljetskim gusarima koji su „ogubavili“ ruke još prije četiri stoljeća kada su napali tursku lađu s oboljelom posadom, koju je nevjere dovelo do otoka Mljeta. Posadu su navodno poubijali, a njihovu robu podijelili zbog čega ih je snašla Božja kazna koju kao neizbrisivi trag sramote nose na rukama i nogama²⁷. Treća legenda kaže kako su na povratku iz križarskih ratova križari na otocima Mljetu i Lastovu ostavili sve one vojnike za koje se sumnjalo da boluju od lepre. Navodno su oboljeli križari na Lastovu brzo izumrli, dok su na Mljetu preživjeli²⁸.

Slika 2. Otočić i benediktinski samostan Uznesenja Blažene Djevice Marije na otoku Mljetu koji je 1397. godine odlukom o karanteni započeo funkcionirati kao lazeret (fotografija: Ž. Bačić)

²³ T. BUKLIJAŠ, Bolest i stigma: tragom lepre u našim krajevima, *Hrvatska revija* 2, Zagreb, 2001., str. 108-110.

²⁴ I. DABELIĆ, Mljetske crkvene župe, u: I. Dabelić, *Arhivska građa za povijest otoka Mljeta*, Dubrovnik, 2000., str. 153-203.

²⁵ S. BOŠNJAKOVIĆ, Jedno endemično oboljenje u povijesno pučkoj predodžbi, *Liječnički vjesnik* 60, Zagreb, 1938., str. 563-566.

²⁶ A. BAKIJA-KONSUO, Mljetska bolest – jučer, danas, sutra, *Dubrovački horizonti* 41, Zagreb, 2001., str. 118-126.

²⁷ V. BAZALA, Bolesti i pošasti, str. 27-41.

²⁸ A. BAKIJA-KONSUO - R. MULIĆ, The history of leprosy, str. 1428-1431.

Otok Mljet služio je Dubrovačkoj Republici kao karantena za oboljele od lepre, ali i za mnoge druge tada nepoznate (kožne, ali i ostale) bolesti. Općinski liječnik iz Janjine Oscar Hovorka pl. Zderas (1866.-1930.) 1896. godine unosi pomutnju tvrdnjom kako je na Mljetu otkrio endemsko žarište lepre²⁹. To je bilo razdoblje kada se po Bosni i Dalmaciji otkrivala lepra pa je na nešto udaljenijem otoku Visu Lovro Dojmi Delupis st. (1845.-1927.) objavio takav nalaz. Godinu dana kasnije Hovorka posjećuje Mljet s liječnikom Edwardom Ehlersom (1863.-1937.) iz Kopenhagena, poznatim leprologom, nakon čega zajednički utvrđuju kako nije riječ o lepri, već o posebnoj kožnoj bolesti dlanova i tabana koju pravilno nazivaju „Mal de Meleda“³⁰. Tako je zahvaljujući Hovorki i Ehlersu bolest ušla u svjetsku literaturu 1897. godine pod ovim imenom. Nazvana po jednom od najljepših hrvatskih otoka, bila je i još uvijek jest veliki otežavajući čimbenik za sve njegove stanovnike, iako je bolest opisana na pet kontinenata (Europa, Sjeverna i Južna Amerika, Afrika, Azija, osim Australije i nenaseljene Antarkike), u 27 različitih zemalja. Recentna genetska istraživanja locirala su mutaciju gena na 8. kromosomu³¹ kao uzrok nastanka bolesti^{32,33}.

Kuga – smrtonosna zarazna bolest koja je više puta opustošila čovječanstvo

Kuga je akutna zarazna bolest koju uzrokuje bakterija *Yersinia pestis* koja se primarno javlja među životinjama, prvenstveno glodavcima. Prirodni rezervoar su divlji glodavci (ali i domaći crni štakor *Rattus rattus*) koji su izvor zaraze za buhe (štakorske buhe *Xenopsyle cheopis*) koje dalje prenose infekciju na različite životinje i ljude. Dokazano je kako kugu može prenijeti i obična čovječja buha *Pulex irritans*, ali manje učinkovito. Nakon inkubacije koja može trajati od jednog do sedam dana, kuga se klinički pojavljuje u trima kliničkim oblicima: bubonski, plućni i septikemijski³⁴. Osoba koja boluje od plućnog oblika zarazna je za okolinu jer uzročnika prenosi kapljičnim putem s čovjeka na čovjeka (tzv. urbana kuga). Bubonska kuga češće se širi tijekom ljetnih mjeseci, dok se plućna češće širi zimi. Smrtnost neliječene bubonske kuge je pedeset do šezdeset posto, dok je smrtnost neliječene septikemije i plućne kuge stopostotna. Liječenje se uspješno provodi antibioticima na koje je osjetljiv uzročnik uz promptnu izolaciju oboljelih.

Prva epidemija koja se s razmjernom sigurnošću može identificirati kao kuga jest Crna smrt iz 1348.-1349. Pokosila je između četvrtine i dvije trećine tadašnje europske populacije te izazvala značajne promjene u ekonomiji i socijalnoj strukturi. Proširila se u Europu s istoka, vjerojatno iz Kine³⁵. S obzirom na razvijenost znanosti u to doba (nepoznavanja uzroka bolesti pa samim time ni mogućnosti prevencije i

²⁹ O. HOVORKA, Über einen bisher unbekanntem endemischen Lepra-herd in Dalmatien, *Archives of Dermatology Syphilis* 34, Berlin, 1896., str. 51-53.

³⁰ O. HOVORKA - E. EHLERS, Mal de Meleda, *Archives of Dermatology Syphilis* 40, Berlin, 1897., str. 251-256.

³¹ Mutaciju, odnosno promjenu, gena nazvanog *SLURP1* (engl. *secreted LY6/PLAUR-related protein 1*). Do sada je poznato ukupno 18 mutacija ovog gena koji su povezani s nastankom *Mljetske bolesti*, i uz nekoliko iznimaka, sve mutacije uzrokuju istu kliničku sliku, bez obzira na dobnu razliku, kao i na različito geografsko porijeklo. (Više u: A. BAKIJA-KONSUO, Mal de Meleda.)

³² J. FISCHER JUDITH - B. BOUADJAR - R. HEILIG i sur., Genetic linkage of Meleda disease to chromosome 8qter, *European Journal of Human Genetics* 6, Basel, 1998., str. 542-547.

³³ J. FISCHER - B. BOUADJAR - R. HEILIG - M. HUBER - C. LEFÈVRE - F. JOBARD - F. MACARI - A. BAKIJA-KONSUO - F. AIT-BELKACEM - J. WEISSENBAACH - M. LATHROP - D. HOHL, Prud'homme Jeane-Françoise. Mutations in the gene encoding SLURP-1 in Mal de Meleda, *Human Molecular Genetics* 10/8, Oxford, 2001., str. 875-880.

³⁴ Najčešći oblik je bubonska kuga karakterizirana nespecifičnim simptomima poput visoke temperature, umora, mučnine, glavobolje, grlobolje te bolnim i povećanim limfnim čvorovima, tzv. bubonima. Septikemijski oblik ne dolazi s bubonima i posljedica je direktnog prodora uzročnika u krvotok te nalikuje spetkemijskim oblicima uzrokovanih brojnim drugim infekcijama gram-negativnih bakterija. Plućna kuga može nastati izravnim prodorom uzročnika u dišne putove (primarna plućna kuga) ili pak tijekom septikemije (sekundarna plućna kuga). Klinički je karakterizirana visokom temperaturom nakon koje već nakon dan dva oboljeli počinju iskašljavati serozni a potom i sukrvavi sputum. (Prema: Z. BLAŽINA TOMIĆ, Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku, u: Z. Blažina Tomić, *Kacamorti i kuga*, Zagreb, 2007.)

³⁵ G. RAVANČIĆ, Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća, *Povijesni prilozi* 33, Zagreb, 2007., str. 195-214.

Slika 3. Crkva posvećena Bogorodici i groblje na Dančama gdje je 1430. godine izgrađen lazaret (fotografija: A. Bakija-Konsuo)

terapije) najbolji savjet, kako bi se bolest izbjegla, bio je „*Fuge cito, longe et tarde revertere.*“ (Bježi brzo, što dalje i kasno se vraćaj.)³⁶.

Bolest koju izvori spominju kao *peste, pestilenzia, mortalitas, male contagiosa* ili *malitia* u Dubrovnik je stigla u prvoj polovini 1348. godine. Prema nekim zapisima iz 15. stoljeća, u Dubrovniku je od 1348. do 1374. godine pomrlo 2500 ljudi. Ovdje je možda zanimljivo istaknuti koliko je ova epidemija imala utjecaj na društveni život i prilike u Dubrovniku toga vremena. Naime, zbog smrti velikog broja vlastele 1348. godine, donesena je odluka da se članom Velikog vijeća može postati već s 16 (a ne kako je ranije bilo s 18) godina. Dodatno, obrtnicima je oprošten porez pet mjeseci, a mnoge novčane kazne smanjene su ili oprostene. Zanimljiva činjenica jest i promjena običaja nasljeđivanja kojom je dopušteno da nasljedstvo prelazi na ženske članove. S obzirom na to da su muškarci pomrli, došlo je do izumiranja mnogih slavni dubrovačkih prezimena pa su vlasti omogućile da obitelji dobivaju po dva prezimena, prvo staro po izumrloj muškoj lozi, a drugo novo, nastavljeno po ženskoj lozi³⁷.

U Dubrovniku je 1377. godine Veliko vijeće izdalo odredbu „*Onaj koji dolazi iz krajeva zahvaćenih kugom neka ne ulazi u Dubrovnik ili njegovu okolicu (Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium vel districtum)*“ prema kojoj su pridošlice iz kužnih područja morale provesti mjesec dana na određenim nadziranim lokacijama prije nego što im se dopusti ući u grad. Godine 1397. uslijedila je nova odredba (*O uredbama donesenima godine 1397. protiv onih koji dolaze iz krajeva zahvaćenih kugom – De ordinibus contra eos qui veniunt de locis pestiferis anno 1397 factis*) kojom se utvrdilo trajanje i mjesto karantene, odredile kazne za kršitelje te naredilo kako Malo vijeće

³⁶ V. BAZALA, „Calendarium pestis“, *Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinaire* 2/1, Beograd, 1962., str. 55-65.

³⁷ V. BAZALA, *Bolesti i pošasti*, str. 27-41.

ima imenovati tri zdravstvena službenika iz redova vlastele za nadzor provođenja tih mjera. U spisima iz 15. stoljeća ti su se službenici nazivali venecijanskim imenom *officiales cazzamortuorum* koje je u 16. stoljeću sve više zamjenjivao naziv *officiali sopra la sanità* (zdravstveni službenici). No, u popularnom se govoru zadržao naziv *kacamorti* ili *kačamorti* (lovci smrti – protukužni zdravstveni službenici).

Kako bi se poboljšao život osoba u karanteni, ali i postrožile epidemiološke mjere, 1397. godine donosi se odluka o karanteni u benediktinskom samostanu Uznesenja Blažene Djevice Marije na Mljetu: „*Verutamen dicti venientes de loci pestiferis per dictum tempus unius mensis, quod debent stare extra Racusium et districtum, si voluerint, possint stare Mercanae, vel in Monasterio Melitae, non obstantibus confinibus superius contentis et expressis*“³⁸, što je ujedno i prvi prostorni dubrovački lazaret u predivnoj, prirodnoj sredini sa sigurnim sidrištem za brodove³⁹. Grmek je mišljenja kako bi ovo mogao biti prvi lazaret na svijetu⁴⁰. Lazaret je funkcionirao na otoku Mljetu uz neke prekide sve do 1527. godine, preko 130 godina.

Kuga u Europi počinje jenjavati u 17. stoljeću, no u hrvatskim krajevima opasnost je i dalje prijetila iz Turskog Carstva, tako da su se lazareti i sanitetski kordon počeli premještati s morske strane k dalmatinskom zaleđu, a u kontinentalnom dijelu duž granica Vojne krajine. Za Dubrovačku Republiku najveća opasnost prijetila je od kuge u Hercegovini i Albaniji. Posebni sanitetski magistrat provodio je iznimno strogo potrebne mjere zaštite. Turska je smatrana stalno okuženom zemljom pa je sve što je iz nje stizalo stavljano u karantenu. Osim toga, magistrat se preko svojih povjerenika stalno obavještavao o zdravlju u Turskoj. Ako bi se zbog velike smrtnosti negdje u blizini posumnjalo na kugu, iz Dubrovnika su u taj kraj bili upućivani specijalni izviđači, državni namještenici u lazaretima, vojnici ili brijači, sposobni prepoznati bolest prema njezinim glavnim simptomima (glavobolji, vrućici, povraćanju, bubonima) kako bi mogli osobno izvijestiti vlast. Dubrovačka se vlada o tome stalno dopisivala sa sanitetima ostalih jadranskih država i republikom Genovom⁴¹.

Nakon pada Republike posljednja se kuga (na dubrovačkom, ali općenito i na hrvatskom teritoriju) još jednom pojavila 1815. u okolici Dubrovnika (Čepikuće, malo mjesto smješteno zapadno od grada, u Dubrovačkom primorju) i na poluotoku Peleješcu. O toj epidemiji pisao je znameniti dubrovački liječnik Luca Stulli (1772.-1828.) u radu pod nazivom *De peste quae in exituanni 1815. in circulum Rhagusinum irrepserat* koji je objavljen 1818. u Dubrovniku. Tada je već bilo poznato kako je kuga posljedica manjka higijene i kako su štakori glavni prijenosnici⁴².

Od izolacije pod vedrim nebom do impozantnog građevinskog kompleksa

Ideja o izolaciji oboljelih, ali i roba koje dolaze iz zaraženih krajeva, nije proizašla iz medicinskog okvira tog doba, ne uvode je liječnici, već dubrovački vlastelini i trgovci koji strahuju od gubitka zarade u trgovini. Karantena je, dakle, rezultat pragmatičnog razmišljanja i opažanja dubrovačke administracije. Ipak, koncept karantene kao protuepidemijske mjere (koja nije strana ni današnjem poimanju kontrole zaraznih bolesti) nije

³⁸ *Liber Viridis, Cap. XCI, 1397.* Državni arhiv u Dubrovniku (DAD).

³⁹ Prema predaji sadašnje mjesto na otoku Korita, nakon jedne epidemije kuge, kada je mjesto bilo katastrofalno poharano, nazvano je tužaljkom „Korota“. (Prema: S. BOŠNJAKOVIĆ, Tzv. Mljetska bolest, *Liječnički vjesnik* 53, Zagreb, 1931., str. 103-113).

⁴⁰ Z. BLAŽINA TOMIĆ, Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe, str. 97.

⁴¹ T. BUKLIJAŠ, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, *Hrvatska revija* 2, Zagreb, 2002., str. 90-94.

⁴² V. BAZALA, Bolesti i pošasti, str. 27-41.

bio učinkovit niti je pridonosio suzbijanju širenja bolesti zbog nepoznavanja cjelokupnog lanca uzroka i puteva prijenosa zaraznih bolesti⁴³.

Brojne uredbe i propisi koje je donosila Vlada bile su besmislene zbog neznanja, kao na primjer paljenje raznih trava kako bi se očistio pokvareni zrak za koji se vjerovalo da uzrokuje zarazu. Najčešće su se palile vatre od borova drveta koje je puno smole pa bi se stvarao formalin koji je dezificijens. Takav postupak bio je od male koristi jer su se vatre palile na otvorenom prostoru, a tada je koncentracija formalinskih para prevelika da bi imala učinak⁴⁴. Relativno učinkovite su bile i mjere dezinfekcije tada poznatim dezificijensima (živim vapnom) ili pak izlaganje roba i namještaja suncu. Neke su bile izvrsne, kao što je spaljivanje svega što je došlo u vezu s umrlima, pa su često spaljene kuće, ali i čitava naselja u kojima su ljudi umirali od kuge. Danas znamo kako su pri takvom spaljivanju rastjerivani štakori koji su glavni prijenosnici kuge, a njihove buhe koje prenose bolest spaljivanjem ionako se ne mogu uništiti.

Slika 4. Otočić Lokrum na kojem je započeta gradnja lazareta koji nikad nije dovršen zbog opasnosti da postane neprijateljskim uporištem (fotografija: A. Bakija-Konsuo)

Leprozoriji – skloništa za oboljele od lepre

Tijekom križarskih ratova (u razdoblju od 11. do 13. stoljeća) čitava Europa bila je puna oboljelih od lepre. Najviše oboljelih u to doba bilo je u Dalmaciji, na jednom od pomorskih putova povratka europskih križara iz Svete zemlje, što je za pomorski Dubrovnik bilo posebice značajno u smislu ranog sprečavanja širenja bolesti. Stoga ne začuđuje što je u Dubrovniku 1272. godine u Statutu grada Dubrovnika nastao prvi spomen o izolaciji gubavaca: „*Određujemo da se kuće što su ih štavitelji koža sebi podigli ili će ih podići izvan grada, na mjestu gdje se obično zadržavaju gubavci, njima ne osporavaju i da ih zbog njih ni Općina ni bilo koja druga osoba ne smije uznemiravati. A gubavci nek se ne smiju ovdje zadržavati, nego neka odu stanovati dalje od grada*“⁴⁵.

⁴³ S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, Konceptualizacija i istraživački potencijal kuge, u: M. Tomasović, *Kuga u Makarskoj i primorju 1815*, Makarska, 2017., str. 499-514.

⁴⁴ J. BAČIĆ, Posebne odluke vezane za epidemije, u: J. Bačić, *Nekad u Dubrovniku*, ser.: *Dubrovnik zdravi grad*, Dubrovnik, 1990., str. 72-79.

⁴⁵ *De domibus factis in loco leprosum - Zdravstveni propisi o leproznim bolesnicima. Liber Statutorum VI, cap. LVI, 1272.* Državni Arhiv u Dubrovniku (DAD).

Statut grada Korčule iz 1214. godine, uz Statut grada Dubrovnika iz 1272. godine, ubraja se u najstarije hrvatske pravne spise. Njegov značaj nije samo u njegovoj pravnoj podlozi nego i u nizu odredbi koje su vezane za tadašnje zdravstvo, a iz kojih možemo iščitati kvalitetu života ondašnjeg Dubrovnika⁴⁶. Zbog sigurnije zaštite pučanstva od zaraze leprom, reformacijama Statuta iz 1335. godine „...*određuje se da svi gubavci moraju boraviti na obroncima iznad crkve Sv. Mihovila na Krstacu te da ne smiju boraviti niti na ikakvom drugom mjestu, rečeni gubavci ne smiju doći u grad, niti na putove koji vode kući fratara Male braće, niti glasnicima, niti na prijedhod, niti k moru. I ako bi rečeni gubavci bili otkriveni na nekom mjestu osim iznad rečenog Sv. Mihovila, trebaju se prognati iz područja dubrovačkog*“⁴⁷.

Prema dostupnim podacima izgleda kako je bilo čak i više leprozorija na različitim mjestima, uvijek izvan grada (istočno i zapadno). Tako se 1320. godine navodi smještaj oboljelih od gube u blizini crkve Sv. Andrije i Tome na Pilama, zatim 1335. na padinama Brgata (Krstac), 1430. u Konavlima (mjesto Pločice), 1435. kod Sv. Mihajla (vrata od Ploča) te 1532. kod crkve Sv. Lazara na morskoj obali⁴⁸. U leprozorijima se nije provodilo nikakvo liječenje pa nisu bile bolnice, nego skloništa i služile su isključivo za izolaciju. Uzdržavanje i gradnja ovih institucija ovisili su o javnim dobročinstvima i milostinji. Bolesnicima su bila oduzeta sva građanska prava, brakovi poništeni, a oboljeli su veoma često proglašavani mrtvima. Oboljeli od lepre uzdržavali su se od državne pomoći, ostavština i milodara. Tako je npr. Joannes Damian de Mence-Menčetić 1508. godine svojim legatom (oporukom) izričito ostavio imovinu leproznima bolesnicima pred istočnim ulazom u grad, na Pločama. Po ovim legatima znamo kako je u Dubrovniku u to doba bilo oboljelih.

U pogledu ostalih leprozorija na našoj obali Jadrana treba zabilježiti da je sljedeći ustanovljen tek 60 godina kasnije u Splitu (1332.), potom u Trogiru (1372.), u Zadru (1417.), Stonu (1449.) i Šibeniku (1467.)⁴⁹. Za postojanje leprozorija na otoku Korčuli saznajemo iz imena otočića Gubeša i Gubavac smještenih u blizini Korčule⁵⁰.

Posljednji leprozorij Gubave kuće, kako su je nazivali stariji stanovnici, podignut je 1905. godine u gradu Metkoviću, na uzvisini u predjelu Pavlovača. Lepra je najvjerojatnije došla iz susjedne Bosne i Hercegovine odakle su je donijeli turski vojnici. Gradske vlasti naredile su gradnju leprozorija kako bi se tu smjestili svi dalmatinski gubavci i kako bi se spriječilo daljnje širenje bolesti. Uz bolesničke sobe i ordinaciju tu je bila i kapelica. U župnom uredu u Metkoviću čuva se pinceta kojom je svećenik davao sv. pričest bolesnicima kako bi izbjegao izravni kontakt s oboljelima. Prema zapisima u ovom leprozoriju boravilo je osam oboljelih iz triju obitelji. Smrću većine bolesnika 1925. godine leprozorij je ukinut^{51, 52}. Početkom 20. stoljeća, kada je u Metkoviću izgrađen leprozorij, u susjednoj Bosni i Hercegovini bilo je registrirano 317 bolesnika od lepre, dok je u cijeloj Hrvatskoj tijekom 20. st. bilo sveukupno oko 17 oboljelih⁵³.

⁴⁶ M. KAPOVIĆ, Statut Grada Dubrovnika 1272., u: M. Kapović, *Statut Grada Dubrovnika 1272.*, Dubrovnik, 1990., str. 263-493.

⁴⁷ *De Leprosi, Liber reformationum, pag III. Cap. XIII, 1335.* Državni Arhiv u Dubrovniku (DAD).

⁴⁸ J. BAKIĆ, Dubrovnik - grad najvrjednije higijensko-sanitarne.

⁴⁹ A. BAKIJA-KONSUO, *Istraživanje povijesnog utjecaja lepre.*

⁵⁰ N. BAČIĆ, Epidemije kuge na otoku Korčuli, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 3/10, Zagreb, 2007. Dostupno na: <http://www.hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/2146/2118> (datum pristupa informaciji: 20. kolovoza 2018.).

⁵¹ Ž. VRBICA - M. WOKAUNN - I. JURIC, Posljednji leprozorij u Hrvatskoj, str. 165-177.

⁵² M. WOKAUNN - I. JURIC - Ž. VRBICA, Between stigma and dawn medicine: the last leprosarium in Croatia, *Croatian Medical Journal* 47, Zagreb, 2006., str. 759-766.

⁵³ A. STANIMIROVIĆ - M. SKERLEV - P. GAČINA - T. BECK - T. STIPIĆ - A. BASTA-JUZBAŠIĆ, Leprosy in Croatia in the twentieth century, *Leprosy Review* 66, London, 1995., str. 318-323.

Poznata je činjenica da je karantena⁵⁴ „izum“ Dubrovačke Republike iz 1377. godine. Dubrovačke su vlasti odredile kako posada i roba svih brodova koje dolaze iz „kužnih krajeva“ (*locis pestiferis*) trebaju mjesec dana (kasnije produženo na 40 dana, odakle i naziv: talijanski *quaranta* = 40) provesti u Cavtatu i na obližnjim otocima Supetru, Mrkanu i Bobari. Karantena je usporavala, ali ne i zaustavljala pomorsku trgovinu, a nastala je kao odraz empirijskog iskustva dubrovačkih vlastelina-trgovaca, a ne liječnika⁵⁵. Tadašnji liječnici bili su nemoćni u liječenju i sprječavanju epidemija kuge od njenog početka 1347. godine pa sve do početka 16. stoljeća, ne ostvarujući ni najmanji pomak⁵⁶. Njihov zadatak bio je pregledati oboljelog i dijagnosticirati radi li se o kugi ili pak o nekoj drugoj bolesti. Štitili su se posebnim odijelima, a događalo se da bi napuštali bolesnike jer su znali kako im ne mogu pomoći, a izlažu se opasnosti da obole⁵⁷. Liječnici nisu znali uzrok zaraznih bolesti koji im je ostao nepoznat sve do 19. stoljeća⁵⁸.

Početni smještaj u karanteni bio je loš, improviziran, u barakama, šatorima ili katkad pod vedrim nebom. Prednost baraka bila je u tome što su se mogle lako spaliti kao mjera raskuživanja⁵⁹. Pretpostavlja se kako dubrovačke vlasti nisu željele raditi veće građevinske objekte na navedenim malim otocima jer su bili strateški nepovoljni, bili su udaljeni od grada pa ih ne bi bilo lako braniti od mogućih neprijateljskih napada, a mogli bi poslužiti neprijateljima kao utvrda, baza pri napadu na Dubrovnik.

Od 1457. godine gradi se lazaret na Dančama i pokraj njega crkva posvećena Bogorodici, a prema moru se nalazilo groblje. Taj se lazaret 1465. povećava te u roku od godine dana ima jednu veliku kuću na kat i nekoliko manjih. Ovaj lazaret gradio je Mihoč Radišić koji se već proslavio gradnjom klaustera dominikanskog samostana i pročelja Kneževog dvora po čemu se vidi kako su vlasti izgradnju lazareta, kao obranu od kuge, smatrali važnom. Lazaret je imao vlastitu cisternu, a vlada je slala duhovnika, liječnika, brijacha-kirurga kao i dovoljan broj posluge. Propisi su bili vrlo strogi i morali su se poštivati jer su kazne bile oštre. Posluzi je bilo zabranjeno izlaziti iz lazareta i miješati se sa zdravim ljudima kao i iznositi robu. O ove propise oglušili su se grobari Mihoč Mirković i Živan Pupak jer su iznosili neku robu pa su 13. 1. 1483. godine osuđeni na smrt te obješeni na stratištu na Gracu, nasuprot Lovrijencu. Vladimir Bazala (1901.-1987.)⁶⁰ navodi kako je zanimljivo „da je kratko vrijeme nakon što je izvršena smrtna kazna nad Živanom Pupkom, umrla njegova žena na Supetru, gdje je bila zbog kuge konfinirana, pa se da zaključiti kako je ovaj zaista kugu prenio iz lazareta na Dančama“⁶¹.

⁵⁴ Definicija karantene podrazumijeva međunarodnu protuzaraznu mjeru kojom se odvajaju i nadziru ljudi, roba i transportna sredstva za koje se sumnja da dolaze iz zaraženih krajeva ili su već zaraženi nekom bolešću. Takva se mjera obično provodi u pomorskim lukama, katkad i na mjestima ulaska stranih ljudi i robe u grad ili državu. Danas se takve mjere provode rijetko, samo u iznimnim slučajevima.

⁵⁵ J. BAČIĆ, Posebne odluke vezane za epidemije, str. 72-79.

⁵⁶ Liječnici koji su liječili oboljele od kuge nazivali su se kužni liječnici i bili su kirurzi koji su svoje obrazovanje dobivali naukovanjem kod nekog iskusnog kirurga u trajanju od nekoliko godina: glavne metode liječenja bile su im davanje purgativa i raznih ljekovitih masti, puštanje krvi oboljelima, prerezivanje zrelih bubona i propisivanje terijaka, univerzalnog lijeka protiv raznih bolesti (panaceja). Njegov sastav sadržavao je od 20 do 30 sastojaka životinjskog (među kojima su bili i komadići isjeckanih zmija), biljnog i mineralnog porijekla, uz dodatak opijuma. Najčešći pučki lijekovi za kugu bili su prepečeni kruh i kiselo mlijeko ili pak crno vino. (Prema: Z. BLAŽINA TOMIĆ, Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe, str. 66).

⁵⁷ M. ŠIMUNKOVIĆ, Dubrovnik osniva prvi karantenu. *Naše more* 3-4, Dubrovnik, 1965., str. 143-144.

⁵⁸ Do 19. stoljeća obrazovani liječnici (*physicusi*) koji su studirali medicinu na raznim, uglavnom na talijanskim sveučilištima, vjerovali su kako bolest nastaje zbog zagađenja zraka (mijazmatska teorija bolesti) ili zbog neravnoteže četiriju osnovnih tjelesnih tekućina: krvi, limfe, crne i žute žuči (humoralna teorija)

⁵⁹ S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, The Island of Mljet: History, Heritage and Health, *Croatian Medical Journal* 44/6, Zagreb, 2003., str. 661-662.

⁶⁰ Hrvatski ginekolog, povjesničar medicine, proučavao je pučku medicinu i nadriliječništvo, posebice zdravstvenu kulturu staroga Dubrovnika.

⁶¹ V. BAZALA, Bolesti i pošasti, str. 27-41.

Kršenje karantene podlijegalo je u Dubrovniku visokoj novčanoj kazni od sto dukata koja se mogla pretvoriti i u tamnicu ili tešku tjelesnu kaznu (poput odsijecanja uha)⁶². Karantenu su morali proći i došljaci i dubrovački građani za koje se sumnjalo da su oboljeli ili da su došli u dodir s dokazanim izvorom bolesti. Tako je primjerice 1416. godine Obrad Deich, nosač u gradskoj luci, pustio u grad »mnoge pridošlice iz kužnih mjesta te mnoge siromahe iz dijelova Sclavonije«. Zbog toga je bio kažnjen vezivanjem na stup srama (*ad carum*) te paljenjem kose i brade. Vlastela je ipak bila pošteđena težih kazni. Malo vijeće godine 1431. oduzelo je *kacamortima* ovlasti udaljavanja iz grada vlastele za koju se sumnjalo da je oboljela od kuge. To je pravo vlada povjerila svojim članovima, plašeći se zloporabe propisa i istjerivanja iz grada političkih protivnika, pod krinkom zdravstvene opasnosti. Odredba iz 1397. godine zabranila je i uvoz robe iz kužnih područja za cijeloga trajanja epidemije.

Kako smo već istaknuli, karantena je usporavala protok ljudi i robe te time negativno djelovala na trgovinu, od koje je grad živio, no kao mjera borbe protiv epidemije bila je i ekonomski i moralno opravdana i humana, posebice ako je usporedimo s venecijanskim i milanskim mjerama zaštite. Venecija je u doba kuge jednostavno zabranjivala ulaz svim brodovima u lagunu. Venecijanske vlasti objavile su 1374. godine proglas da sve lađe i putnici moraju biti stacionirani na otoku Sv. Lazara dok od posebnog Zdravstvenog savjeta ne dobiju dopuštenje za ulaz u grad. To je bila diskriminacija prema brodovima i putnicima iz nekih zemalja. Milanske vlasti bile su još okrutnije jer su provodile stroge mjere kućnog pritvora i praktičnog zazidavanja oboljelih, a 1570. godine donose zakon kojim se svaka osoba bez zdravstvene propusnice osuđuje na smrt⁶³.

Godine 1526. - 1527. dogodila se jedna od najtežih epidemija u dubrovačkoj povijesti koja je na šest mjeseci zaustavila život grada. Naime, trgovina je zamrla, vlada se iselila u Gruž, hrana se besplatno dijelila puku, organizirale su se mnogobrojne procesije, posebice u čast sv. Roka i sv. Sebastijana (zaštitnika oboljelih od kuge), a mrtve su morali pokapati *kacamorti* jer više nije bilo ni rodbine ni grobara (popularno zvanih kopci). U obitelji Držić umro je Marinov stric Andrija, rođak Petar, dok su se Marinov otac i brat Vicko nastavili baviti trgovinom, zadužujući se za kupnju engleskog sukna koje je u Dubrovnik isporučeno nakon smirivanja epidemije. Nakon ove epidemije nije preostao dovoljan broj predstavnika vlastele za Veliko vijeće pa su članovima Vijeća postali neki ugledni građani. To se dogodilo i nakon kuge 1691. godine pa od onda Dubrovnik ima dvije vrste vlastele, stare i mlade, koja se nije međusobno slagala. Ta je svađa trajala sve do pada Republike i u tom se padu posebno isticala jer su mladi bili modernih (a većina njih su bili frankofili), dok su stari bili konzervativnih razmišljanja⁶⁴.

⁶² M. ŠIMUNKOVIĆ, Dubrovnik osniva prvi karantenu, str. 143-144.

⁶³ H. GJANKOVIĆ, Epidemijske bolesti, lazareti, karantene u prošlosti, *Naše more* 2, Dubrovnik, 1970., str. 83-91.

⁶⁴ V. BAZALA, Bolesti i pošasti, str. 27-41.

Lazaret – u kamenu ispisana bogata medicinska prošlost Dubrovnika

Godine 1642. izgrađen je kompleks (imenom Lazaret) na morskoj obali blizu gradskih vrata od Ploča, na području Tabora (zidom ograđena prostora na kojem je završavao put kojim su preko brda putovale karavane iz Bosne i Hercegovine te se nalazila konačišta i crkvice Sv. Antuna, matična crkva pomorskih trgovaca Antunina). Lazaret je imao pet prostora za robu u koje se moglo silaziti stubama (skalinima, tzv. badaferima) te pet zgrada za stanovanje putnika koji su trebali proći karantenu. Sa svake strane prostora u kojem su se nalazile stambene zgrade nalazile su se kule za čuvare Lazareta. Kompleks je omeđen visokim zidom i vratima s morske i kopnene strane. Lazaret opisuju brojni posjetitelji i očevici među kojima je najzanimljiviji Evlija Čelebija (1611.-1682.).⁶⁵ koji je stigao u Dubrovnik dvije godine prije velikog potresa 1667. godine. I on je morao proći kroz Lazaret na Pločama kao i svi putnici, službenici i karavane koji dolaze iz Carigrada i Bosne i Hercegovine.

Cijeli kompleks Tabora i Lazareta podijeljen je cestom 1784. godine od vrata od Ploča pa do sv. Jakova. Sjeverno od ceste ostao je Tabor koji je i dalje služio kao sajmište, a lijevo Lazaret. Lazareti su potpadali pod nadležnost Zdravstvenog magistrala sastavljenog od petorice vlastelina (*Officiali alla Sanità*) koji su propisivali praktične mjere protiv širenja zaraznih bolesti. Upravljanje Lazaretom bilo je povjereno kapetanu i njegovu zamjeniku, koji su tu, zajedno s pomoćnim osobljem morali stanovati za trajanja mandata. S obzirom na iznimnu gospodarsku i stratešku važnost Lazareta za Dubrovnik, sklop je tijekom čitavog razdoblja trajanja Dubrovačke Republike bio dobro i redovito održavan iz državnih sredstava. U njemu se posvećivala najveća pozornost robi koja se zračila, dimila, potapala i namakala, no nije se obraćala pozornost buhama i štakorima. U grad se smjela uvesti samo sasvim nova, nerabljena roba, a rabljena, kao i odjeća, morala je s vlasnikom u Lazaretu provesti propisano vrijeme.

Lazaret je svoju izvornu namjenu sačuvao manjim ili većim intenzitetom još dugo nakon nestanka Republike o čemu svjedoče sačuvane upisne knjige robe i putnika, kao i drugi uredno vođeni spisi pohranjeni u zasebnoj arhivskoj seriji Državnog arhiva u Dubrovniku. Godina ukidanja Lazareta, kao zdravstvene ustanove, nije točno utvrđena, no prema sačuvanim arhivskim spisima čini se da je to bilo oko 1872. godine. To potvrđuje i činjenica da su za Hercegovačkog ustanka 1875.-1876. zgrade Lazareta služile zbrinjavanju velikog broja izbjeglica iz zaleđa, a to svakako ne bi bilo moguće da su zgrade bile u karantenskoj funkciji⁶⁶.

Dubrovnici su bili ponosni što nakon otvaranja Lazareta na Pločama, koji je ubrzo stekao veliki ugled, kuge ima sve manje. No, Venecija je u to doba neprestano tvrdila da se u Dubrovniku pojavljuje kuga donesena iz Turske jer je htjela oslabiti dubrovačku trgovinu. Dubrovačke vlasti su i ovdje bile vrlo oprezne pa Bazala navodi kako je takvo širenje glasina stajalo glave gradskog liječnika (fizika) Caspara Crivellari koji je 1675. godine optužen jer je lažno obavijestio mletačke vlasti u Dalmaciji kako su

⁶⁵ Evlija Čelebi, osmanski putopisac i diplomat, više od 40 godina putovao je Osmanskim Carstvom, a rezultate putovanja objavio je u djelu *Putopis (Seyahatnâme)* u 10 knjiga u kojem opisuje vlastite doživljaje, iznosi anegdote i priče, ali daje i jedinstvena svjedočanstva za kulturnu povijest. U tom zanimljivom djelu opisao je bosanske i hrvatske krajeve kroz koje je proputovao. „Službenice ovog Lazaret-hana poslužuju i smještaju putnike i od mnogih doznaju tajne i njihove privatne poslove. Ovdášnji stražari pazili su i na mene siromaha“ - piše Čelebija o svom boravku u Lazaretu na Pločama. Prigodom 400. obljetnice njegova rođenja, UNESCO je 2011. proglasio godinom Evlije Čelebija.

⁶⁶ A. BAČE - I. VIDEN, Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.), *Prostor* 21/2(46), Zagreb, 2013., str. 326-39.

u Dubrovniku umrla dva trgovca od kuge. Na tajnoj sjednici Senat je ustvrdio kako u to doba u Republici nema pojave kuge i kako je dotični kriv pa su ga osudili na smrt davljenjem, što je istu večer i učinjeno u zatvoru⁶⁷.

Zanimljivo je napomenuti kako 1808. godine Francuzi osnivaju zdravstveno povjerenstvo (commisione di sanita) koje će nastaviti djelovati i za vrijeme austrijske vlasti sve do 1918. godine. U narodu se povjerenstvo popularno zvalo sanitat⁶⁸.

Blažina Tomić⁶⁹ na temelju vlastitih opsežnih istraživanja zaključuje kako Dubrovačka Republika na čelu sa svojim vijećem ne samo da je prva u svijetu originalno koncipirala uredbu o karanteni 1377. godine, nego je već 1390. ustanovila stalnu protuepidemijsku službu koju su redovito obnašali plemići na temelju ovlaštenja Velikog vijeća izabrani u Senatu, a potvrđivani u Malom vijeću⁷⁰. Talijanski gradovi koji se smatraju pretečom javnih zdravstvenih mjera u svijetu utemeljili su zdravstvenu službu i pola stoljeća kasnije: Milano 1448., Pavia 1485., Venecija 1486., a Firenca 1527. godine⁷¹. Ističe kako je Dubrovačka Republika tako postala pretečom i uzorom javnih zdravstvenih mjera u Europi⁷².

Od „srdžbe Božje“ do suvremenih znanstvenih spoznaja

Rasprostranjenost kuge u srednjem vijeku objašnjavala se kao „Božja srdžba“ zbog počinjenih grijeha. Stoga, ako je pošast poslana na ljude zbog grijeha, tada je poslana od Svemogućeg, a u tom slučaju ne može se učiniti ništa drugo nego pokajati se za grijeh i moliti za oprost. Uvjerenje kako je kuga odraz „srdžbe Božje“ zbog ljudskih nedjela bilo je vrlo čvrsto ukorijenjeno i u zapadnjačkom srednjevjekovnom poimanju zaraze.

Već se u doba epidemija primijetilo kako su postojale osobe koje ne bi tijekom epidemija oboljele, ali i kako je bilo i osoba koje su preživjele infekciju. U tom kontekstu zanimljiva je jedna praktična odluka Gradskog magistrata iz 1462. godine o zapošljavanju dvadeset žena koje su preboljele kugu (ozdravljenice ili *resanatae*, jer za njih nema opasnosti od zaraze), što pak upućuje na razumijevanje stečenog imuniteta⁷³.

No, 1894. je godina koja je označila prekretnicu u identitetu bolesti jer je izoliran uzročnik bolesti kojeg danas nazivamo *Yersinia pestis*, a tek u 20. stoljeću počela je terapija antibioticima koja dovodi do izlječenja. Ipak, smrtnost i danas može biti veća od 50%. Buklijaš navodi kako je „kuga od nevidljive opasnosti, postala bolest kao i svaka druga“⁷⁴. Odavno je nestala iz Europe, ali i dalje tinja u žarištima diljem svijeta i ne može se sasvim iskorijeniti pa je tako Hrvatski zavod za javno zdravstvo 2017. godine upozorio na epidemiju kuge na Madagaskaru i donio preporuke za sve koji putuju na to područje⁷⁵. Danas je kuga, uz koleru i žutu groznicu, jedna od tri bolesti koje podliježu međunarodnim karantenskim mjerama⁷⁶.

⁶⁷ V. BAZALA, Bolesti i pošasti, str. 27-41.

⁶⁸ Odlukom Skupštine općine Dubrovnik 1966. godine osnovano je poduzeće za obavljanje poslova dezinfekcije, dezinfekcije i deratizacije imena SANITAT koje i danas postoji pod ovim imenom a sve do 2013. godine djelovalo je u prostorima Lazareta na Pločama. Izvor: <http://www.sanitat.hr/hr/o-nama/povijest-sanitata>

⁶⁹ Hrvatska povjesničarka medicine koja je svoj radni vijek provela u Montrealu, posebno je istraživala povijest medicine u Dubrovniku

⁷⁰ Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 93.

⁷¹ A. G. CARMICHAEL, *Plague and the poor in renaissance Florence*. Cambridge University Press, 1986., str. 122.

⁷² Z. BLAŽINA TOMIĆ ZLATA - V. BLAŽINA, Dubrovnik, preteča javnih zdravstvenih mjera u Europi, *Hrvatska revija* 3, Zagreb, 2016. Dostupno na: <http://www.matica.hr/hr/492/dubrovnik-preteca-javnih-zdravstvenih-mjera-u-europi-26077/> (datum pristupa informaciji: 14. kolovoza 2018.)

⁷³ J. BAKIĆ, Dubrovnik - grad najvrjednije higijensko-sanitarne.

⁷⁴ T. BUKLIJAŠ, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, str. 90-94.

⁷⁵ *Epidemija kuge na Madagaskaru*. Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Dostupno na: <https://www.hzjz.hr/sluzba-epidemiologija-zarazne-bolesti/epidemija-kuge-na-madagaskaru/> (datum pristupa informaciji 25. kolovoz 2018.)

⁷⁶ S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, Konceptualizacija i istraživački potencijal, str. 499-514.

Slika 5. Izgled Lazareta prije početka obnove, 2017. godina (fotografija: Zavod za obnovu Dubrovnika)

Suvremena istraživanja započela su prije pedesetak godina kada se uočilo kako je u obrani od infekcija bitan ljudski obrambeni sustav. Uloga genetskih čimbenika kod pojedine osobe ima ključnu ulogu u određivanju različite osjetljivosti za vodeće zarazne bolesti, kao što su malarija, AIDS, tuberkuloza. Svaki uzročnik zaraznih bolesti pri napadu na čovjeka ima svoja ulazna vrata i ciljno tkivo na koje se vezuje na specifičan način. Ako dođe do njihove promjene, uzročnik je onemogućen i ne može doći do infekcije. Stoga, slučajne promjene u ljudskim genima koji kontroliraju razvitak, građu i funkciju upravo takvih ulaznih vrata i ciljnih tkiva imaju potencijal onemogućiti uzročnika u njegovom napadu na čovjeka⁷⁷.

Tijekom ljudske povijesti zarazne bolesti bile su uvjerljivo vodeći uzrok smrti ljudske vrste. U dječjoj dobi prednjačile su bolesti kao što su upale pluća, proljevi, malarija, dok su u odrasloj dobi to bile tuberkuloza, kuga i kolera. Stoga je sasvim sigurno kako su upravo one imale najveći utjecaj na oblikovanje ljudskog genoma. Zarazne bolesti sustavno su ubijale sve osobe koje nisu imale „zaštitnu mutaciju“ koja ih je na neki način štitila od obolijevanja⁷⁸. S obzirom na gore navedene spoznaje, lepra, kuga i mljetska bolest, bolesti koje su ostavile snažan pečat u povijesti, postale su ponovnim središtem znanstvenog interesa brojnih znanstvenika u istraživanju ljudskog genoma.

⁷⁷ A. V. S. HILL, Aspects of genetic susceptibility to human infectious diseases, *Annual review of genetics* 40, London, 2006., str. 469-486.

⁷⁸ M. SMOLJANOVIĆ, *Utjecaj srednjovjekovnih epidemija kuge na učestalost mutacije CCR5del32 u izoliranim populacijama hrvatskih otoka*. Doktorska disertacija. Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split 2007.

Istražujući „kugu 20. stoljeća“ (AIDS), dokazalo se kako je mutacija gena zaslužna za otpornost razvijanja infekcije virusom HIV-a⁷⁹, ali i za razvijanje infekcije bakterijom koja uzrokuje kugu. Pronašli su je kod ljudi koji potječu iz europskih područja gdje je u prošlosti harala kuga. Osoba može biti heterozigotna (posjeduje samo jednu promjenu, tj. mutaciju naslijeđenu od jednog roditelja i vjerojatno je kako ta osoba može oboljeti, ali od blažeg oblika bolesti) ili pak homozigotna (posjeduje na oba alela mutaciju ovog gena pa neće oboljeti). U dokazivanju ove teze uključili su se i hrvatski znanstvenici istražujući stanovništvo naših otoka. Otočno stanovništvo pogodno je za genetska istraživanja jer je obilježeno visokim stupnjem genetske izolacije i konsagviniteta. Smoljanović i sur. istraživali su učestalost gore navedene mutacije na otocima Komizi, Visu, Lastovu te Susku i Rabu, no nisu uspjeli dokazati povezanost kuge s istom⁸⁰. Valja istaknuti kako se ova teza još uvijek istražuje i nije u potpunosti odbačena.

Istraživanja hrvatskih znanstvenika provedena 2011. godine analizirala su promjene dijelova gena povezanog s rizikom za obolijevanje od lepre (polimorfizme) kako bi znanstveno dokazali tvrdnju da je Mljet zaista služio kao karantena za oboljele od lepre. Bilo je to prvo istraživanje genetske osjetljivosti za obolijevanje od lepre u europskoj populaciji, kao i prvo istraživanje koje se temelji na povijesnoj činjenici postojanja leprozorija u izoliranoj populaciji. Rezultati tog istraživanja ustvrdili su kako je izloženost lepri, odnosno obolijevanje i umiranje od lepre na otoku Mljetu, tijekom dugog vremenskog razdoblja⁸¹, dovelo do selekcije „zaštitnih“ alela u navedenom genu, dok u populacijama obje kontrolne skupine (gdje u prošlosti nije bilo leprozorija) ta selekcija nije primijećena. Potvrđena je znanstvena teza kako genetički čimbenici domaćina imaju ulogu u raznolikom kliničkom odgovoru na infekcije, kako su zarazne bolesti sustavno ubijale sve one osobe koje nisu imale „zaštitnu“ mutaciju koja ih je na neki način štitila od obolijevanja ili ih je činila manje sklonim obolijevanju. Preživjele su one osobe koje su imale ovu „zaštitnu“ mutaciju⁸². Tako se tek u 21. stoljeću znanstveno potvrdila legenda o Mljetu kao karanteni za oboljele od lepre.

Suvremeni razvoj znanosti, tehnologije i laboratorijskih metoda omogućuju nam nova znanja o uzročnicima, ali i o posljedicama njegova djelovanja na genetiku ljudi. Kako bismo došli do njih, nužna je intenzivna suradnja znanstvenika različitih znanstvenih interesa. Možemo kazati kako znanstvena i stručna aktivnost svih znanstvenika u svijetu ima jedan zajednički cilj, a taj je što više pomoći oboljelima u ranom otkrivanju uzroka i kliničkih simptoma određene bolesti, kao i u učinkovitijoj terapiji sa što manje neželjenih djelovanja. Ona doprinose humanizaciji dijagnostičkih i terapijskih postupaka, razumijevanju oboljelih, ali i zaštiti njihovih ljudskih prava.

⁷⁹ Mutacija gena CCR5del32 smještenog na kromosomu 3 onemogućava ulazak virusu HIV-a u stanicu leukocita jer zbog nje stanica leukocita ne izlučuje tzv. kemokinske receptore i virus nema mjesto koje mu omogućava ulazak, odnosno takve osobe su otporne na infekciju i ne razvijaju bolest. (Prema: T. R. O'BRIEN - CH. WINKLER - M. DEAN - J. A. E. NELSON - M. CARRINGTON - M. NELSON - G. C. WHITE, *HIV-1 infection in man homozygous for CCR5del32*. Lancet, 1997., str. 349, 1219).

⁸⁰ M. SMOLJANOVIĆ - S. RISTIĆ - C. HAYWARD, Historic exposure to plaque and present-day frequency of CCR5del32 in two isolated island communities of Dalmatia, Croatia. *Croatian Medical Journal* 47, Zagreb, 2006., str. 579-584.

⁸¹ S obzirom na dugi reproduktivni ciklus, ljudi za prilagodbu trebaju dugo vremensko razdoblje za razliku od vrsta koja se brzo razmnožavaju kao npr. bakterije, virusi i kukci. Tako oni mogu svoj genetski materijal unutar vrste izmijeniti u samo nekoliko desetaka generacija za što im nije potrebno mnogo vremena. Ljudi takav potencijal nemaju pa razdoblje od nekoliko stoljeća predstavlja dovoljno vremena da prirodna selekcija utječe na učestalost gena u ljudskoj populaciji. (Prema: M. SMOLJANOVIĆ, *Utjecaj srednjevjekovnih epidemija*).

Od stigmatizacije do kreativne četvrti

Stigmatizacija⁸³ je često povezana s bolešću, a na to nam zorno ukazuju postupci spram oboljelih od lepre. Stigmatizacija je u tom smislu bila utemeljena na konceptu grijeha i grešnosti pa se ekskomunikacija opravdavala ugrozom čitave zajednice što je dodatno stvaralo krivnju i osjećaj stida oboljelima. Riječ je o veoma ranom primjeru izdvajanja oboljelih iz zdravog dijela zajednice, istovremeno primjeru ranih strategija zaštite od zaraznih bolesti⁸⁴. Stigma povezana s leprom snažno je obilježila kolektivno sjećanje pa su se nerijetko i druge bolesti, koje su se pojavljivale u kasnijim razdobljima, a koje se nije moglo racionalno objasniti, povezivalo upravo s ovom bolešću. Primjer je mljetska bolest koju su stanovnici otoka nazivali gubom, a tako su je okvalificirali i neki istraživači krajem 19. stoljeća. Premda je izvrstan opis ove bolesti prvi u historiografiji donio dubrovački liječnik Luko Stulli već 1826. godine, te ju je jasno diferencirao od zaraznih bolesti, naglasivši njezinu nasljednu komponentu i epidemiološku raširenost na otoku⁸⁵, narod je i dalje vjerovao u njezinu povezanost s grijehom. U pučkom se vjerovanju stoga kontinuirano provlačila ideja kako se bolest može suzbiti jedino zabranom sklapanja brakova tj. *uništenjem sjemena nad kojim lebdi prokletstvo*^{86,87}.

Kako su se osjećali oni koji su oboljeli od lepre, osuđeni na "smrt prije smrti", ali i obitelji oboljelih, danas teško možemo zamisliti⁸⁸. Svi stručni i znanstveni radovi ispisani na temelju istraživanja lepre, kuge, ali i svih drugih bolesti često su suhoparni, barataju brojkama i znanstvenim činjenicama zanemarujući oboljelu osobu, njegove osjećaje, strahove, ali i emocionalni aspekt njegove obitelji. No, umjetnost je oduvijek bila povezana s ljudskim sudbinama (i bolestima) i iz njih crpila inspiraciju za svoja djela. Umjetnost i umjetnici mogu se približiti čovjeku, a njegove patnje i strah približiti široj zajednici.

Tijekom povijesti sve grane umjetnosti često su svjedočile o postojanju brojnih pošasti, o ljudskoj patnji i stalnoj borbi za život, a protiv smrti. Najpoznatiji primjer iz književnosti je Boccacciov Dekameron za koji povjesničari književnosti kažu kako je inspiriran upravo zbivanjima vezanim uz epidemiju kuge s polovine 14. stoljeća⁸⁹. Epidemiju do koje je došlo 1550. godine u Dubrovniku zabilježio je dubrovački komediograf Marin Držić, kasnije nazvan Vidra, u *Dundu Maroju*, čija se radnja događa te godine: „*Ovo su minuto godište velike nemoći bile; oto mi stari dekrepiti, i još smo živi*“⁹⁰.

Kuga je ostavila snažan pečat i u likovnoj umjetnosti. Najpoznatiji je prikaz plesa nazvanog *dance macabre* (ples mrtvaca). Pretpostavlja se kako je prvi *dance macabre*

⁸² A. BAKIJA-KONSUO - R. MULIĆ - V. BORASKA i sur., Leprosy epidemics during history increased protective allele frequency of PARK2/PACRG genes in the population of the Mljet Island, Croatia. *European Journal of Medical Genetics* 54, Paris, 2011., str. 548-552.

⁸³ Pojmom stigme uglavnom se želi upozoriti na ekskomuniciranost pojedinca, odnosno prisilnu izolaciju od zajednice zbog nekog djela ili neke osobine koju je društvo osudilo. U starogrčkom jeziku riječ stigma (u množini: stigmata) označavala je ubod, tetovažu, žig na čelu ili rukama odbjegli roba („vidljive stigme“, za razliku od „nevidljivih“ stigmati pri kojima postoji trpljenje, ali se rane ne vide), a onda, u prenesenom smislu, i svaki osobni znamen. (Prema: A. MUZUR, Stigme svetog Franje i drugih svetaca i karizmatika: između čuda i znanstvenog odgovora, *Acta medico-historica Adriatica* 9/2, Rijeka, 2011, str. 293-306).

⁸⁴ A. BAKIJA-KONSUO - M. ŽITINSKI - S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, A new entity or leprosy imitator - Ethical strongholds in studies on the Mal de Meleda, *Clinics in Dermatology* (prihvaćeno za tisak).

⁸⁵ L. STULLI, *Di una varietà cutanea*. Antologia di Firenze, 1826., fasc. 71-72.

⁸⁶ S. BOŠNJAKOVIĆ, Tzv. Mljetska bolest, str. 103-113.

⁸⁷ A. BAKIJA-KONSUO - M. ŽITINSKI - S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, A new entity or leprosy imitator.

⁸⁸ U nekim mjestima su se za oboljele od lepre čitale i mise zadušnice, a po završetku obreda nabacivali su na njihove noge lopate zemlje kako bi ukazali da su zaista i pokopani. Oboljelima je bilo dopušteno da samo u određene dane napuštaju svoja skloništa, a kada izađu, morali su nositi posebnu odjeću koja se sastojala od crnog mantila s dvjema bijelim rukama na prsima i crnog šešira s bijelom vrpcom kako bi ih mogli prepoznati iz daljine. Svoj dolazak morali su objavljivati trubom ili čegrtaljkom. Bilo im je zabranjeno ulaziti u krčme i crkve, a u trgovinama su morali štapom pokazivati predmete koje su htjeli kupiti. Bio im je zabranjen i svaki razgovor sa zdravim ljudima. (Prema: H. GJANKOVIĆ, Epidemijske bolesti, str. 83-91.)

⁸⁹ G. RAVANČIĆ, Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća, *Povijesni prilozi* 33, Zagreb, 2007., str. 195-214.

⁹⁰ M. DRŽIĆ, *Dundo Maroje*, u: M. Muhoberac, *Marin Držić: Dundo Maroje i druga djela*, Vinkovci, 1998., str. 126.

naslikan 1424. godine u Parizu nakon čega se taj žanr proširio tijekom polovine 15. stoljeća po cijeloj Europi. Riječ je o freskama naslikanim na zidovima crkvi, klaustara ili obiteljskih grobnica, a prikazuje kosture u plesu. Broj sudionika je različit, ali uvijek prikazuje zajedno kraljeve i plemiće, svećenike i seljake, predstavnike različitih društvenih slojeva ističući kako smrt ne mari ni za bogatstvo, ni za društveni status, ni za spol ili dob, smrt jednako pogađa sve⁹¹. O tome je pjevao veliki dubrovački i hrvatski barokni pjesnik Ivan Gundulić u svojoj poemi *Suze sina razmetnoga* ukazujući nam u duhu katoličke obnove na prolaznost života i neizbježnost smrti.

„Smrt ne gleda ničije lice, /Jednako se od nje tlače/ Siromašne kućarice /I kraljevske te polače;/Ona upored meće i valja/ Stara i mlada, roba i kralja. / Vedre krune, teška rala /Jednom kosom ona slama;/ Lijepos, blago, snaga i hvala /Sve je prid njom na ognju slama/ Gluha i slijepa bez obzira, /Kud prohodi sve satira.“

I danas umjetnost i umjetnici vrlo često potiču zajednicu i senzibiliziraju je za određene probleme pa i bolesti⁹². Prije desetak godina književnica Victoria Hislop približila nam je život oboljelih od lepre u romanu *Otok* koji je dobio nagradu za najbolji književni prvijenac British Book Awards 2007. godine. U njemu opisuje otok Spinalongu koji je smješten uz sjevernu obalu poznatijeg otoka Krete u grčkom akvatoriju. Ovaj otok bio je leprozorij u razdoblju od 1903. do 1957. godine. Priča o obitelji, o ljubavi i nesreći, ratu i želji da se preživi snažno djeluje na čitatelja koji gotovo može osjetiti njihov vapaj:

„I prije nego što je otišla liječniku, znala je da se uspjela zaraziti najstrašnijom bolesti. Riječi iz Levitskog zakonika⁹³ koje je mjesni svećenik čitao češće nego što je uistinu bilo potrebno, odjekivale su joj u glavi:

Ako se pojavi guba na koži tijela, čovjek ogubavi, nečist je, i svećenik ga mora proglasiti nečistim. Onaj koji ogubavi, neka nosi rasparanu odjeću; kosa neka mu je raščupana; gornju usnu neka pokrije i više: Nečist! Nečist!“

Umjetnost i njezin svijet, u suvremenom društvu, ne čini samo ono što vidimo, čujemo, čitamo, opipavamo, ono što percipiramo kao umjetnički objekt, nego i cijeli jedan “nevidljivi” svijet duhovnosti, unutrašnjeg bogatstva, znanja o umjetnosti, o njezinoj povijesti, njezinom jeziku, njezinim brzim i aktualnim kretanjima, novim spoznajama i otkrićima. Već je istaknuto kako u Europi nema ni lepre ni kuge, a ni drugih bolesti za koje je potrebna izolacija oboljelih (pa tako nema ni potrebe za karantenom), stoga ideja o obnovi Lazareta i njegovo stavljanje u kulturno-povijesnu funkciju promovirat će Dubrovnik na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj, ali i svjetskoj razini. Umjetnost je kreacija, stalna potreba i pokušaj čovjeka da pobedi prolaznost, nedaće, bolest i smrt i da u neumitnom tijeku vremena ostavi trag vlastitog postojanja. Albert Einstein (1879.-1955.) davno je kazao „kreativnost je zarazna, širite je“. Zarazne bolesti su u prošlosti bile velika prijetnja, nosile su nesreću i strašnu slutnju smrti, a danas poslije minulih stoljeća u istom prostoru Lazareta zaokuplja nas neka drugačija zaraza, zaraza kreativnim idejama i projektima. U tom kontekstu i ovaj tekst priča je o povezivanju prošlosti i sadašnjosti kojom se zatvara krug od stigme i izolacije zbog koje su Lazareti izgrađeni do stvaranja kreativne četvrti.

⁹¹ T. BUKLIJAŠ, *Kuga: nastajanje identiteta bolesti*, str. 90-94.

⁹² Jedna od novijih grana umjetnosti - film često tematizira određene bolesti, poput autizma u filmu „Kišni čovjek“ (eng. *Raining man*) iz 1998. godine, redatelja Barryja Levinsona ili pak Alzheimerovu bolest u filmu „Zauvijek Alice“ (eng. *Still Alice*) iz 2014., redatelja Richarda Glatzea.

⁹³ Levitski zakonik je treća knjiga *Starog zavjeta* i židovske *Tore*, a sadržava propise koji se odnose na Arona i njegove sinove, pripadnike plemena Levi, koji su obavljali svećeničku službu u pustinji, a poslije i u jeruzalemskom hramu

Osmišljavanje lazareta: Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu

Prema proročkoj viziji iz knjige Apokalipsa apostola Ivana, Tanatos će biti posljednji od četiri jahača koji će nagovijestiti približavanje smaka svijeta i otvaranje vrata pakla (Slika 1). Kada se pojavi jašući na bljedunjavo-zelenom konju (boje trupla) izbit će užasna kuga koja će konačno istrijebiti one malobrojne koji su preživjeli prolazak ostalih jahača: gladi i rata¹.

Nije slučajno da Ivan navodi Tanatosa kao posljednjeg među onima koji donose smrt. Zapravo je poznato da kuga nema nikakva obzira prema muškarcima ili ženama, bogatima ili siromašnima, plemstvu ili običnom puku, kršćanima, Židovima ili muslimanima. Kako pripovijedaju kronike iz tog razdoblja, veličanstveno objedinjene u Boccacciovom peru u njegovom *Decameronu*, tko može, bježi što je dalje moguće od mjesta zaraze kako bi izbjegao strašnu i iznenadnu smrt². Tko je prisiljen ostati u gradu, može samo ukloniti i pokopati trupla zaraženih osoba i nadati se Božjoj milosti, lijekovima šarlatana i milostivim tajnama okultnih znanosti. U to doba obraćanje službenoj medicini ne bi puno značilo jer nije bila sposobna razumjeti prave uzroke kuge i načine njezina širenja.

Mjere koje su provodile vlasti pokazale su se, međutim, učinkovitijima. U tom smislu, odluka koju je donijelo Veliko vijeće Dubrovačke Republike (1377.) o tome da se ljudi, životinje i roba koji dolaze iz područja zaraženih bolestima na mjesec dana izoliraju na napuštenim površinama na rubovima grada, predstavljala je prvi pokušaj stvaranja pomorskog sanitarnog kordona, a tako i zaštite od epidemija. Ali zasluga zamisli lazareta, kao javnih mjesta za karantenu, u kojima se nalazi bolnica za liječenje zaraznih bolesti, čija je bitna karakteristika da njima upravlja laička organizacija na trošak države, pripada venecijanskom Senatu (1423. i 1468.). U svakom slučaju, riječ je o dvama bitnim povijesnim događajima iz kojih će nastati nova ideja o javnom zdravstvu zasnovana na kulturi zdravstvene prevencije. To je načelo i danas osnova borbe protiv svih zaraznih bolesti.

¹ E. SCHICK, *L'Apocalisse. Commenti spirituali del Nuovo Testamento*. Roma, 1984., str. 86-87. Literatura o sadržajima koji se ovdje izuzetno sažeto obrađuju vrlo je opširna. Stoga se za više informacija čitatelj upućuje na bibliografije vezane uz navedene naslove.

² R. C. MUELER, *Aspetti sociali ed economici della peste a Venezia nel Medioevo*, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 71-72.

Slika 1. Četiri jahača Apokalipse
na drvorezu Albrechta Dürera
(o.1496. - 1498.)

Pandemija kuge i pomorski putevi

Unatoč nastojanjima povjesničara, sa sigurnošću ne znamo koliko ih je bilo i kakve su bile epidemije koje su pokosile čovječanstvo prije kršćanske ere. To je tako i zbog činjenice što od Svetog pisma i najstarijih kineskih, indijskih, hetitskih i egipatskih tekstova pa sve do velikih epova klasične grčke literature, u suvremenoj klasifikaciji bolesti nije jednostavno prevesti različite termine koji su se tada koristili za definiranje zaraznih bolesti s visokom smrtnošću³. Usto, ovi dokumentarni izvori ne sadržavaju

³ W. H. MCNEIL, *La peste nella storia. Epidemie, morbi e contagio dall'antichità all'età contemporanea*. Torino, 1981., str. 74.

uvijek detaljne opise simptoma, barem do svjedočanstava Dionizija Hromog u 3. stoljeću prije Krista ili Dioskorida i Posidonija na kraju 1. stoljeća⁴. Stoga je gotovo nemoguće među velikim epidemijama koje su tisućama godina pogađale čovječanstvo razlikovati epidemiju koja je doista uzrokovana bakterijom *Yersinia pestis*⁵. Nesigurnost je vidljiva i u različitim mišljenjima učenih liječnika iz 17. stoljeća. Oni zapravo još nisu znali da tri oblika kuge - buboničnu, septičku i pneumoničnu - zapravo uzrokuje isti uzročnik bolesti koji se mogao širiti i napasti ljudsko tijelo na različite načine, od limfnog sustava do krvožilnog sustava ili dišnog sustava⁶.

Prva velika pandemija kuge u ranom srednjem vijeku, poznata kao Justinijanova kuga, pojavila se oko 541. godine. S obale

Nila bolest se proširila do obala Bliskog istoka i, u proljeće 542., okomila se na Konstantinopol. Iz glavnog grada Bizantskog Carstva, čvorišta međunarodne pomorske trgovine, brodovi s izbjeglicama sa sobom su donijeli prijenosnika kuge, buhu *Xenopsylla cheopis*⁷ koja je obitavala u krznu crnih štakora (Slika 2)⁸. U relativno kratkom vremenu pošast se raširila cijelim Mediteranu, od bizantskih provincija u Africi, Tunisa i Istočnog Alžira do Španjolske; od Italije do rimske provincije *Germania prima*⁹. Konačno se u Francuskoj zaustavila na ulaznim vratima Reimsa, zahvaljujući relikvijihalji Svetog Remigija, koja je nošena u procesiji oko zidova grada. Prema pričanju Grgura iz Toura, uspjela je stvoriti nepremostiv bedem¹⁰. U naredna dva stoljeća kuga je nastavila harati obalama cijelog Mediterana idući iz luke u luku, no nije se uspjela probiti dublje u unutrašnjost. Zatim je pandemija konačno prestala i sljedećih se stoljeća u Europi više nije pojavila.

Slika 2. Lovac na štakore Giovanni Grevembroch, *Gli abiti de' Veneziani di quasi ogni età raccolti e dipinti nel secolo XVIII*. (BMCVe, *Gradenigo Dolfin*, 49, vol. IV.)

⁴ H. H. MOLLARET, Presentazione della peste, u: *Venezia e la peste*, Venecija, 1979., str. 11.

⁵ Bacil kuge dobio je službeno ime 1954. godine u čast švicarsko-francuskom bakteriologu Alexandreu Yersinu koji ga je izolirao u Hong Kongu 1894., gotovo istodobno s japanskim bakteriologom Shibasaburōm Kitasatom.

⁶ BMCVe, *Cicogna* 3055.

⁷ Paul-Louis Simond dao je 1898. eksperimentalni dokaz da je buha orijentalnog štakora *Xenopsylla cheopis* (ime su joj dali Nathaniel Charles Rothschild i Karl Jordan 1911.), prijenosnik u širenju bubonične kuge sa štakora na štakora i sa štakora na čovjeka. Međutim, njegovo je otkriće znanstvena zajednica prihvatila tek 1903. Nakon toga, 1914., A. W. Bacot i C. D. Martin iz Lister Instituta u Londonu objavili su studiju o mehanizmu širenja kuge buhama.

⁸ A. W. BACOT - C. J. MARTIN, Observations on the mechanism of the transmission of plague by fleas, u: *Journal of Hygiene, Plague Supplement* 3, Cambridge University press, 1914., str. 423-439. - D. PANZAC, La peste in Levante. Epidemiologia, diffusione e sparizione, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazzaretti mediterranei*, (ur. N.-E. Vanzan-Marchini), Milano, 2004. str. 165. - G. COSMACINI, *Storia della medicina e della sanità in Italia: dalla peste nera ai giorni nostri*. Roma-Bari, 2005., str. 8.

⁹ J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. I, *La peste dans l'histoire*. Pariz, 1975., str. 25-27.

¹⁰ P. BROWN, *Il sacro e l'autorità. La cristianizzazione del mondo romano antico*. Rim, 1996., str. 80-81.

Tek negdje početkom četrdesetih godina 14. stoljeća kuga se ponovno pojavila. Šireći se iz zaraženih područja koja su se vjerojatno nalazila u središnjoj Aziji prolazeći uz rijeku Don, stigla je u važnu luku Tana na Azovskom moru (Rostov na Donu), meku konvoja venecijanskih i đenovskih trgovačkih galija. Nedugo nakon toga, nakon opsade Kaffe na Krimu koju su poduzeli Tataři, koji su izvan gradskih zidina izbacivali trupla svojih vojnika umrlih od kuge, epidemija se raširila od Crnog mora do Konstantinopola¹¹.

Od svih načina koje je čovjek ponudio za prijenos bacila kuge, od karavana s devama do vojske koja se u ratovima premještala s jednog područja na drugo, ono što je njezinome širenju u velikim razmjerima najviše pridonijelo bio je brod. U tom pogledu treba naglasiti kako povjesničari do danas nisu pokazali veliko zanimanje da razjasne stvarno gibanje širenja pandemija s obzirom na pomorske putove kojima su se doista kretale galije i trgovački brodovi. Naime, u pravilu se povijesna analiza ograničila samo na to da tek općenito naglasi ključnu ulogu koju su u širenju kuge imali pomorski prijevozi i da dâ vrlo sažete i nedovoljno uvjerljive smjernice¹². U svakom slučaju, očito je da su u ranom srednjem vijeku linije međunarodne plovidbe bile ograničene na mali broj glavnih ruta koje su preživjele nakon propasti Rimskog Carstva i koje su se ograničavale na Mediteran. Nasuprot tomu, trgovački promet u kasnom srednjem vijeku, iako je većim dijelom još uvijek pratio obalne linije kojima se prolazilo još u kasnoj antici i prelazio velike površine mora u samo nekoliko poteza, uvelike se intenzivirao i proširio s druge strane Gibraltarskog prolaza. Samo ako se uzme u obzir ova bitna razlika, moguće je shvatiti kako se od jeseni 1347. do prvih mjeseci 1348. kuga mogla tako brzo proširiti od Konstantinopola na cijelu Europu, najprije konvojima đenovskih trgovačkih galija pa zatim trgovačkim brodovima različitih zemalja. Dovoljno je spomenuti samo to da je, unatoč smanjenju pomorskog prometa u zimskim razdobljima, godine 1350. kuga već prodrla do Baltika i skandinavskih zemalja¹³.

Za razliku od prve pandemije kuge (6. - 8. stoljeće), druga je pogodila Europu tijekom gotovo četiri stoljeća, pojavljujući se i nestajući u više navrata, sve do 18. stoljeća. Poznate su zaraze koje su pogodile Veneciju (1575. - 1577. i 1630. - 1631.), Lyon (1628.), Montpellier (1629.), Milano (1576. i 1630.), Nijmegen (1635.), London (1665.). Nakon posljednje velike epidemije u Marseilleu 1720., njezina je virulentnost postupno jenjavala, ali ne prije nego što je 1743. desetkovala 70 % stanovništva Messine i odnijela više od četrdeset sedam tisuća žrtava¹⁴. Ipak, u prvoj polovini 19. stoljeća, postojala su još neka zaražena područja u zemljama Levanta, Maghreba, na Balkanu, na Balearskim otocima, na Malti i jugu Italije¹⁵.

Treća je pandemija, nažalost, poprimila još veće razmjere od dvije prethodne zbog veće globalizacije pomorskog prometa i još uvijek uskih interkontinentalnih veza. Na početku se kuga sporo širila u zaleđe Azije, od kineske pokrajine Yunnan (1855.) prema Hong Kongu (1894.), ali kada bi jedanput stigla do obale, kretala se velikom brzinom dolazeći do pomorskih luka cijeloga svijeta¹⁶. Do brzog širenja kuge došlo je osobito zbog napretka brodske tehnologije koja je brodovima omogućila velike plovidbe u sve kraćem vremenu. Od starog sustava pogona na vesla i jedra, prešlo se

¹¹ J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste*, I, str. 52-55.

¹² J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste*, I, str. 34-41.

¹³ H. H. MOLLARET, *Presentazione della peste*, str. 12, 14.

¹⁴ G. CARBONARO, *La peste orientale relativamente al sistema delle quarantene*, Napulj, 1845., str. 13. - G. MARTINO, *Preserve salutevoli contro il contagioso morbo. Deputazione di Sanità e Lazzaretto di Messina in epoca borbonica*, Rim, 2014.

¹⁵ J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste*, I, str. 394, 400, 438-439, 448-449.

¹⁶ A. YERSIN, *La peste bubonique à Hong Kong*, u: *Annales de l'Institut Pasteur* 8, Pariz, 1894., str. 662.

na mehanički pogon propelerom, uz uporabu parnih, plinskih ili dizelskih brodskih motora. Prodomom u Europu preko Portugala, bolest se proširila do Hamburga i Marseilla i potom do Pariza 1920. godine. Srećom, bez onih haranja koja su obilježila prethodna stoljeća¹⁷.

Medicinske spoznaje i mjere protiv epidemija

Stoljećima i stoljećima kuga se smatrala božjom kaznom za grijeh čovjeka, nadnaravnim i neizbježnom pojavom. Bog Apolon, kako se pripovijeda u Ilijadi, bio je onaj koji je zaražene strelice poslao na polje bezbožnika da kazni Agamemnona¹⁸. I sâm Jahve naoružava ruku anđela koji u Jeruzalemu, zbog uvrede koju je nanio David, kugom istrebljuje sedamdeset tisuća Izraelaca¹⁹. Firentinski kroničar Matteo Villani, govoreći o pandemiji kuge iz 1348. čijom će žrtvom i sâm postati, kugu smatra najvećom i smrtnom kaznom Boga, koja je puno razornija od potopa²⁰. Iste godine papa Klement VI., radi pojašnjenja službenoga stava Crkve, nastojeći obraniti Židove od optužbe da šire kugu tako što truju bunare i fontane, izjavljuje: kuga nije uzrokovana djelovanjem ljudi nego prirodnim uzrocima, kao što su astralni utjecaji ili Božjom voljom²¹. Unatoč tomu, dugo se vremena i dalje vjerovalo da su uzroci potpuno namjerni i da su povezani s tajnim pripravcima i smrtonosnim mastima koji bi se prosuli na odjeću nesretnika ili na dovratke njihovih vrata.

Zbog toga su se progonile vještice ili navodni počinitelji, koje je sigurno nahuškao demon, ili su potaknuti gnusnim osobnim razlozima ili ih za to plaća neki stranac²².

Za razliku od magijskih vještina koje je zabranjivala *Skolastička škola*, u 14. stoljeću liječnici su idejama arapske znanosti o zvijezdama priznavali one racionalne elemente koji su mogli pružiti objašnjenje kod pojave epidemija²³. Guy de Chauliac, liječnik u papinskoj rezidenciji u Avignonu, Klementu VI. rekao je da se kuga 1348. pojavila zbog toga što je došlo do velike konjunkcije triju planeta (Saturna, Jupitera i Marsa) koja se dogodila 24. ožujka 1345. u znaku vodenjaka. Identično tumačenje dali su profesori na Sorbonni u Parizu koje je na konzultacije pozvao Filip IV.²⁴. Ipak, izbijanje bolesti mogla je izazvati pojava kometa, pomrčine, pad meteora ili potresi i druge prirodne pojave. Još na kraju 18. stoljeća neki je nostalgičar rekao da u neobičnoj magli koja se na ljeto 1783. nadvila nad Dalmacijom leži uzrok kuge u Dalmaciji²⁵. Ovo su bili uzroci za koje se smatralo da u zraku mogu stvoriti štetna isparavanja tjelesnih sokova, četiriju tekućina u organizmu čovjeka (crna žuč, žuta žuč, sluz i krv). Isparavanja koja su se, ovisno o atmosferskim i klimatskim promjenama, prenosila vjetrovima, ljudsko je tijelo apsorbiralo plućima i kožnim porama. Bila je to ideja koja je proizlazila iz stajališta poganskih doktrina drevnih naroda. Prema racionalnom poimanju Škole koju je osnovao Hipokrat (o. 460. - o. 370 prije Krista), osim društvenih i okolišnih čimbenika koji su mogli odrediti pojavu bolesti, primijećeno je da "dok je više osoba istodobno pogođeno jednom bolešću, njezin se uzrok valja pripisati onome što je najviše zajedničko i čime se svi najprije služimo, a to je ono što

¹⁷ R. DELORT, La peste ovvero il topo, u: *Per una storia delle malattie*, (ur. J. Le Goff, J. C. Sournia), Bari, 1986., str. 170.

¹⁸ T. KATINIS, *Medicina e filosofia in Marsilio Ficino: il consiglio contra la pestilentia*. Rim, 2007., str. 8.

¹⁹ G. AGAMBEN - E. COCCIA, *Angeli: ebraismo, cristianesimo, islam*. Vicenza, 2009., str. 129.

²⁰ M. BRUNETTI, Venezia durante la peste del 1348, u: *L'Ateneo Veneto* 32, vol. II, fasc. 1, Venecija 1909., str. 28-29.

²¹ A. FOA, *Ebrei in Europa: dalla peste nera all'emancipazione XIV-XIX secolo*. Rim-Bari, 1999., str. 10.

²² S. CANTÙ, *Storie minori*. II. *Storia di Milano. La Lombardia nel secolo XVII. Parini e il suo secolo*. Torino, 1864., str. 362-402.

²³ N. WEILL-PAROT, La rationalité médicale à l'épreuve de la peste: médecine, astrologie et magie (1348.-1500.), u: *Médiévales*, 46/2004., str. 74.-75.

²⁴ G. COSMACINI, *Storia della medicina*, str. 19.

²⁵ G. BAIAMONTI, *Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783.-1784*. Venecija, 1786., str. 65.

udišemo”. U rimsko doba Galen (o.130. - o. 200.) dodatno je razvio teoriju o uzrocima zaraženosti zraka, navodeći opće uvjete na kojima počiva izvor kuge, poput toplih i vlažnih klimatskih uvjeta i one posebne kao što su nepokopana mrtva tijela, izljevi ustajalih voda i svako drugo stanje koje može dovesti do truljenja koje bi zarazilo zrak. Ono što je još značajnije, Galen je u prehrani i u zdravstvenim i higijenskim mjerama vidio pravilnu zaštitu za prevenciju bolesti. Na taj je način objašnjavao razloge zbog kojih su neki, slabi, nečisti i pothranjeni obolijevali dok oni drugi, zdravi, čisti i jaki, nisu. Zapravo je Galen položio temelje poznavanja načina funkcioniranja prirodne obrane našeg imunitetnog sustava.

Polazeći od mijazmatičke teorije, liječnici tog doba savjetovali su čišćenje zraka tako da se u sobama pale aromatična drva; nošenje vrećica s mirisnim tvarima; zatvaranje prozora ili njihovo pokrivanje voštanim platnom te otvaranje samo kada puše hladan sjeverni vjetar. Veličale su se i koristi dobivene puštanjem krvi i pročišćavanjem radi sprječavanja truljenja tjelesnih tekućina i poticalo se na suzdržavanje od svakog oblika tjelesne vježbe, uključujući seksualnu aktivnost zato što je povećavala količinu zraka koju su udisala pluća i širile pore na koži²⁶. U studenom 1630. godine, dok je Firencom bjesnila kuga, sanitarni su službenici doslovce naložili da se “mirisnim travama” posipaju ulice po kojima je trebala prolaziti procesija organizirana da bi se prizvala božanska naklonost²⁷.

U pogledu kuge u 1348. skolastička medicina, koja se podučavala na sveučilištima počevši od 13. stoljeća, razdoblja u kojemu se srednjovjekovna medicina počela konfigurirati u teorijskom i praktičnom obliku što joj je omogućilo da teži ulozi kognitivne i operativne *scientiae*, ipak je pokazala svoju apsolutnu nesposobnost da se uhvati u koštac s hitnim slučajevima epidemije i da predloži učinkovite praktične lijekove. Znanstvena teorija hipokratovsko-galenskog modela, iako do sredine 15. stoljeća nije dovedena u pitanje, polako je počela popuštati pred pragmatičnijim i “mudrim mjerama” preventivne zaštite koju su uvele neke vlasti²⁸. Kako ćemo to kasnije vidjeti, Dubrovnik i Venecija bit će prvi lučki gradovi koji će donijeti prikladnije zaštitne mjere, kao što je izolacija oboljelih osoba u karantenama. Uvode se mjere kojima se nastojao izbjeći kontakt sa strancem za kojega se sumnja da širi epidemiju i s onim što nosi sa sobom, od odjeće do robe. Kontakt se morao izbjeći i s oboljelima jer, kako piše Boccaccio, i samo razgovor s bolesnicima ili dodir njihovih ruku ili stvari, mogao je dovesti do smrti.

Tek od kraja 15. stoljeća ovaj novi “obrazac zaraznosti” mogao je naći teoretsku opravdanost i osloniti se na znanstveno prihvaćenu medicinsku literaturu. Nova medicinska mišljenja koja su usklađivala stare teorije s praktičnim iskustvima stečenima na licu mjesta i koja su preokrenula ulogu zaraženog zraka: od uzročnika bolesti do prijenosnika širenja. U tom smislu temeljan je rad veronskog liječnika Fracastora koji je 1546. godine, dodajući originalnost svoje misli dotad stečenim spoznajama, definirao zarazu kao infekciju koja prelazi s jedne stvari na drugu i utvrdio uzročnike u sitnim živim česticama koje su imale sposobnost reprodukcije. Unatoč genijalnoj intuiciji, preteći teorije klica, u ovim su idejama još postojali utjecaji mijazmatičke teorije. Naime, prema Fracastoru, te su se čestice isparavale iz tijela bolesne osobe zbog procesa truljenja i, širenjem u zraku, zarazile su zdrave osobe tako da su se “zalijepile” na nežive predmete i zatim se kontaktom prenijele na čovjeka²⁹.

²⁶ A. ZITELLI - R. J. PALMER, Le teorie mediche sulla peste e il contesto veneziano, u *Venezia e la peste*. Venecija, 1979., str. 21-24.

²⁷ C. CIPOLLA, *Contro un nemico invisibile. Epidemie e strutture sanitarie nell'Italia del Rinascimento*. Bologna, 1986., str. 190-191.

²⁸ G. COSMACINI - M. MENGHI, *Galenus e il galenismo. Scienza e idee della salute*. Milano, 2012., str. 123-130.

²⁹ A. ZITELLI - R. J. PALMER, Le teorie mediche sulla peste, str. 24.

Iako je neprijatelj i dalje bio nevidljiv i još nije imao svoje ime, zahvaljujući ovim novim idejama bilo je moguće suprotstaviti mu se. “Ljepljive” čestice mogle su se ukloniti, ne samo s predmeta nego i iz kuća osoba oboljelih od kuge i iz brodova usidrenih u lukama, korištenjem dezinficijensa na bazi octa. Odjeća i predmeti okuženih zapalili bi se po uzoru na Hipokrata za kojega se govorilo da je Atenu vatrom oslobodio kuge. Osim toga, od kraja 15. stoljeća uvriježio se običaj da se pisma prije otvaranja stave u mirisnu paru³⁰. Što se tiče različitih vrsta robe koju su sanitarni službenici stavljali na dugačke popise, kao što je, na primjer, svaka vrsta tkanine izrađena iz biljnih vlakana, koža, sagovi i knjige, ta bi se roba izvadila iz ambalaže i dezinficirala te bi ju nosači u lazaretima preokretali golim rukama, nekoliko puta premještali i ostavili ju na otvorenome tijekom nekoliko dana³¹.

Sanitarna politika Serenissime u borbi protiv epidemije

Na Zapadu su u 12. i 13. stoljeću oko samostana i uzduž tranzitnih putova hodočasnika nicali strukture opremljene za prihvata i okrjepu putnika. Ideja o gostoprimstvu odnosi se i na siromašne, bolesne i općenito najpotrebitije osobe, mjesta na kojima se nudila duhovna i materijalna pomoć onima koji su hodočastili prema svetim mjestima kršćanstva³². Iako je Crkva na koncilima koji su se održavali od 1212. do 1312. godine u više navrata naglasila vjersku prirodu bolnica i svoja prava na pružanje skrbi, već je tada započeo proces sekularizacije ovog sektora. To se osobito događalo u urbanim centrima gdje je društvo bilo složenije artikulirano i gdje se, na inicijativu pojedinih organiziranih skupina, povećavao broj bolnica i malih privatnih hospicija³³.

U tom kontekstu u Veneciji su postojali brojni vjerski redovi i laička bratstva, osnovani s ciljem pružanja skrbi i uzajamne pomoći, koji su upravljali hospicijima i bolnicama. Međutim, 1347. godine te su strukture u gradskim naseljima postale toliko mnogobrojne da je Veliko vijeće zabranilo osnivanje novih samostana i bolnica u gradovima te ih je udaljilo na rubna područja lagune³⁴. Razlozi za donošenje ove mjere nisu bili povezani samo s činjenicom da bi oni gradu oduzeli vitalni prostor, nego i zato što bi povećali opasnost od nastanka opasnih žarišta zaraznih bolesti u naseljenom središtu grada³⁵. Sljedeće se godine Serenissima pokušala uhvatiti ukoštac s izvanrednim stanjem zbog zaraze tako da je osnovala privremeni magistrat sastavljen od tri mudraca. Inicijativa koja se, nažalost, pokazala nemoćnom u zaštiti javnog zdravlja i koja je svoj rad okončala time što su se pobrinuli samo za uklanjanje i pokapanje mrtvih tijela, u strahu od isparavanja koja su se iz njih širila³⁶. Po prestanku epidemije magistrat je raspušten.

Negdje sredinom sljedećeg stoljeća javljaju se različiti programi usmjereni k osnivanju stalne institucije koja bi mogla djelovati preventivno, a ne samo u vrijeme izbijanja kuge. Međutim, svaka takva odluka, čim bi prošla trenutačna kriza, uvijek se odbacila kako bi se izbjegli nepotrebni troškovi. Nakon užasne kuge 1485. godine Senat je odlučio ponovno osnovati magistrat za zdravstvo sastavljen od tri plemića. Međutim,

³⁰ C. RAVASINI, *Documenti sanitari, bolli e suggelli di disinfezione nel passato*. Torino, 1958., str. 13-20.

³¹ N.-E. VANZAN MARCHINI, *Le pratiche di espurgo*, u: *Venezia e la peste*, Venecija, 1979., str. 112.-113.

³² B. GEREMEK, *La pietà e la forza. Storia della miseria e della carità in Europa*. Rim-Bari, 1986., str. 13.

³³ J. AGRIMI - C. CRISCIANI, *Carità e assistenza nella civiltà cristiana medievale*, u: *Storia del pensiero medico occidentale*, I, *Antichità e Medioevo*, (ur: M. D. Grmek), Rim-Bari, 1993., str. 242.

³⁴ ASVe, *Maggior Consiglio*, reg. 17, c. 152r.

³⁵ N.-E. VANZAN MARCHINI, *Venezia e l'invenzione del Lazzaretto*, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazaretti mediterranei*, Milano, 2004., str. 22.

³⁶ ASVe, *Maggior Consiglio*, reg. 17 c. 154v.

Slika 3. Noćno čišćenje kanalizacije
Giovanni Grevembroch, *Gli abiti de'
Veneziani di quasi ogni età raccolti e
dipinti nel secolo XVIII* (BMCVe,
Gradenigo Dolfin, 49, vol. IV.)

spriječavanju začepjenja lagune i kanala te osiguranju redovitog dotoka vode kako bi se onemogućilo njeno zadržavanje; u čišćenju grada i uklanjanju smeća; u mjerama za zaštitu zagađenja gradskih bunara; u uređivanju higijensko-sanitarnih pravila u pogledu svježine i kvalitete živežnih namirnica; u nadziranju beskućnika i prosjaka (Slika 3). Sanitarne su vlasti, osim toga, počele izdavati iskaznice (zdravstvene potvrde), kojima su se potvrđivale obavljene kontrole i evidencija svake smrti do koje je došlo u gradu³⁸. Godine 1556., zbog povećanih nadležnosti dodijeljenih Uredu za zdravstvo u socijalnom području i području javnog zdravstva, još su dva plemića dobila zaduženja u svojstvu nadprovidura (*Sopraproveditori*)³⁹.

S vremenom su providuri za zdravstvo nastojali pojačati mjere prevencije i suzbijanja epidemija. Sada se više nisu ograničavali na uklanjanje i pokapanje mrtvih tijela. U slučajevima sumnjive smrti provodili bi detaljna istraživanja, evakuirali bi kuće bolesnika i dezinficirali ih sumporom, smirnom i smolom i zatim ih premazali vapnom ili oprali vodom i octom⁴⁰. Dakle, magistrat je dobivao sve veće ovlasti, mogao je, između ostalog, optužiti i osuditi osobe koje nisu poštovale zdravstvena pravila, i u slučaju epidemije, mogao je čak naložiti pljenidbu kuća u vlasništvu plemića radi njihove prenamjene za skladišta za pohranu robe koja se trebala dezinficirati ili u koja su dolazili "*pizzigamorti*" koji su rukovali tijelima i stvarima žrtava kuge (Slika 4). Potonji su često bili zločinci pušteni iz zatvora ili običan, očajan puk koji se nije

još jedanput je ovaj magistrat prestao raditi nakon prestanka epidemije. Tek 1490. vlasti su konačno donijele odluku o mjerama prevencije te je Ured za zdravstvo počeo raditi kao stalno tijelo. Usporedi li se s onim što se događalo u sjevernoj Europi, bila je to rano donesena odluka, ali ona kaska za mjerama koje je donijelo Milansko Vojvodstvo u kojem je već od polovine stojeća postojao Ured za zdravstvo³⁷.

Kao što smo vidjeli, na kraju 15. stoljeća i nadalje se vjerovalo kako se kuga može širiti spontano, ne samo zbog truljenja mrtvih tijela, već i iz ustajalih voda, iz nakupina smrdljivoga smeća i iz pokvarene hrane. Zbog toga su providuri za zdravstvo (*Provveditori alla Sanità*) surađivali s Magistratom za vode i s općinskim providurima u

³⁷ R. J. PALMER, *L'azione della Repubblica di Venezia nel controllo della peste*, u: *Venezia e la peste*, Venecija, 1979., str. 105.

³⁸ R. J. PALMER, *L'azione della Repubblica di Venezia*, str. 106.

³⁹ R. C. MUELLER, *Aspetti sociali ed economici*, str. 92.

⁴⁰ R. J. PALMER, *L'azione della Repubblica di Venezia*, str. 106.

ustručavao baciti na brda umirućih, ali i još živih osoba ili paliti namještaj, vrata i prozore kuća koje su im dane za smještaj, kako bi imali drva kojima će se grijati⁴¹.

Što se tiče pomorske zaštite, od prve polovine 16. stoljeća jedan stalno zaposlen službenik u tvrđavama Lida morao je voditi popis područja zaraženih kugom i mogao je ispitivati putnike brodova koji su ulazili u luku. Brodovi koji su dolazili iz zaraženih mjesta pomno su se pregledavali i kontrolirale su se brodske knjige. Nakon što su se ljudi i roba uputili u lazarete u karantenu, na brodu su ostali čuvari kako bi spriječili moguće krađe ili da se netko zarazi svojim dolaskom na brod⁴².

Magistrat za zdravstvo u gradu je osim toga uspostavio sustav prikupljanja informacija na osnovi tajnih prijava, potpisanih ili anonimnih, koje su se uobičajeno nagrađivale postotkom novčane kazne izrečene počinitelju djela. Stalno su se nadgledali i sanitarni uvjeti u mjestima na kopnu ili prekomorskim mjestima u koja su odlazili venecijanski trgovci. U tome su poslanici i upravitelji na kopnu i moru postupno preuzimali sve važniju ulogu tako da su nakon 1528. godine u Veneciju morali slati dnevne izvještaje kada bi se na područjima iz njihove nadležnosti pojavile epidemije ili kada bi saznali za epidemije na drugim mjestima. Od 16. stoljeća postala je uobičajena i suradnja između ureda za zdravstvo različitih država, koji su razmjenjivali informacije u pogledu razvoja i kretanja epidemija. Providuri za zdravstvo mogli su konačno računati na međunarodnu obavještajnu djelatnost koja se u Europi isticala svojom učinkovitošću i apsolutnim odsustvom moralnih ili religioznih prepreka. Tajnim agentima koji su se u dokumentima nazivali “zdravstvenim istraživačima” identiteti su katkada bili sakriveni pseudonimima⁴³.

Nastanak lazareta

Nešto više od mjesec dana od smrti osamdesetogodišnjeg Tomasa Modeniga, koji je umro 4. travnja 1423. godine, novi venecijanski dužd Francesco Foscari suočio se s još jednom epidemijom kuge. Sva bogatstva i pomorska moć Republike ponosno navedeni u tzv. političkom testamentu njegovoga prethodnika, bili su, ustvari, ozbiljno

Slika 4. Pizzigamorto Giovanni Grevembroch, *Gli abiti de' Veneziani di quasi ogni età raccolti e dipinti nel secolo XVIII.* (BMCVe, Gradenigo Dolfin, 49, vol. II.)

⁴¹ BMCVe, PD C 941, doc. 106

⁴² R. J. PALMER, *L'azione della Repubblica di Venezia*, str. 106.

⁴³ P. PRETO, *Lo spionaggio sanitario, u: Rotte mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazzaretti mediterranei*, (ur: N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 69-73.

ugroženi naletima kuge koja se skoro svake godine pojavljivala na vratima grada⁴⁴. Osim toga, konačnim porazom Genove po okončanju rata za Chioggiju i Tanedo (1378.-1381.), Venecija je preuzela gotovo potpunu kontrolu trgovačkih razmjena s Istokom. Mjesta iz kojih su Venecijanci izvlačili veliku dobit uvozeći začine, svilu i drugu dragocjenu robu te istovremeno prodajući ili razmjenjujući zapadne proizvode, stalno su bili u kontaktu s aktivnim žarištima epidemije. Zbog toga je Venecija u kršćanskom Mediteranu bila luka najizloženija opasnosti od zaraza⁴⁵.

Unatoč snažnom unutarnjem protivljenju, vjerojatno zbog zabrinutosti za negativne posljedice koje bi mogle nastati za ekonomiju Republike, venecijanski Senat uspio je 28. kolovoza 1423. godine donijeti uredbu koju je Veliko vijeće ratificiralo 10. listopada, kojom se strancima koji dolaze iz zaraženih područja zabranjuje ulazak u grad i kojom je odlučeno da se na rubnim područjima lagune izgradi nova bolnica, s najmanje 20 soba, za prihvata oboljelih koji dolaze iz Venecije i s obližnjih otoka i za karantenu opreme, putnika i robe (Slika 5)⁴⁶.

Do ovih mjera predostrožnosti koje se odnose na izolaciju dolazilo se postupno. Genova je 1348. odbila pristajanje preživjelih osoba⁴⁷ koje su stigle na galijama s Crnog mora gdje je plamtjela, koliko se o tome tada znalo, nepoznata bolest apsolutno neviđene virulencije⁴⁸. Čini se da je i Venecija 1374. donijela uredbu sličnu onoj denovskoj⁴⁹. Iste je godine Bernabò Visconti pokušao naći prijelazno rješenje, određujući vrijeme karantene od deset dana za one koje dolaze iz mjesta za koje postoji sumnja da su pogođena zarazom i koji su namjeravali ući u grad Reggio Emilia. Obveza koja nalaže da se određeno vrijeme provede u izolaciji na sigurnim mjestima na rubu grada činila se dobrim kompromisom između poglavarstava gradova pogođenih epidemijom koji su se uvijek suzdržavali od službenog proglašenja epidemije, neodlučni u pogledu toga što im je činiti: zaštititi vlastite financijske i trgovačke interese ili javno zdravlje⁵⁰. U svakom slučaju, bilo koja poduzeta mjera neminovno bi imala negativne učinke koji bi se nadodali na štete uzrokovane bijegom u ruralna područja plemića, trgovaca, uglednih građana, liječnika ili čak i običnih službenika u javnoj administraciji. Raseljavanje koje je zapravo sputavalo ekonomske aktivnosti i vlastima onemogućavalo upravljanje ozbiljnom hitnom situacijom⁵¹.

U skladu s politikom velikog opreza, ali koja ipak jasno ukazuje na promjenu iz politike reakcije na politiku prevencije, Veliko vijeće Dubrovačke Republike uvelo je u 27. srpnja 1377. obvezu karantene u trajanju od jednog mjeseca, za ljude, robu i životinje koji iz zaraženih područja dolaze morem ili kopnom. To je bila prva luka na Mediteranu za koju je donesena takva mjera. U početku to se vrijeme provodilo na otoku Mrkanu, u drvenim

⁴⁴ U. TUCCI, *L'economia veneziana*, u: *Storia della civiltà veneziana*, 2, (ur. V. Branca), Firenze, 1979, str. 159. – G. GULLINO, *Il patriziato*, u: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, IV, *Il Rinascimento: politica e cultura*, (ur. A. Tenenti, U. Tucci), Rim, 1996., str. 396.

⁴⁵ P. SELMI, *Il magistrato alla sanità*, u: *Difesa della sanità a Venezia, secoli XIII-XIX*, Venecija, 1979., str. 32. – N.-E. VANZAN MARCHINI, *Venezia e l'invenzione del Lazzaretto*, str. 17.

⁴⁶ ASVe, *Senato, deliberazioni, misti*, reg. 54, c. 140v. – ASVe, *Maggior Consiglio*, reg. 22, c. 54r. Tom je uredbom Senat odredio i laičko osoblje koje će upravljati bolnicom na trošak Republike: nadstojnika ili nadstojnicu, tri žene za pomoć i jednog ili dva liječnika (N.-E. VANZAN MARCHINI, *Venezia e l'invenzione del Lazzaretto*, str. 19). Pri kraju 15. stoljeća, funkcija nadstojnika lazareta povjeravala se, kao privilegij, samo onomu tko je mogao dokazati *status* izvornog stanovnika (A. ZANNINI, *L'impiego pubblico*, str. 449).

⁴⁷ Unatoč velikoj smrtnosti kuge i brzini kojom je napadala, neki su uspijevali preživjeti, vjerojatno zahvaljujući svojim genskim karakteristikama koje su ih učinile imunima (J. KELLY, *La peste nera*. Casale Monferrato, 2005., str. 39).

⁴⁸ J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste*, I, str. 56.

⁴⁹ J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. II, *Les hommes face à la peste*, Pariz, 1976., str.174.

⁵⁰ G. CARBONARO, *La peste orientale*, str. 5.

⁵¹ R. C. MUELLER, *Aspetti sociali ed economici*, str. 72, 79. Suočeno sa stalnim bijegom službenika koji su napuštali javne urede te liječnika i bilježnika, Veliko vijeće Venecije naložilo je 1348. godine da se odmah vrate uz prijetnju da će ih lišiti njihovih dužnosti (M. BRUNETTI, *Venezia durante la peste*, str. 18-19).

Slika 5. Stari lazaret na crtežu iz 1813., preuzet s reljefa iz 1597. godine (ASVe, *Magistrato di Sanità Marittima, Lazzeretti, Disegni*, b. 60)

barakama koje su se trebale zapaliti nakon što epidemija popusti, ili u gradiću Cavtatu za one koji karavanama dolaze iz balkanskog zaleđa⁵². Istom mjerom vlasti su svima zabranile pristup izoliranim područjima radi izbjegavanja svakog kontakta sa zdravim stanovništvom. Stoga je onaj koji je namjeravao odnijeti namirnice i druge potrebne stvari osobama u karanteni prethodno trebao zatražiti dozvolu od nadležnih vlasti kako ne bi riskirao da bude kažnjen i zatvoren na mjesec dana na tim istim mjestima⁵³.

Karantena kao mjera predostrožnosti za brodove bila je dobro poznata venecijanskom Senatu. Ne samo da je te iste godine donio tu mjeru, poslušavši savjet svojih liječnika, već je odlučio i produžiti izolaciju s 30 na 40 dana. Hipokratova doktrina je to razdoblje smatrala krajnjim rokom za manifestaciju akutnih bolesti kao što je kuga⁵⁴.

Odluci Velikog vijeća Dubrovnika kojom se brodovi obvezuju na izolaciju na otoku tijekom određenog razdoblja svakako pripada primat jer je utrla put prevenciji pomorskog zdravlja u cilju suzbijanja kuge. Međutim, venecijanskom se Senatu duguje odluka od 28. kolovoza 1423. godine o izgradnji prve javne bolnice kojom upravlja laička organizacija na trošak države⁵⁵, a koja će se smjestiti na rubovima glavnog grada. S tim u vezi treba podsjetiti, kao što je već rečeno, kako je već od 21. svibnja 1347. godine Venecija usvojila "politiku *izolacije* bolesnih i siromašnih, dajući dozvole za

⁵² Z. JANEKOVIĆ RÖMER, I lazzeretti di Dubrovnik, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazzeretti mediterranei*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 246.

⁵³ J. GELČIĆ, *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa*. Trst, 1882., str. 139.

⁵⁴ J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste*, II, str. 174.

⁵⁵ U tom smislu se odluka Velikog vijeća Dubrovačke Republike iz 1397. godine, da se stari samostan pretvori u smještaj za one koji su morali biti trideset dana izolirani prije ulaska u grad, ne može tumačiti kao "the first (anti plague) lazaretto in the world" (S. F. FABIJANEC, *Hygiene And Commerce: The Example of Dalmatian Lazarettos*, u: *Ekonomska i ekohistorija* 4, Zagreb, 2008., str. 125. – M. D. GRMEK, *Le concept d'infection dans l'Antiquité et au Moyen Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik – 1377.*, u: *Rad JAZU* 384, Zagreb, 1980., str. 39. Dubrovačke vlasti na otoku nisu uspostavile bolnicu, nego samo privremeni smještaj koji se nije jako razlikovao od onih prethodno navedenih u 1377.: "verumtamen dicti venientes de locis pestiferis per dictum tempus unius mensis, quod debent stare extra Racusium et districtum, si voluerint, possint stare Mercanae, vel in Monasterio Melitae" (J. GELČIĆ, *Delle istituzioni marittime*, str. 140).

izgradnju novih bolnica samo na otocima⁵⁶. Osim toga, sljedeće godine, u punom naletu epidemije, Veliko vijeće Venecije naredilo je iskopavanje masovnih grobnica na otocima San Marco u Boccalamu i San Leonardo u Fossamali⁵⁷ kako bi se namijenile za žrtve kuge koje su umrle u gradskim bolnicama i za tijela onih siromašnih prosaca koji su, bez stalnoga boravišta, živjeli samo od milostinje⁵⁸.

Takve odluke nisu bile dio jasno utvrđene strategije prostornog planiranja čiji će se puni razvitak dogoditi tek puno kasnije⁵⁹. Bile su to uglavnom politike prostornog planiranja zasnovane na sasvim pragmatičnim razlozima, uspostavljene na praksi korištenja svih raspoloživih prostora i odbacivanja prema laguni svih aktivnosti koje su za grad nezdrave, opasne ili štetne i invazivne u cilju poticanja demografskog razvoja, razvoja sektora nekretnina i proizvodnje⁶⁰. U tom smislu rješenja koje je usvojila Venecija nisu bila različita od onih provedenih u drugim srednjovjekovnim gradovima na kopnu koji su nastojali udaljiti izvan gradskih zidina gubavce i pokop mrtvih tijela osoba oboljelih od kuge⁶¹. S druge strane, i otok na kojemu je odlučeno izgraditi novu bolnicu, mjesto na kojem se već uzdizao augustinski samostan posvećen Mariji iz Nazareta, ranije korišten kao utočište za hodočasnike koji su odlazili ili se vraćali iz Svete zemlje, nalazio se u blizini bolnice za gubavce na otoku San Lazzaro⁶². Položaj ipak nije bio logistički optimalan jer je nevelika dubina okolnih voda velikim brodovima sprječavala izravan pristup otoku i izlazak posade i putnika te istovar robe⁶³. Taj nedostatak nadomješten je prijevozom malim plovilima koja su povezivala brodove usidrene u lukama grada i lazaret.

Nakon izbijanja novih epidemija pokazalo se da za veliki grad kao što je Venecija nije dovoljna samo jedna bolnica unatoč tomu što je 1429. godine odlučeno da se doda još 80 soba, tako da se na drugi dio grada preusmjerila ostavština dobročinitelja koji je bolnicu htio izgraditi u četvrti Cannaregio⁶⁴. Posebno se trebalo suočiti s problemom smještaja onih osoba za koje se samo sumnjalo da su u svojim kontaktima s bolesnicima oboljele od kuge, a za koje se kasnije pokazalo da su zdrave ili osoba koje su se tijekom boravka u bolnici Svete Marije iz Nazareta izliječile od kuge i sigurno nisu mogle ostati u tijesnom kontaktu s bolesnicima i riskirati da ponovno obole⁶⁵. Osim toga, trebalo je pronaći prostranije mjesto za velike količine robe koja se trebala dezinficirati, po mogućnosti dalje od oboljelih koji su bili smješteni u starom lazaretu. Zbog toga je 18. srpnja 1468. godine Senat odlučio izgraditi još jednu bolnicu⁶⁶.

⁵⁶ R. C. MUELLER, *Aspetti sociali ed economici*, str. 84.

⁵⁷ Ostali otoci bili su namijenjeni mjestima za pokop, poput otoka San Giorgio u Alegi i Sant'Erasmo (S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, III, Venezia, 1855., str. 155.). Za vrijeme arheoloških iskapanja na ljeto 2001., u području venecijanske lagune kod potopljenog otoka San Marco u Boccalami, u čemu je sudjelovao autor ovog rada kao povijesni i stručni savjetnik za istraživanje olupine galije na otoku, otkriveni su osteološki ostatci nebrojeno mnogo tijela koja su tamo pokopana za vrijeme crne kuge iz 1348. (G. CANIATO, *L'isola e la galea. I documenti d'archivio*, u: *La galea ritrovata. Origine delle cose di Venezia*, Venecija, 2002., str. 97).

⁵⁸ ASVe, *Maggior Consiglio*, reg. 17, c. 154v.

⁵⁹ A. TENENTI, *The sense of space and time in the Venetian world of the fifteenth and sixteenth centuries*, u: *Renaissance Venice*, (ur. J. R. Hale), London, 1973., str. 19. – D. CALABI, *Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, significato civile, linguaggio architettonico*, u: *D'une ville à l'autre. Atti del Colloquio Internazionale della École Française di Roma, 1.-4. dicembre 1986*, Rim, 1989., str. 813-843.

⁶⁰ E. CROUZET-PAVAN, *Sazrijevanje gradskog prostora*, u: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, V, *Il Rinascimento: società ed economia*, (ur. A. Tenenti, U. Tucci), Rim, 1996. str. 74. – N.-E. VANZAN MARCHINI, *Venezia e l'invenzione del Lazzaretto*, str. 22.

⁶¹ Zbog jakog psihološkog utjecaja koji ostavlja pogled na oboljele od gube, bolesti koja nije jako zarazna, ali nagrđuje izgled, oko 1262. godine u Veneciji odlučilo se da se smještaj za gubavce koji se u gradu nalazio barem od 1196. (N.-E. VANZAN MARCHINI, *L'Ospedale di S. Lazzaro e Mendicanti*, in *La memoria della salute. Venezia e il suo ospedale dal XVI al XX secolo*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Venecija, 1985., str. 138-142).

⁶² Nakon početnih sredstava za postavljanje lazareta od 1000 do 2000 dukata, nekoliko godina kasnije, 23. rujna 1431., Veliko vijeće pokušalo je osigurati kontinuitet pokrivanja troškova za upravljanje bolnicom kako oni ne bi opterećivali samo državnu blagajnu te je u dokumentima venecijanskih javnih bilježnika uvrstio obvezu da se, prilikom sastavljanja oporuke, ostavitelj upita želi li darovati nasljedstvo za milosrdan rad lazareta Santa Maria di Nazareth (ASVe, *Maggior Consiglio*, reg. 22, c. 88v).

⁶³ U početku je Veliko vijeće predložilo izgradnju bolnice u San Nicolò na Lidu, na lokalitetu koje se nalazi bliže luci i lučkim postrojenjima.

⁶⁴ ASVe, *Maggior Consiglio*, reg. 22, c. 78r.

⁶⁵ R. J. PALMER, *Lazione della Repubblica di Venezia*, str. 104.

⁶⁶ ASVe, *Senato, deliberazioni, terra*, reg. 6, c. 29r.

Odabran je otok koji gleda na kanal Sant'Erasmus, nazvan *Vigna murata*. Bilo je to poljoprivredno imanje koje se već polovinom 10. stoljeća koristilo kao vinograd i kojemu su se priključile neke solane. U sljedećem je stoljeću vlasništvo prešlo na benediktince s otoka San Giorgio Maggiore. Nakon njegove prenamjene u bolnicu za oboljele od kuge otok je dobio ime Novi lazaret kako bi se razlikovao od prethodno izgrađene bolnice na otoku Santa Maria di Nazareth ili Stari lazaret (Slika 6)⁶⁷. Kako o tomu pripovijeda dugačka rasprava o vladi i venecijanskoj administraciji koju je, oko 1500. godine, napisao nepoznat francuski autor, oboljeli od kuge ostajali su zatvoreni u Starom lazaretu sve do izlječenja ili smrti. Oni koji bi na svoju sreću uspjeli ozdraviti, premješteni su u Novi lazaret u kojem bi ostajali na promatranju najmanje nekoliko mjeseci prije nego što su se mogli vratiti u grad⁶⁸.

Nakon stoljeća aktivnosti, Novi lazaret, tada već nezdrav i u raspadu, nakon različitih nastojanja da se drugi otoci istodobno uredi za karantenu, zamijenjen je 1793. godine potpuno novim lazaretom na otoku Poveglia (Slika 7). Nakon pada Republike koja je 1797. godine došla u ruke Francuza, Novi lazaret potpao je pod vojni nadzor i pretvoren u prostor za smještaj siromašnih. Kasnije je s vanjske strane utvrđen nasipima i bedemima. Nakon što je korišten u Prvom svjetskom ratu, konačno je prestao biti u funkciji i dugo je vremena bio napušten⁶⁹.

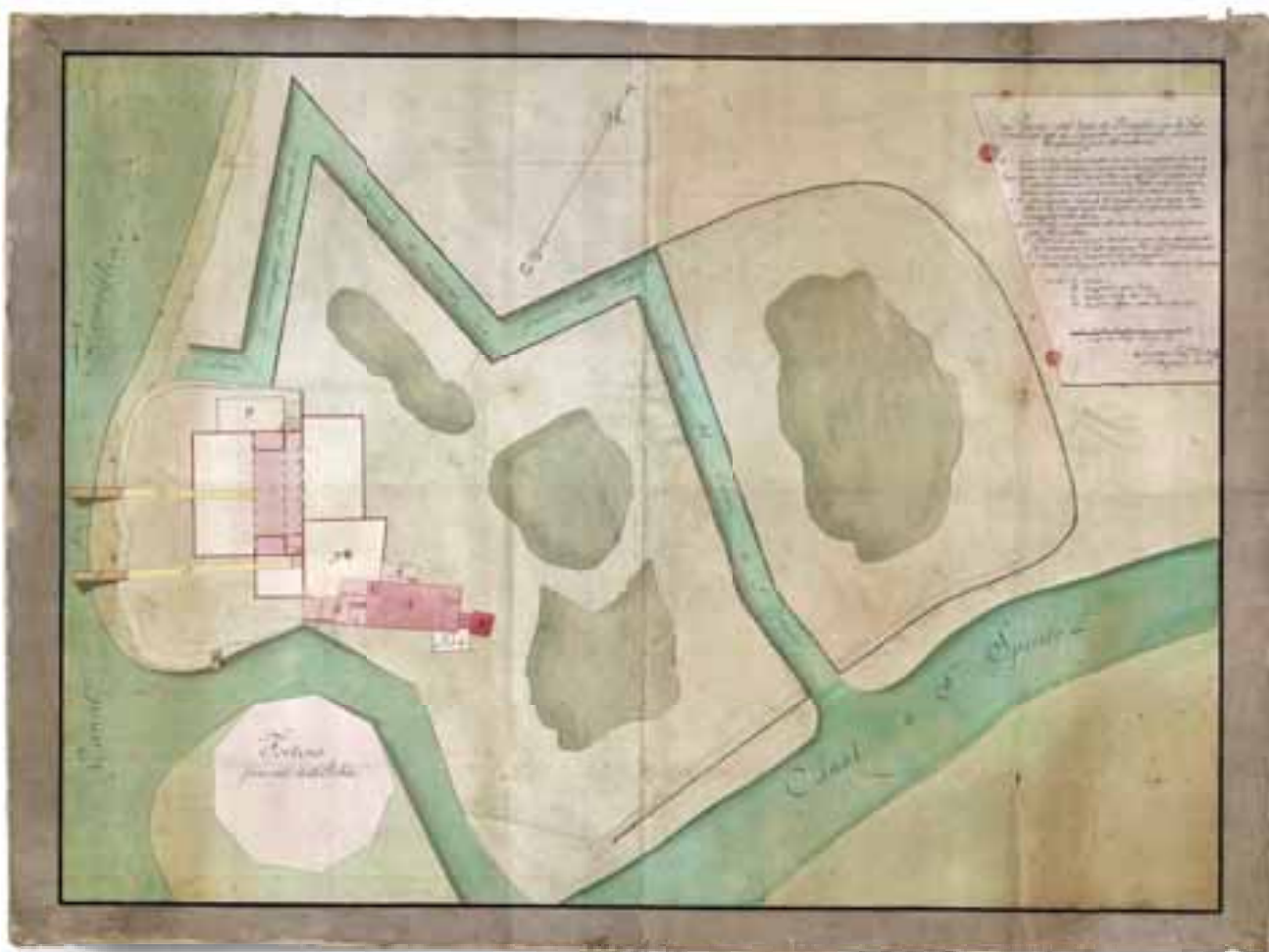
Slika 6. Novi lazaret na crtežu Domenica Galla iz 1552.

(ASVe, *Savi ed Esecutori alle Acque*, serie Lidi, n. 3-82)

⁶⁷ G. MAZZUCCO, Una grangia del monastero di San Giorgio Maggiore di Venezia: l'isola della Vigna Murata poi Lazzaretto Nuovo, u: *Venezia, isola del Lazzaretto Nuovo*, (ur. G. Fazzini), *Archeo Venezia* 14/1-4, supplement, Venecija, 2004., str. 15-22. Na popisu, od 12. siječnja 1424., pokušava i drugih materijala poslanih izvjesnom Angelu, liječniku i nadstojniku bolnice, može se pročitati "lazzareto over nazareto" što znači da su već u to doba ta dva izraza bili sinonimi (ASVe, *Provveditori al sal*, atti, b. 6, c. 48r).

⁶⁸ *Description ou traité du gouvernement et régime de la cité et Seigneurie de Venise. Venezia vista dalla Francia ai primi del Cinquecento*. (Ur. Ph. Braunstein, R. C. Mueller), Venecija-Pariz, 2015., str. 92-93.

⁶⁹ G. CANIATO, Il Lazzaretto Nuovo, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 345.

Slika 7. Nacrt za najnoviji lazaret na otoku Poveglia (ASVe, *Provveditori alla Sanità, Disegni*, b. 60, n. 78)

Kao zaključak, ono što je venecijanske lazarete razlikovalo od svih prethodnih struktura bila je činjenica da su se na izoliranim mjestima pojavile stalne bolnice kojima se laički upravljalo na trošak države, a koje su bile namijenjene liječenju zaraznih bolesti i karanteni ljudi i robe. Neuobičajeno je to čak i za samu Veneciju, utoliko što su dotad sve njezine bolnice osnovali crkveni redovi ili su izgrađene voljom pojedinih dobročinitelja, ali njima su uvijek upravljali volonteri ili crkva. Dakle, razlika između samostansko-vjerske skrbi, u čijem su okrilju stoljećima utjelovljeni gostoprimstvo i kršćansko milosrđe, i vrste smještaja i prisilna izolacija koja se provodila u dvama lazaretima, ukazuje na apsolutnu novost u venecijanskom konceptu skrbništva⁷⁰. Unatoč tomu što se radilo o neuobičajenoj činjenici, nije nerazumno pretpostaviti da se to moglo temeljiti na istoj pragmatičnoj logici povezanoj sa željom da se zaštiti trgovina Republike. Isto načelo na temelju kojeg je država, puno godina ranije, donijela odluku da će se pobrinuti za izgradnju arsenala koji će moći osigurati stalnu zaštitu njezinih morskih granica i istodobno jamčiti redovitost međunarodne trgovine karavanama trgovačkih galija prenesenih privatnim osobama. U tom je pogledu bitno različita bila odluka vlade Genove koja je tu sudbinu prepustila privatnoj inicijativi pomorske trgovine, ograničavajući svoje područje djelovanja na donošenje pravila, ali pridržavajući si pravo da za potrebe rata zatraži brodove.

⁷⁰ N.-E. VANZAN MARCHINI, *Venezia e l'invenzione del Lazzaretto*, str. 19.

Od 16. stoljeća nadalje Serenissima je svoj sustav lazareta proširila na područja pod svojom upravom u Dalmaciji i Grčkoj, prelazeći tako s koncepta obrane od epidemije koji je bio ograničen na Veneciju na koncept zaštite svih svojih područja (Slika 8)⁷¹.

S vremenom su venecijanski lazareti stekli određen ugled u inozemstvu, ponajviše zahvaljujući informacijama o njihovom radu koje su proizlazile iz izravnih iskustava onih koji su u njima boravili ili iz priča poslanika, putnika i trgovaca⁷². Po uzoru na Veneciju izgradile su se slične strukture koje su nicale na Zapadu (Slika 9)⁷³. Primjer venecijanske sanitarne organizacije koja se razvijala od 15. stoljeća postao je modelom za mnoge europske države (Slika 10)⁷⁴.

Unatoč tomu, treba podsjetiti da je još polovinom 18. stoljeća analiza epidemije kuge što je izbila u Marseilleu 1720. godine dovela u sumnju valjanost "obrasca zaraznosti". Bile su to kritike kojima su se ponovno predlagale stare mijazmatičke teorije zaraženosti zraka, ugrožavajući tako načela na kojima su se zasnivale institucije lazareta i karantena⁷⁵. Osim toga, rasprava o tomu je li kuga doista zarazna, ponovno se pokrenula u vrijeme kuge na Malti 1813. godine⁷⁶. Ipak, ova razmišljanja nisu uspjela utjecati na javno mišljenje i na tijela nadležna za javno zdravstvo.

Slika 8. Lazaret u Splitu 1770. godine (ASVe, *Provveditori alla Sanità, Disegni*, b. 10, n. 17)

Kuga pred vratima

U venecijanskoj sanitarnoj politici dva su lazareta predstavljala zasigurno najznačajnije bedeme u borbi protiv epidemija. Ipak, oni su bili samo jedan od elemenata složenije sanitarne strategije koja se s vremenom razrađivala zahvaljujući odlučujućem čimbeniku stalnog postojanja ureda za zdravstvo⁷⁷. Samo kontinuiranim dugotrajnim radom ovaj je magistrat mogao razviti učinkovita higijensko-sanitarna pravila, proširujući područje svoje nadležnosti i stječući ovlasti potrebne za utvrđivanje nužnih postupaka kontrole i prevencije. Ali taj su put ipak obilježile prepreke i neuspjesi.

⁷¹ R. D'ALBERTON VITALE, *Tra sanità e commercio: il difficile ruolo del lazaretto veneziano alla scala di Spalato*, u: *Studi Veneziani*, n. s., 39, Venecija, 2000., str. 253-288. – K. KONSTANTINIDOU, *Lazzaretti veneziani in Grecia*. Padova, 2015.

⁷² R. C. MUELLER, *Aspetti sociali ed economici*, str. 91.

⁷³ J. HOWARD, *An account of the principal lazaretos in Europe, with various papers relative to the plague, together with further observations on some foreign prisons and hospitals and additional remarks on the present state of those in Great Britain and Ireland*. London, 1789. – N.-E. VANZAN MARCHINI, *Venezia e l'invenzione del Lazaretto*, str. 19.

⁷⁴ P. PRETO, *Lo spionaggio sanitario*, str. 69.

⁷⁵ R. MANNINGHAM, *The Plague no Contagious Disease*. London, 1744.

⁷⁶ J. BOOKER, *Maritime Quarantine: The British Experience, c. 1650-1900*. Izd. Ashgate, 2007., str. 367.

⁷⁷ D. PANZAC, *Quarantaines et lazarets: l'Europe et la peste d'Orient XVIIe-XXe siècles*. Aix-en-Provence, 1986., str. 89.

Slika 9. Lazaret u Genovi
(J. HOWARD, *An account of the principal lazarettos in Europe, with various papers relative to the plague, together with further observations on some foreign prisons and hospitals and additional remarks on the present state of those in Great Britain and Ireland*. London, 1789., pl. 3)

Kuga 1555./1556. godine, prva koja se nakon četvrt stoljeća pojavila na venecijanskom području, prouzročila je tek nekoliko tisuća žrtava i činilo se da su mjere koje su provodila sanitarna tijela bile u stanju oduprijeti se navali epidemija (Slika 11)⁷⁸. Ali kuga koja se ponovno pojavila na kraju lipnja 1575., dolazeći s kopna, pogodila je Veneciju u osobito osjetljivom trenutku. Serenissima je nekoliko godina prije toga, nakon Ciparskog rata (1570. - 1573.), neovisno o svojim saveznicima iz Svete lige, zaključila mirovni ugovor s Turcima. Blagajne države bile su već iscrpljene zbog ogromnog ratnog pothvata i njezina se ekonomija još nije potpuno oporavila. Osim toga, na snazi je i nadalje bilo stanje pripravnosti zbog novih mogućih otomanskih invazija na njezine posjede Kretu i Krf. U tom kontekstu mogu se shvatiti, ali ne i opravdati razlozi zbog kojih je Republika i dalje ustrajala u minimiziranju onoga što se događalo u gradu. Da je epidemija proglašena, sav pomorski i kopneni prijevoz neminovno bi se prekinuo s nemjerljivim negativnim učincima koji bi spriječili bilo kakav pokušaj ekonomskog oporavka.

S druge strane “nacionalni interes” koji je nalagao takvo postupanje vlasti na štetu javnog zdravlja podupirala su jednaka mišljenja dvaju eminentnih profesora medicine na Sveučilištu u Padovi. Iako protivno mišljenju drugih liječnika skromnijeg ugleda, dvojica su bila apsolutno uvjereni da to što je pogodilo Veneciju zapravo nije bila prava kuga, već jedna od uobičajenih trulih groznica koje su obično napadale niže slojeve stanovništva, prljave i pothranjene⁷⁹. Međutim, kada je zaraza već postala toliko očita da bi se mogla sakriti, Republika je konačno odlučila oštro reagirati. U međuvremenu su plemići i bogataši pobjegli u ruralna područja, tvornice i dućani su se zatvorili, suci, odvjetnici i tužitelji napustili su sudnice i na ulicama i trgovima više se nitko nije kretao. Umjesto pjesama i uobičajenih svakodnevnih zvukova na ulicama su se čuli samo jecaji, jauci i urluci onoga koji je očajavao zbog svoje patnje ili smrti svojih najmilijih. Providuri za

⁷⁸ A. ZITELLI - R. J. PALMER, *Le teorie mediche sulla peste*, str. 26.

⁷⁹ P. PRETO, *Le grandi pesti dell'età moderna: 1575-77. e 1630-31*, u: *Venezia e la peste*, Venecija, 1979., str. 123.

zdravstvo zapečatili su na tisuće vrata kako bi izbacili oboljele osobe iz njihovih kuća i izolirali cijele kvartove grada (Slika 12). Povorke brodova, prepune trupala, oboljelih ljudi i onih koji još nisu zaraženi stalno su iz grada odlazile prema lazaretima.

Ubrzo se Stari lazaret pretvorio u danteovski pakao za sedam-osam tisuća osoba koje su se prosječno nalazile na otoku, doslovce nagurane jedna na drugu jer je u jednom krevetu moglo biti i tri ili četiri oboljela (Slika 13). Možda je malo bolje prolazilo gotovo deset tisuća zdravih osoba koje su se, kao u čistilištu, smjestile u Novom lazaretu ili na stotinjak brodova oko otoka. Kada je postalo očito da se u dva lazareta više neće moći smjestiti mnoštvo ljudi koje je i dalje pristizalo, za oboljele su se na otocima San Lazzaro i San Clemente postavile još dvije bolnice, dok se za zdrave na otoku Vignole sagradilo petsto drvenih baraka⁸⁰.

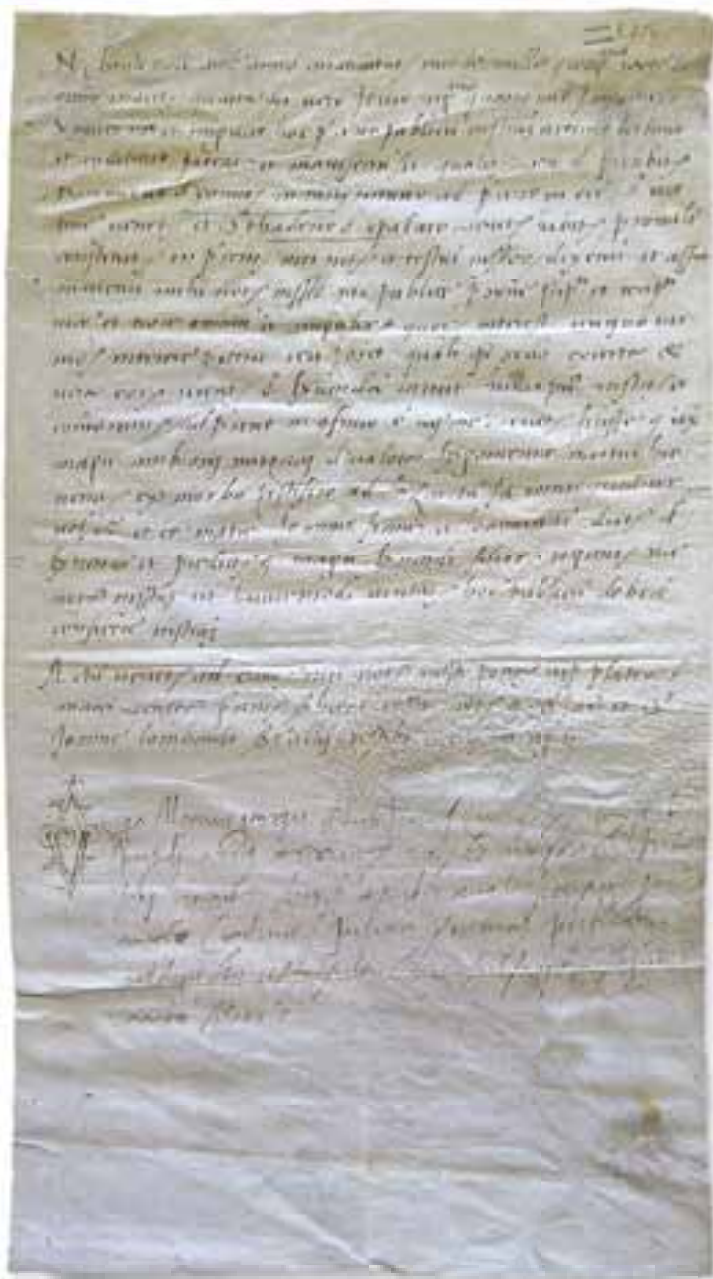
S obzirom na očito zakašnjelu odluku vlasti da interveniraju, jasno je da su se magistrati za zdravstvo suočili s ozbiljno pogoršanim stanjem. S druge strane, koje su izvanredne preventivne mjere mogli poduzeti providuri ako njihov ured nitko nije službeno obavještavao o sumnji u to da je kuga uzročnik smrti? To potvrđuju malobrojne matične knjige umrlih koje su se othrvale nemaru tijekom vremena, u kojima se kraj imena pokojnika nalazi popis svih mogućih uzroka smrti, od klica groznice do bolova u glavi, ali nijedan koji bi se izričito mogao pripisati kugi⁸¹. Naravno, svakomu je bilo očito da je broj smrti koji se upisivao bio puno veći od uobičajenog broja. Ipak, mišljenja liječnika nisu bila usklađena, vlasti su nastojale uvjeravati kako ne postoji nikakva opasnost i nitko nije imao interes niti je bio ovlašten raditi nepotrebnu uzbunu. Nakon proglašenja epidemije kuge providurima za zdravstvo nije preostalo ništa drugo nego da se svim

Slika 10. Lazaret u Marseilleu (J. HOWARD, *An account of the principal lazaretos in Europe, with various papers relative to the plague, together with further observations on some foreign prisons and hospitals and additional remarks on the present state of those in Great Britain and Ireland*. London, 1789., pl. 1)

⁸⁰ BMCVe, Cicogna 3682.

⁸¹ ASVe, *Provveditori e Sopraprovveditori alla Sanità, necrologi*, b. 808, 809.

Slika 11. Venecija, 24. lipnja 1516. godine. Javnobilježnički akt kojim se potvrđuje smrt maestra Ambrogia iz Bergama do koje je došlo u lazaretu zbog kuge (BMCVe, PD C 670, 100)

nih područja, naložili su karantenu na otoku San Clemente prije nego što uđe u grad⁸⁶. Kada se diplomat razbolio, pozvan je liječnik koji je odmah pretpostavio kako se radi o kugi. Obavijestio je magistratu koji su poslali druge liječnike koji su potvrdili dijagnozu. Nekoliko dana nakon toga markiz je umro i s njime i oni iz njegove pratnje, ali ne prije nego što će zaraziti dva stolara, oca i sina koji su stanovali u kontradi Sant'Agnese, i koji su podignuli dvije ograde i druge zaštite radi karantene⁸⁷. Kuga se polako uvukla u grad na ljeto sve do jeseni 1630. godine da bi sljedećih mjeseci uzela maha.

raspoloživim sredstvima bore s epidemijom koja se već proširila posvuda u gradu.

U pometnji koja je u to vrijeme vladala teško je saznati točan broj umrlih između 1575. i 1577. godine. Još je manje moguće razlikovati smrti do kojih je došlo zbog epidemije i onih prouzročenih bilo kojim drugim uzrokom, prirodnim ili nasilnim – ne samo ubojstva nego i eutanazije i samoubojstva koja nijedan povjesničar nikad nije spomenuo – zbog gladi i drugih bolesti. Ipak je izračunato da je postotak smrtnosti mogao biti 25-26% tadašnjeg ukupnog stanovništva čiji se broj procjenjuje na 180.000 stanovnika, odnosno 45-47.000 osoba⁸². Popisi iz Ureda za zdravstvo potvrđuju broj od oko 49.700 smrti, od koji je malo više od 19.000 bilo u samim lazaretima između kolovoza 1575. srpnja 1577. godine⁸³. Prema nedavnoj studiji, stopa smrtnosti među onima koji su bili smješteni u lazaretima puno je veća od prethodno navedenog prosjeka i iznosi oko 73%⁸⁴.

Posljednja epidemija kuge koja je pogodila Veneciju, ona iz 1630. - 1631. godine koju je Manzoni opisao u *Zaručnicima*, samo da razjasnimo, bila je još gora od prethodne iz 1575. - 1577. godine, sa stopom smrtnosti od oko 30%⁸⁵. I u ovom je slučaju bolest ušla u grad s kopna i uspjela se probiti kroz zaštite koje su nalagali magistrati za zdravstvo koji su već bili na oprezu zbog epidemija koje su se širile na kopnu. Prema prikazu događaja u koji se najviše vjeruje, 8. lipnja 1630. godine, markizu de Strigisu i njegovoj pratnji koji su dolazili iz zaraže-

⁸² P. PRETO, *Peste e società a Venezia nel 1576*. Vicenza, 1978., str. 112.

⁸³ BMCVe, *Gradenigo Dolfin* 43, vol. I, c. 285v

⁸⁴ J. L. STEVENS CRAWSHAW, *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice*. Izd. Ashgate, 2012., str. 187.

⁸⁵ P. PRETO, *Peste e demografia. Letà moderna: le due pesti del 1575-77 e 1630.-1631.*, u: *Venezia e la peste*, Venecija, 1979., str. 98.

⁸⁶ G. CASONI, *La peste di Venezia nel MDCXXX. Origine della erezione del tempio a S. Maria della Salute*. Venecija, 1830., str. 10.

⁸⁷ A. A. FRARI, *Cenni storici sopra la peste di Venezia del 1630-31 per la quale si celebra in questi giorni la festa del secolo votiva*. Venecija, 1830., str. 6.-7.

Slika 12. Pečaćenje vrata kuća okuženih za vrijeme kuge u Gorici 1682. godine.
Giovanni Maria Marusig, *Relazione del contagio di Gorizia* (BMCVe, PD B, 440, I, c. 51r)

Slika 13. Stari lazaret (Francesco Zucchi, *Teatro delle fabbriche più cospicue in prospettiva della città di Venezia*, I.
(Venezia: nella stamperia di Giambattista Albrizzi 1760.)

Slika 14. Liječnik u vrijeme kuge,
G. Grevembroch, *Gli abiti de’
Veneziani di quasi ogni età
raccolti e dipinti nel secolo XVIII.*
(BMCVe, Gradenigo Dolfin,
49, vol. II.).

boljšanju higijenskih uvjeta i napretku postignutom u medicinsko-znanstvenom području, danas kuga više nije prisutna na europskom tlu. Ipak, daleko od toga da je iskorijenjena i brojna žarišta još su uvijek aktivna u Aziji, Latinskoj Americi i Africi (Madagaskar 2017. - 2018.). Njih stalno prati Svjetska zdravstvena organizacija.

Sigurno je da je suvremena medicina jako daleko od antičkih mijazmatičko-humoralnih teorija Hipokrata i Galena. Ipak, neka načela koja su danas u osnovi mjere koje se koriste za suzbijanje zaraznih bolesti na neki način proizlaze iz onih koje su već bile u uporabi u kasnom srednjem vijeku. Novi bedemi zaštite zdravlja u kojima se oboljeli izoliraju u razdoblju karantene nisu više lazareti nego opremljeni laboratoriji, specijalni bolnički odjeli i privremeni kampovi podignuti u svakom dijelu planeta blizu žarišta bolesti. Najsuvremeniji zaštitni kombinezoni s filtrima koji se nose radi izbjegavanja svakog kontakta s virusima također potječu iz otkaćenog prerusavanja liječnika tog doba, s dugačkim kljunovima punim aromatičnih trava koje su trebale pročistiti zaražen zrak (Slika 14).

Ipak, postoji element koji je stoljećima ostao nepromijenjen: naš strah od nevidljivog i smrtnog neprijatelja zarazne bolesti. Tjeskoba koja kod suvremenog čovjeka još uvijek stvara psihozu i uzrokuje ponašanja koja nisu jako različita od onih opisanih u starim kronikama. S tog stajališta i unatoč proteklom vremenu, čovjek još nije bio u stanju izgraditi odgovarajuća mjesta za njegu, slična srednjovjekovnim lazaretima u kojima se može nadati, ne toliko u izlječenje zaraznih bolesti, koliko u oslobađanje klica straha koje mu truju um.

Ono što se dogodilo 1575. - 1577. i sada se ponovilo, s liječnicima koji su protuslovlili jedan drugomu i magistratima za zdravstvo koji su nastojali obuzdati epidemiju koju je već postalo nemoguće kontrolirati. Sve to se događalo u već prethodno opisanom scenariju smrti i očajja s lazaretima prenapučenim oboljelima.

Dva su to dramatična iskustva koja će poslužiti da se poboljša sustav prevencije providura za zdravstvo te magistrat koji služi kao primjer najmoćnijim državama Europe⁸⁸.

Zaključci

Zahvaljujući postupcima deratizacije i dezinskecije brodova, silosa i lučkih skladišta za pohranu robe, koji se provode od prvih godina 20. stoljeća te po-

Pisani povijesni izvori:

Archivio di Stato - Venezia (ASVe)
Maggior Consiglio, reg. 17; 22.
Provveditori al sal, atti, b. 6.
Provveditori e Sopraprovveditori
alla Sanità, necrologi, b. 808; 809.
Senato, deliberazioni,
misti, reg. 45; 54.
Senato, deliberazioni, terra, reg. 6.

Biblioteca Museo Correr -
Venezia (BMCVe)
Cicogna 3055.
Gradenigo Dolfin 43, vol. I.
PD C 941.

⁸⁸ P. PRETO, *Le grandi pesti*, str. 126.

Kontrola pošasti i trgovine. Forma i funkcija dubrovačkih lazareta

Lazareti na Pločama, pred istočnim gradskim vratima, izgrađeni su u 17. stoljeću kao dio sustava učinkovitih mjera suzbijanja i kontrole širenja epidemija kuge. Osmišljeni su kako bi se osigurala krhka ravnoteža između ekonomskog profita i velikog rizika od pogubnih posljedica epidemija za lokalno stanovništvo; bili su neophodni za blagostanje i napredak Dubrovačke Republike i njenih građana. Tijekom svoje povijesti izgradila ih je Dubrovačka Republika, a sačuvali su svoj gotovo integralni, izvorni izgled. Smješten na kraju kopnenog trgovačkog puta koji je preko Balkana Dubrovnik povezivao s vratima Orijenta, Lazaret na Pločama imao je dvojak ulogu: važnu ulogu u kontroli kretanja trgovaca, putnika i njihove robe u razvijenoj mreži trgovačke infrastrukture na teritoriju Republike te sanitarnu ulogu kao specijalizirana struktura za karantenu bolesnih i potencijalno zaraznih osoba te dezinfekciju robe tijekom haranja kužnih epidemija u gradu i njegovoj okolini (Slika 1).

Trgovačke rute koje prolaze kroz Dubrovnik u ranom modernom razdoblju važan su dio većih kopnenih i morskih trgovačkih mreža kojima su putovali trgovci i njihova roba povezujući Levant i središnju Europu. Smješten na strateški iznimno važnom mjestom za sigurnu plovidbu morem, Dubrovnik je, nakon Zadra, Hvara i Korčule, bio zadnja luka za opskrbu brodovima koji su isplivali iz Venecije prema Levantu prije otvorenog mora ili prva luka prilikom njihovog povratka.¹ Na taj je način Dubrovnik bio obavezna etapa na pomorskom putu koji je povezivao srednju Europu, sjevernu Italiju i istočni Mediteran. No, za nastanak Lazareta na Pločama još važnija je geografska pozicija Dubrovnika na početku brdovite unutrašnjosti Balkana. Dubrovnik, gotovo izniknuo iz mora podno Srđa, nalazio se na početku srednjovjekovnog trgovačkog puta, koji su tijekom 13. i 14. stoljeća utabali dubrovački trgovci te mu dali svoje ime, a koji je preko dubrovačke luke povezivao središnju Italiju, Rim i Firenzu preko Ancone s rudarskim centrima unutrašnjosti Balkana². Dolaskom

¹ J. TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik 1939., str. 8-10. – L. KUNČEVIĆ, The Maritime Trading Network of Ragusa (Dubrovnik) from the Fourteenth to the Sixteenth Century, u: *Maritime Trade around Europe, 1300.-1600.: Commercial Networks and Urban Autonomy*, (ur. W. Blockmans, M. Krom, Wubs-J. Mrozewicz), Routledge: New York 2017., str. 142.

² I. MITIĆ, Utjecaj kopnene trgovine na osnivanje dubrovačke karantene u XIV. stoljeću, *Rad JAZU, Razred za medicinske znanosti* 16, Zagreb, 1980., str. 85-86.

Slika 1. Veduta Dubrovnika iz putopisa o hodočašću u Jeruzalem Konrada von Grünemberga iz 1486. godine

Osmanlija na granicu Republike, ovaj „Dubrovačka cesta“ poslužio je za dužu, ali sigurniju komunikaciju prema Porti od one morske te razmjenu kože, vune, krzna, voska prema zapadu te tkanina, papira, keramike, oružja i oruđa prema istoku.³ Roba koja je prije putovala morem iz Sirije, Perzije i Indije, sada je, nakon izvanrednog kopnenog putovanja, stizala u Dubrovnik, a potom je preko Jadrana i drugih mediteranskih luka putovala prema ostatku Europe. Velika količina robe koja je prelazila preko dubrovačkog teritorija zaustavljala se na Pločama. Iako je Lazaret u Dubrovniku *de facto* usporio tranzit robe i putnika implementiranjem karantene, nekad na 14, a nekad na 30 dana, bio je neizostavan instrument u trgovačkoj infrastrukturi svake zapadno mediteranske luke modernog doba.

Još 1377. godine Dubrovačka Republika uvela je praksu karantene, izglasavajući odredbu 27. srpnja da oni putnici koji dolaze iz teritorija kojim je harala epidemija ne smijući ući na područje grada Dubrovnika ni Dubrovačke Republike, već su trebali biti poslani u Cavtat ili na otok Mrkan na „čišćenje“ tijekom razdoblja od mjesec dana⁴. Kako bi se zaštitila, ali i kako bi dobila dodatnu reputaciju pouzdanog distributera vrijedne robe u očima svojih trgovačkih partnera, Dubrovačka Republika je

³ B. STULLI, *Studije iz povijesti Dubrovnika*. Zagreb, 2001., str. 63-68. – M. MORONI, L'impero di San Biagio. Ragusa e i commerci balcanici dopo la conquista turca (1521-1620). Bologna, 2011, *Anali Zavoda za povijesne znanosti ZAZU u Dubrovniku* 54/2, 2016., 476-479, (prikaz: D. Dell'Osa).

⁴ M. D. GRMEK, Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377), *Rad JAZU, Razred za medicinske znanosti* 16, Zagreb, 1980., str. 9-54. – Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*, Zagreb-Dubrovnik, 2007., str. 81-81.

zakonskim odredbama iz 1397. godine odlučila da sve osobe koje dolaze na teritorij Dubrovačke Republike moraju proći karantenu na otočiću Mrkan južno od Dubrovnika ili u Benediktinskom samostanu Sv. Marije na otoku Mljetu. Karantenu je bilo moguće odslužiti i van teritorija Dubrovačke Republike u trajanju od mjesec dana, u protivnom se morala platiti kazna od sto dukata⁵. Putnici i trgovci koji su dolazili u grad kopnenim putem početkom 15. stoljeća, prema riječima Filipa de Diversisa „... ostaju dva ili tri dana, odvojeni od svakoga društva ispod jedne daščare, gdje borave strijelci kada se natječu u blagdanske dane, kako bi mogli porazgovoriti sa svojim. Nakon toga i njih, kao i druge protjeruju na mjesec dana na neke otoke udaljene od grada oko šest tisuća koraka, na kojima nitko ne stanuje. Ti se otoci zovu Supetar, na kojem su u tu svrhu izgrađene dvije kuće, potom Bobara i Mrkan, gdje sada više njih stanuje, no onamo ne šalju nikoga, ako to nije po volji trebinjskog biskupa koji je tamošnji pastir. Kada su svi ti otoci pretrpani izgnanicima, neke šalju u Epidaur, koji zovu Starim Dubrovnikom“⁶. Posade i putnici brodova koji su dolazili morskim putem na područje Republike karantenu su u periodu od 1500. do 1530. godine obavljali na otocima Lokrumu, Supetru ili u Polačama na otoku Mljetu (Slika 2)⁷.

Slika 2. Karavana kroz balkansku unutrašnjost, 1810., (prema: L. MAYER, *Views in the Ottoman Dominions, in Europe in Asia, and some of the Mediterranean Islands, from the Original Drawings taken for Sir Robert Ainslie*. The New York Public Library Digital Collections)

⁵ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377.-1533*. Montreal 2015., str. 113.

⁶ F. DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Zagreb, 2004., str. 83.

⁷ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 149-150, 198.

U slučajevima kada preventivne mjere nisu bile učinkovite i kada je kuga uspjela preći granice Republike i harala njenim područjem, bolesne osobe i one koje su bile u dodiru s njima te time ocijenjene sumnjivima, bile su zatvarane u vlastitim rezidencijama ili su odvajane i slijedom zakonskih odredbi izolirane na osamljenim lokacijama izvan naselja i grada, uvijek u blizini mora. Početkom 15. stoljeća karantena se obavljala u Moluntu te otocima Mrkanu i Bobari, ako je to dopustio trebinjski biskup pod čijom su jurisdikcijom bili ovi otoci⁸.

Već 1428. godine imamo vijest da se na Dančama počinju izolirati sumnjivi slučajevi kuge, pretežno siromašnije stanovništvo, te su za tu priliku podignute kolibe prekrivene daščicama⁹. Na Dančama je 1457. godine podignuta zavjetna crkva Svete Marije od milosti usred još jedne u nizu epidemija kuge koje su se često pojavljivale na teritoriju Republike¹⁰. Crkva, jednostavnih kasnogotičkih obilježja sačuvala se do danas. Uz crkvicu je tijekom epidemije koja je harala gradom i njegovim teritorijem između 1464. i 1468. godine ozidan kompleks za karantenu koji se sastojao od jedne prizemnice s dvama vratima, koja je nadograđena jednim katom 1496. godine, zatim jedne velike čatrnje te dugačkog zida u visini od dva metra te duljine oko 150 metara s jednim vratima pod stražom, koji je sprečavao slobodno kretanje i komunikaciju prema gradu¹¹. Kompleks obuhvaća i groblje koje se nalazi neposredno uz crkvu. Formiranje trajne karantene na Dančama koja je funkcionirala još u drugoj polovini 16. stoljeća dio je napora dubrovačkih vlasti da obrane grad od kuge. Troškovi tih napora tijekom epidemije 1466. godine u ukupnom iznosu od šest tisuća dukata, daleko su nadmašivali troškove koje je vlast izdvojila za brigu o bolesnima u iznosu od četrismo dukata, opravdano upirući snage u prevenciju širenja zaraze i potencijalno većeg broja žrtava. To nam govori o stavu dubrovačkih vlasti kako su bili svjesni veće svrsishodnosti napora u suzbijanju širenja zaraze nego liječenja već zaraženih građana. Napore dubrovačke vlade u suzbijanju kuge hvali i Filip de Diversis koji je izbjegao u Veneciju kada je 1437. godine Dubrovnik poharala kuga. U svojem *laudes civitatum, Opisu slavnoga grada Dubrovnika*¹² spominje postojanje zdravstvenog ureda i njegovih službenika, kacamorta koji rukovodi provedbom svih odredbi o očuvanju zdravlja u gradu¹³. De Diversis hvali geografsku poziciju Dubrovnika, obilje pitke vode i dobrog zraka kao važne faktore u borbi protiv kuge, no nabraja i napore zdravstvenog ureda i odredbe za prevenciju i očuvanje zdravlja na području grada¹⁴.

No, tijekom cijelog razdoblja 15. stoljeća i prve polovine 16. stoljeća, za vrijeme haranja epidemija, oboljeli i sumnjivi slučajevi se, osim na Dančama, nastavljaju izolirati i na otocima, ne samo Bobari, Mrkanu, Supetru, Olipu i Rudu u blizini Šipana, već i na drugim, manjim otocima lastovskog arhipelaga, koji svojom prirodnim, geografskim karakteristikama najbolje služe izolaciji. O tome govori primjer pedeset vojnika koje je Papa 1464. godine poslao u Dubrovnik iz Ancone „...vlada nije znala da li su potpuno zdravi, pa je 9. augusta odlučila da njezini pretstavnici s njima pregovaraju i da ih lijepim riječima nagovore da nekoliko dana provedu na usamljenom mjestu na nekom dubrovačkom otoku, gdje će s njima živjeti jedan svećenik i

⁸ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*. Beograd, 1938., str. 73.

⁹ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture*, str. 74. – S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika - Dubrovački Lazareti, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 12, Zagreb, 1961., str. 107. – Filip de Diversis 1440. godine navodi da se bolesne i sumnjive osobe iz grada izoliraju na ovom mjestu. F. DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada*, str. 84.

¹⁰ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 54.

¹¹ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture*, str. 86-87, 106.

¹² F. DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada*.

¹³ F. DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada*, str. 82-83, 116-117.

¹⁴ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 119-120.

jedan brijač, kao liječnik, a imače i sve ostalo što im bude trebalo. U slučaju da ne prihvate ovaj vladin prijedlog, bilo im je dozvoljeno da se odmah povrate u Italiju, što su, čini se, i učinili, jer o njima nismo više ništa našli¹⁵.

Jedan od otoka koji se koristio za karantenu za vrijeme haranja epidemije gradom između 1464. i 1468. godine te između 1526. i 1528. godine bio je i Lokrum¹⁶. Tu je dubrovačka vlada odlučila 1534. godine podignuti lazaret za bolesne od kuge i tu svrhu dala izraditi projekt¹⁷. Godine 1553. potvrđuje se odluka o njegovoj izgradnji i projekt strukture koja je trebala biti u formi kvadrata s dvostrukim zidovima. No, započeti lazaret ostao je nedovršen sve do 1584. godine kada je odlučeno da se dovrši njegova izgradnja. Godine 1635. u Vijeću umoljenih odobreno je da se pokraj vrata lazareta podigne kućica, za koju se ne zna svrha, a za koju je uskoro odobreno 55 dukata¹⁸. Lazaret je još bio u funkciji i 1691. godine, prilikom zadnje epidemije koja je uspjela prodrijeti kroz gradske zidine¹⁹. Tada je pored lazareta korišten za karantenu i benediktinski samostan na otoku, a na otoku su sagrađena i privremena, drvena skloništa. Nije poznato kako je unutrašnjost lazareta bila organizirana. Do danas se na sjeverom dijelu otoka prema gradu sačuvao visoki obodni zid koji zatvara pravilan četverokut. U literaturi je uvriježena pretpostavka da lazaret nikad nije bio dovršen zbog strateških razloga²⁰. Naime, veliki i čvrsti lazaret na Lokrumu mogao je poslužiti Mlečanima ili Osmanlijama kao utvrđenje iz kojeg bi lako mogli odaslati napad na grad.

Za vrijeme haranja epidemija grad je često ostao bez vlasti, a glavnu riječ u upravljanju preuzimali su kacamorti. Odluke koje su donošene u tim teškim, kriznim situacijama često su bile improvizirane i ovisile su o zadanim okolnostima, kao broju bolesnih, pogođenom teritoriju, dostupnosti radne snage i materijala²¹. Pravila postupanja za vrijeme kužnih epidemija mogla su se mijenjati *ad hoc*, iz dana u dan, stoga je nemoguće tražiti opetovane modele ponašanja u vremenu kada su se oni mijenjali nakon svake nove epidemije u nadi da će novodonesene odluke u budućnosti smanjiti katastrofalne posljedice za društvo²².

Istovremeno s karantenom zaraženih i sumnjivih osoba provodio se i postupak raskuživanja ili dezinficiranja sumnjive robe. Dok de Diversis 1440. godine spominje da se uvezeni tekstil nije mogao prodavati i distribuirati na području Republike sve dok nije odležao mjesec dana „podno kule“, kacamorti su 1504. godine robu sa zaraženog broda deponirali u ribarnici²³. Međutim, zaustavivši se u Dubrovniku od 1. studenog do 14. siječnja 1573. na svom putu iz Venecije prema Istanbulu, francuski diplomat Philippe de La Canaye du Fresne u svom opisu Dubrovnika i Dubrovčana ističe njihovu diplomatsku i trgovačku vještinu da iskoriste političke prilike za svoju ekonomsku korist, pogotovo u vrijeme mletačko-turskih ratova kada se sva trgovina prema Europi slijevala preko dubrovačke luke. No, odmah zatim ističe kako Dubrovčani s druge strane troše mnogo novca za sanitarne mjere i prisiljavaju sve karavane da se zaustave

¹⁵ J. TADIĆ, *Promet putnika*, str. 176.

¹⁶ S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika - Dubrovački Lazareti, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 12, Zagreb, 1961., str. 108.

¹⁷ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture*, str. 98-99.

¹⁸ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta na Pločama, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II, (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 46.

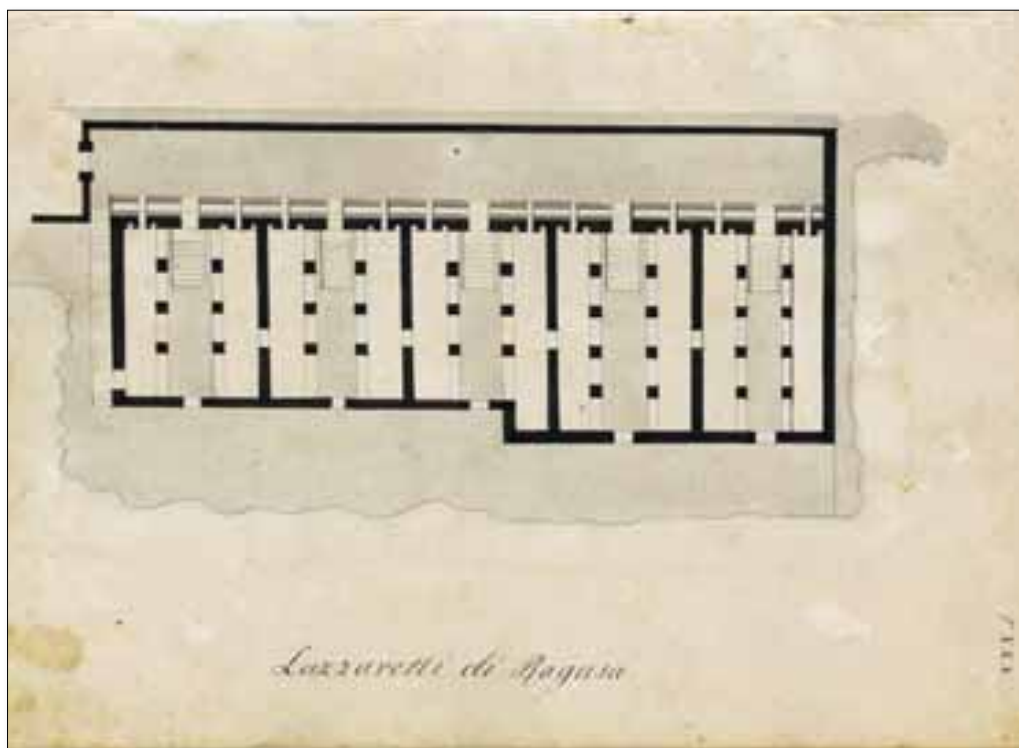
¹⁹ R. KRALJ-BRASSARD, A City Facing the Plague: Dubrovnik, 1691., *Dubrovnik Annals* 20 Dubrovnik, 2016., str. 134-135, 147.

²⁰ V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, *Dubrovačko pomorstvo*, (ur. J. Luetić), Dubrovnik 1952., str. 297. - Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 127.

²¹ I. MITIĆ, Prilog proučavanju običajnog prava, str. 417. - Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 90-91.

²² Slavomir Benić navodi propise iz 1397., 1401., 1416., 1422., 1456., 1459., 1481. i 1483. godine. Usp. S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika - Dubrovački Lazareti, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 12, Zagreb, 1961., str. 106, 107

²³ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 147

Slika 3. Tlocrt Lazareta na Pločama u Zbirki Vitelleschi (Državni arhiv u Dubrovniku)

van grada u Lazaretima. Prema njegovim riječima, i francuski ambasador odležao je karantenu u prekrasnoj palači u Gružu, prostranoj i sigurnoj te veoma ugodnoj jer je bila okružena voćnjakom²⁴.

Prve vijesti o odabiru predjela Ploče (Slika 3), ispred istočnih gradskih vrata, za dezinfekciju uvezene robe sežu u 1590. godinu²⁵. Tada je naime, Vijeće umoljenih odlučilo da se roba, uvezena s istoka, ima dezinficirati ubuduće u zgradi skladišta soli (Slanica) na Pločama i koja se mora prilagoditi za novu svrhu. Tri mjeseca poslije Vijeće umoljenih predlaže financiranje „... nel far novo Lazzaretto alle Plocce ...“ oporezivanjem robe (svile, kože, pamuka, vune, gunjeva,...) koja se bude pohranjivala u lazaretu te imenuje tri plemića koja su trebala provesti navedeno. Po svemu sudeći, adaptacija skladišta nije realizirana ili je postojeći prostor bio neprilagođen, jer se nanovo 1621. te 1627. godine traže prijedlozi za mjesto na kojem se trebao izgraditi natkriveni lazaret za raskuživanje vune i ostale robe koja mora proći karantenu. Pored Ploča koje su predložene, kao lokacija za izgradnju novog lazareta predložene su i Danče s obzirom da se tamo već od početka 15. stoljeća obavljala karantena. Danče su i potvrđene kao lokacija za novi lazaret na sjednici od 20. veljače 1627. godine. Tada su imenovana tri providnika gradnje. Oni su dobili u zadatak da Vijeću umoljenih predoče model lazareta i troškovnik za njegovu izgradnju. Već u ožujku iste godine odobren je model lazareta na Dančama koji je vjerojatno izradio Vuko marangun, drvodjelac za iznos od 1 perpera koji mu je bio isplaćen u svibnju te godine²⁶. Majstor Frane Nikolov, zidar i Đuro pok. Vicenza s drugovima iz Župe dubrovačke započeli su s dostavom obrađenog kamena na Danče, da bi u svibnju iste godine

²⁴ PH. DU FRESNE-CANAYE, *Le voyage du Levant*. (Ur. H. Hauser, E. Leroux), Paris, 1897., str. 16. – S. GRACIOTTI, *La Dalmazia e l'iter gerosolimitano da Venezia tra affari, devozione e scoperte*, u: *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*, (ur. S. Graciotti), Rim, 2009., str. 108

²⁵ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 11, 13-15

²⁶ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 56-57.

došlo do promjene lokacije izgradnje novog Lazareta u korist Ploča te su providnici pozvani da predoče novi model za izgradnju i sugeriraju točnu lokaciju novog lazareta na Pločama²⁷. Nakon što je prihvaćen nacrt novog Lazareta i odlučeno da se on izgradi „... ad Plocias subtus murum, versus mare, ...“, podno zida na Pločama, prema moru, u prosincu je odobrena posudba dvije tisuće dukata iz blagajne Velike carinarnice za potrebe izgradnje Lazareta.

Tijekom 1627. godine na gradilištu su zaposleni Frane zidar, Petar Turco i Petar Marinov i drugovi iz Župe dubrovačke koji su kopali zemlju na mjestu gdje su se klesala kamenja za gradnju, Krile i drugovi zidari koji prenose kamen potreban za izgradnju, Petar Ivanov iz Župe dubrovačke za kopanje rupe za vapno i mnogi drugi. U rujnu 1627. isplaćen je Pavo zidar na funkciji protomajstora, a Vincenzo drvodjelac sa svojim pomoćnicima dobio je dva perpera za izradu modela Lazareta²⁸. Marchetto pok. Vicenza isplaćen je za nadzor nad izgradnjom Lazareta. U studenom su dostavljene kupe za prekrivanje krova koje su uskladištene u Revelinu, a u travnju 1628. godine nanovo je isplaćen Vuko drvodjelac za još jedan model Lazareta²⁹. U rujnu 1628. godine nanovo je isplaćen Pavo Sinkov na funkciji protomajstora, a Vukašin Marinov drvodjelac isplaćen je za model stubišta prema naredbi Mihovila Restića.

U rujnu 1628. godine iz Kovnice je posuđeno 300 dukata te isto toliko u travnju 1629. godine. Na izgradnji Lazareta 1630. godine prisilno je radilo i osam Konavljana iz Donje Vitaljine za kaznu što nisu prisustvovali proslavi svečanosti Sv. Vlaha³⁰. U studenom 1630. godine novoizgrađeni Lazaret na Pločama već je bio u funkciji, no Vijeće naređuje da se osobe i roba pridošla iz Mletaka koje se nalaze u Lazaretu, presele na novu lokaciju, isključivši stari lazaret na Pločama, možda prethodno prenamijenjeno staro skladište za sol, i gradske zidine³¹. Proširenju postojećih kapaciteta novog Lazareta pristupilo se 1633. godine kada je u Vijeću umoljenih odlučeno da se očisti zemljište istočno od Lazareta rušeći sve prethodne gradnje te da se Lazaret poveća na način da u konačnici bude imao formu pravokutnika. S radovima na povećanju Lazareta vjerojatno je započeto tijekom 1642. godine kada je providnicima izgradnje zapovjedbano da „...započnu ostvarivati zaključak Vijeća umoljenih izglasano 26. srpnja (fo. 150) u vezi s izgradnjom novih Lazareta“³². S radovima se odgađalo sve do svibnja 1645. godine ustrajavajući da se prilikom izgradnje novih dijelova lazareta ponovi prethodno izgrađena forma (Slika 4).

Tijekom kraćeg prekida u izgradnji novog dijela Lazareta radi se na osiguravanju i kontroli pristupa Lazaretu uzimanjem stražara te podižući zidove prema moru, ali i od kopna, podižući zid ...pod vrtom Gradića na Pločama...³³. Odlučeno je 1646. godine da se na vrhu stuba koje od novoizgrađenog dijela Lazareta vode do morske obale postave drvena vrata u obliku reštrela koja će priječiti slobodan prolaz te da se od ovih vrata imao podići zid do starog dijela Lazareta u visini od gotovo dva metra koji će biti u funkciji parapeta i na kojem će se moći sjediti. U travnju 1647. godine imenovani su Ivan Marinov Gundulić i Matej Ivanov Rastić na dužnost providnika sa zadatkom da požure s dovršenjem Lazareta, koristeći sredstva koja su za tu svrhu

²⁷ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 19-22.

²⁸ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 65-66.

²⁹ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 73, 76.

³⁰ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 42.

³¹ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 23-25.

³² Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 49.

³³ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 27-30.

Slika 4. Pogled na Lazaret na Pločama u Dubrovniku (fotografija: Zavod za obnovu Dubrovnika)

odvojena u Velikoj carinarnici. Na sjednici Vijeća umoljenih, pet dana poslije odlučeno je da se kamen odvojen za izgradnju Lazareta na Pločama upotrijebi za izgradnju gradskih zidina, vjerojatno zato jer se smatralo da za njim više neće biti potrebe.

Kompleks Lazareta na Pločama nakon završetka izgradnje 1647. godine sastojao se, kao i danas, od pet identičnih odjeljaka od kojih se svaki nalazi na dva različita nivoa. U literaturi se navodi da su prva tri odjeljka na zapadu današnjeg kompleksa dovršena 1630. godine, dok su zadnja dva odjeljka prema istoku izgrađena naknadno³⁴, premda su zadnja tri odjeljka na istoku dulja od oni na zapadu te po sredini visine njihovog pročelja prema moru teče horizontalno kordonski vijenac, za razliku od prva dva zapadna odjeljka. Ove razlike mogu upućivati na mjesto na kojem je došlo do prekida u kontinuitetu gradnje sklopa za kojeg znamo da se dogodio nakon 1630. godine³⁵.

Odjeljci su prislonjeni jedan na drugi i ukupno obuhvaćaju deset skladišnih prostora, pet dvorišta i deset prostorija za karantenu. Svaki odjeljak obuhvaća tri različita elementa, skladišta za robu grupiranih oko dvorišta te prostorije za karantenu osoba. Na donjoj razini nalaze se dva pravokutna skladišta sa svake strane izduženog dvorišta. Svako je skladište otvoreno nizom arkada prema dvorištu što je omogućavalo spretnije i lakše rukovanje trgovačkom robom prilikom njena unosa i iznosa iz skladišta u kojem se obavljala dezinfekcija. Skladišta su u unutrašnjosti imala drvene police prislonjene uz bočne zidove na kojima se odlagala roba³⁶. Svako skladište je natkruto troslivnim krovom u kojem su otvorena pod dva luminara prema dvorištu. Luminari su osvjetljavali potkrovlja skladišta u kojima su putnici i trgovci boravili tijekom karantene³⁷.

³⁴ S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika, str. 109.

³⁵ Moguće je da se razlika u duljini između ovih odjeljaka dogodila zbog prilagodbe terenu, koji je na tom dijelu nešto niži, a obala je nešto šira.

³⁶ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture*, str. 115.

³⁷ Ova su skladišta u arhivskim dokumentima nazvana *lazzaretti* (Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 80, 85, 89) te je stoga kompleks na Pločama kontinuirano u povijesnoj dokumentaciji od 17. stoljeća nazivan lazaretima, u množini, za razliku od drugih primjera lazareta na obalama Jadranskog mora ili šire, na primjer onog u Splitu koji je također imao više odijeljenih dvorišta ili oba lazareta u Veneciji, Stari i Novi od kojih se nazivao *lazzaretto*, u jednini.

Središnje dvorište, koje se nazivalo *badžafer*³⁸, s južne je strane zatvarao zid u kojem su otvorena polukružna vrata prema morskim hridinama koja su omogućavala bolje strujanje zraka u dvorištima i skladištima i pristup morskoj vodi koja se koristila u postupcima dezinfekcije određene trgovačke robe.

Iz svakog se dvorišta kamenim stubištem na sjeveru pristupalo na gornju razinu kroz polukružni otvor uokviren klesanim kamenim okvirom s istaknutim zaglavnim kamenom u kojima su bili uklesani rimski brojevi od jedan do pet, numerirajući na taj način svako dvorište³⁹. Prislone na sjeverni bočni zid svakog skladišta, na ovoj se razini nižu jednokatne zgrade u kojima su osobe izdržavale karantenu. Svaka zgrada dijeli četveroslivni krov sa susjednim objektom, a sastoji se samo od jedne prostorije koja je široka koliko i skladište na donjoj razini. Ove prostorije nazivale su se kamara ili češće karantena i bile su povezane vratima s prostorom za karantenu u potkrovlju skladišta⁴⁰. Svaka prostorija ima pravokutni ulaz i simetrično postavljen po jedan mali, pravokutni prozor sa svake strane vrata. Sve su zgrade jednako oblikovane, osim krajnje zapadne koja je izdignuta za jedan kat da bi pružila veću udobnost eminu, neslužbenom osmanskome konzulu u Dubrovniku koji je ubirao porez od prometa na osmansku robu, a koji je u ovoj zgradi stanovao od završetka izgradnje Lazareta⁴¹. Otvori tih zgrada bili su okrenuti prema velikoj ravnini koja je bila prema sjeveru zatvorena visokim zidom koji je produljen odredbom Vijeća umoljenih iz 1784. godine. Taj je zid, koji je tekao od lazareta janjičara do mjesta nasuprot Eminova lazareta, trebalo produljiti do kuta već spomenutog eminovog lazareta, sve prema crtežu koji je odobren na sjednici Vijeća, s ciljem da se spriječi bilo kakva komunikacija s osobama koje su bile u karanteni, kako je to bio slučaj do tada⁴². U spomenutom zidu trebala su se formirati vrata s ogradom, kako je to bilo predviđeno u usvojenom projektu, dovoljno velika da kroz njih može proći jahač na konju. Na ovaj su način definirane granice uzdužne komunikacije koja je povezivala ulaze u sva dvorišta sa skladištima. Ovo veliko dvorište koje se zvalo *raštrelo* bilo je mjesto gdje se trgovanje u 18. stoljeću obavljalo na način da je kupac iza željeznih vrata uložio novac u zdjelu kipuće vode ili octa radi sprečavanja širenja infekcije.

Nakon što su osmanski trgovci i putnici obavili karantenu, najčešće su se preselili u obližnji Tabor (Slika 5)⁴³. Tabor je obuhvaćao veliki prostor sjeverno od Lazareta okružen visokim zidom koji je 1784. godine, prema odredbi Vijeća umoljenih, nadozidan u visinu te produljen do vrta koji se nalazio uz crkvu Sv. Antuna⁴⁴. Osim velikog praznog prostora namijenjenog ispaši stoke i teglećih životinja te za tržnicu koja se tu spominje još 1504. godine na kojoj se mogla kupiti roba pridošla iz unutrašnjosti⁴⁵, na Taboru se nalazio i han u kojem su stanovali osmanski trgovci prilikom boravka u Dubrovniku. Za razliku od ostalih trgovaca i putnika koji su živjeli u privatnom smještaju u Dubrovniku, Osmanlije su, zbog velikih kulturnih i religioznih razlika, živjeli zasebno, u državno organiziranom smještaju. Poznato je da je već 1502. godine

³⁸ Vesna Miović u tekstu ove monografije iznosi uvjerljivu pretpostavku da ovaj termin dolazi od naziva Baba Džafera, istanbulskog zatvora.

³⁹ R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture*, str. 115.

⁴⁰ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 80, 85, 89.

⁴¹ Vesna Miović navodi podatak da je izgradnja lazareta dovršena 1642. godine te da se te godine emin preselio iz grada u Lazaret na Pločama. Usp. M. MIOVIĆ-PERIĆ, Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke Republike, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37, Dubrovnik, 1999., str. 214. – V. MIOVIĆ, *Mudrost na razmeđu. Zgode iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva*. Dubrovnik 2011., str. 65-67.

⁴² Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 33-35.

⁴³ Riječ *tabor* turskog je porijekla i označava otvoreni prostor na kojem privremeno prebiva vojka. V. ANIĆ - I. GOLDSTEIN, *Rječnik stranih riječi*. Zagreb, 2004., str. 1272. – L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku, II, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12/1, Split, 1960., str. 61-64.

⁴⁴ Crkva Sv. Antuna Opatu u kojoj je bilo sjedište trgovačke bratovštine Antunina prvi put se spominje 1363. godine. Porušena je krajem 19. stoljeća.

Slika 5. Fontana Međed na Pločama s hanom i čardakom u pozadini

u Dubrovniku postojao han za Osmanlije na nepoznatoj lokaciji⁴⁶. Za uglednije goste to je bila zgrada s južne strane Kneževa dvora, takozvana „Hercegovina“, dok je tijekom 16. stoljeća zabilježeno nekoliko lokacija u gradu i na Pilama koje su služile za stanovanje osmanskih putnika.

Lukša Beritić donosi podatak da je Han na Pločama sagrađen slijedom odredbe Vijeća umoljenih od 4. lipnja 1592. godine te da je 1617. godine, sredstvima koje je odobrilo Vijeće umoljenih, produžen za 12 lakata, presvođen te je napravljeno kameno stubište⁴⁷. Sa sačuvanih fotografija i katastarskih mapa s početka 19. stoljeća moguće je zaključiti kako se radilo o dugačkoj prizemnici pravokutnog tlocrta natkritoj dvoslivnim krovom. Južno, dulje pročelje bilo je otvoreno tek dvama visokim, polukružnim zaključanim ulazima. Osim ulaza nisu vidljivi drugi, prozorski otvori. Oblik zgrade hana navodi na zaključak da su se Dubrovčani prilikom izgradnje ove građevine ugledali na tip zgrade osmanskog hana koji se često susreće na teritoriju Osmanskog Carstva od 15. stoljeća. Prema različitoj razini razvoja tlocrta, arhitektonski se mogu razlikovati dvije osnovne vrste hana: jedna koja se razvija oko središnjeg, četverokutnog dvorišta i jedna bez dvorišta. Na području bosanskog pašaluka prevladava arhitektonski tip hana koji je najjednostavnijega tlocrta, bez dvorišta. Prema Hamdiji Kreševljakoviću, dominantna vrsta zgrade u Bosni imala je oblik „velike štale“⁴⁸. Prema njegovim riječima, hanovi su bili pravokutni u planu sa zidovima od dva do dva i pol metra visine, od drveta ili kamena, s krovom prekrivenim šindrom i dovoljno visokim ulaznim vratima kako bi mogao proći konj ispod njih. Glavna karakteristika ove vrste hana je da putnik i njegov konj dijele isti prostor za spavanje.

⁴⁵ Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 134. – V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, str. 304. – A. BAČE - I. VIDEN, Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.), *Prostor* 21, Zagreb, 2013., str. 329.

⁴⁶ J. TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, str. 26-28.

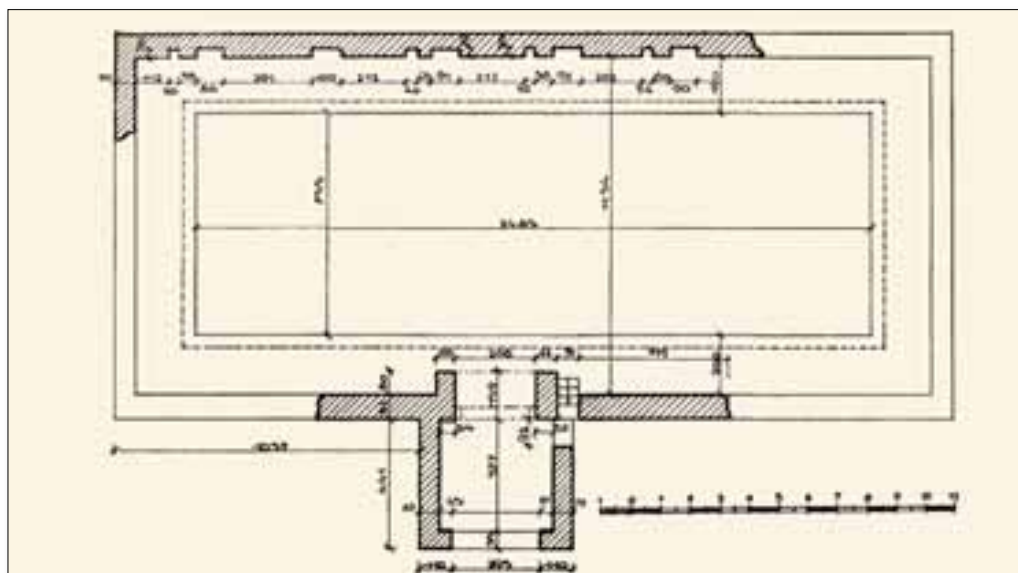
⁴⁷ L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, str. 64.

⁴⁸ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1957., str. 17.

Hanovi ovog jednostavnijeg tlocrtnog tipa mogu se nalaziti unutar, ali i izvan gradskih središta. Radi se o zgradi krajnje jednostavnog pravokutnog tlocrta, koja je imala samo prizemlje s jednom prostorijom. Krovnište s otvorenom krovnom konstrukcijom kod širih hanova po sredini se oslanjalo na drvene stupce koji su u pravilnom ritmu bili raspoređeni sredinom prostorije cijelom njenom dužinom. Dok su konji i magarci boravili u istom prostoru kao i trgovci, uokolo prostorije, uz njene bočne zidove, stajala je ozidana platforma, povišena površina na kojoj se sjedilo i spavalo pokraj vlastite trgovačke robe⁴⁹. Ova platforma je u Šišman Ibrahim-pašinom hanu u Počitelju, velikom oko 400m² i izgrađenom nakon 1664. godine, bila široka dva metra. Za udobnost putnika u zidovima ovog hana bili su kamini te zidne niše za lampe (Slika 6)⁵⁰. Dubrovački han, za razliku od počiteljskog, nije imao arhitektonski naglašen ulazni portal u obliku trijema, kao ni krov na četiri vode – tipični element osmanskih građevina. Han istog tlocrtnog tipa nalazio se i u Mostaru. Bio je gotovo identične veličine kao i Šišman Ibrahim-pašin han u Počitelju te je najvjerojatnije sagrađen 1608/9. godine⁵¹. Ovakav tip hana susreo je i Philippe Canaye du Fresne na svom putovanju 1573. godine prema Istanbulu, prve noći nakon polaska iz Dubrovnika, vjerojatno u Trebinju⁵². On ga opisuje kao veliku štalu jer ljudi i konji u njemu borave zajedno i u njima se ne može udobno boraviti. Uokolo prostorije su izdignute platforme s kaminima. Na istoj platformi trgovci slažu svoju robe i prostiru krevet, ako ga imaju.

Prislonjen uz istočni zid hana stajao je Čardak, zgrada koja je također služila za smještaj osmanskih putnika. U njoj je 1719. godine izdržavao karantenu u trajanju od 13 dana Sulejman paša pri dolasku iz Carigrada⁵³. U osmanskoj stambenoj arhitekturi,

Slika 6. Tlocrt Šišman Ibrahim-pašina hana u Počitelju, (prema: Đ. ČEČIĆ, Počitelj na Neretvi. Urbanističko – arhitektonska studija s osvrtom na problematiku održavanja, *Naše starine* 7/1960.)

⁴⁹ R. WIMMEL, *Architektur osmanischer Karawanserai Stationen des Fernverkehrs im Osmanischen Reich*. PhD, Fakultät VI Planen Bauen Umwelt der Technischen Universität Berlin, Berlin, 2016., str. 321-323.

⁵⁰ Đ. ČEČIĆ, Počitelj na Neretvi. Urbanističko – arhitektonska studija s osvrtom na problematiku održavanja, *Naše Starine* 7, Sarajevo, 1960., str. 34. – E. HAKKI AYVERDI, *Avrupa'da osmanlı mimâri eserleri*. Vol. 3, Istanbul, 1981., str. 279.

⁵¹ Đ. ČEČIĆ - M. MUJIĆ, Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru, *Naše starine* 3, Sarajevo, 1956., str. 261-264.

⁵² Philippe Canaye ovako opisuje han u Trebinju: ... *Et ce n'estrien qu'une grande écurie, car hommes et chevaux y restent tous ensemble. Mais les chevaux mangent à terre, et tout autour il y a des corridors d'un niveau un peu plus élevé, où sont des cheminées pour faire du feu; puis chacun déploie galamment son bagage, et qui a un lit s'en accomode; sinon l'on s'étend sur le pavé, car il ne faut pas penser à trouver aucune commodité dans ces caravansérails. Les plus beaux sont couverts en plomb comme les mosquées.* (PH. DU FRESNE-CANAYE, *Le voyage du Levant*, str. 23.)

⁵³ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 108.

na području Anatolije i Balkana, čardak je označavao prostoriju za primanje gostiju, koja se uglavnom koristila tijekom toplijeg vremena. Nalazila se na gornjem katu kuće i volumenom je izlazila izvan ravnine pročelja kuće. Njene stjenke uglavnom su bile otvorene velikim prozorima ili balkonima koji su bili oslonjeni na konzole⁵⁴. Čardak može označavati i građevinu na kat s balkonom, trijemom ili verandom⁵⁵. Iz dostupnih ilustracija iz 19. stoljeća vidljivo je da je Čardak na Taboru na Pločama bila kamena zgrada na kat s krovom na četiri vode. Moguće je da je u nekom trenutku na gornjem katu imala veliku prostoriju rastvorenu s više prozorskih otvora.

Osim prostora za tržnicu te hana, na Taboru se nalazila i česma sačuvana do danas, nazivana Međed s dvama velikim kamenim pilima za napajanje stoke te bazen koji se punio vapnom, a služio je za dezinfekciju životinja⁵⁶. Bazen iste namjene sačuvao se na Brgatu Gornjem, ispred stare crkve Sv. Ane, prigodno uz karavanski put koji se iz Trebinja preko Brgata i Bosanke padinama Srđa spuštao na Ploče.

Prostor Tabora, sjeverno od Lazareta funkcionalno je bio dio kompleksa Lazareta i trgovačke infrastrukture koja se u ranom modernom dobu koncentrirala na Pločama, na početku karavanskog puta prema zaleđu (Slika 7). Lazaret na Pločama nije jedina struktura koja je bila dio većeg kompleksa koji je obuhvaćao i strukturu za smještaj trgovaca jednom kada završe s karantenom. Lazaret u Splitu, premda se na prvi pogled oblikovno razlikovao od dubrovačkog Lazareta, u mnogo čemu mu je sličan. Lazaret u Splitu je, uz prostore namijenjene za karantenu trgovaca i putnika te skladišta za dezinfekciju robe, imao i cijeli odjel sagrađen za smještaj trgovaca i skladištenje njihove robe, nakon što izađu iz karantene⁵⁷. Taj je dio izgrađen između 1595. i 1600. godine, neposredno nakon završetka prvog sklopa lazareta kad se zbog pojačanog intenziteta trgovine javila potreba za prostorom u kojem bi trgovci stanovali dok su čekali na ukrcaj na galiju za Veneciju. Ovaj dio lazareta, koji se nalazio zapadno, neposredno uz prvo dvorište lazareta s čijom izgradnjom je započeo židovski trgovac Daniel Rodriga, izgrađen je slijedeći tlocrtni koncept prvog sklopa grupirajući zgrade oko četverokutnog dvorišta. Baš kao i u Rodrigovu dvorištu, zgrade su u prizemlju imale skladišni prostor, dok se na gornjem katu nizao red prostorija za stanovanje. I prvo, izvorno dvorište lazareta sagrađeno između 1582. i 1593. godine i ovo drugo koje je bilo u funkciji fondaka, a splitski knez Leonardo Bollani ga naziva carinarnicom, sagrađeni su po uzoru na osmanski tip hana (Slika 8).

Za razliku od hana na Pločama ovdje su se graditelji ugledali na drugi tip osmanskog hana koji se pretežno gradi u većim trgovačkim središtima od druge polovine 15. i tijekom prve polovine 16. stoljeća na području Bosanskog pašaluka⁵⁸. Ovaj tip hana ima raspoređene zgrade uzduž obodnih zidova koji zatvaraju centralno četverokutno dvorište. U prizemlju zgrada nalaze se skladišta i dućani, a na katu prostorije za smještaj trgovaca. Većina otvora prostorija je usmjerena na centralno dvorište po sredini kojeg se najčešće nalazila fontana ili mesđid, mjesto za molitvu⁵⁹. Kompleks je imao najčešće dva ulaza, jedan

⁵⁴ *Architecture of the Islamic world: its history and social meaning*. (Ur. G. Michell), New York, 1978., str. 199. – A. BEJTIC, Povijest i umjetnost Foče na Drini, *Naše starine* 3, Sarajevo, 1957., str. 71.

⁵⁵ L. MEZINI - D. POJANI, Defence, identity, and urban form: the extreme case of Gjirokastra, *Planning Perspectives* 30/3, ..., 2014, str. 400, 412.

⁵⁶ A. BAČE - I. VIDEN, Lazareti na Pločama, str. 329.

⁵⁷ S. PEROJEVIĆ, Izgradnja lazareta u Splitu, *Prostor* 10, 2(24), Zagreb, 2002., str. 126. – Vidi još: C. FSKOVIĆ, *Splitski lazaret, Četiri priloga historiji grada Splita XVII. i XVIII. stoljeća*. Split, 1953. – D. KEČKEMET, Prilozi opisu i povijesti splitskog lazareta, *Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* 13, Rijeka, 1975., str. 377-400. – A. DUPLANČIĆ, Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta, *Adrias* 4-5, Split, 1993.-1994., str. 167-190.

⁵⁸ D. BILIĆ, Daniel Rodriga's Lazaretto in Split and Ottoman Caravanserais in Bosnia: Cultural transfer of architectural model, u: *From Riverbed to Seashore. Art on the Move in Eastern Europe and the Mediterranean in the Early Modern Period*, (ur. A. Payne), Brill, u tisku.

⁵⁹ B. ZLATAR, Sarajevo kao trgovački centar bosanskog sandžaka XVI. vijeku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38, Sarajevo, 1988., str. 236, 237. – H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji*, str. 22-24.

Slika 7. Rudolf von Alt, Tržnica (Bazar) na Pločama, akvarel iz 1841. godine

nasuprot drugom, dovoljno velika za prolaz natovarenih konja. Dvorišta hanova u trgovačkim središtima Bosanskog pašaluka bili su često središte društvenog života, uz kupovinu su razmjenjivane vijesti iz dalekih krajeva, a u njima su nikle i prve kafane u 17. stoljeću na području Bosne⁶⁰. U drugoj polovini 16. stoljeća veliki vezir Mehmed paša Sokolović je izgradio han u Višegradu⁶¹, na jugoistočnom dijelu Bosne na rubu trgovačke rute koji povezuje Dubrovnik i Istanbul, dok je Ferhad-paša Sokolović sagradio veliki han prekriven olovom prije 1587. godine u Banjoj Luci, glavnom gradu ove provincije⁶². Tri primjera ovakvih građevina nalazimo u Sarajevu: Kolobara han izgrađen 1462., Tašlihan izgrađen sredinom 16. stoljeća te Morića han krajem 16. i početkom 17. stoljeća⁶³.

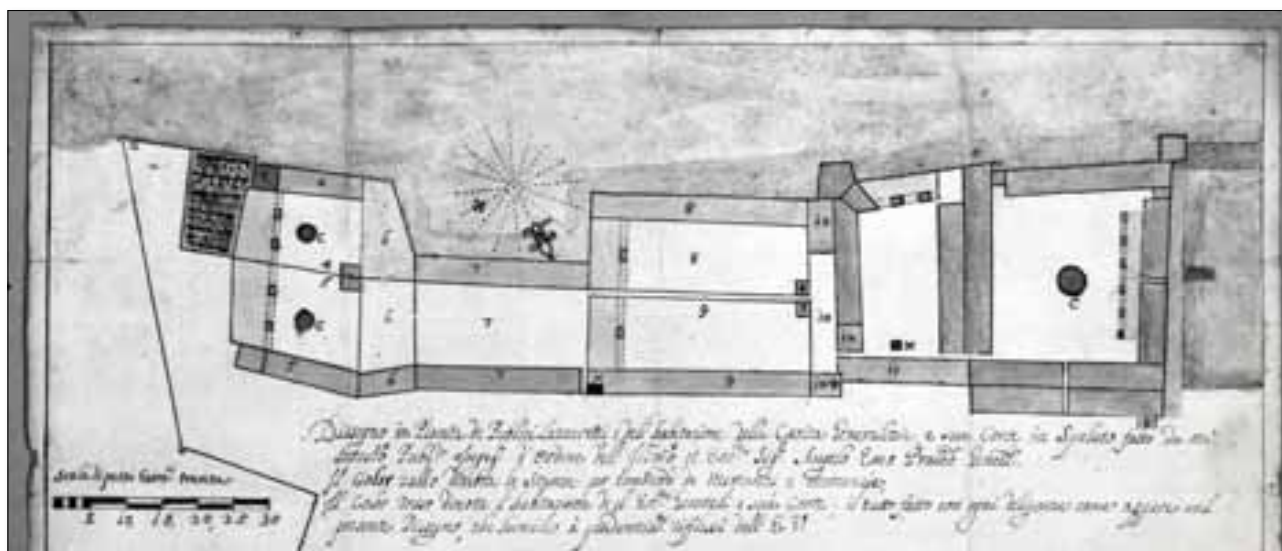
Općenito gledajući, 16. stoljeće bilo je doba procvata trgovine na području Bosanskog pašaluka. Nakon osvajanja bosanskog kraljevstva 1463. godine središnja vlast u Istanbulu sustavno je poticala razvoj ove granične provincije koja je bila od iznimnog vojnog značaja za Carstvo, a njom su prolazili putevi koji su s Jadranskog mora ili Slavonske ravnice išli prema unutrašnjosti Balkana te prema Istanbulu. Poticano je osnivanje novih gradova, izgradnja i održavanje cesta, mostova, dućana i hanova, kao i šire infrastrukture koja je omogućila razvoj trgovine i ispunjavanje ključnih vojnih djelatnosti u ovoj graničnoj pokrajini. Sve je ovo provedeno darovnicama (*waqf*) koje su osnovali administrativni upravitelji i časnici i bogati trgovci. U svakodnevnom su kontaktu s osmanskim

⁶⁰ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave, *Narodna starina* 6-14, Sarajevo, 1927., str. 18-20.

⁶¹ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji*, str. 105.

⁶² E. KORIC, Životni put prvog beglerbega Bosne. Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.). Sarajevo, 2015., str. 216.

⁶³ H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji*, str. 12-13, 25-26.

Slika 8. G. D'Andre, Tlocrt lazareta u Splitu iz 1714. godine (Archivio di Stato di Venezia)

trgovcima i njihovom kulturom, stoga je logična upotreba cijelog niza riječi iz turskog jezika za označavanje dijelova trgovačke infrastrukture na Pločama, kao što su badžafer, tabor, han, bazar ili čardak. Ne samo da Dubrovčani usvajaju frazeologiju, već dolazi i do usvajanja arhitektonskih formi. Činjenica je da Vijeće umoljenih uredbom iz 1784. godine naređuje da, s obzirom da u Lazarete dolazi veliki broj Osmanlija s pretežno prehrambenim namirnicama koje distribuiraju nakon odležane karantene, izgradnju zgradu za smještaj Osmanlija, pokraj kapetanovog lazareta, na način da oponaša osmanski han, ... *a modo dei Hani Turchi*...⁶⁴. Na gornjem katu zgrade trebale su biti sobe za smještaj trgovaca, a u prizemlju skladišta za robu i štale za konje. U istoj zgradi trebao je stanovati i osmanski carinik, a ne u lazaretu koji je bio namijenjen za karantenu kakva je praksa bila do tada. Odlučnost dubrovačkih plemića da za osmanske trgovce neposredno ispred gradskih vrata izgrade zgradu u osmanskim formama, pokazuje koliko je trgovina i trgovačka infrastruktura koja se obavljala na Pločama bila prožeta osmanskom kulturom, za razliku od nedalekih reprezentativnih zgrada unutar gradskih zidina. Naum Dubrovčana da se za osmanske trgovce na dubrovačkom teritoriju sagradi „njihova“ građevina u kojoj bi se osjećali ugodnije govori o tome da su arhitektonske forme, kada se radi o trgovačkoj infrastrukturi, lakše prelazile kulturne granice.

Osim velikih zahvata 1784. godine koji su imali za cilj poboljšati sigurnost u lazaretu djelotvornijom izolacijom robe i ljudi, tijekom 18. stoljeća ipak su se uglavnom radili manji popravci lazareta⁶⁵. Podrumi na Pločama, a vjerojatno se radi o skladišnom prostoru u lazaretu u obliku lađa rastvorenih lukovima, krajem 18. stoljeća povremeno se daju u najam⁶⁶.

Institucija lazareta u renesansnoj Italiji uspostavljena je po prvi put u Veneciji 1423. godine i imala je binarnu ulogu⁶⁷. Osmišljena je da zaštiti širu populaciju od bolesnika izolirajući ih, sprječavajući na taj način širenje zaraze. Istodobno, ona je zaštitila

⁶⁴ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 33-35.

⁶⁵ Godine 1724. Vijeće umoljenih je odobrilo trošak od 300 dukata u svrhu obnove lazareta rušenjem dijela starog lazareta i dobivanjem materijala za upotrebu obnove lazareta. Obnovi lazareta pristupa se i 1728. godine kada je u tu svrhu isplaćeno 100 dukata. Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 29-30.

⁶⁶ Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 50.

⁶⁷ N.-E. VANZAN MARCHINI, Venezia e l'invenzione del Lazzaretto, u: *Rotte mediterranee e baluardi di Sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano 2004., str. 18

siromašne i bolesne koji nisu mogli pobjeći iz grada u vrijeme zaraze, pružajući im sklonište i brigu, a ne ostavljajući ih u zaraženim kućama i po gradskim ulicama. Krajnji cilj ovih mjera bio je očuvanje vitalnih interesa države, održanje trgovine koja je bila osnova mletačkog gospodarstva⁶⁸. Ova prva bolnica za kugu, Stari lazaret, *Lazzaretto Vecchio*, trebala je prihvatiti i liječiti okužene građane Venecije, strance koji su oboljeli prilikom putovanja u Veneciju i one koji su oboljeli na brodovima koji su pristajali u Veneciji⁶⁹. Uskoro, već 1456. godine, pojavila se potreba za izgradnjom novog lazareta u kojem su boravili ozdravljeni od kuge prilikom oporavka te osobe koje su bile sumnjive što je i ostvareno 1471. godine⁷⁰. Institucija lazareta proširila se uskoro po sjevernoj Italiji i dalje. Kontrola je uspostavljena izolacijom bolesnih na određenim prostorima ograničavajući njihovu slobodu kretanja. Takve su mjere već stoljećima poduzimali organi uprave kad se radilo o gubavcima, onima koji su pogođeni duševnim bolestima ili drugim “opasnim” društvenim skupinama⁷¹. U Dubrovniku je tijekom 15. i 16. stoljeća upravo na Pločama, na mjestu današnjeg hotela Excelsior, nedaleko od lokacije budućeg lazareta, bila jedna od lokacija koju je država ustupila na korištenje oboljelima od lepre⁷². No, lazareti na Apeninskom poluotoku tijekom 16. i u početku 17. stoljeća dobivaju novu namjenu. Od institucija pomoću kojih se tijekom 15. stoljeća nastajao oblikovati gradski prostor čisteći ga od bolesti i kaosa, kao u Milanu na primjer ili se želio manifestirati protureformatorski duh milosrđa i pobožnosti pomažući bolesnima i nemoćnima, lazareti počinju primarno ispunjavati sanitarnu i ekonomsku funkciju⁷³.

I dubrovački Lazaret na Pločama (Slika 9) zrcali ove promjene, no njegova geografska pozicija, na granici između „istoka i zapada“ nije samo utjecala na međukulturalnu razmjenu arhitektonske formi trgovačke infrastrukture, već i na sam oblik i funkciju građevine Lazareta na Pločama. U Dubrovniku je pristup kontroli zaraze od kuge duboko povezan s njegovom geopolitičkom pozicijom. Prve odredbe vezane za provođenje karantene odnose se upravo na trgovce i putnike koje dolaze iz područja na kojima hara kuga⁷⁴. Možda upravo rasprava u Vijeću umoljenih koja se vodila 1621. i nanovo 1627. godine oko lokacije za izgradnju novog lazareta⁷⁵ odražava tadašnju moguću dvojbu oko primarne funkcije novog lazareta kao bolnice za okužene lokalne stanovnike ili kao stanica za karantenu trgovaca i dezinfekciju trgovačke robe. Razmatrajući njegovu poziciju i prostornu namjenu, za razliku od lazareta na Dančama i lazareta na Lokrumu, Lazaret na Pločama jasno je izgrađen kao sastavni dio trgovačke infrastrukture s ekonomskim ciljevima.

Sama pozicija Lazareta u neposrednoj blizini grada nijeće njegovu primarnu namjenu kao strukture za izolaciju. Dubrovački je Lazaret smješten opasno u blizini grada povećavajući tako rizik od bržeg i lakšeg širenja zaraze. Lazaret je smješten na kraju puta kojim se slijevala trgovačka roba iz unutrašnjosti Balkana u grad. Blizina gradske luke i carinarnice pridonosila je sigurnom i brzom funkcioniranju procesa izvoza i uvoza trgovačke robe kroz dubrovačku luku.

⁶⁸ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 135. – J. L. STEVENS CRAWSHAW, *Plague Hospitals. Public Health for the City in Early Modern Venice*. Ashgate, 2012., str. 26, 233

⁶⁹ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 135-136. – E. CONCINA - P. MORACHIELLO - G.-D. ROMANELLI - G. SCARABELLO, *Lazzaretti. L'istituzione e la rifroma*, u: *Venezia e la Peste 1348./1797.*, Veneziaia, 1979., str. 165.

⁷⁰ J. L. STEVENS CRAWSHAW, *Plague Hospitals*, str. 343-344.

⁷¹ M. FOUCAULT, *Madness and civilization: a history of insanity in the Age of Reason*. New York, 1988., str. 4-10.

⁷² R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture*, str. 118-119.

⁷³ J. L. STEVENS CRAWSHAW, *Plague Hospitals*, str. 233-234.

⁷⁴ Z. JANEKOVIĆ-RÖMER, *I lazaretti di Dubrovnik (Ragusa)*, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano 2004., str. 246.

⁷⁵ Z. ŠUNDRICA, *Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta*, str. 11, 13-15.

Slika 9. Ploče u Dubrovniku na katastarskom planu iz 19. stoljeća

I površina skladišnog prostora u Lazaretu koja je služila za dezinfekciju trgovačke robe, a koja gotovo nadmašuje dostupan prostor za karantenu osoba, ukazuje na ovu funkcionalnu karakteristiku Lazareta na Pločama. Primarno sanitarno-trgovačka uloga Lazareta utjecala je i na tlocrtnu dispoziciju Lazareta koji ne slijedi uobičajene formu lazareta u sjevernoj Italiji izgrađenih tijekom 15. stoljeća, a to su brojne sobe u nizu raspoređene uz obodne zidove koji zatvaraju u sredini četverokutno dvorište, s kapelom u sredini dvorišta i grobljem u blizini⁷⁶. Lazaret na Pločama nije imao kapelu u svom sklopu, za razliku od splitskog lazareta, premda su oba većinom u karanteni izolirali muslimanske trgovce.

Lazaretom na Pločama upravljao je kapetan umjesto prior-laik, kako je to bio običaj u lazaretima u Veneciji i u lazaretima u mletačkoj Dalmaciji i na otocima Corfùu i Zante u Jonskom moru evocirajući tako religiozni aspekt lazareta. Također, u Dubrovniku nije bilo žena među osobljem Lazareta koje su se mogle brinuti o bolesnicima i higijeni, kao ni stalno zaposlenog doktora već se, ako je to situacija zahtijevala, posezalo za uslugama državnog kirurga.

Bez obzira na karakterističnu funkciju i prostor Lazareta, njegove zgrade ipak su korištene za vrijeme haranja epidemija kuge gradom. Prilikom zadnje epidemije koja je harala Dubrovnikom 1691. godine, Lazaret na Pločama poslužio je kao jedna od lokacija u

⁷⁶ Vidi na primjer lazaret u Milano u: L. PATETTA, *L'Architettura del Quattrocento a Milano*. Milano, 1991., str. 314-328. – L. BELTRAMI, *Il Lazzaretto di Milano*. Milano, 1899. Zatim novi lazaret u Veneciji u: P. CATTANEO, *Indagini recenti - I dati archeologici a confronto con le fonti archivistiche*, u: *Venezia. Isola del Lazzaretto Nuovo*, (ur. G. Fazzini), Venecija, 2004., str. 100-102. – G. CANIATO, *Il Lazzaretto Nuovo*, u: *Katalog izložbe Venezia e la Peste 1348./1797.*, Venecija, 1979., str. 343-344. Zatim lazaret u Veroni kojeg je projektirao Michele Sanmicheli u: G. SANCASSANI, *Il lazaretto di Verona e' del Sanmicheli?*, *Atti e Memorie della Accademia di Agricoltura Scienze e Lettere di Verona*, ser. 6, vol.10/135, Verona, 1960, str. 365. – P. DAVIES - D. HEMSOLL, *Michele Sanmicheli*. Milano, 2004., str. 117-118.

kojima su potencijalno zarazne osobe izdržavale karantenu te je u njegovim prostorima dezinficirana roba iz zaraženih kuća u gradu⁷⁷. Prema sačuvanim izvješćima tijekom izbijanja kuge u Dubrovniku 1691. godine, pored lazareta na otoku Lokrumu izgrađeni su i privremeni drveni lazareti u predgrađu Pile, gradskoj luci, Pločama, pa čak je i franjevački samostan korišten kao bolnica za okužene. No, bez obzira na to, pojam kužna bolnica kojim se u recentnoj literaturi opisuju lazareti na sjeveru Italije ne može se primijeniti za Lazaret na Pločama. Jedan od rijetkih sačuvanih lazareta u Mediteranu, Lazaret na Pločama, dio je kompleksa koji je bio esencijalan za prosperitet Dubrovačke Republike te sigurnost svih onih krajeva u koje je pristizala trgovačka roba iz Dubrovnika.

---

⁷⁷ R. KRALJ-BRASSARD, Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 54/1, Dubrovnik, 2016., str. 132.

Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas

Uvod

Negdašnji karantenski sklop Lazareta, smješten na Pločama, istočno od dubrovačke gradske jezgre, nesumnjivo je jedan od najznačajnijih arhitektonskih spomenika zdravstvene kulture u Hrvatskoj¹. Iako fizički izdvojeni iz povijesne jezgre omeđene sustavom zidina i utvrda, Lazareti u funkcionalnom, oblikovnom i vizualnom smislu predstavljaju njezin sastavni dio. To su osjećali i stari Dubrovčani jer ih je Senat 1724. godine proglasio sastavnim dijelom gradskih utvrda², a to je prepoznalo i suvremeno doba kada su 1994. godine prilikom proširenja zone zaštite Lazareti formalno uključeni u zaštićenu spomeničku cjelinu Dubrovnika uvrštenu na Listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a.

U Dubrovniku, gradu-državi koji je svoj iznimni gospodarski i kulturni napredak temeljio na kopnenom i morskoj trgovini te kao takav bio stjecište brojnih putnika i robe, vjerojatno potaknuta pandemijom kuge koja je poharala europski kontinent sredinom 14. stoljeća, godine 1377. pojavila se, kako se po svemu čini, prva odluka o utemeljenju karantene u povijesti europskoga zdravstva³. Iako se u početku putnike od prilike do prilike izoliralo na više mjesta u blizini grada ili u njegovoj daljoj okolici, a sredinom 15. stoljeća (nakon 1430.) u fazama je izgrađen i karantenski sklop na Dančama, problem karantene za rastuću trgovinu i promet putnika ostao je još dugo neriješen. Nakon neostvarene zamisli o izgradnji karantenskoga kompleksa na Lokrumu iz sredine 16. stoljeća (1534.), o čemu danas svjedoče samo ostaci visokoga ogradnoga zida nikada izgrađene građevine, te više povremenih i privremenih rješenja za držanje karantene (uglavnom na Pločama), do kraja 16. stoljeća (1590.) već se ozbiljno razmišljalo o izgradnji lazareta na Pločama. Nakon duljega odgađanja radovi na ostvarenju te grandiozne zamisli započeli su tek 1627. i trajali do 1647. godine⁴.

¹ Na istočnoj jadranskoj obali s njime se mogao usporediti jedino karantenski skop u Splitu, nažalost, uništen razaranjem u Drugome svjetskom ratu. O tome vidi: S. PEROJEVIĆ, *Izgradnja lazareta u Splitu*, *Prostor* 10, Zagreb, 2002., str. 119-134.

² Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta na Pločama, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II., (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 29.) *Prima pars est de declarando quod Lazaretiis ad Plocias inteligantur comprehendi in Fortificationibus* (15:11).

³ Z. BLAŽINA-TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb-Dubrovnik, 2007., str. 17-39 (sa starijom literaturom).

⁴ Tijek gradnje ranijih dubrovačkih lazareta naveden prema: V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, u: *Dubrovačko pomorstvo: zbornik u povodu sto godina nautičke škole u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1952., str. 293-303. – S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika: Dubrovački Lazareti, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture* 12, Beograd, 1961., str. 106-108. – R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*. Vol. 1, Beograd, 1938., str. 112-114. – Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta, str. 11-20.

Slika 1. Veduta Dubrovnika s početka 19. stoljeća

Treba imati na umu da je karantena (lazareti) u starome Dubrovniku bila je prvenstveno institucija, a ne građevina, premda je sklop zgrada na Pločama danas postao njezin sinonim. Također, funkcioniranje tog sklopa treba promatrati isključivo u cjelini s okolnim prostorom Ploča jer se oko sklopa Lazareta, kako ga vidimo danas, nalazio čitav niz građevina (stražarnice, konjušnice, fontana, bazeni za kupanje stoke, zgrade nazvane Han i Čardak itd.) bez kojih se održavanje karantene i trgovački život ne bi mogli niti zamisliti. Među njima je najznačajniji bio ograđeni prostor zajedno s pripadajućim manjim objektima koji se nalazio sjeverno od Lazareta nazvan Tabor u kojemu se odvijala trgovina⁵. S obzirom na iznimnu gospodarsku i stratešku važnost Lazareta za Dubrovnik, logično je da je o njihovom upravljanju i održavanju skrblila državna vlast⁶; sklop je tijekom čitavoga vremena trajanja Dubrovačke Republike bio dobro i redovito održavan, a posljednji je veći građevni zahvat na njemu obavljen 1784. godine⁷.

Lazareti tijekom 19. stoljeća od francuske okupacije (1806.) do ukinuća (1874.?)

Francuskom okupacijom (1806.) i ukinućem Dubrovačke Republike (1808.) nastupile su nove prilike za Lazarete. Zbog turbulentnih okupacijskih okolnosti, stoljećima uzorno organizirana zdravstvena služba nije mogla djelovati kao ranije pa su se pojavile prijetnje zdravlju građana i vojnika. Više je uzroka tomu, ali je jedan od njih zasigurno i taj da je francuska vojna uprava dio prostora Lazareta rekvirirala za potrebe svojih okupacijskih trupa: topništvo je u jednome dijelu držalo konje, a spominju se još i prodavaonice, skladišta, klaonica i vojnička krčma⁸. Želeći (ponovno)

⁵ Većinu prostora bivšega *Tabora* zauzima gimnazijska zgrada, a spomen na staru funkciju čuvaju jedino susjedna ulica *Uz tabor* i fontana *Meded* pred vratima od Ploča.

⁶ Lazareti su spadali u nadležnost Zdravstvenoga magistrata sastavljenoga od petorice vlastelina (*Officiali alla Sanità*) koji su propisivali praktične mjere protiv širenja zaraznih bolesti. Upravljanje Lazaretima bilo je povjerenjeno kapetanu Lazareta i njegovu zamjeniku koji su tu, zajedno s pomoćnim osobljem, morali stanovati za vrijeme trajanja mandata. V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, str. 303-304.

⁷ I. LENTIĆ-KUGLY, Građevinske intervencije u Dubrovniku potkraj 18. i na početku 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, Zagreb, 1989., str. 277-279.

⁸ G. VUKOVIĆ, Preobrazba Dubrovnika početkom 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24, Zagreb, 2000., str. 40.

uvesti reda u sanitarne prilike, francuska je vlast već u ožujku 1808. formirala novo tijelo za brigu o javnome zdravlju: Zdravstveno povjerenstvo (*Commissione sanitaria*) sastojalo se od pet članova, od kojih su četiri bili zdravstveni stručnjaci, a predsjedao im je po funkciji administrator francuske vlasti Dominik Garagnin⁹. Da je jedna od glavnih preokupacija Zdravstvenoga povjerenstva tijekom 1808. godine bila da se Lazaretima vrati funkcija za koju su građeni videli se i po tome da je povjerenstvo odmah izradilo i već 12. svibnja 1808. objavilo detaljan Pravilnik o izdržavanju karantene i funkcioniranju Lazareta. Pravilnik se sastojao od 19 paragrafa, a ustroj rada u osnovi je nalikovao onome iz doba Republike. Na čelu je ustanove bio upravitelj (prior) koji jemoraio stanovati u Lazaretima i voditi dvije upisne knjige (jednu za osobe, drugu za robu), voditi računa o redu i sigurnosti, nadgledati raskuživanje robe, zapovijedati čuvarima koji rade u Lazaretu i pridruženim im stražama, tjedno izvještavati povjerenstvo o stanju u ustanovi, brinuti o kuririma i pošti, itd.¹⁰ Mora se istaknuti kako je izniman doprinos, posebno u početku Zdravstvenoga povjerenstva, dao dubrovački liječnik i književnik Vlaho Stulli (1768.-1843.), koji je, između ostaloga, bio vatreni zagovornik vakcinacije.

Nastupom austrijske vlasti 1814.-1815. godine, Lazareti su zadržali dotadašnju funkciju. Nestanak državne samostalnosti u razdoblju napoleonskih ratova koji su iscrpili skoro sve europske zemlje u Dubrovniku je rezultirao i potpunim gospodarskim slomom (od 277 brodova iz 1806. godine 1811. godinu je dočekalo njih 49, a 1823. bilo ih je samo 30) pa su prilike u Dubrovniku tijekom prva tri desetljeća 19. stoljeća bile iznimno teške. Ipak do 1830-ih godina trgovina se postupno oporavila pa je u Lazarete ponovno počeo pristizati veći broj trgovaca i robe¹¹. Kao važnu gradsku instituciju, obišao ih je i car i kralj Franjo I. (1768.-1835., vladao od 1792.) prilikom svoje posjete Dubrovniku 1818. godine, o čemu je ostavio dnevnički zapis. Također, Lazarete je u svojoj knjizi o dubrovačkome okrugu iz 1827. godine opisao zaslužni okružni inženjer Lorenzo Vitelleschi, donoseći i tlocrt sklopa¹². Prema njihovim opisima može se zaključiti kako je način upravljanja Lazaretima ostao uglavnom sličan ranijemu, iako su austrijske vlasti formalno donekle bile preustrojile zdravstvenu službu. Car je primijetio i opisao zgrade karantenskoga sklopa kao i prostora za trgovinu u Taboru: „Turci i njihovi podanici dolaze na tržnicu [Tabor] zbog trgovine: ova leži na padini brda i zbog toga je djelomično kamenita, a dolje s visokim zidom omeđena [prema cesti, današnjoj Ulici Frana Supila, op. aut.]. U njemu su vrata s vanjske strane koje Turci koriste za ulaz i koja se zatvaraju kada su svi stigli. (...) Turci se zadržavaju između dvostrukih zidova, a momci zdravstvenog ureda (die Fanti der Sanità) s velikim palicama drže domaće pučanstvo na stanovitoj udaljenosti od Turaka. Široki drveni žlijeb služi prijenosu kupljenog ili prodanog žita od jednog dijela do drugog. Na unutrašnji zid dolaze domaći ljudi i tako se odvija trgovina. (...) Među tim ljudima, kao što sam ja to danas vidio, pravi su Turci, ali i vrlo brojni turski podanici. Dolaze s konjima na kojima je roba prekrivena smeđim prugastim pokrivačima. Njih nitko, čak ni vojna posada koja ih prati, ne smije ih dodirivati. Ako netko to ipak učini, mora u raskužnu bolnicu [karantenu]. Trguje se od osam do deset sati. Na kraju dolazi vojska i prati ih do granice pazeći kako nitko ne bi skrenuo s puta. Za vrijeme sajma tegleća marva ostaje na prostoru zajedno s Turcima gdje se slobodno kreće. Ja sam vidio nekoliko stotina od njih, a dolaze sve

⁹ Z. ŠUNDRICA, Osnivanje zdravstvene komisije u Dubrovniku i njezin rad 1808. godine u: Z. Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, 2, Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 127-130.

¹⁰ Iz tog razdoblja potječe i sumarni grafički prikaz Lazareta s upisanim funkcijama pojedinih građevina unutar sklopa i u njegovoj okolini. L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, Split, 1960., str. 62.

¹¹ S. COSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*. Dubrovnik, 1999., str. 186.

¹² L. VITELLESCHI, *Povijesne i statističke bilješke o dubrovačkome okrugu*, (prir. V. Lupis), Dubrovnik, 2002., str. 93-94.

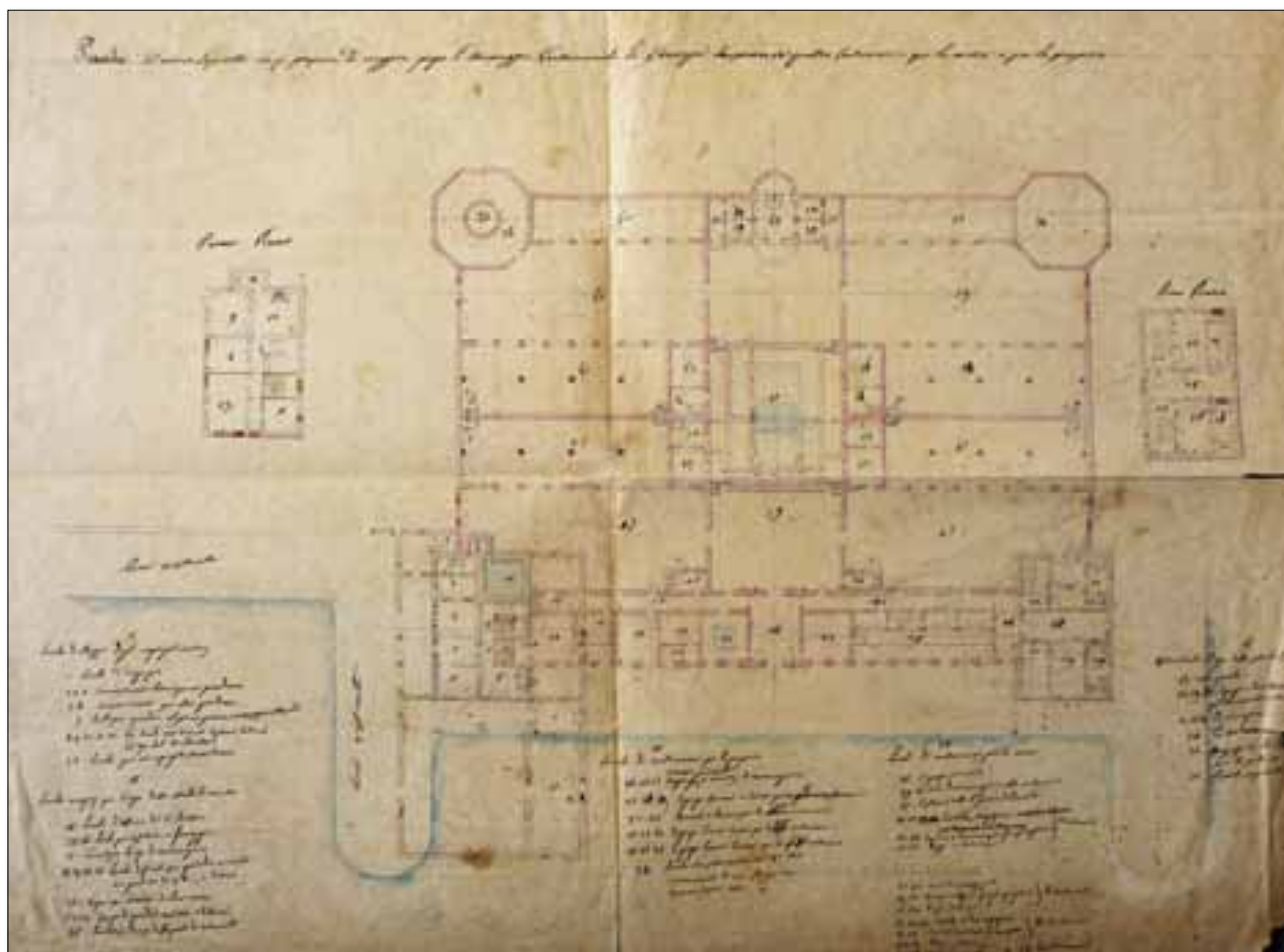
više i više, dijelom Turci, a dijelom turski podanici. (...)“¹³. Kao i car u svome opisu, desetljeće kasnije i inženjer Vitelleschi opisuje kako je cesta koja od vrata od Ploča vodi prema Sv. Jakovu ustvari koridor između dvaju visokih zidova koji sprječavaju da prolaznici dođu u dodir s Taborom ili Lazaretima, dok su ta dva prostora povezana jednim pothodnikom ispod ceste čiji se tragovi i danas dijelom uočavaju u sačuvanome sjevernom ogradnom zidu Lazareta.

Suprotno uvriježenoj predrasudi o zamiranjima života u Dubrovniku 19. stoljeća, Lazareti su u svojoj izvornoj funkciji manjim ili većim intenzitetom bili još dugo nakon nestanka Republike, o čemu svjedoče sačuvane upisne knjige robe i putnika i drugi uredno vođeni službeni spisi pohranjeni u zasebnoj arhivskoj seriji Državnoga arhiva u Dubrovniku. Nažalost, spisi uprave Lazareta koji pokrivaju razdoblje od 1814. do 1873. nisu cjelovito sačuvani pa tako među arhivskom građom pohranjenom u 35 kutija i 26 upisnih knjiga nedostaju spisi za čitave pojedine godine ili više njih te nije moguće detaljno rekonstruirati mnoge pojedinosti iz djelovanja ove karantenske ustanove tijekom 19. stoljeća¹⁴. Na njezinom je čelu bio ravnatelj (*direttore dei Lazaretti*) kojemu je obično u poslu pomagao zamjenik (*vice-direttore*) i koji su pod sobom imali čuvare (*guardiani*) kojima je izravno upravljao njihov nadzornik (*capo guardiano* ili *primo guardiano*). Ravnatelj karantene bio je odgovoran Okružnome poglavarstvu u Dubrovniku kojemu je slao redovite izvještaje, a izravno je surađivao sa zdravstvenom službom. Kada je 1850. osnovana Središnja pomorska vlada (tal. *Governo Centrale Marittimo*, njem. *Central-Seebehörde*) sa sjedištem u Trstu koja se bavila svim poslovima vezanima uz pomorstvo i trgovinu na dijelu Jadrana koji je bio pod austrijskom vlašću, važne je odluke primao ili izravno od tog tijela u Trstu ili dopisom putem Okružnog poglavarstva. Iako su načela i ustroj rada praktički ostali jednaki onima u ranijim stoljećima, što predstavlja snažan kontinuitet ove drevne ustanove, ipak treba istaknuti i nekoliko razlika u odnosu na starija razdoblja. Naime, nova je austrijska vlast već u samome početku (1815.) na području čitavoga dubrovačkoga okruga uvela sanitarni kordon koji je služio sprječavanju širenja bilo kakvoga oblika zaraze iz susjednih područja pod osmanskim vlašću. Njegovo je osnivanje vjerojatno bilo potaknuto strašnom epidemijom kuge koja je tada harala Bosnom i Hercegovinom, ali je njegovo djelovanje nastavljeno i kasnije (sve do austrijske okupacije Bosne i Hercegovine 1878.) te su u svim većim pograničnim mjestima prema Hercegovini postojali zdravstveni povjerenici koji su morali paziti na protok ljudi, stoke i robe te svoja opažanja javljati nadređenima¹⁵. K tome, upravitelju Lazareta na Pločama bio je izravno podređen zdravstveni službenik na Brgatu koji je s upravom bio u stalnoj vezi. Dodajmo da je, za razliku od razdoblja Republike, u 19. stoljeću u karanteni bio stalno zaposlen i jedan liječnik, iako je - čini se - bilo kraćih razdoblja kada to mjesto nije bilo popunjeno. Još jedna razlika jest i to da se u doba austrijske uprave razdvaja kopnena od pomorske karantene te Lazaret na Pločama služi isključivo za putnike i trgovce koji u Dubrovnik stižu kopnom (i otad se on katkad navodi na talijanskome kao *lazzaretto terrestre*), dok se za potrebe pomorskoga prometa osniva lazaret u Gružu (koji se katkad naziva *lazzaretto marittimo*). Iako je inženjer Lorenzo Vitelleschi 1827. bio izradio

¹³ LJ. KRMPOTIĆ, *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818*. Sv. 1, Hannover-Čakovec, 2002., str. 308.

¹⁴ Arhivska serija HR-DADU.

¹⁵ M. MURVAR, Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike i poslije njena pada, *Naše more* 17/6, Dubrovnik, 1980., str. 344-346. Godine 1820.-1821. posebno povjerenstvo austrijske vojske koje je vodio bojnič Taborović izradilo je četiri karata koje se čuvaju u Državnom arhivu u Zadru. Karta vojno-sanitarnih kordona prikazuje granično područje austrijskih posjeda u Dalmaciji prema Osmanskome Carstvu. Na karti vojno-sanitarnih kordona koja prikazuje područje okruga Dubrovnik s unutrašnje su (austrijske) strane granice precizno ucrtane granične postaje sanitarnog kordona prema području Osmanskog Carstva od Neuma do Sutorine. S. OBAD - S. DOKOZA - S. MARTINOVIC, *Južne granice Dalmacije od XV. stoljeća do danas*. Zadar, 1999., str. 71-83.

projekt uređenja lazareta na lapadskoj strani Gruškoga zaljeva, od izgradnje se zbog velikih troškova odustalo te je taj lazaret otvoren 1832. godine adaptacijom ljetnikovca Giorgi¹⁶. Tome je po svemu sudeći doprinijela činjenica da je 1830.-'31. godine preustrojena zdravstvena zaštita u Kraljevini Dalmaciji; dok je kopneni sanitarni kordon ostao nepromijenjen, novinu je donijela novoosnovana posebna pomorska zdravstvena služba, što je vjerojatno bilo potrebno zbog povećanoga pomorskog prometa. Tom je prilikom osnovano Pomorsko sanitarno poglavarstvo (*Magistrato sanitario marittimo*) za cijelo područje pokrajine sa sjedištem u Zadru, koje je bilo nadležno nad Okružnim sanitarnim povjerenstvima (*Deputazione sanitaria circolare*) u četiri glavna središta (Zadru, Splitu, Dubrovniku, Kotoru). Za dubrovačku je luku od posebne važnosti bila odluka dalmatinske pokrajinske vlade koja je 1830. izdala naredbu da svi brodovi koji u Jadran uplovljavaju s Levanta moraju pristajati u dubrovačkim lazaretima, što je značilo da je Dubrovnik imao ulogu tranzitnoga lučkog središta¹⁷. Iako je gospodarski oporavak tekao sporo, uzlazna je putanjom bila stalna, što se vidi iz povećanja pomorskoga prometa tijekom tridesetih i četrdesetih godina

Slika 2. A. Aporti,
Projekt proširenja
lazareta u Gružu,
tlocrt iz 1839. godine

¹⁶ S. ČOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike*, str. 251. – Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju pomorsko-trgovačkog prometa dubrovačkog okružja od 1815. do 1850. godine, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku* 15.-16, Dubrovnik, 1978., str. 305. Spomenimo kako se u Državnome arhivu u Dubrovniku čuvaju još dva neizvedena projekta za preuređenje ljetnikovca Giorgi u zgradu lazareta iz 1834. i 1839. godine koje je izradio okružni inženjer Antonio Aporti. Državni arhiv u Dubrovniku, Privremeni popis nacrtna dokumentacije i spisa Okružnog/Kotarskog građevnog ureda u Dubrovniku, kutija 1., spisi 29., 30. i 36.

¹⁷ S. ČOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike*, str. 251, bilj. 506.

19. stoljeća¹⁸. Kako bi se stekao dojam o količini prometa koji je tada dolazio i prolazio kroz Lazaret na Pločama, može se prema mjesečnome izvješčaju navesti kako su od 21. kolovoza do 20. rujna 1848. u Lazaret prispjela 354 konja, 221 putnik (218 muškaraca i 3 žene) koji su sa sobom donijeli trgovačke robe u vrijednosti od 12 332 fiorina, a da je od 21. srpnja do 20. kolovoza 1850. u Lazaret stiglo 15 karavana koje su se sastojale od 1129 konja i 335 putnika koji su sa sobom donijeli robe u vrijednosti od 23 606 fiorina.

Prema sačuvanim spisima može se zaključiti kako je nakon osnutka pomorskoga lazareta u Gružu upravitelj Lazareta na Pločama i dalje bio glavni ravnatelj obiju ustanova, dok je gruškim lazaretom upravljao zamjenik ravnatelja (*vice direttore*)¹⁹. Također, koliko se može zaključiti iz sačuvane građe, po broju zaposlenih djelatnika i po protoku ljudi i robe, kopneni je Lazaret na Pločama i dalje imao primat u kvantiteti i u njemu je uvijek bilo zaposleno dvostruko više osoblja negoli u lazaretu u Gružu. Osim naredbi Okružnoga poglavarstva, zdravstvene službe, pokrajinske vlade iz Zadra ili pomorske vlade iz Trsta koji su uglavnom upravu lazareta obavještavali o novim propisima (uglavnom o raskuživanju) ili zdravstvenome stanju u pojedinim mediteranskim lukama, unutrašnje se poslovanje više puta određivalo pravilnicima i uredbama. Tako je, na primjer, u lipnju 1816. dubrovačko Okružno poglavarstvo odredilo pravila za raskuživanje drvene građe koja se koristi u građevinarstvu, u rujnu 1829. podsjeća se kako treba raskuživati pisma pristigla s osmanskoga teritorija (naredbu Pokrajinsko sanitarno poglavarstvo ponavlja i u siječnju 1831.), u srpnju 1836. stiže naredba o tome kako se imaju raskuživati knjige, u siječnju 1838. donose se pravila kako raskuživati kovanice (novčići su se potapali u zasoljenu vodu i/ili ocat), u veljači 1840. obavještava se o načinima raskuživanja kola i kočija (njihovo je raskuživanje bilo posebno komplicirano jer se radilo o predmetima sastavljenima od puno dijelova izrađenih od različitih materijala koji nisu svi imali ista svojstva), itd.²⁰ Glavni je postupovni dokument za rad Lazareta u doba austrijske uprave bio pravilnik (*Istruzione dall' Imp. Reg. Magistrato di Sanità maritima della Dalmazia per le guardiani eventuali*) koji je Pokrajinsko zdravstveno poglavarstvo u Zadru donijelo u lipnju 1832. godine. Pravilnik je bio podijeljen u četiri cjeline (za čuvare koji rade u kopnenome lazaretu i brinu se za ljude, za one koji rade u pomorskome lazaretu, za one koji moraju boraviti na brodu koji izdržava karantenu te naposljetku govori o načelima raskuživanja) i vrlo je detaljno propisivao ne samo načela, već i operativne pojedinosti, poput prava i obaveza čuvara, visine njihovih dnevnica i sl. Iz samoga se pravilnika vidi koliko se pozornosti posvećivalo službi čuvara i poslužitelja u karanteni jer su oni bili u stalnome kontaktu s putnicima i robom te su morali biti odgovorni i pouzdani ljudi. Morali su se znati i ophoditi s ljudima, što se dijelom može zaključiti i iz fragmentarno sačuvanih spisa dubrovačkoga Lazareta jer se napredovanje čuvara i njihova plaća između ostaloga odmjeravala i po tome znaju li čitati i pisati i govore li strane jezike²¹. Broj je čuvara i poslužitelja stalno varirao: godine 1825. bilo ih je 9 (računajući i nadzornika), godine 1831. bilo ih je ukupno zaposleno 21 (15 na Pločama i 6 u Gružu), godine 1833. na Pločama ih je bilo 7 (računajući i nadzornika), godine 1834. bilo ih je 12, godine 1845. bilo ih je 19 (ali se taj broj ne odnosi samo na gradski i gruški lazaret jer su u popisu djelatnika te godine zabilježeni i neki pogranični

¹⁸ Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju pomorsko-trgovačkog prometa, str. 308-309.

¹⁹ U jednome dokumentu izdanome od više zdravstvene vlasti u Zadru iz 1850. godine navodi se *ora riunito Lazzaretto di Ragusa-Gravosa*. Nije, bar zasad, u potpunosti moguće rekonstruirati formalnu vezu ova dva lazareta jer se spisi ponekad vode zajednički, a ponekad odvojeno.

²⁰ HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873.), kut. 31.

²¹ HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873.), kut. 33.

sanitarni činovnici), da bi se osoblje pred samo gašenje rada karantene 1873. godine sastojalo samo od upravitelja dr. Vlaha Šarića i dvojice čuvara²². Iz nekoliko sačuvanih detaljnijih popisa djelatnika, primjerice onih za 1834. i 1845. godinu, uočava se kako se radilo uglavnom o ljudima mlađe životne dobi (u dvadesetim i tridesetim godinama) od kojih su barem trećina bili pismeni, a dobar je dio govorio talijanski, a ponekad i albanski ili turski jezik. Iako je broj čuvara varirao, neki su od njih čitav svoj radni vijek proveli u karantenskoj službi: primjer čuvara Nika Baletina pok. Đura zanimljiv je utoliko jer se u njegovome rješenju o umirovljenju iz studenoga 1832. godine navodi da je zaposlen kao čuvar još davne 1791. godine te je u 41 godinu radnoga staža radio pod dubrovačkom, francuskom i austrijskom upravom Lazareta, a svečanu izjavu o njegovome uzornom vladanju i sposobnostima pred tadašnjim je dubrovačkim gradonačelnikom Sigismundom Ghetaldi-Gondolom znakom križa ovjerilo sedam njegovih kolega²³. Za poznavanje rada Lazareta na Pločama zanimljiv je unutrašnji pravilnik koji su 31. kolovoza 1852. izradili tadašnji ravnatelj Lazareta, dubrovački vlastelin Antun Cerva (1791.-1868.) i kontrolor Lazareta Ivo Valjalo. Oni su u 12 paragrafa uredili pravi „dnevni red“ za čuvare Lazareta pa iz tog pravilnika, na primjer, saznajemo da je nadzornik čuvara morao ići na dnevnu stanku od sat vremena između 11 i 12 sati, dok su svi ostali čuvari u smjeni morali biti za to vrijeme prisutni u ustanovi i mogli su ići na svoju dnevnu stanku tek kasnije; da su se smjene koje su boravile u zgradi Lazareta i u Taboru zamjenjivale svaka dva dana te da su

Slika 3. Lazareti
oko 1895. godine

²² Osim iz izvještaja o zaposlenicima koji se nalaze u arhivskome fondu HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873), kut. 33., broj čuvara navodi se i prema šematizmima Kraljevine Dalmacije za 1825. i 1873. godinu.

²³ HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873), kut. 33. Njegov je primjer zanimljiv i stoga jer ipak pokazuje kakav-takav kontinuitet karantenske službe u tom turbulentnom razdoblju. Sličan je slučaj i s Ivom Stellom čija je obitelj služila u Lazaretima skoro čitavo stoljeće, a on je sam bio upravitelj Lazareta pred pad Republike, dijelom tijekom francuske uprave te se kao ravnatelj spominje još 1825. godine.

dvojica čuvara u Taboru bili slobodni nakon zatvaranja poslovanja (prilikom zalaska sunca), dok su druga dvojica u samome kompleksu Lazareta morala čekati da vojska zatvori gradska vrata od Ploča i tek im je tada završavala smjena; ipak, jedan je čuvar morao stalno biti u noćnoj straži te je morao tijekom noći obilaziti lazarete i ujutro prije dolaska dnevne smjene još jednom obaviti ophodnju. Iz tog pravilnika također saznajemo i kako su nadzornik čuvara (*capo guardiano*) i njegov zamjenik (*primo guardiano*) imali službenu uniformu koju su bili dužni stalno nositi pod prijetnjom suspenzije te kako je čuvarima bilo zabranjeno da se tijekom kiše i hladnoće sklanjaju i zadržavaju u trgovinama na Pločama, već da se moraju povratiti u Lazarete²⁴. Lazaret je po svemu sudeći imao i svoju službenu zastavnu oznaku s natpisom „Sanità“ te četiri žute zastave koje su prema potrebi mogli koristiti čuvari (žuta je boja prema tadašnjim međunarodnim konvencijama označavala područje ili brod koji moraju biti stavljeni pod karantenu)²⁵.

Godina ukidanja Lazareta kao zdravstvene institucije nije točno utvrđena, no prema sačuvanim arhivskim spisima čini se da je to bilo 1874. godine. Naime, u službenome godišnjaku Kraljevine Dalmacije za 1873. godinu navodi se postojanje lazareta u Dubrovniku, iako u smanjenome obimu (samo ravnatelj i dva čuvara), dok se u godišnjaku za 1875. lazareti više ne spominju²⁶. To ne treba čuditi ima li se na umu da su se do tada razvojem medicine već počela pojavljivati nova medicinska shvaćanja o ulozi karantene te su europske zemlje organizirale nekoliko međunarodnih zdravstvenih konferencija na tu temu (prva i druga u Parizu 1851. i 1859. te u Istanbulu 1866. godine). Da su Lazareti tih godina bar većim dijelom izgubili svoju prvotnu namjenu, donekle potvrđuje i činjenica da su za vrijeme Hercegovačkoga ustanka 1875.-76. godine zgrade Lazareta poslužile zbrinjavanju velikoga broja izbjeglica iz zaleđa, što svakako ne bi bilo moguće da su zgrade bile u karantenskoj funkciji²⁷. Posljednji je ravnatelj Lazareta bio poznati liječnik dr. Vlaho Šarić (1818.-1896.) koji je dugo godina (od 1849.) radio u karantenskoj zdravstvenoj službi. Osim praktičnoga liječničkoga rada posvetio se nastavnome i znanstvenome radu proučavajući zarazne bolesti²⁸.

Zasad nije poznato jesu li se u razdoblju prve polovine 19. stoljeća izvodili veći zahvati na zgradama, međutim uspoređujući starije prikaze Lazareta (prvenstveno one iz 1784. i 1808. godine te nacrt inženjera Lorenza Vitelleschija iz 1827. godine) s jednim od najranijih fotografskih prikaza Dubrovnika, nastalim oko 1868. godine, može se zaključiti kako je vanjski izgled karantenskoga sklopa ostao nepromijenjen²⁹. Naravno, logično je pretpostaviti kako je bilo manjih intervencija i radova održavanja ovog velikog sklopa u suradnji s Okružnim građevnim uredom; tako je, na primjer, u srpnju 1834. održana javna dražba na kojoj su se prikupljale ponude za stolarske radove na Lazaretima u vrijednosti od 104 fiorina³⁰, a u veljači 1865. oluja je oštetila drvenu pregradu (raštelatu) koja je na gornjemu platou omogućavala komunikaciju s

²⁴ HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873), kut. 33.

²⁵ Postojanje zastavnih oznaka može se pretpostaviti analogijom s gruškim lazaretom jer su se ondje nalazile takve zastave, a što se saznaje iz detaljnoga inventara zgrade gruškoga lazareta koji je u kolovozu 1847. sastavio njegov voditelj Mato Saraca (1780.-1858.) koji je, čini se, također dobar dio svoje karijere proveo u zdravstvenoj službi jer se već 1817. spominje kao činovnik zdravstvene službe.

²⁶ U službenom Godišnjem priručniku Kraljevine Dalmacije (*Manuale del Regno di Dalmazia*) za 1872. godinu navodi se kako je pomorska zdravstvena služba temeljito reorganizirana prethodne 1871. godine i čini se da se Lazareti na Pločama više ne spominju u svojoj izvornoj funkciji. Vidi o tome i u inventaru arhivskoga fonda HR-DADU-107.

²⁷ J. BERSA, Dubrovačke slike i prilike (1800.-1880). Dubrovnik, 200.2, str. 273. – A. EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom ustanka augusta i septembra 1875*. Sarajevo, 1965., str. 330.

²⁸ AUTOR NEPOZNAT, *dr. Biagio Sciarich, Decimoquinto pregramma dell'i.r. scuola nautica di Ragusa per anno scolastico 1895-96.*, Dubrovnik, 1896., str. 10-11. Iz tog se nekrologa može saznati da je dr. Šarić bio dugogodišnji nastavnik dubrovačke Pomorske škole te da je napisao i djelo o dubrovačkim Lazaretima koje je, nažalost, ostalo u rukopisu.

²⁹ HR-DADU-298.

³⁰ HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873), kut. 31.

posjetiteljima onim osobama koje izdržavaju karantenu, pa se interveniralo da se odmah izradi nova³¹. Osim što pruža uvid u stanje Lazareta u drugoj polovini 19. stoljeća, spomenuta fotografija svjedoči i o izvornom, funkcionalno neraskidivom odnosu Lazareta i Tabora, prostranog ograđenog prostora pred Vratima od Ploča, koji je predstavljao završetak karavanskoga puta. Kao što je spomenuto, u sklopu Tabora nalazile su se zgrade Han i Čardak za smještaj stranih trgovaca, fontana Međed te prolazni bazen za raskuživanje stoke. Tabor je s Lazaretima bio povezan presvođenim prolazom ispod puta koji je iz grada vodio prema Sv. Jakovu i Župi dubrovačkoj. Neposredno uz Tabor nalazila se i crkva Sv. Antuna Opata trgovačke bratovštine Antuninâ. Za razliku od Lazareta, prostor Tabora od druge je polovine 19. stoljeća doživio naglu preobrazbu; terene i zgrade država je (državni Demanij) prodala dubrovačkoj općini na dražbi 1883. godine, koja ih je dalje preprodavala privatnim osobama za gradnju kuća³². Posljednji ostaci Tabora te izvorni prostorni odnos Lazareta i neposrednoga kopnenog okoliša konačno su nestali izgradnjom gimnazijske zgrade započete 1913. godine³³.

Po odlasku hercegovačkih izbjeglica, sklop karantene na Pločama korišten je uglavnom kao skladišni prostor pod vojnom upravom, a s početka tog „postkarantenskoga“ razdoblja zabilježeno je i jedno veće oštećenje Lazareta u listopadu 1878. godine, kada se zapalila veća količina uskladištenoga sijena, nakon čega je zgrada popravljena i vraćena u skladišnu funkciju³⁴. Iako su se već tada javljala mišljenja kako bi taj veliki prostor pred gradom trebalo bolje iskoristiti, stanje je zadugo ostalo nepromijenjeno³⁵.

Planovi za izgradnju hotela na Lazaretima

Prvo poznato rješenje za prenamjenu i preoblikovanje Lazareta potječe iz 1911. godine, iz doba kada su kompleksom još uvijek upravljale austrijske vojne vlasti, a izradio ga je bečki arhitekt Alfred Keller. Rješenje za izgradnju hotela s kursalomom na mjestu Lazareta nastalo je u sklopu projekta za razvoj turizma „Društva za promicanje narodnogospodarskih interesa Kraljevine Dalmacije“³⁶. „Verein zur Förderung der volkswirtschaftlichen Interessen des Königreichs Dalmatien“ osnovano je u Beču 1894. godine, a među aktivnostima kojima se nastojalo unaprijediti gospodarstvo Dalmacije bio je i razvoj turizma, i to osnivanjem ili poboljšanjem postojećih lječilišta i hotela. Predsjednik društva bio je grof Johan Harrach, a nakon njegove smrti 1909. godine, knez Hugo Veriand Windischgrätz iz Beča. Te je godine Društvo za izradu nacrtalo pet hotela angažiralo bečkog arhitekta Alfreda Kellera, što je on u razdoblju od 1911. do 1913. i ostvario. Hoteli su se trebali podići u Splitu, Trogiru, Kotoru, Trstenom te u Dubrovniku na mjestu Lazareta. Kao i kod većine projekta koje izrađuje za hrvatsko priobalje, Keller

³¹ HR-DADU-107, Uprava lazareta u Dubrovniku (1814.-1873), kut. 30.

³² L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika, str. 61-66. – I. VIDEN, Preobrazba i razvoj pod dvoglavim orlom: crtice o dubrovačkoj gimnaziji tijekom dugog 19. stoljeća (1806.-1914.), u: *90 godina Dubrovačke gimnazije na Pločama*, (ur. K. Tolja, M. Giljača), Dubrovnik, 2017., str. 31-37.

³³ O izgradnji gimnazijske zgrade vidi: A. BAĆE, Gimnazija na Pločama – izgradnja i arhitektonsko oblikovanje, u: *90 godina Dubrovačke gimnazije na Pločama*, (ur. K. Tolja, M. Giljača), Dubrovnik, 2017., str. 51-66.

³⁴ „Donja strana zgrade zvana *badžafer* (*shrana*) gotovo sva izgori. (...) Kad nastane austrijsko vladanje, Lazareti padoše u vojničke ruke, premda do skora bijaše upravitelj Lazaretâ od vlade plaćen. Sad na onome mjestu ne vidiš ino nego tužno garište, ali vlada odmah se je potežila da popravi zgradu oštećenu i već su se na jagmi kamenari gonili ko će da obnovi Lazarete. Tako će se ona golema zgrada opet uzdignuti na korist čovječanstvu za koje je i izgrađena bila.“ AUTOR NEPOZNAT, Oganj u Lazaretima, *Slovinac* 12, Dubrovnik, 1878., str. 131-132.

³⁵ U eseju „Smrt dubrovačkih stijena“, najvažnijemu domaćem tekstu toga razdoblja kada je o doživljaju dubrovačkih spomenika riječ, povjesničar i književnik Lujo Vojnović ne referira se doduše izravno na Lazarete, ali podrazumijeva sve arhitektonske spomenike koji su u tom trenutku bili državno (vojno), a ne gradsko (općinsko) vlasništvo. O tome vidi: L. VOJNOVIĆ, Smrt dubrovačkih stijena u: L. Vojnović, *Književni časovi*. Zagreb, 1912., str. 155-165.

³⁶ S. PIPOVIĆ, Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera, *Grada i prilozici za povijest Dalmacije* 15, Split, 1999., str. 272-274. – I. PERIĆ, Razvoj turizma u Dubrovniku i okolici, od pojave parobrodarstva do 1941. godine, Dubrovnik, 1983., str. 72-74. – J. ČULIĆ, Način za rješenje problema naših pasivnih krajeva! (Historijat akcija za podizanje hotela u Dalmaciji), *Jugoslavenski turizam* 2, Split, 1928., str. 5-7.

Slika 4. A. Keller, Hotel i kursalon na Lazaretima, nacrt južnog pročelja iz 1911. godine

Slika 5. Gj. Linardović, Hotel i kursalon na Lazaretima, nacrt južnog pročelja iz 1929. godine

Slika 6. A. Keller, Hotel i kursalon na Lazaretima, nacrt južnog pročelja iz 1936. godine

koncepciju hotela na Lazaretima temelji na slikovitoj projekciji mediteranske arhitekture, nastojeći, u duhu vremena, izbjeći stilske reminiscencije. Vođen željom da se uklopi u urbano tkivo, na razmeđi povijesne jezgre i vrtinoga predgrađa, usitnjeni, visinski diferencirani volumen arhitekt prožima brojnim poluotvorenim prostorima – arkaturama, lođama te terasama i ozelenjenim dvorištima, pri čemu od izvorne strukture Lazareta zadržava isključivo liniju obalnoga zida³⁷.

Izbijanje Prvog svjetskog rata, kao i društveno-političke promjene koje su uslijedile nakon njegova završetka, nisu bitnije utjecale na sudbinu kompleksa Lazareta, koji i dalje ostaju u vojnome posjedu, sada Vojnoga erara Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako je Općina dubrovačka s Vojnim erarom uspjela ugovoriti razmjenu dobara još 1921. godine (u zamjenu za gradske zidine i tvrđave, palaču Sponzu, žitnicu Rupe, Lazarete i druge građevine unutar povijesne jezgre, Eraru bi se ustupio kompleks domobranske vojarne u Gružu), ugovor nije u potpunosti realiziran sve do travnja 1930. godine³⁸. Članak objavljen u lokalnom tjedniku „Rad“, u rujnu 1921. godine izvještava o postignutom sporazumu te donosi pojedinosti o uvjetima budućeg korištenja pojedinih građevina, prema kojima se za Lazarete predviđa rušenje i podizanje zamjenske zgrade³⁹. Tijekom gotovo punoga desetljeća proteklog između potpisivanja ugovora i njegove realizacije, vojne su vlasti i dalje nesmetano gospodarile Lazaretima, dajući ih u zakup kao skladišne prostore i staje⁴⁰.

Općina je, pak, s druge strane, nestrpljivo iščekivala primopredaju i već je 1928. godine stupila u pregovore s Građevnim i hotelskim društvom „Dubrovačka rivijera“ oko ustupanja prostora klaonice i „zemljišta zvanog Lazareti“, za izgradnju hotela s kursalomom⁴¹. Društvo, u kojem je uz nekoliko dubrovačkih uglednika kapital uložio i imućni estonski financijer William Zimdin, bilo je zainteresirano za nekoliko pogodnih lokacija u neposrednoj blizini povijesne jezgre, poput Pila i Danača, a općinske su vlasti, nastojeći potaknuti razvoj turizma, bile spremne ugovorom se investitorima obvezati na brojne ustupke. Sklapanje ugovora otežavalo je otežanje vojnih vlasti oko konačne primopredaje Lazareta, a „Dubrovačka rivijera“ je u međuvremenu, sredinom 1929. godine, na dražbi kupila obližnji hotel „Odak“ te u okolnostima velike svjetske ekonomske krize očito bila sve manje zainteresirana za neizvjesne investicije⁴². Pregovori su trajali još neko vrijeme, Lazareti se spominju u kontekstu izgradnje javnog šetališta i kupališta sa zimskim bazenima, no konačni dogovor nije postignut⁴³.

Iako se može pretpostaviti kako je tijekom trajanja pregovora izrađeno više idejnih rješenja za novogradnje na Lazaretima, sačuvan je samo projekt iz studenog 1929. godine koji potpisuje slabo poznati inženjer Gjuro Linardović, zaposlenik Direkcije pomorskog saobraćaja u Splitu. Prema Linardovićevu projektu, hotel, voluminozna višekatnica s 210 soba, smještena je zapadno, a kursalon, zasebna manja građevina s bazenom u suterenu, istočno. Zgrade u zoni suterena povezuje prostrana, terasom natkrivena „promenada“ prema moru rastvorena arkadama. Autor se, prema vlastitim riječima, pri projektiranju građevina vodio „stilom dogane“, palače Sponza, no očito u vrlo slobodnoj interpretaciji predloška⁴⁴.

³⁷ Državni arhiv u Dubrovniku, Zbirka građevinskih planova Općine Dubrovnik (dalje: HR-DADU-292), svež. 121/15. – A. BAĆE, Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata. Doktorska disertacija, Zagreb, 2015., str. 152.

³⁸ L. BERITIĆ, *Utvrđenja grada Dubrovnika*. Dubrovnik, 1955., str. 213. – I. VIĐEN, Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 29-30*, Zagreb, 2007., str. 15.

³⁹ AUTOR NEPOZNAT, Važan ugovor za razvitak grada, *Rad* 95, Dubrovnik, 1921., str. 2.

⁴⁰ AUTOR NEPOZNAT, Licitacija vojno-državnih zgrada, *Dubrovački list* 10, Dubrovnik, 1924., str. 4-5.

⁴¹ Državni arhiv u Dubrovniku, „Kursalon“ – nerazvrstani spis (dalje: HR-DADU-„Kursalon“)

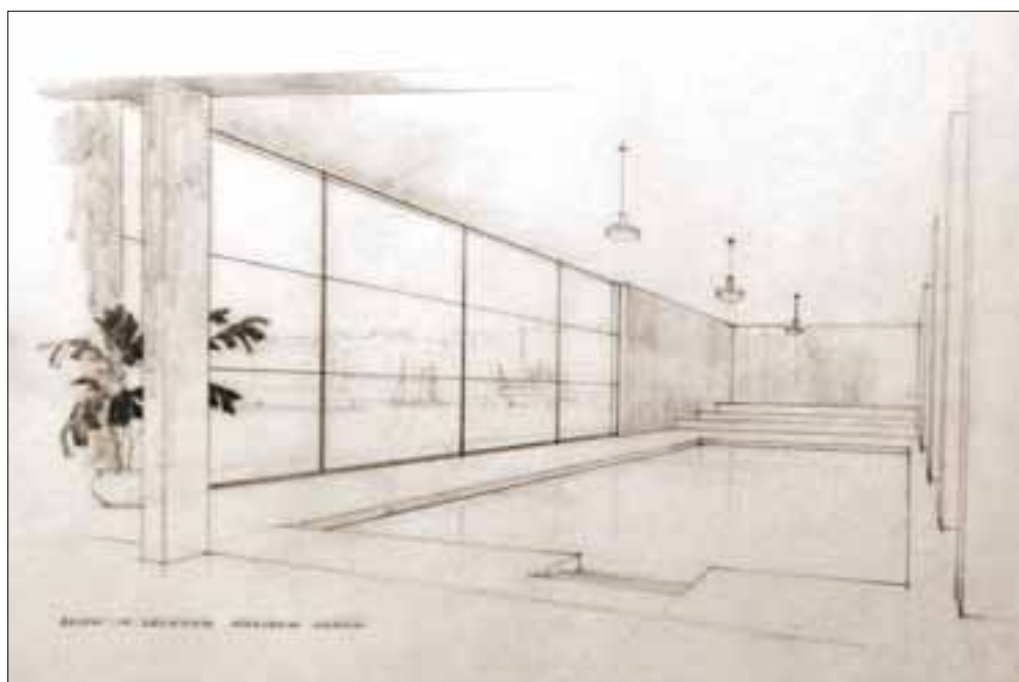
⁴² AUTOR NEPOZNAT, Prodaja Hotela Odak, *Narodna svijest* 35, Dubrovnik, 1929., str. 2.

⁴³ HR-DADU-292, svež. 121/15. – HR-DADU-„Kursalon“.

⁴⁴ HR-DADU-292, svež. 185/19.

Slika 7. M. Kauzlarić i S. Gomboš,
Hotel na Lazaretima,
fotomontaža iz 1936. godine

Slika 8. M. Kauzlarić i S. Gomboš,
Hotel na Lazaretima,
perspektivni prikaz
unutrašnjosti iz 1936. godine

U tadašnjem lokalnom tisku izgradnja na mjestu Lazareta popraćena je tek manjom polemikom u listu „Narodna svijest“, no stav da „današnje gragjevine Lazareta predstavljaju relativnu neznatnu vrijednost“ ne dovodi se u sumnju te se rasprava svodi na pitanje je li prostor Lazareta bolje iskoristiti za gradnju hotela, javnog kupališta ili velike poljane – šetališta uz koje bi se sa sjeverne strane na prostoru Ploča formirao niz hotelske izgradnje⁴⁵.

⁴⁵ AUTOR NEPOZNAT, Što bi se moglo učiniti s Lazaretom?, *Narodna svijest* 17, Dubrovnik, 1930., str. 5. – AUTOR NEPOZNAT, Pitanje starih Lazareta, *Narodna svijest* 23, Dubrovnik, 1930., str. 5. – AUTOR NEPOZNAT, Pitanje starih Lazareta, *Narodna svijest* 29, Dubrovnik, 1930., str. 3. U polemiku o pitanju Lazareta početkom tridesetih godina, koliko je poznato, nisu se uključili konzervatori Nadleštva za umjetnost i spomenike, Marko Murat i Kosta Strajnić. Iako Strajnić u novinskim napisima i publikacijama oštro kritizira brojne tadašnje graditeljske zahvate i inicijative, kojima se „narušava povijesni karakter Dubrovnika“, njegov stav o ovom pitanju ostaje nam nepoznat.

Tijekom razdoblja koje je obilježila svjetska ekonomska kriza, zanimanje za Lazarete i njihovu transformaciju iz razumljivih je razloga potpuno okopnilo. Tek se u drugoj polovini tridesetih godina pitanje ponovno aktualizira, kada je za Lazarete tadašnji općinski načelnik Ruđer Bracanović zainteresirao brodovlasnika Boža Banca ml. Pregovori Općine s Božom Bancem, tj. „Jugoslavenskim Lloydom“, oko preuzimanja Lazareta započeli su u ljeto 1936. godine. U rujnu iste godine Lloyd je sastavio ponudu za kupnju Lazareta, izgradnju velikog hotela i izmještanje obližnje klaonice na drugu lokaciju⁴⁶.

Pregovori oko sastavljanja nacrtu ugovora trajali su do početka 1937. godine kada Banac u ime „Jugoslavenskog Lloyda“ odustaje od kupnje, smatrajući uvjete konačnog kupoprodajnog ugovora odobrenog od Općinskog vijeća nepovoljnima. Još tijekom pregovora, u jesen 1936., godine Banac je naručio čak tri idejna projekta za hotel, o čemu kasnije, obrazlažući u otvorenom pismu odustajanje od kupnje Lazareta, piše: „Nekoliko dana prije Božića bili su mi u Zagrebu predati svi naručeni projekti. Među njima je bio projekat uvaženih arhitekata Gomboša i Kauzlarica, onda onaj opće poznatog stručnjaka za gradnju hotela g. prof. Kellera iz Beča te konačno projekat gg. arhitekata Bilinića i Horvata. Ovaj je posljednji izrađen pod nadzorom samog Ivana Meštrovića te kad smo moji prijatelji i ja upoznali te planove, bili smo prosto ushićeni, a s nama i svi oni, među njima mnogi i vrlo uvaženi stručnjaci, koji su imali prilike da ih ovdje vide. Taj je projekat prihvaćen i poslat u Dubrovnik da ga pogledate i predložite na odobrenje tako da se definitivni ugovor može odmah potpisati i započeti neposredno sa samom gradnjom“⁴⁷. Perspektivni prikazi hotela Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića objavljeni su u kao prilog članku „Kao pjesma lijepo budućnosti“ u listu „Hrvatska dubrava“. Hotel je, prema navodu, trebao imati 180 soba, koncertnu dvoranu s 1250 mjesta, bazen za plivanje s morskom vodom, parnu kupelj, više restorana, izložbenu dvoranu te vrt smješten na prostoru tadašnje klaonice. Pisac članka dijeli s Bancem oduševljenje projektom hotela, koji bi „samo doprinio cjelokupnom vrlo slikovitom izgledu sljubljene slike grada i Ploča“ te dodaje kako se „odmah zapaža da su gg. arhitekti vodili strogog računa o historijskim linijama grada, izbjegavajući i pomisao izgradnje nekog nakaznog nebodera“⁴⁸.

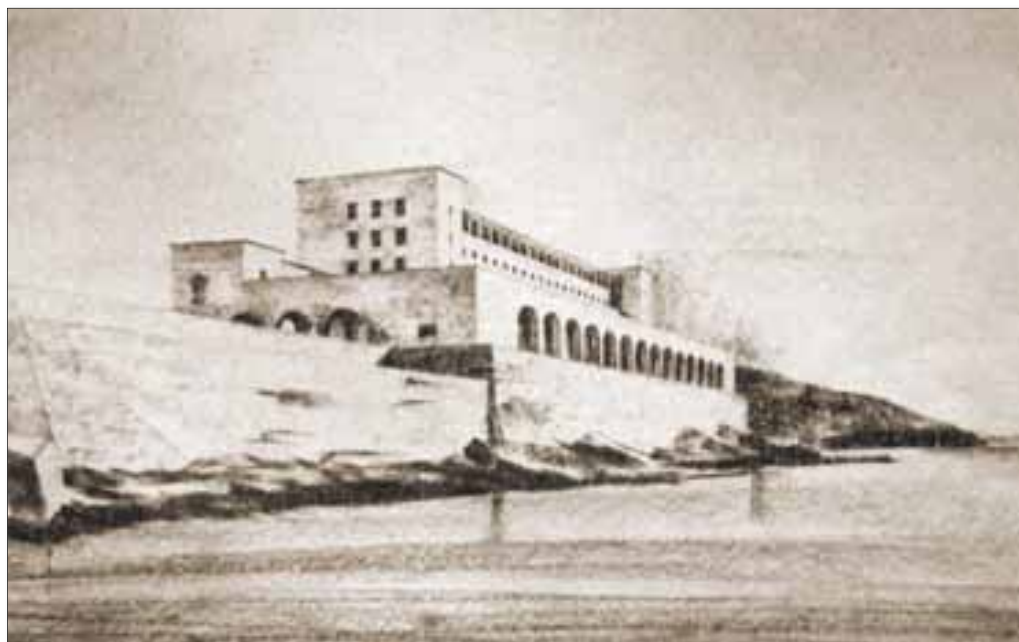
Horvatovo i Bilinićevo rješenje predviđalo je i uklanjanje svih građevina zapadno od ulaznog atrija novog hotela do Vanjskog mosta od Ploča – klaonice i nekoliko stambenih kuća te stvaranja prostranog, terasasto organiziranog platoa. Purifikacija prostora provedena u širokim potezima potpuno je u skladu s oblikovnim monumentalizmom hotela, koji, prije no u lokalnoj tradiciji, uzore može imati među ostvarenjima bliskim ukusu tadašnjih totalitarnih režima⁴⁹.

⁴⁶ HR-DADU-292, svež. 121/15. U dopisu upućenom 9. listopada 1936. godine načelniku Bracanoviću Božo Banac navodi sljedeće: „Čim sam se povratio u Zagreb, pozabavio sam se odmah pitanjem Lazareta, jer je u ovom poslu vrijeme vrlo bitan element. Stupio sam već u vezu sa ovdašnjim arhitektima, naročito sa g. Gombošom, a i sa g. prof. Kellerom, čije će nam dugo iskustvo i stručno poznavanje predmeta sigurno biti od koristi. Na prvim skicama i općenitim nacrtima se već živo radi i sa naše strane neće ništa biti propušteno da čim prije započne rad na terenu. Posao je međutim velik, a za obe strane, naročito za grad je od ogromne važnosti da se ne izgubi jedna sezona, a to znači da hotel bude dogotovljen svakako za otvorenje o Uskrsu 1939. godine. Kako me svi stručnjaci uvjeravaju, ovaj se termin neće moći postići, ako gradnja ne počne najdalje do konca februara 1937., a i to samo ako se bude najracionalnije štedilo na vremenu.“

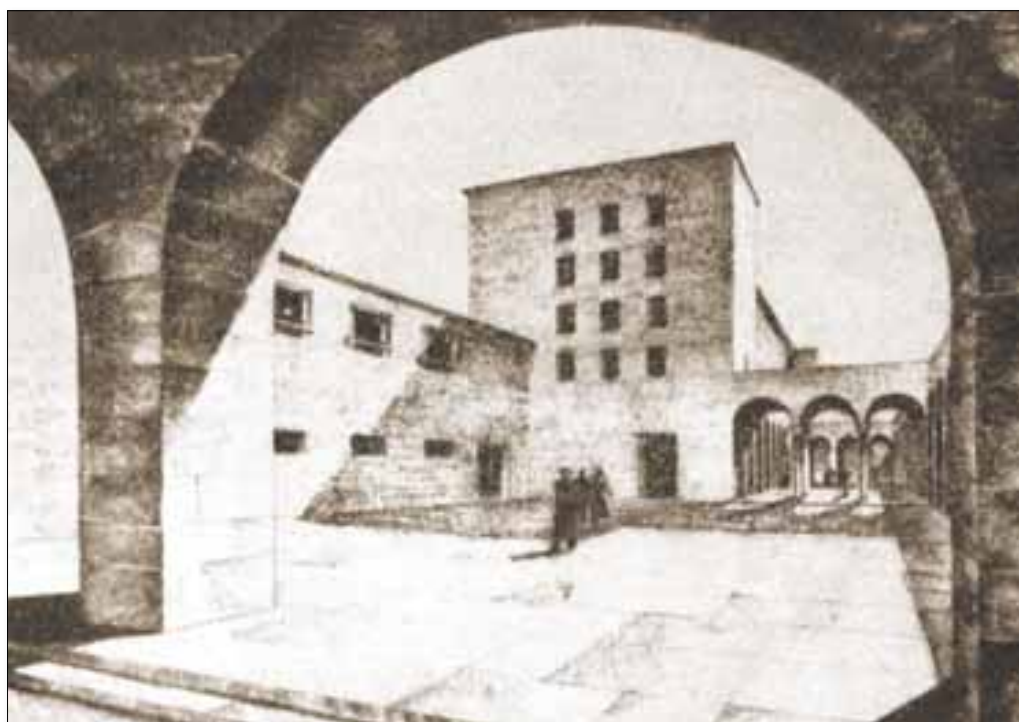
⁴⁷ HR-DADU-292, svež. 121/15. – AUTOR NEPOZNAT, Izgradnja hotela na Lazaretima?, *Hrvatska dubrava*, 69, Dubrovnik, 1937., str. 5-9.

⁴⁸ AUTOR NEPOZNAT, Kao pjesma lijepo budućnosti..., *Hrvatska dubrava*, 68, Dubrovnik, 1937., str. 3. Zanimljivo je i viđenje Nevena Šegvića gotovo pet desetljeća kasnije: „Treba navesti da su tada Lazareti bili u ruševnom stanju, potpuno nesanirani i da je bilo govora o njihovom uklanjanju. Međutim, tlocrt, njihova kontura, bila je inspirativna. To je svakako odvažan pristup takvu zadatku. Preuzevši osnovnu tlocrtnu ideju i razradivši je u novu zamisao velikog hotela koji nosi u sebi sve bitne elemente u našem prostoru ostvarene arhitekture, dakle cijelo jezično bogatstvo te arhitekture. Tu su arkade, predvorje, loggia, elementi dubrovačkih ljetnikovaca još do danas nedovoljno istraženi, a kojih vrijednosti superiorno nadilaze mnoge današnje realizacije.“ Autor se ipak ograđuje zaključkom kako bi „Ostvarenjem tog projekta vjerojatno (...) nastala kolizija sa svom dubrovačkom aglomeracijom.“ N. ŠEGVIĆ, Ivan Meštrović i arhitektura, *Arhitektura* 36/37 (186.-188.), Zagreb, 1983.-1984., str. 2-9.

⁴⁹ Z. PALADINO, Lavoslav Horvat: arhitektonsko djelo 1922.-1977. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2011., str. 479. – Z. PALADINO, Desetljetni opus graditelja Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića za dubrovačkog investitora Božu Banca, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35, Zagreb, 2011., str. 247. – Z. PALADINO, *Lavoslav Horvat - Kontekstualni ambijentalizam i moderna*. Zagreb, 2013., str. 52-53. – A. BAĆE, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, str. 155-156, 217-218.

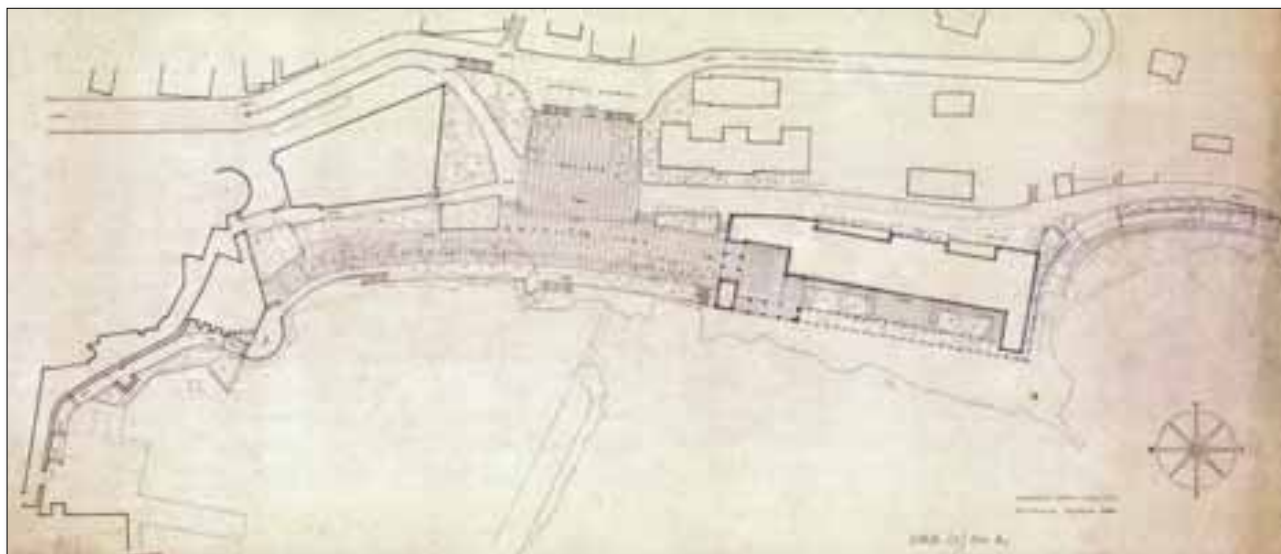
Slika 9. L. Horvat i H. Bilinić,
Hotel na Lazaretima, perspektivni
prikaz iz 1936.-1937. godine

Slika 10. L. Horvat i H. Bilinić,
Hotel na Lazaretima, perspektivni
prikaz iz 1936.-1937. godine

Očuvana su i druga dva rješenja Bančeva internog arhitektonskog natječaja; Alfred Keller modificirao je vlastiti projekt iz 1911. godine, uglavnom zadržavši raniji oblikovni i prostorni koncept, dok su Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš, dosljedni modernističkim načelima, koncepciju temeljili na međuodnosu velikih kubičnih volumena, bez znatnijih ustupaka lokalnom koloritu⁵⁰.

⁵⁰ HR-DADU-292, svež. 121/15. – Muzej grada Zagreba, Arhiv Mladena Kauzlarića. – A. BAĆE, Arhitekti Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš u Dubrovniku (1930.-1940.), *Peristil* 53, Zagreb, 2010., str. 111. – A. BAĆE, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, str. 202-203.

U Državnom arhivu u Dubrovniku pohranjeni su i nedatirani nacrti za hotel na mjestu Lazareta koje je izradio pariški arhitekt Georges Appia (1892.-1993.)⁵¹. Vjerojatno je i ovaj projekt nastao tijekom druge polovine tridesetih godina, a naručitelj bi mogla biti „Dalmatinska rivijera“, odnosno William Zimdin, koji je 1936. godine ponovno izrazio interes za Lazarete, no Općina je, priklonivši se „Jugoslavenskom Lloyd“, njegovu ponudu odbila. I ovaj projekt, kao i svi do sada predstavljeni, potpuno negira postojeće povijesne strukture, vodeći računa isključivo o integriranju nove izgradnje u okoliš, u ovom slučaju izmicanjem volumena hotela prema zapadu, dok bi se u istočnom dijelu smještanjem pristupnog atrija, povezanog s parkom formiranim na mjestu klaonice, djelomično rastvorile vizure s Ploča prema moru.

Slika 11. L. Horvat i H. Bilinić, Hotel na Lazaretima i plato Ploča, tlocrt iz 1936.-1937. godine

Prema kulturno-povijesnoj i arhitektonskoj valorizaciji

U drugoj polovini tridesetih godina, usporedo s nastojanjima krupnog kapitala i dubrovačke općine da Lazarete privedu hotelskoj svrsi, postupno jača svijest o kulturno-povijesnoj i arhitektonskoj vrijednosti Lazareta. Prvi se izgradnji hotela na mjestu Lazareta javno usprotivio Lujo Vojnović 1937. godine tekstom „Vivisekcija Dubrovnika“ u tjedniku „Javnost“⁵². Vojnović, koji je sve do kraja četvrtog desetljeća uživao nedodirljiv status arbitra u pitanjima očuvanja dubrovačkih tradicija, oštro je napao zagovaratelje izgradnje hotela, nazvavši ih neronima i vivisektorima⁵³.

Sljedeće, 1938. godine, o pitanju Lazareta u beogradskoj „Politici“ piše Safet Burina, profesor dubrovačke gimnazije⁵⁴. Autor nabraja sve ranije inicijative za transformaciju Lazareta u hotel, a opisuje i posljednju, s početka 1938. godine, kada je grupa austrijskih bankara navodno ponudila dubrovačkoj općini zajam od 12. 000. 000 dinara za podizanje

⁵¹ Državni arhiv u Dubrovniku, Privremeni popis građevinskih planova, mapa XIX. 21 a-d. – A. BAĆE, Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata, str. 326-327.

⁵² L. VOJNOVIĆ, Vivisekcija Dubrovnika, *Javnost* 8, Beograd, 1937., str. 135-136.

⁵³ Kritički osvrt na Vojnovićev tekst objavljen je u lokalnom tjedniku: *Dubrovnik*, 27. veljače 1937., pod naslovom: *Vivisekcija Dubrovnika*. U istom broju objavljena je prepiska između Jugoslavenskog Lloyda i Općine: *Prepiska o gradnji hotela na Lazaretima*. Ubrzo je uslijedio i autorov odgovor u istom tjedniku „... da se ne iskvaru crte Dubrovnika“. (Vidi: L. VOJNOVIĆ, Vivisekcija Dubrovnika, *Javnost* 8, Beograd, 1937., str. 135-136. – NEPOZNATI AUTOR, Vivisekcija Dubrovnika, *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 1937., str. 6. – NEPOZNATI AUTOR, Prepiska o gradnji hotela na Lazaretima, *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 1937., str. 2-6. – L. VOJNOVIĆ, ... da se ne iskvaru crte Dubrovnika, *Dubrovnik* 7, Dubrovnik, 1937., str. 1).

⁵⁴ S. BURINA, Da li će stari dubrovački lazareti biti pretvoreni u moderan hotel ili u studentske ferijalne stanove, *Politika* 10669, Beograd, 1938., str. 8.

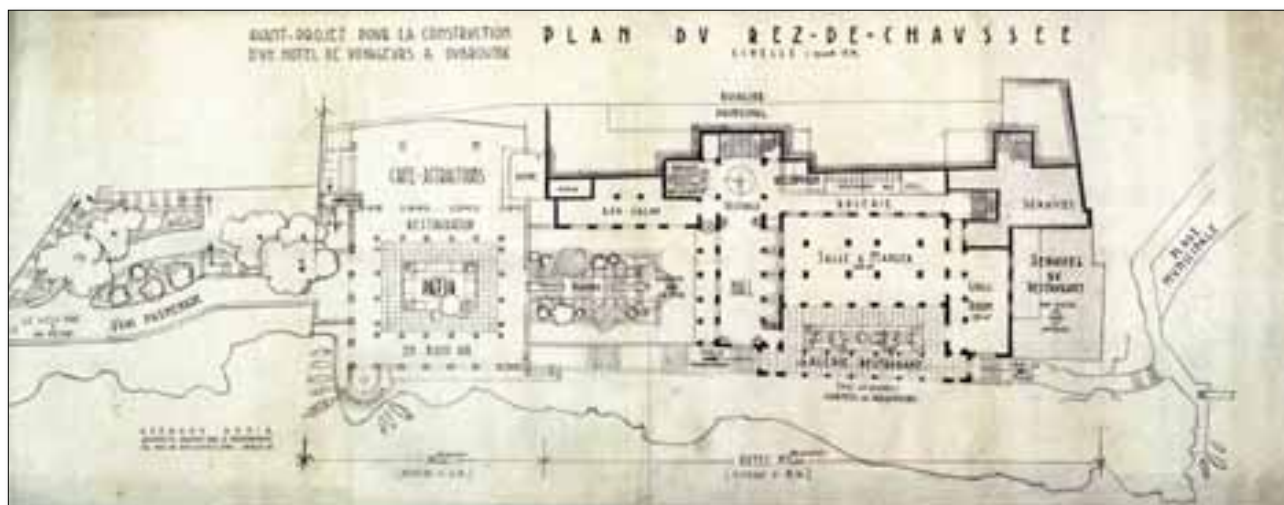
hotela po projektu arhitekta Kellera. Vjerojatno se radilo o inačici projekta koju je Keller na internom natječaju ponudio „Jugoslavenskom Lloyd“. „Sukobljavaju se razna shvaćanja: jedni su zato da se Lazareti ruše, dok su drugi za njihovo čuvanje kao istorijskih objekata“, navodi se u tekstu, a zatim iznose suprotstavljena stajališta: „Mi nismo stručnjaci za starine“ - izjavio je jedan od predstavnika grupe koja je za rušenje. „Mi volimo svoju prošlost i spomenike i ljubomorno ih čuvamo. Ali život traži svoje. Nešto se mora i žrtvovati. Dubrovniku Lazareti ne donose nikakve koristi. Lazarete treba srušiti i napraviti objekte koji će odgovarati zahtjevima modernog vremena.“ Protiv takvog razmišljanja bio je Lujo Vojnović: „Dubrovnik je kamen jedinstvene izrade i ako mu se digne jedna jedina od ovih skromnih građevina, koje sve zajedno sačinjavaju njegov jedinstven čar, Dubrovnik će prestati da bude jedno od najljepših i najoriginalnijih mesta.“ Konačno, iz članka doznajemo i stav tadašnjeg dubrovačkog konzervatora Koste Strajnića, inače iznimno agilnog kod svih dubrovačkih arhitektonskih i urbanističkih pitanja, a koji se do tada, što je vrlo neobično, nije izjašnjavao o sudbini Lazareta: „Treba na svaki način sprečiti rušenje ovog dragocenog i istorijskog spomenika“⁵⁵.

U travnju 1938. godine, u splitskom „Novom dobu“ objavljen je opširni i iznimno sadržajni tekst dr. Vinka Foretića „Stari dubrovački lazareti na Pločama“⁵⁶. Autor daje kratki povijesni pregled razvoja lazareta u Dubrovniku te pokušava objasniti negativan stav šire javnosti prema Lazaretima: „Da bi smo shvatili današnje žalosno stanje lazareta, moramo spomenuti da se istočno tik do njih nalazi klaonica koja je na ovom mjestu prava nagrada za grad Dubrovnik. Jednodušno je mišljenje svih Dubrovčana da tu nakazu treba odatle ukloniti. Prisustvo klaonice u blizini historijskih Lazareta učinilo je, da su se i oni u očima jednog dijela građanstva tako reć kompromitirali. Gradska općina naime unajmljuje Mazarete mesarima za držanje stoke i sušenje koža te kočijašima kao staje za konje. Jedan dio služi za stanovanje najbjeđnijih slojeva stanovništva. Da se upotpuni slika neukusnosti i nereda, općinska uprava je pred nekoliko godina dopustila gradnju neukusne drvene barake pred njihovim ulazom. Iz klaonice i Lazareta širi se po Pločama strašan zadah. Lazareti, dovedeni krivnjom općinskih upravljača u ovakvo stanje, postali su u Dubrovniku sinonim nečistoće i neurednosti te su mnogi skloni njihovu rušenju. Međutim, problem je krivo postavljen. Lazarete treba očistiti i urediti, a ne ukloniti.“ Autor zatim obrazlaže arhitektonski i urbanistički značaj Lazareta: „Lazareti su, gledajući ih iz gradske luke, jedna masivna i ne mnogo visoka zgrada, u stilu tvrđavske arhitekture, jednostavna doduše, ali tu i tamo ipak raščlanjena. I ako njezina vanjština, sama za sebe, ne predstavlja neko naročito umjetničko djelo, ipak u čitavom kompleksu dubrovačke gradske luke s okolnim impozantnim utvrdama upravo odlično pristaje te sačinjava bitni i karakteristični dio tog jedinstvenog arhitektonskog sklopa. Pristupimo zatim k unutrašnjosti pa ćemo vidjeti kakova je bila organizacija lazareta, a ujedno ćemo se prijatno iznenaditi kako ova izvana masivna građevina unutra pokazuje čarobnu ljepotu svoje raznolikosti i praktične svrsishodnosti.“ (...) „Lazareti su dakle važan spomenik i ekonomske historije Dubrovnika. Oni su historijski dio stare gradske luke, koja prema tome nije svršavala nasipom Kaša, već je obuhvatila i Lazarete.“ Konačno, Foretić nudi i svoju viziju Lazareta u budućnosti: „Pitanje klaonice i lazareta treba riješiti tako da se klaonica što prije ukloni, Lazareti očiste i restauriraju u prvobitnom stanju kao znameniti kulturni spomenik Dubrovnika, a za hotele ima na divnoj i prostranoj dubrovačkoj rivijeri izobilje krasnih i podesnih

⁵⁵ SAFET BURINA, Da li će stari dubrovački lazareti..., str. 8.

⁵⁶ V. FORETIĆ, Stari dubrovački lazareti na Pločama, *Novo doba*, 17. 4., Split, 1938., str. 6-7.

mjesta.“ (...) „Ima i jedna prikladna svrha, za koju bi se oni mogli iskoristiti. (...) Uredimo lazarete tako da se oni, nekoć otvoreni, a sada zazidani lukovi, ponovno otvore i evo nam idealnog mjesta za lapidarij. Za sada doduše zbirka kamenih spomenika dubrovačkog muzeja nije velika, ali Dubrovnik i okolica kriju nad zemljom i pod zemljom mnoštvo blaga koje je izvrgnuto propasti ili leži još neotkriveno te za budućnost uistinu treba predvidjeti prostrane prostorije“⁵⁷.

Dvije godine kasnije, u srpnju 1940., Foretić u lokalnom tisku objavljuje kraći članak „Lazareti pred opasnošću rušenja i park Ilijine glavice pred pogibelji uništenja“⁵⁸. Naime, nakon više neuspjelih pokušaja izgradnje hotela, javila se zamisao o gradnji pučke i građanske škole na mjestu Lazareta⁵⁹. Autor ponavlja stavove o značaju Lazareta iznesene u „Novom dobu“ te zaključuje: „Ne treba za njihovo uređenje milijuna, kako neki krivo tvrde, već treba više dobre volje, kulturnog smisla i ljubavi za domaće starine. Živimo u strašno materijalističko doba, gdje mnogim ljudima ne ide u glavu zašto da se održi jedan historijski spomenik na ovakvu mjestu koje se može inače lukrativno upotrebiti. Zašto da se tu ne bi gradio hotel ili zašto da općina kupuje drugdje terene za gradnju škola kad ima svoje Lazarete koje treba samo srušiti“⁶⁰?

Slika 12. G. Appia, Hotel na Lazaretima, tlocrt prizemlja, oko 1936. godine (?)

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata

Nedugo po završetku Drugoga svjetskog rata ponovno oživljava interes za Lazarete. U ožujku 1947. godine počasni dubrovački konzervator Lukša Beritić izvještava Konzervatorski zavod za Dalmaciju u Splitu o namjeri gradnje plivačkog bazena na Pločama, i to na mjestu klaonice, no ujedno izražava bojazan da će taj zahvat potaknuti rušenje Lazareta, jer prostor klaonice za tu svrhu nije dovoljan⁶¹. Dopis sličnog sadržaja upućuje i u rujnu kada opisuje dvije moguće inačice izgradnje bazena; prema prvoj bi se zadržao vanjski izgled Lazareta, dok bi se u unutrašnjosti iskopao bazen, a po drugoj bi se bazen smjestio na prostoru klaonice, no kako taj prostor nije dovoljan za bazen dužine 50 metara, to bi vjerojatno izazvalo rušenje dijela Lazareta⁶². U studenom iste

⁵⁷ V. FORETIĆ, Stari dubrovački lazareti, str. 6-7.

⁵⁸ V. FORETIĆ, Lazareti pred opasnošću rušenja i park Ilijine glavice pred pogibelji uništenja, *Dubrava* 106, Dubrovnik, 1940., str. 3.

⁵⁹ M. KOLIN, Neka se čuje i druga strana, *Dubrava* 105, Dubrovnik, 1940., str. 1-2.

⁶⁰ V. FORETIĆ, Lazareti pred opasnošću rušenja, str. 3

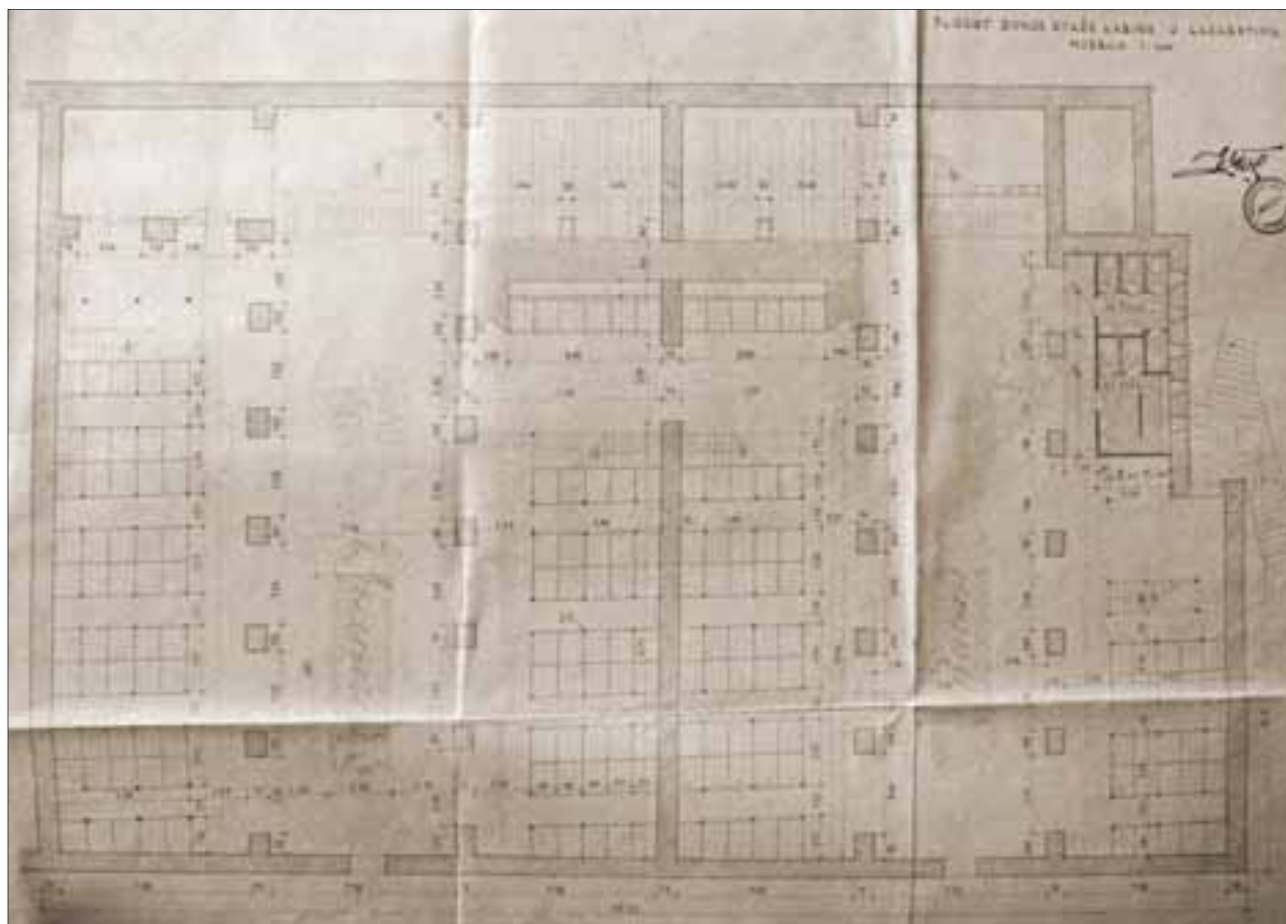
⁶¹ Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, Dosje „Lazareti“ (dalje: MK-KDU-Lazareti).

⁶² MK-KDU-Lazareti.

Slika 13. Lazareti
oko 1950. godine

Slika 14. J. Dražić,
projekt preuređenja
istočnog dijela
Lazareta, tlocrt
iz 1958. godine

godine, povjerenstvo Narodnog odbora Dubrovnika, razmatralo je aktualne građevinske probleme, među ostalim i pitanje Lazareta, te zaključilo kako je „prostore i dvorište Lazareta adaptirati u kombinat restoranskih, kabinskih, društvenih i ostalih kupališnih prostorija i terasa. Gornji dio velikog prilaznog dvorišta da služi parkiranju luksuznih kola s nasadima uklanjanjem svih raznih baraka i nepodesnih prigradnja. O tome načiniti detaljni projekt.“ Predlaže se i izvedba obalnog puta pred Lazaretima⁶³.

U studenom 1948. godine Beritić javlja Konzervatorskom zavodu za Dalmaciju da su radovi na Lazaretima obustavljeni. Trebalo je, naime, izvršiti radove konzerviranja, no zbog nedostatka sredstava radovi su obustavljeni nakon što je uklonjeno nekoliko krovišta, „te cijeli objekt daje dojam ruševine“⁶⁴. U dopisu iz veljače 1949. Beritić piše o nastavku i ponovnom prekidu radova na Lazaretima smatrajući da je potrebno ponovno izgraditi barem krovišta kako zgrada ne bi bila izložena propadanju. I u travnju iste godine piše o prekidu radova te navodi kako je „sam objekt stvarno pretvoren u potpunu ruševinu“⁶⁵.

Interes javnosti za stanje i buduće uređenja Lazareta ogleda se i u novinskim člancima koji se u to doba pojavljuju u lokalnim novinama i časopisima. Među njima je i onaj povjesničara umjetnosti i konzervatora Cvita Fiskovića iz 1952. godine u kojemu se zalaže za bezuvjetno čuvanje arhitektonskoga i spomeničkoga integriteta Lazareta, nastavak zastale obnove te pronalaženje primjerene namjene⁶⁶. Iste godine povjesničar medicine dr. Vladimir Bazala objavljuje dotad najiscrpniji članak (temeljen uglavnom na arhivskim izvorima) o nastanku institucije i građevinskom razvoju dubrovačkih karantenskih sklopova, uključujući i Lazarete na Pločama⁶⁷. Zanimljiv je i članak objavljen 1954. godine u časopisu „Naše more“ u kojemu se zbrajaju dotadašnje rasprave o sudbini Lazareta te donose novi prijedlozi. Nepotpisani autor obrazlaže dva radikalno suprotstavljena stava – za izgradnju zamjenskih građevina ili za potpuno očuvanje u izvornom obliku te donosi treći, kompromisni, kojim se apriorno priznaje spomenički status kompleksa, ali i ustraje na traženju primjerene suvremene namjene⁶⁸. U članku se iznosi i mišljenje sveučilišnoga profesora i uglednoga liječnika dr. Antuna Šercera, koji predlaže uređenje javnoga zatvorenog higijenskog kupališta s parnim kupeljima⁶⁹.

Godine 1958. godine izrađen je projekt „Uređenja kupališta na Pločama“ koji je uključivao i adaptaciju istočnog dijela Lazareta za kupališne kabine⁷⁰. Projektom je bilo predviđeno preoblikovanje prilaznih stubišta za dva istočna dvorišta te izvedba stubišta uz južno pročelje za izlaz na obalu. Ovomu se usprotivio Konzervatorski zavod za Dalmaciju te predložio moguće produženje prilaznih stubišta, dok se za vanjsko

⁶³ MK-KDU-Lazareti.

⁶⁴ MK-KDU-Lazareti.

⁶⁵ MK-KDU-Lazareti.

⁶⁶ C. FISKOVIĆ, Lazarete treba obnoviti, *Dubrovački vjesnik* 85, Dubrovnik, 1952., str. 2.

⁶⁷ V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, str. 293-308.

⁶⁸ „Treće je mišljenje u neku ruku kompromisno, ali i ono ima svojih raznih varijanta. Ne traži se rušenje, ali se traži prilagođavanje staroga novomu, pa zato uporedo rješavanje obnove starog sa određivanjem nove svrhe. Stručno proučenom solucijom, može se očuvati ovaj spomenik u njegovim bitnim karakteristikama, ali ujedno treba voditi računa i o urbanističkim zahtjevima koji se postavljanju prema novim životnim potrebama. Odgovarajućom regulacijom i nivelacijom sveukupnog okolnog prostora može se ukloniti sve što koči razvoj, a na taj način i sam spomenik došao bi do punijeg izražaja.“ NEPOZNATI AUTOR, Razgovori o Lazaretima, *Naše more* 1, Dubrovnik, 1954., str. 67-69.

⁶⁹ NEPOZNATI AUTOR, Razgovori o Lazaretima, str. 69. „Po ovome mišljenju, Lazarete kao spomenik prošlosti treba svakako očuvati, ali ih treba ujedno i oživjeti. Na starim temeljima, ali novim sredstvima, produžujući na taj način tradiciju ove ustanove, koja povezuje dva osnovna i bitna elementa: more i zdravlje. U obnovljenoj zgradi Lazareta trebalo bi uspostaviti jednu ustanovu za higijenu i kulturu tijela, kakva je u Dubrovniku neophodno potrebna i za vlastito stanovništvo, a koja bi ujedno predstavljala posebnu atrakciju i za domaće i strane turiste. (...) Njegov smještaj ne bi tangirao arhitektonski i kulturno-historijski značaj spomenika, a odgovarao bi zahtjevima nauke, a sve to u skladu s interesima društvenog, urbanističkog i turističkog razvoja. Lazareti bi nastavili svoj život kao sanitetska ustanova u novim, savremenim uslovima. (...)“

⁷⁰ Državni arhiv u Dubrovniku, Narodni odbor Općine Dubrovnik, građevinska dozvola 05-8387/1 od 12. studenom 1958. Projektno rješenje izradio je arhitekt Jozo Dražić, projektirni biro „Arhitekt“.

Slika 15. Lazareti prije početka obnove 1967. godine

Slika 16. Lazareti prije početka obnove 1967. godine

Slika 17. Lazareti prije početka obnove 1967. godine

Slika 18. Lazareti tijekom obnove, 1967.-1969. godine

Slika 19. Lazareti tijekom obnove, 1968. godine

stubište tražilo da bude privremeno i demontabilno. Realizacija projekta započela je 1959. godine, a nakon izvjesnih pritisaka, Konzervatorski zavod je pristao na preoblikovanje jednog unutrašnjeg prilaznog stubišta prema projektnoj dokumentaciji⁷¹. U krajnjoj istočnoj lađi uređene su svlačionice i tuševi te je ona novouspostavljenim vratima i stubištem povezana s gradskim kupalištem Banje.

Godine 1961. dubrovački arhitekt Slavomir Benić, višegodišnji suradnik konzervatora Lukše Beritića, objavljuje članak „Konzervatorsko–urbanistički problemi Dubrovnika – dubrovački Lazareti“. Uz pregled povijesnoga razvoja kompleksa, autor se zalaže za pronalazak primjerene suvremene funkcije kao najboljega jamca daljnega opstanka svakoga spomenika. Kao poželjnu namjenu za Lazarete vidi glavnu gradsku tržnicu i opskrbeni centar koji bi se u njih mogli smjestiti bez većih adaptacija⁷². Lazareti su nekoliko godina kasnije bili predmet interesa Centra za proučavanje turizma iz Dubrovnika, koji je 1964. godine izradio elaborat pod naslovom „Lazareti i turizam – prilog diskusiji“. Umjesto isključivo ugostiteljske, kupališne ili trgovačke namjene, zaključak elaborata predlaže uređenje stalnog gospodarsko - turističkog sajma koji bi promovirao gospodarsku i turističku ponudu grada i regije. Uz izložbene i prodajne

⁷¹ MK-KDU-Lazareti.

⁷² S. BENIĆ, Konzervatorsko – urbanistički problemi, str. 111-113.

prostore različitih sadržaja (proizvodnja, industrija, poljoprivreda, trgovina) bio je zamišljen i niz popratnih sadržaja (trgovačka predstavništva, fotografski studio, turistički uredi i agencije) čime bi potencijal toga stalnoga sajma (u elaboratu nazivanog bazar ili smotra) bio ne samo turistički, već i gospodarski⁷³.

Dugo iščekivana cjelovita rekonstrukcija Lazareta konačno je započela u listopadu 1967. godine prema projektu biroa „Arhitekt“ iz Dubrovnika. Radove je pod nadzorom Zavoda za zaštitu spomenika kulture na čelu s konzervatoricom Dubravkom Beritić najvećim dijelom izvela tvrtka „Graditelj“. Uklonjene su brojne recentne pregradnje i dogradnje te provedena istraživanja i dokumentiranje kompleksa⁷⁴. Krovništa su obnovljena u izvornoj geometriji, rekonstruirani su brojni oštećeni i nedostajući kameni elementi (vijenci, konzole, okviri otvora, lukovi, stubišta), izvedeno novo vanjsko i unutrašnje popločenje te uvedene suvremene instalacije⁷⁵.

Između dviju obnova (1969. – 2018.)

Nakon što je obnova Lazareta u građevinskome smislu dovršena u jesen 1969. godine, ponovno se javio problem namjene: suprotstavljena mišljenja i ovaj su put dovela u pitanje revitalizaciju kompleksa. Zanimljivo je da je glavni investitor obnove bila

Slika 20. Lazareti nakon obnove, 1974. godine

⁷³ NEPOZNATI AUTOR, Lazareti i turizam – prilog diskusiji, *Centar za izučavanje turizma*, Dubrovnik, 1964., str. 12-15.

⁷⁴ Sačuvana fotodokumentacija nalazi se u fototeci Konzervatorskoga odjela Ministarstva kulture u Dubrovniku i za potrebe pisanja ovoga članka stavljena na raspolaganje na čemu autori zahvaljuju.

⁷⁵ S. AHMETOVIĆ, Lazaret doživljava preobražaj, *Dubrovački vjesnik* 937, Dubrovnik, 1968., str. 3. Dio radova na popločavanju i rekonstrukciji kamenih stubišta izvela je tvrtka „Jadrankamen“ iz Splita. Ukupna vrijednost svih radova iznosila je oko 300 milijuna dinara.

Slika 21. Obnova Lazareta, 2013. godine

tvrtka za gospodarenje stambenim zgradama „Standard“ u društvenome vlasništvu, kojoj je tadašnja Skupština općine Dubrovnik zgrade Lazareta ustupila na trajno korištenje te su one ušle u temeljni kapital tvrtke. U široku javnu raspravu o budućoj namjeni uključili su se sada svi: od konzervatora, arhitekata i umjetnika, do ekonomista, gospodarstvenika, tijela općinske uprave i investitora. Posebno formirana osmeročlana komisija općinskoga Savjeta za prosvjetu, kulturu i tehničku kulturu zaključila je kako bi u postupku donošenja odluke trebalo provesti širu anketu među djelatnicima u kulturnim institucijama, dok je investitor to smatrao zadiranjem u obećano pravo korištenja kompleksa, zbog kojeg je i preuzeo financiranje njegove obnove. Predstavnici tvrtke stoga su se zdušno zalagali za formiranje stalnoga gospodarsko-turističkoga sajma zasnovanoga na spomenutom elaboratu Centra za proučavanje turizma iz 1964. godine⁷⁶. Komisija je donijela relativno opširne smjernice za definiranje buduće namjene Lazareta u kojima se ogleda svijest o široj važnosti kompleksa i ponudila nekoliko rješenja koja su uključivala kulturnu, umjetničku i turističku namjenu⁷⁷. Iako se komisija založila da se u Lazaretima ne otvara tržnica, ta je ideja ipak privremeno prevladala te je 1974.

⁷⁶ M. ALKOVIĆ, Prostor za atraktivne izložbe, *Dubrovački vjesnik* 991, Dubrovnik, 1969., str. 5. – S. AHMETOVIĆ, Lazarete treba koristiti izvorno i jedinstveno, *Dubrovački vjesnik* 1009, Dubrovnik, 1970., str. 6.

⁷⁷ „Zajednička slaba strana tih dosadašnjih ideja jest ta da njihovi zagovarači ponovno pristupaju razmatranju pitanja namjene Lazareta parcijalno i jednostrano ispuštajući iz vida da Lazareti, s obzirom na njihovu lokaciju, veličinu, unutrašnji raspored, izdiferenciranost i komunikativnost otvorenih i zatvorenih prostora i tehničku ekipiranost mogu, a u sadašnjim uvjetima čak i moraju, poslužiti raznim svrhama i namjerama koje se međusobno komplementiraju, a u skladu sa spomeničkim karakterom i vrijednošću ovoga objekta te da se Lazareti mogu optimalno valorizirati jedino ako se budu svestrano aktivirali i iskorištavali kao polifunkcionalni objekt. Zbog toga umjesto pojedinačnih i međusobno nepovezanih ideja i prijedoga o parcijalnom korištenju treba poći od jedne globalne koncepcije optimalnije valorizacije cjelokupnoga prostora Lazareta. (...)“ D. ALFIER, Koncepcija suvremene namjene obnovljenih Lazareta, *Dubrovački vjesnik* 1002-1003, Dubrovnik, 1969., str. 4.

godine iz povijesne jezgre preseljena gradska tržnica. Nakon suočavanja s realnim problemima (otežan kolni pristup i dostava) i negodovanjem građanstva, tržnica je nakon kratkotrajnog eksperimenta ipak vraćena na staru lokaciju, a Lazareti su krenuli u daljnju potragu za prikladnom namjenom.

Od kraja sedamdesetih do početka devedesetih godina 20. stoljeća ideja o multifunkcionalnom, društvenom, kulturnom i turističko–ugostiteljskom korištenju Lazareta ipak je barem nakratko zaživjela, no izbijanjem Domovinskog rata, postupno odumiru dotadašnji sadržaji te većina prostora ponovno ostaje bez namjene. Kriza turizma, uslijed ratnih okolnosti, smanjila je i interes za komercijalnu eksploataciju Lazareta pa vlasnik, Grad Dubrovnik, ispražnjene prostore postupno ustupa na korištenje neprofitnim udrugama⁷⁸. Treba istaknuti da kompleks Lazareta, zbog svog položaja izloženog djelovanju otvorenog mora, jakom vjetru i posolici, zahtijeva stalno održavanje koje je tijekom posljednjih desetljeća djelomično osigurano upravo zahvaljujući angažmanu neprofitnih udruga. Raznorodni sadržaji zahtijevali su određene prilagodbe prostora, no općenito se može reći da su provedeni zahvati reverzibilne prirode, bez jačeg zadiranja u povijesne strukture i uz očuvanje čitljive izvorne organizacijske strukture prostora.

Slika 22. Lazareti nakon prve faze obnove (2012.-2014.)

⁷⁸ Među korisnicima prostora je Art radionica Lazareti, koja je svojim radom na polju suvremene likovne i izvedbene umjetnosti, programima koje ostvaruje u suradnji s brojnim hrvatskim i inozemnim umjetnicima, postala relevantna institucija u nacionalnim okvirima. Uz Art radionicu prostore Lazareta koriste Udruga Deša, programima usmjerena na očuvanje tradicijskog rukotvorstva i nematerijalne kulture dubrovačkog kraja, Folkorni ansambl Lindo, koji jedno od dvorišta koristi kao ljetnu pozornicu te Studentski teatar Lero.

Ponovnim oživljavanjem turizma početkom novog stoljeća, lokalna samouprava iznova postaje zainteresirana za ekonomsku eksploataciju Lazareta, pri čemu se nerijetko zapostavlja spomenički karakter i značaj kompleksa te njegov povijesni i prostorni kontekst⁷⁹. Dugo najavljivana cjelovita obnova Lazareta započela je konačno ujesen 2012. godine i trajala pune dvije godine tijekom kojih je obnovljeno sedam lađa i tri dvorišta. Obnovljene prostore Grad Dubrovnik namijenio je za kulturna događanja, no bez jasne programske koncepcije. Nastavak obnove na preostalim trima istočnim lađama i dvama dvorištima uslijedio je 2018. godine, a financiran je većinskim sredstvima Europske unije i uz partnerstvo Grada Dubrovnika s više institucija, među kojima su i budući korisnici prostora, neprofitne kulturne i umjetničke udruge.

---

⁷⁹ Zamisao o uređenju „Virtualnog muzeja Dubrovnika“, u kojem bi se uz pomoć suvremenih tehnologija prezentirao povijesni razvoj Dubrovnika bila je usko vezana uz namjeru izgradnje pristaništa za tendere brodova na kružnim putovanjima na obali pred Lazaretima kako bi se time navodno rasteretio prostor Gradske luke. Ova ideja opasno je približila Lazarete tretmanu kakav su imali u prvoj polovini 20. stoljeća, jer bi se izmjenom izvornog karaktera stjenovite obale narušio njihov fortifikacijski karakter, a time i autentičnost povijesnog prostora Gradske luke. S. SEFEROVIĆ, Intervencija u fizički i duhovni prostor Grada, *Dubrovački vjesnik* 3097, Dubrovnik, 2010., str. 52. Nacionalne institucije, Ministarstvo kulture i Stručno-savjetodavna komisija za obnovu Dubrovnika nisu imali volje sagledati širi, negativni kontekst zahvata i otvoreno se suprotstaviti namjerama lokalne uprave pa je ova inicijativa konačno doživjela brodolom tek zahvaljujući arbitraži UNESCO-a.

Arhitektonska i građevinska dokumentacija Lazareta u Dubrovniku

S istočne strane Vrata od Ploča nalazio se Tabor, prostrani ograđeni plato na kojem je završavao karavanski put nazivan Veliki put (*strada maestra*) ili Vlaški put (*via Murlaccorum*). U njemu se nalazio niz građevina i objekata zdravstveno-trgovačke infrastrukture. Budući da se tu odvijala i trgovina stokom, prostor je bio opremljen fontanom zvanom Međed za napoj ljudi i stoke te prolaznim bazenom za raskušivanje stoke. Stoka je provođena kroz bazen s rastvorom sredstava za raskušivanje te nakon toga mogla biti prodana i otpremljena dalje. Na Taboru su se nalazile i zgrade nazivane „han“ i „čardak“ u kojima su odsjedali strani trgovci i turski konzul. Lazareti kao zasebna cjelina odvojena visokim zidovima od ostatka Tabora bila je s njim povezana kontroliranim nadsvođenim prolazom ispod puta koji je vodio prema crkvi Sv. Jakova i Župi dubrovačkoj.

Lazareti su najznačajniji i najveći građevinski kompleks, sagrađen između 1627. i 1647. godine i u velikoj su mjeri sačuvani do današnjih dana. Zbog iznimne gospodarske i strateške važnosti u vrijeme Republike kompleks je bio održavan državnim sredstvima. Lazareti su dijelom funkcionirali i tijekom 19. stoljeća, u vrijeme austro-ugarske uprave. Tijekom stoljeća Lazareti su izgubili izvornu funkciju. Korišteni su u različite svrhe, a značajnije su obnavljani i dijelom rekonstruirani 1967. godine (Slika 1). S takvom preventivnom obnovom kompleks je sačuvan do početka obnove 2013. godine.

Kompleks je izgrađen na padinama Srđa, uz more, na prirodnoj denivelaciji terena koji pada od sjevera prema jugu. Iznad Lazareta protezao se put prema Sv. Jakovu koji je od Vrata od Ploča išao prema zaleđu i Župi dubrovačkoj. Podignuti su na relativno uskom i dugačkom potezu između navedenog puta i mora. Širina Lazareta je od 33 do 47 metara, a dužina oko 122 metara. Bili su ograđeni visokim zidom sa stražarnicama (rekonstruiran je i povišen 1784. godine), kojim su roba i putnici na određeno vrijeme bili odvajani od kontakata s okolnim i lokalnim stanovništvom. Bili su dio gradskih utvrđenja.

Glavni ulaz postavljen je na zapadnom kraju dvorišta u razini ceste prema Sv. Jakovu. Cesta se dalje istočno uzdiže prateći prirodni teren, a dvorište, glavna komunikacija s lađama Lazareta, izvedeno je potpuno horizontalno.

Slika. 1. Lazareti na obroncima Srđa istočno od gradske luke (fotografija: A. Milošević)

Kompleks se sastoji od prilaznog dvorišta s čije se južne strane, prema moru, niže pet jednako organiziranih, trodijelnih cjelina koje čini središnje dvorište i bočne pravokutne lađe, otvorene prema dvorištu nizovima lučnih otvora. Prve dvije, zapadne cjeline nešto su kraće od istočnih. Dvorišta i lađe znatno su denivelirane od ulaznog dvorišta, što je bilo uvjetovano prirodnom konfiguracijom terena. Danas je visinska razlika svladana stubištēm u srednjoj trećini širine dvorišta, no na snimku postojećeg stanja iz sredine 20. stoljeća prikazane su dugačke rampe, u dužini cijelog dvorišta. Sva dvorišta imala su po dvoja vrata; glavna, sjeverna, kojima se pristupalo stubištēm i nasuprotna na južnom zidu prema moru. Oba otvora bila su osigurana metalnim rešetkastim vratima. Nasuprotno postavljena vrata objašnjavaju se potrebom bolje cirkulacije zraka kroz otvoreno dvorište zbog boljeg raskuživanja. Moguće je da su imala i drugu funkciju. Naime, roba je zbog opasnosti od padalina zasigurno bila ispod krovova unutar prostora lađa Lazareta. Nisu sačuvani ostatci vrata pod lukovima koji su bili jedina veza prizemlja lađa s dvorištēm, što ne znači da ona nisu postojala. Zbog vrlo čestih padalina s vjetrom, koje bi sigurno ugrožavale nezaštićenu robu, može se pretpostaviti da su postojale pregrade s vratima.

Lađe su široke od 7,2 do 7,7 metara, a dugačke od 20,4 do 28,4 metara. To je, čini se, bio potpuno prazan prostor poput hangara „industrijske“ arhitekture toga doba, izveden s najracionalnijim konstrukcijama i oblicima. Veći dio lađe bio je natkriven drvenim krovštēm s pokrovom od kupe kanalice. Sjeverni, manji dio lađe, bio je presvođen i nad njim je sagrađena prizemna kućica u razini gornjeg dvorišta, za smještaj službenika i čuvara. Prva i druga zapadna kuća bile su jednokatnice u odnosu na ulazno dvorište. Postoji mogućnost da su kućice, kroz otvor prema krovštēm, bile povezane s lađom kako bi bila omogućena komunikacija prema zatočenicima karantene. Čini se da su lađe, kao i danas, bile međusobno povezane manjim otvorima u uzdužnim zidovima za komunikaciju na razini prizemlja. Takvi otvori bili bi zazidani u vrijeme većih epidemija.

Unutar lađa pronađeni su skromni ostatci ranijih instalacija nužnih za dulji boravak ljudi, a prema kojima možemo djelomično rekonstruirati njihov izgled. Sve lađe bile su opremljene sanitarnim čvorom na njihovom južnom zidu, izvedenim kao plitka niša s ravnim kamenim nadvojem. Samo je sjedište debela kamena ploča s kružnom rupom promjera 20 cm i izvodom fekalija kroz južni zid. Na kraju toga otvora je polukružni

kameni žljeb iz kojeg su fekalije tekle po skarpi južnog pročelja Lazareta. Vrlo često se neposredno uz zahod nalazio i kamin, čija je uloga mogla biti dvojaka; zagrijavanje prostora ili, što je vjerojatnije, kuhanje hrane. Izveden je slično zahodu, kao niša s dimnjačkom instalacijom unutar kamenog zida. Nije nam poznat oblik nape na konzoli koja je stršila u prostor lađe. Ložište je bilo uzdignuto oko 80 cm od poda.

Lađe su do veznih greda visoke od 4,8 do 6,2 metra. Na uzdužnim zidovima ispod veznih greda krovništa nalaze se velike rupe međukatne konstrukcije na razmaku od preko dva metra.

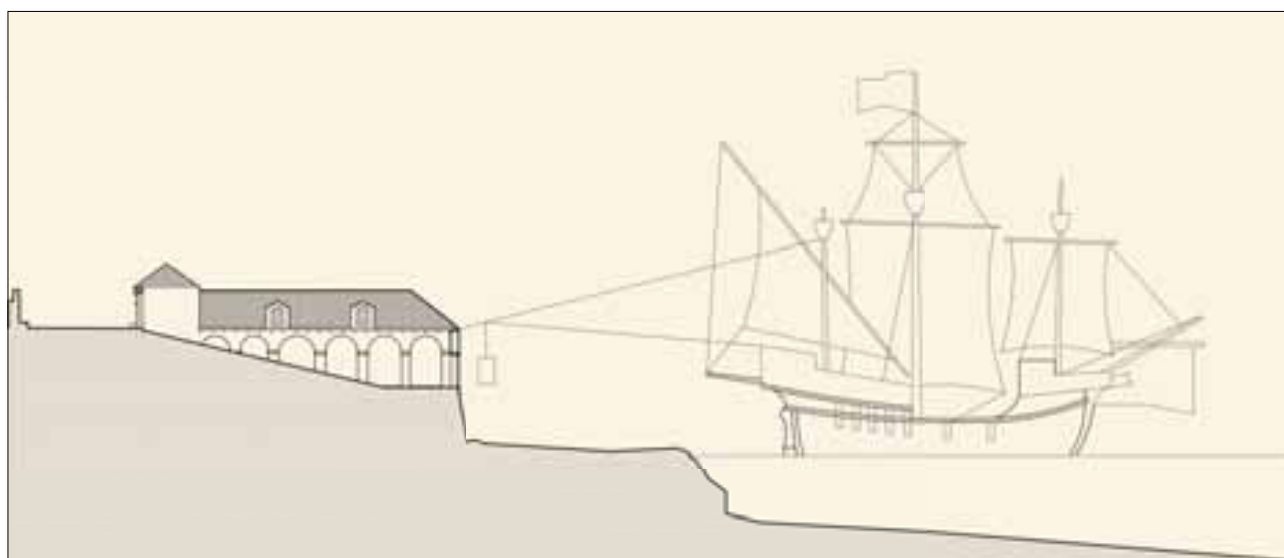
Veliki razmak greda govori u prilog manjem opterećenju koje je ta konstrukcija mogla nositi pa se pretpostavlja da je to potkrovlje služilo samo za smještaj ljudi. Razina potkrovlja nije bila ista kao razina poda kućica na gornjem dvorištu. Ono je bilo denivelirano, a budući da su voda, sanitarije i „kuhinja“ u prizemlju, potkrovlje je s prizemljem komuniciralo ljestvama ili drvenim stubištem.

U dvorištu između sedme i osme lađe Lazareta postojala je gustijerna s pitkom vodom. Pitanje je kako je funkcionirala opskrba vodom kad su veze među lađama bile prekinute. Ona je možda dopremana izvana, iz fontane na Taboru. Prilikom obnove pronađeni su ostatci instalacija zidanog cjevovoda i „fontane“ u prvoj lađi, pa je kompleks barem djelomično vjerojatno bio opremljen i pitkom vodom.

More je udaljeno od južnog zida Lazareta od 9 do 24 metra, obala je stjenovita i nema tragova lučkih građevina. Nema traga gatu niti u pisanim vrelima, stoga brodovi uz nju nisu mogli pristajati. Taj dio luke izložen je gotovo svim vjetrovima. Brodovi koji su morali proći karantenu robu svakako nisu iskrcavali u luci pa je potom kroz Grad nosili do karantene. Način na koji je roba dovezena u lađe ostaje otvorenim pitanjem. Dijelom zasigurno kroz ulazna vrata s gornjeg dvorišta, u koje je mogla biti donošena uz strme stube pred zapadnim pročeljem Lazareta. Na vrhu ovog stubišta i danas su metalna rešetkasta vrata.

Način na koji je bilo organizirano prebacivanje robe s brodova u Lazarete možemo pretpostaviti. Brodovi su mogli biti na sidru ili vezani u četverovezu (dva konopa na kopno i dva sidra prema pučini, Slika 2). Morali su biti vezani na udaljenosti od desetak metara od obale jer je more uz obalu relativno plitko. Roba se potom mogla prenositi na dva načina: prebacivanjem na manje barke do obale, uz koju se nije moglo ugodno

Slika 2. Skica pretpostavljenog načina iskrcavanja tereta s broda

pristajati, ili sistemom žičare do otvora/vrata u zidu dvorišta Lazareta. Smatramo da su dvorišta na južnom zidu imala velike otvore upravo kako bi mogla biti unesena roba. Lađe Lazareta imale su obujam kao karaka, tako da je jedna lađa mogla preuzeti cjelokupan teret broda.

Dvorišta izvorno nisu imala stubišta već, kako je ranije spomenuto, dugačke rampe kojima je roba nakon odležavanja u karanteni, sistemom kolotura preko rampe dizana na razinu gornjeg, ulaznog dvorišta.

Kućice su se nalazile nad sjevernim dijelom lađe te su zbog sigurnosti bile odijeljene križnim svodovima čiji su zidani upornjaci prostorno definirali zasebnu prostoriju unutar prizemlja lađe. Razina poda gornje kućice bila je denivelirana u odnosu na podnicu stambenog potkrovlja lađe, a u zidu prema krovu pronađena su uska vrata preko kojih se komuniciralo i kontroliralo ulaz i izlaz zatočenika.

Arhitektonska dokumentacija

Građevinski sklop Lazareta nalazi se nedaleko istočnog ulaza u povijesnu gradsku jezgru Dubrovnika (Slika 3), na čest. zgr. 710 Lazaret, K. O. Dubrovnik (nova izmjera 4651/1, K.O. Dubrovnik). Kompleks Lazareta pojedinačno je zaštićeno nepokretno kulturno dobro, upisano u Registar kulturnih dobara Ministarstva kulture RH pod oznakom RST-1217-1986.

Radovi na projektu cjelovite rekonstrukcije sklopa započeli su 2005. godine. Na zahtjev naručitelja, Grada Dubrovnika, arhitektonski je snimljeno zatečeno stanje u svrhu rekonstrukcije i adaptacije prostora, kojima bi prostori unutar predmetnog kompleksa dobili nove sadržaje za više različitih korisnika, a namjene primjerene zaštićenom lokalitetu za potrebe građana te u funkciji kulturne i turističke promidžbe Grada.

Izrađena je projektno-tehnička dokumentacija glavnog projekta kojom se planira izvođenje radova rekonstrukcije i obnove cijele postojeće građevine u skladu s važećom prostorno-planskom dokumentacijom te sukladno posebnim uvjetima i potvrđama nadležnog Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture RH i drugih nadležnih javno-upravnih tijela.

Za predmetnu rekonstrukciju građevine ishoda je građevinska dozvola 2008. godine, nakon koje i potvrda izmjene i dopune glavnog projekta 2012. godine te potvrda izmjene i dopune II. glavnog projekta iz 2014. godine za fazno građenje građevine.

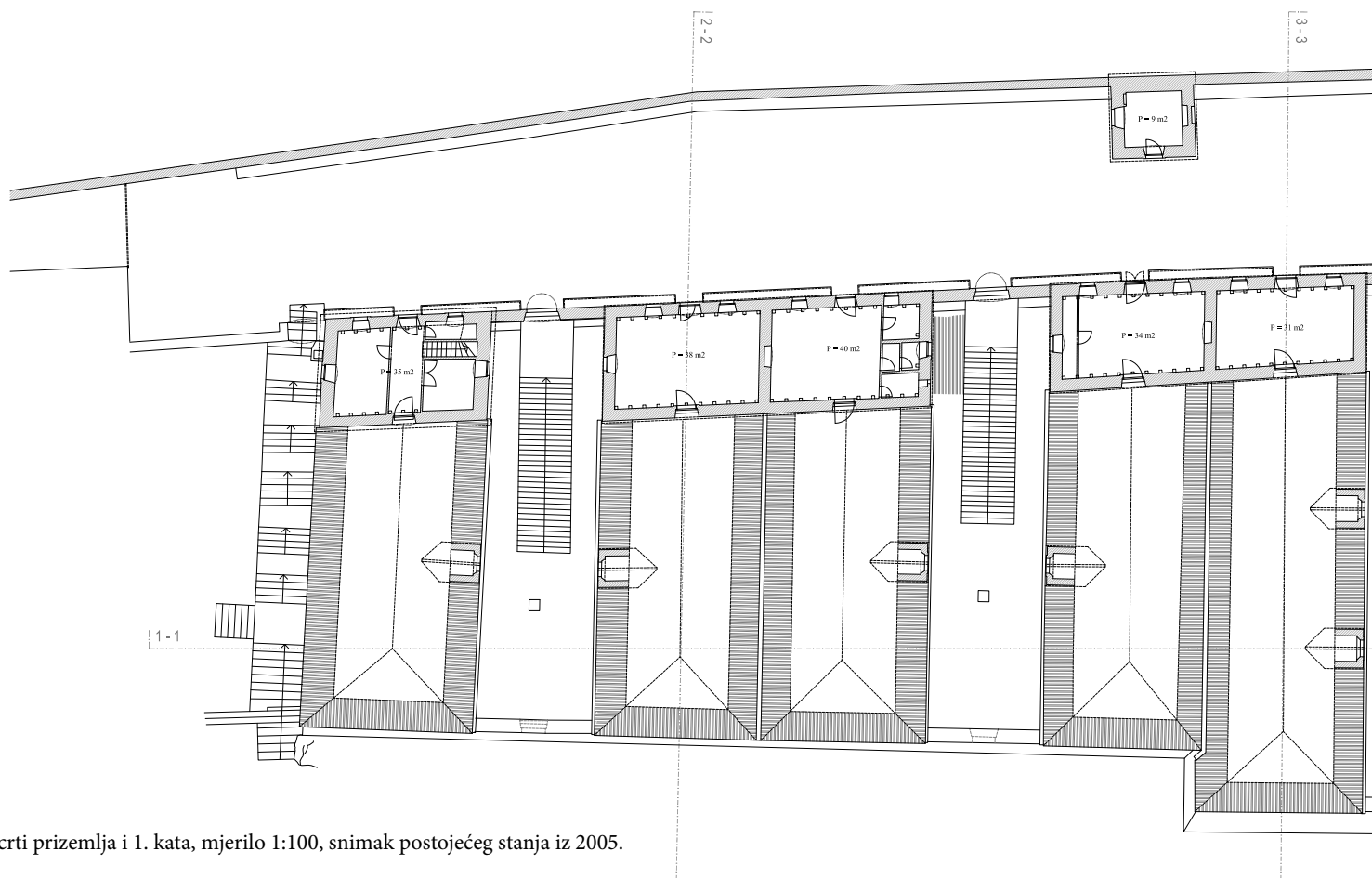
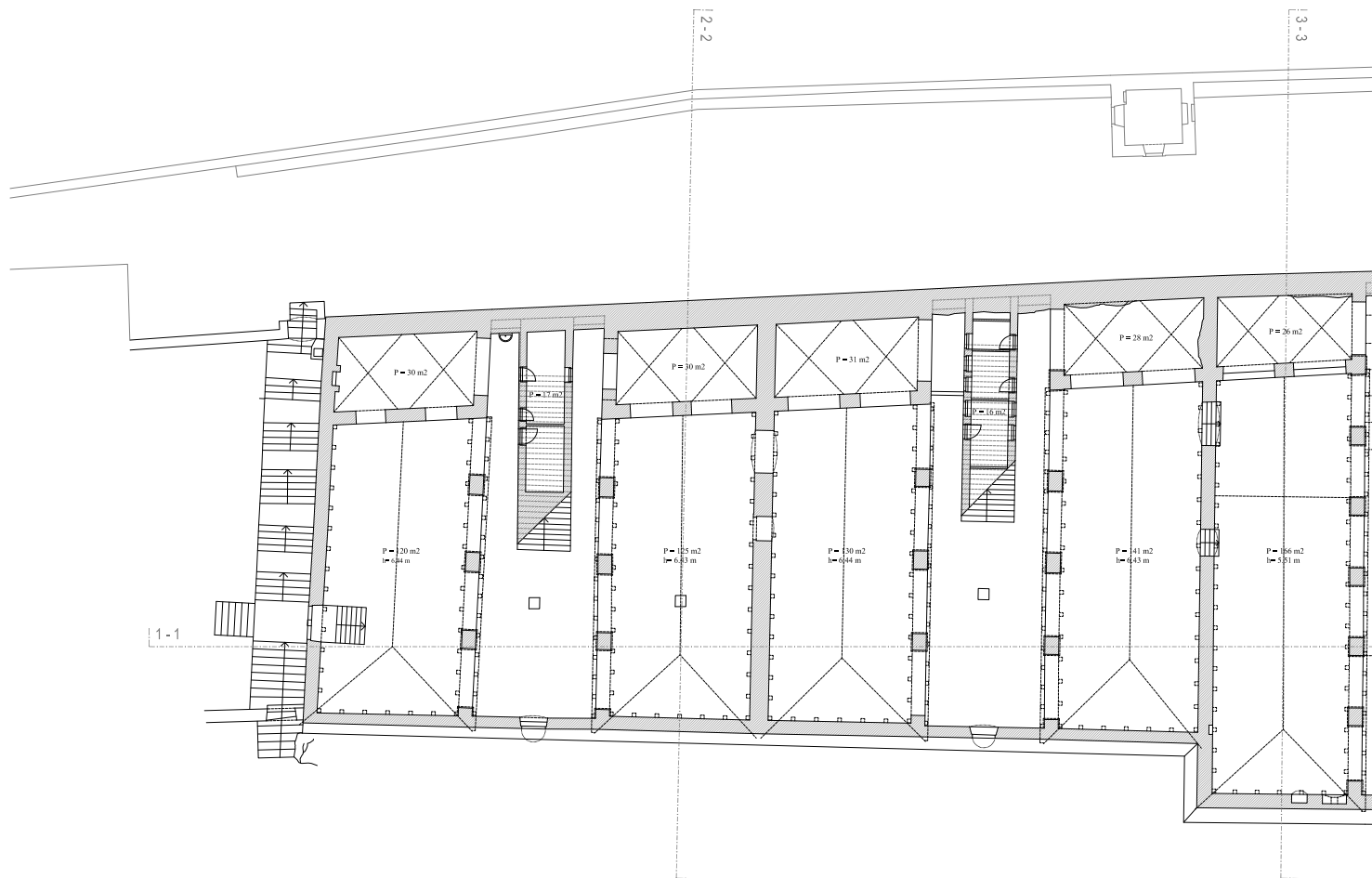
Planiranim prostornim zahvatom ne povećavaju se izvorni horizontalni i vertikalni gabariti zatečene građevine. Za rekonstrukciju i obnovu u najvećoj se mjeri koriste izvorni materijali koji su korišteni prilikom gradnje građevine. Građevina projektom zadržava postojeću namjenu (javnu i društvenu u prizemlju te gospodarsko-poslovnu na katu), što odgovara namjeni prema važećem GUP-u Grada Dubrovnika (Službeni glasnik Grada Dubrovnika br. 10/05, 10/07, 8/12) i izmjenama i dopunama GUP-a Grada Dubrovnika (Službeni glasnik Grada Dubrovnika br. 3/14).

Opis postojećeg stanja - tlocrtna dispozicija

Građevinski sklop Lazareta organiziran je na dvije razine. Kolni pristup građevini omogućen je s gradske prometnice, Ulice Frana Supila, s koje se sa zapadne strane pristupa u zajedničko "javno" dvorište - ulicu, na visini kata kompleksa (12,00 m. n. v.), od prometnice ograđeno visokim zidom (Slika 3). Na toj se etaži nalaze prizemlja osam samostojećih građevina, dvije na sjevernoj strani i šest na južnoj. Dvije sjeverne i prva južna visine su prizemlja, kata i potkrovlja, dok ostale građevine imaju visinu prizemlja i potkrovlja. Građevine imaju četverostrešno krovništvo s pokrovom od kupe kanalice. Razina zajedničkog "javnog" dvorišta smatra se *prvim katom* kompleksa (Slika 4-7).

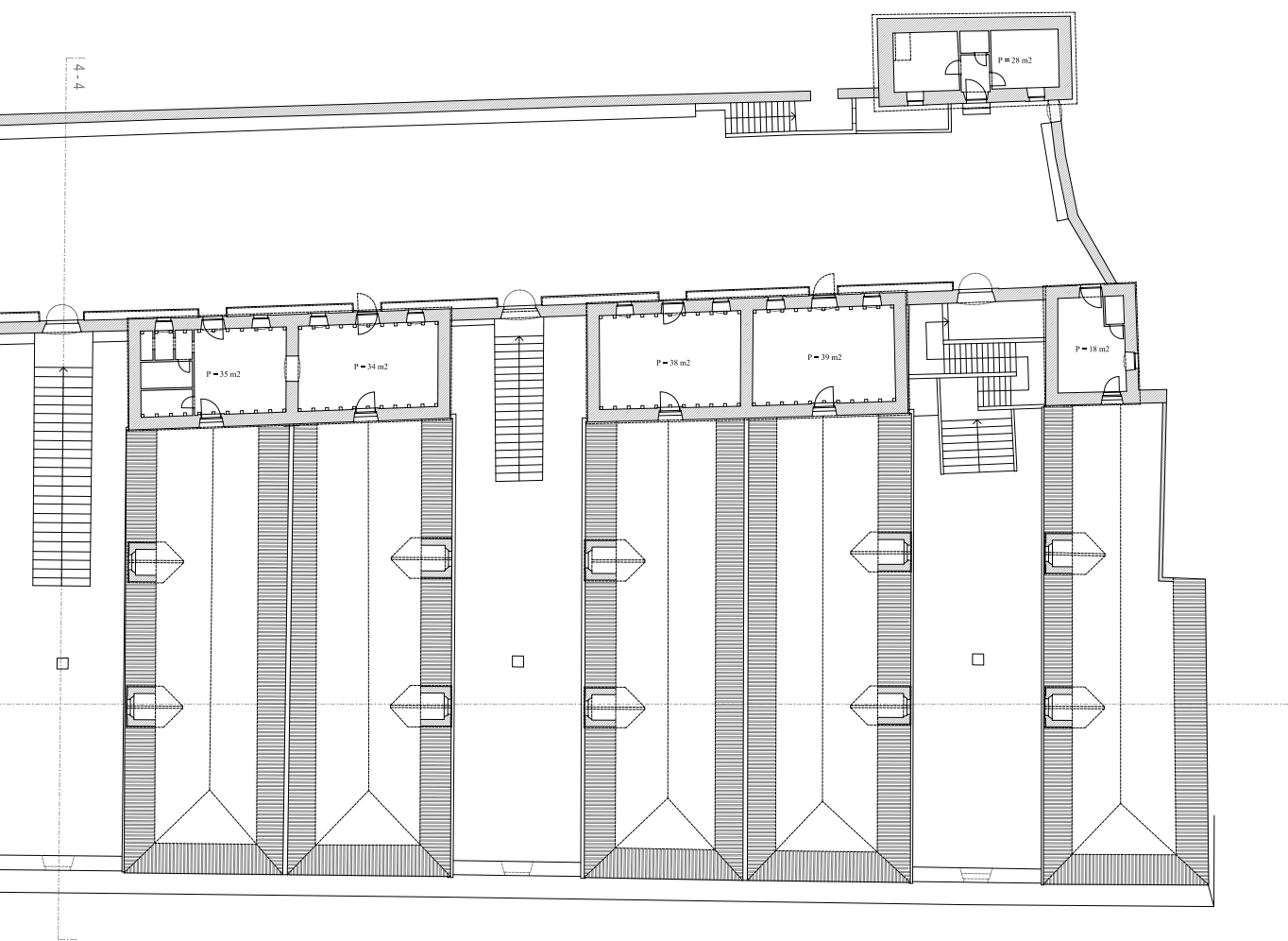
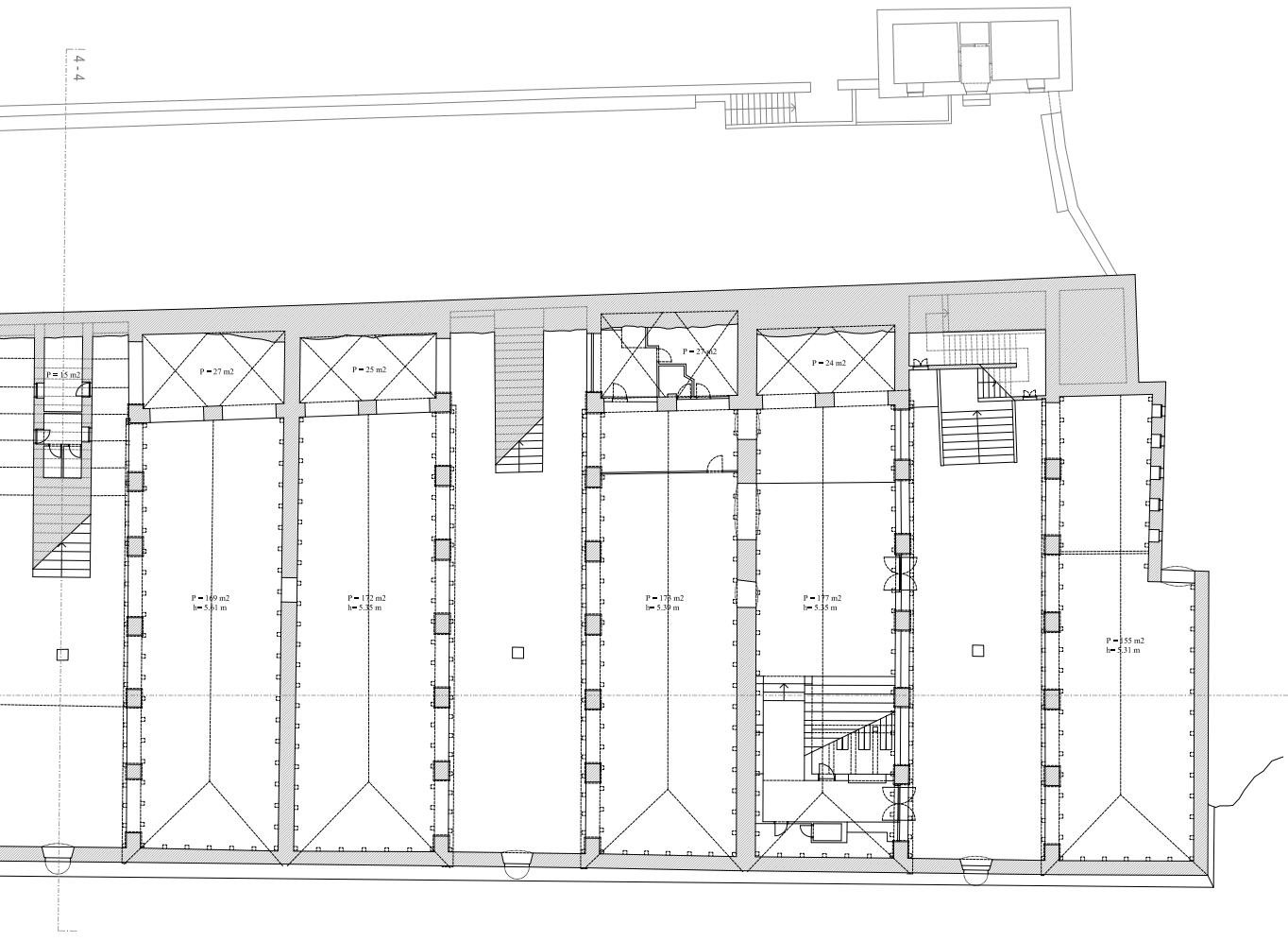

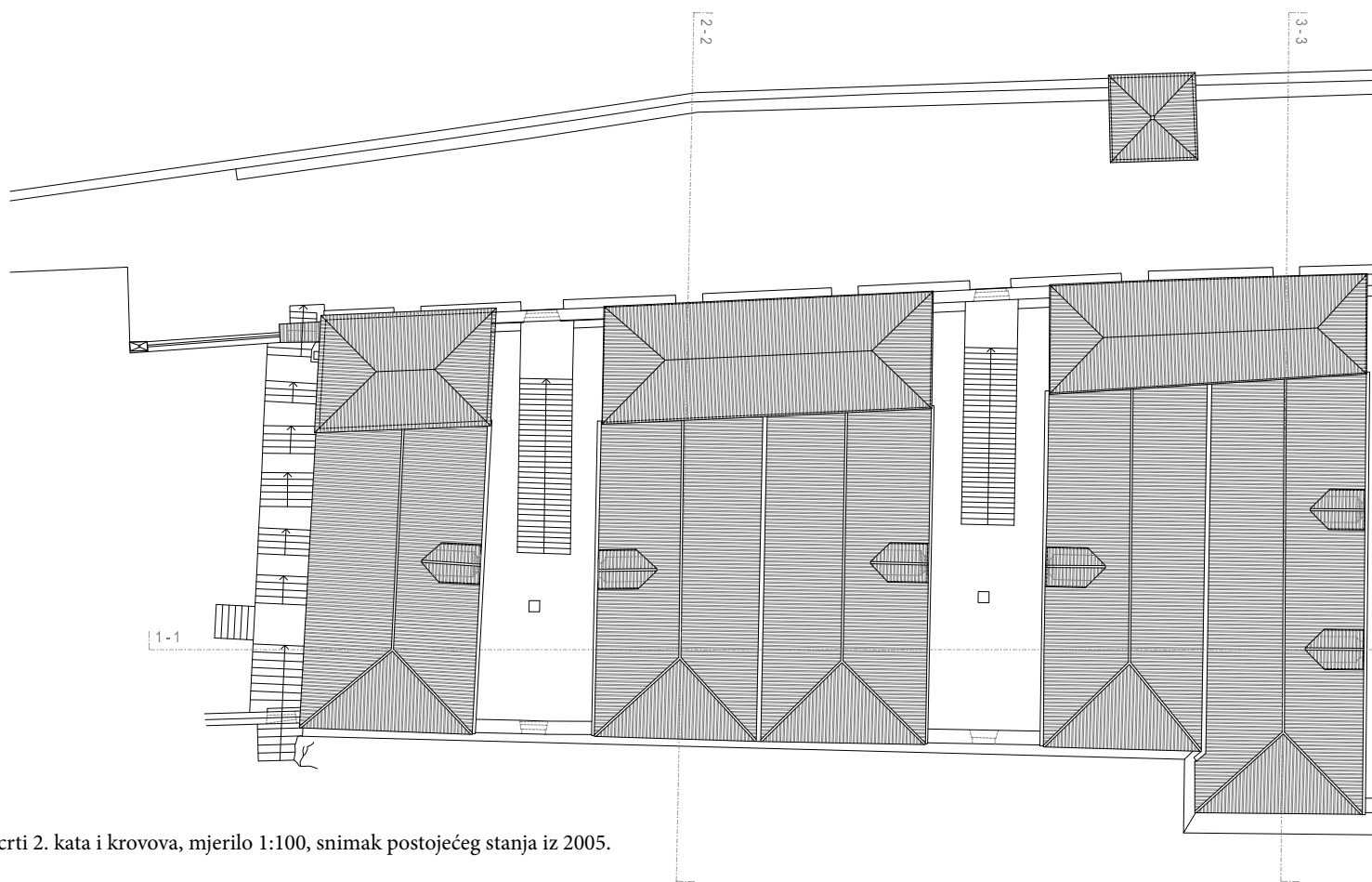
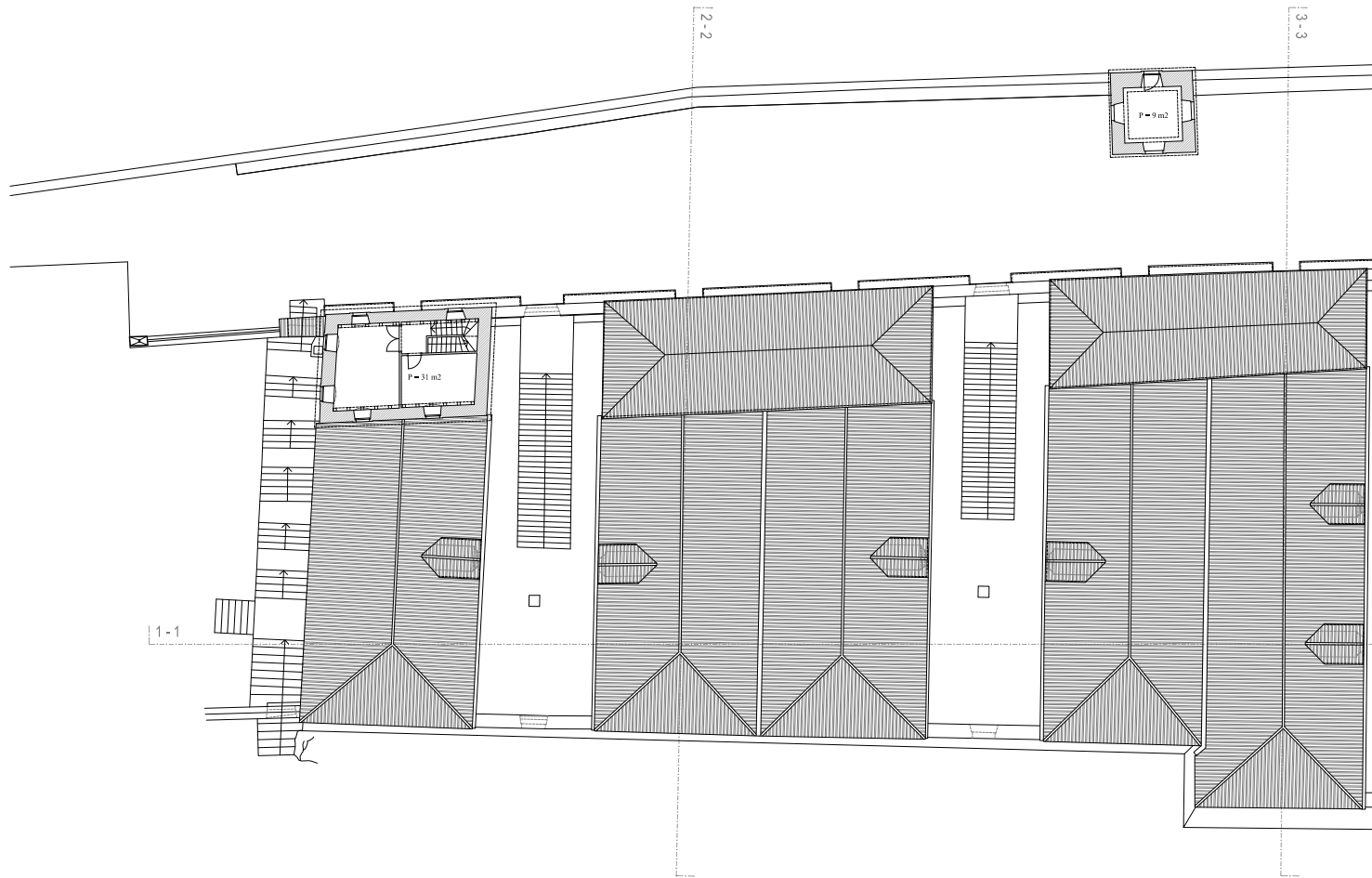
Slika 3. Lazareti prije obnove 2018. godine (fotografija: Zavod za obnovu Dubrovnika)

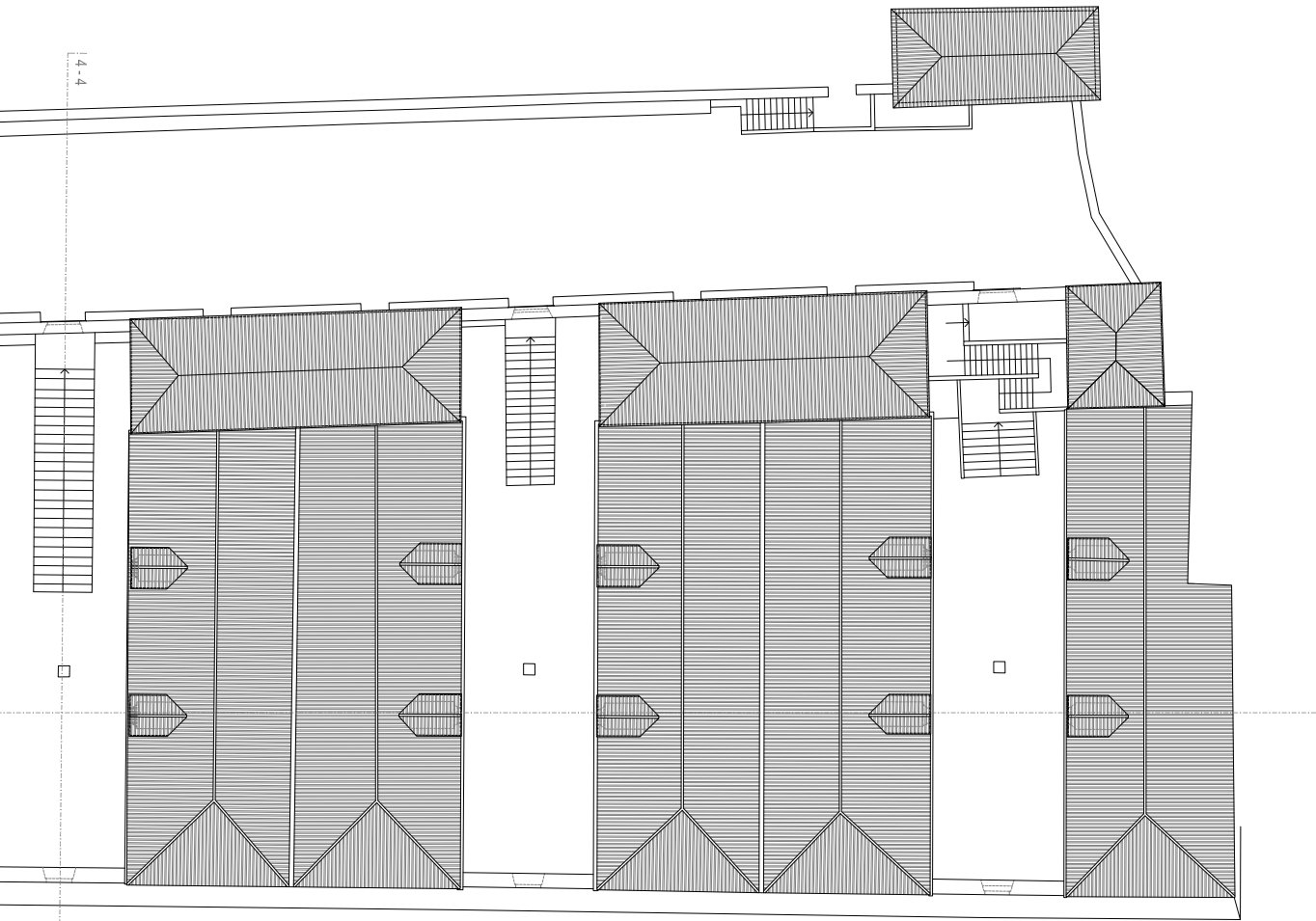
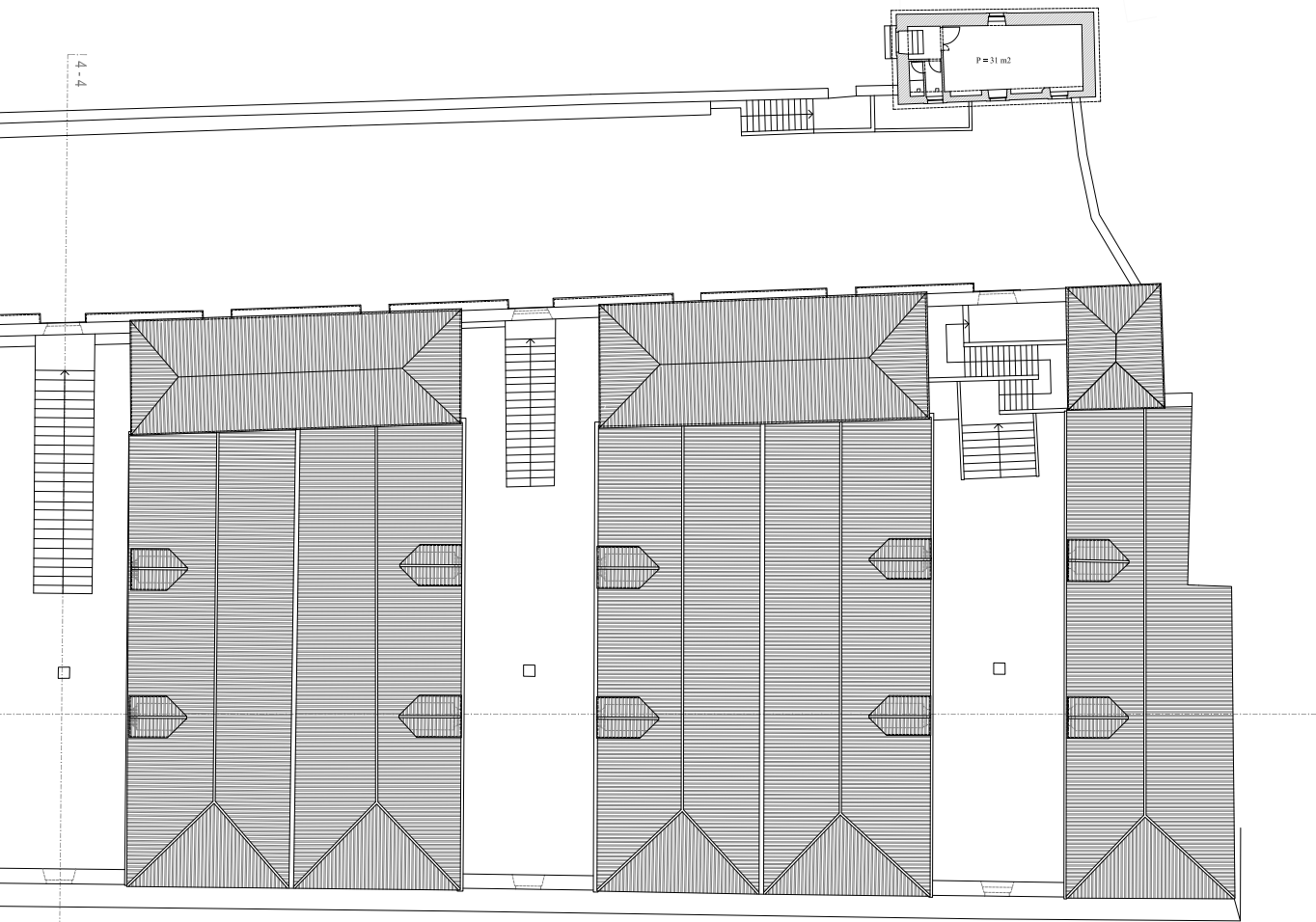
Slika 4. Tlocrti prizemlja i 1. kata, mjerilo 1:100, snimak postojećeg stanja iz 2005.

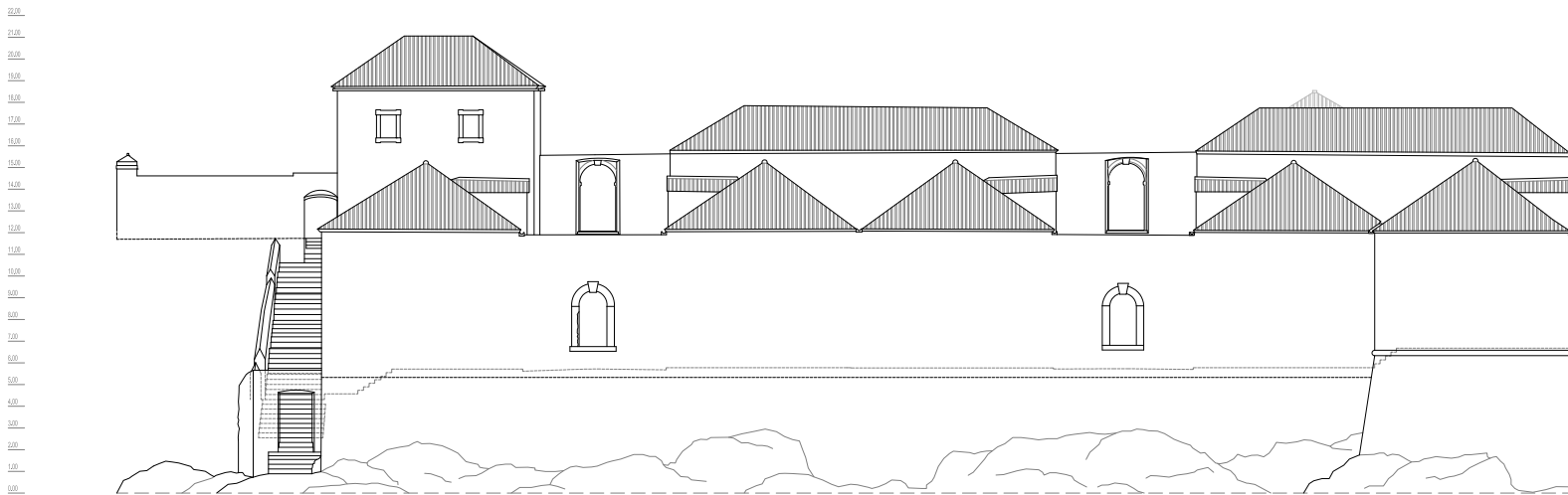

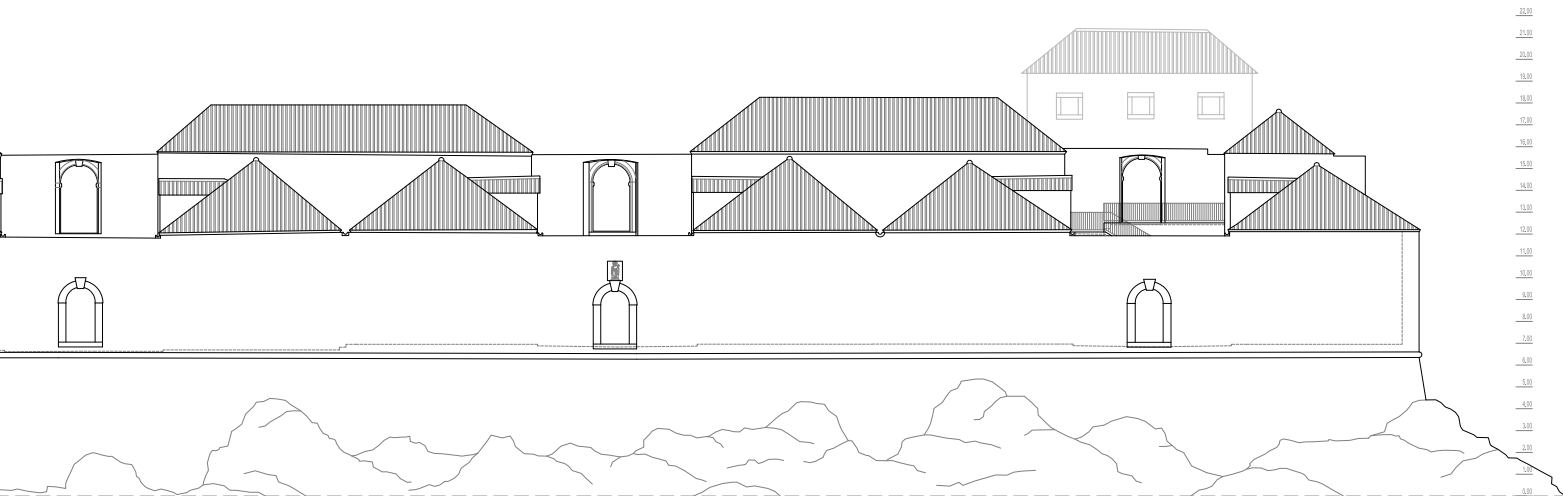

Slika 5. Tlocrti 2. kata i krovova, mjerilo 1:100, snimak postojećeg stanja iz 2005.

Slika 6. Uzdužni presjeci, mjerilo 1:100, južno i sjeverno pročelje, presjek 1-1. snimak postojećeg stanja iz 2005.

Prizemlje sklopa (6,00 i 7,00 m. n. v.) sastoji se od deset zasebnih prostora - "lađa", organiziranih oko pet internih otvorenih dvorišta, u koja se pristupa otvorenim kamenim stubištima sa zajedničkog dvorišta na gornjoj etaži. Prva zapadna lađa ima na zapadnom pročelju i izravni ulaz iz bočne ulice. Zatvoreni prostori lađa se prema dvorištima otvaraju velikim zidanim lučnim otvorima. Lađe se sastoje od jedinstvenog unutrašnjeg prostora visine 6,50 m i 5,50 m do greda krovišta te manjeg zasvođenog prostora na sjevernoj strani svake lađe, visine 4,70 m do tjemena svoda. Krovišta su trostrešna s pokrovom od kupe kanalice.

Nosiva konstrukcija građevina na prvom katu sklopa su kameni zidovi, zidani u vapnenom mortu, debljine 65 cm, s unutrašnje strane žbukani. Postojeće međukatne konstrukcije drveni su grednici s drvenim podom, a krovna konstrukcija izvedena je kao drveno krovište s pokrovom od kupe kanalice.

Postojeći nosivi zidovi lađa u prizemlju sklopa su kameni, zidani u vapnenom mortu, debljine 75 do 100 cm, s obostrano vidljivim kamenom. Krovna konstrukcija je drveno krovište s pokrovom od kupe kanalice. U postojeća je krovišta omogućen ulaz iz građevina na prvom katu kompleksa. Nad nosivim horizontalnim gredama krovišta izveden je drveni pod.

Prostore Lazareta u vlasništvu Grada Dubrovnika u vrijeme rada na projektu koriste razne udruge građana te javna poduzeća i ustanove, s kulturnom, umjetničkom, sportskom i drugom namjenom, a pojedini se prostori koriste i kao skladišta (Art Radionica Lazareti, DEŠA - Dubrovnik, FA „Lindó“, Studentski teatar „Lero“, Kazalište Marina Držića, badmintonski klub te gradska tvrtka Sanitat Dubrovnik d.o.o.).

Dokumenti prostornog uređenja

Prema PUP „Pile – Ploče – Sv. Jakov“¹, važećem prostorno-planskom dokumentu u vrijeme početka rada na projektu predviđena namjena građevine je javna, i to za dijelove građevine na koti 12,0 m.n.v. sa sadržajima u funkciji šetača trasom turističke šetnice, kao što su specijalizirane trgovine, informacije, agencije, manji ugostiteljski objekti i Slika te samoposluga koju je planirano ukloniti s obližnje lokacije, dok je dio Lazareta na koti 6,0 i 7,0 m.n.v. predviđen za specijalne potrebe turizma – izložbe kvalitetnih lokalnih proizvoda, mješovita namjena s agencijama, uslugama i kulturnim institucijama, slobodna carinska prodaja i sl.

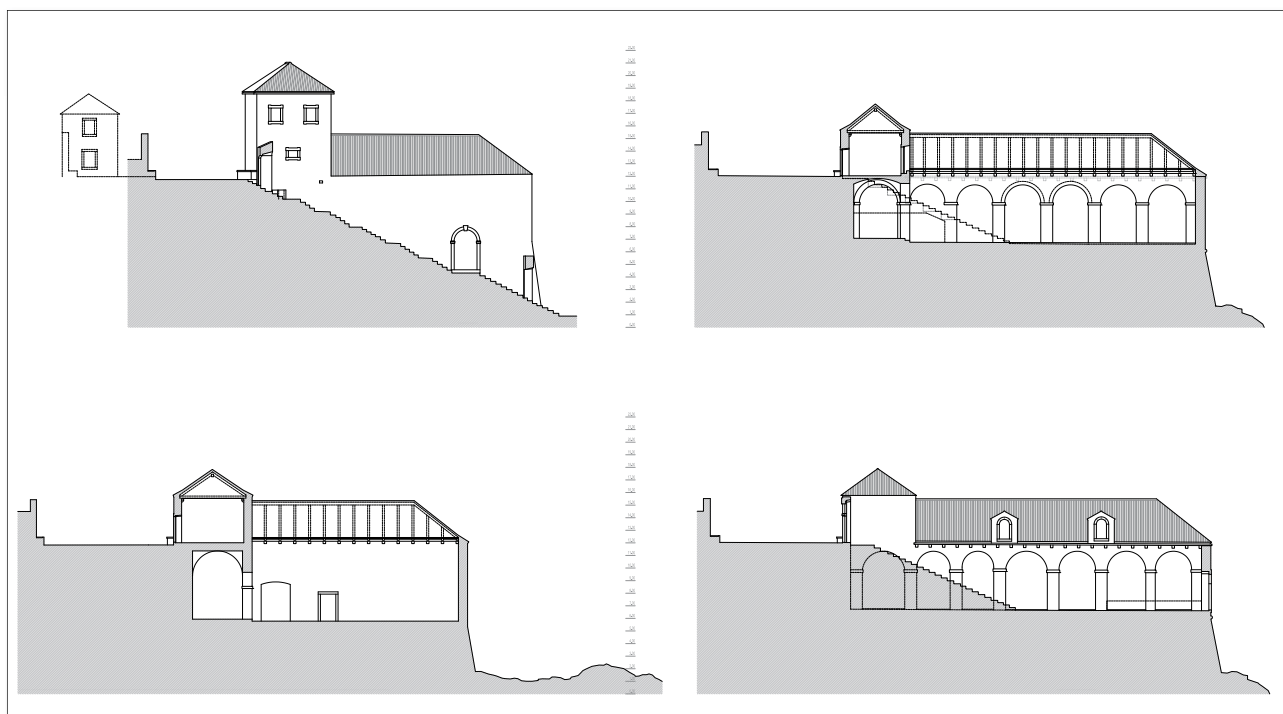
Prema GUP-u² Grada Dubrovnika Lazareti se nalaze unutar zone M5 (povijesna jezgra – kulturni centar), koja ima polivalentnu namjenu s obvezom očuvanja izvorne strukture spomenika i cjeline te su sve intervencije moguće isključivo u skladu s posebnim uvjetima i suglasnostima nadležnog konzervatorskog odjela.

Prenamjena prostora

Na zahtjev i prema smjernicama naručitelja izrađena je projektno-tehnička dokumentacija glavnog projekta koji podrazumijeva radove na rekonstrukciji postojeće građevine Lazareta, kojima se poboljšava ispunjavanje temeljnih zahtjeva za građevinu, a kojima bi se očuvalo pojedinačno zaštićeno nepokretno kulturno dobro u skladu sa zahtjevima zaštite kulturnog dobra, ali i unaprijedilo korištenje predmetne građevine u skladu s pozitivnim propisima Republike Hrvatske.

¹ Provedbeni urbanistički plan „Pile – Ploče – Sv. Jakov“ – Dubrovnik („Službeni glasnik općine Dubrovnik“ broj 1/90).

² Generalni urbanistički plan Grada Dubrovnika („Službeni glasnik Grada Dubrovnika“, broj 10/05, 10/07, 8/12 i 03/14).

Rekonstrukcija postojeće građevine Lazareta podrazumijeva obnovu i sanaciju oštećenih i dotrajalih konstruktivnih dijelova građevine i krovišta, funkcionalnu preinaku dijelova građevine u skladu s namjenom određenom od strane investitora, zamjenu dotrajalih uređaja i instalacija sukladno novom tehničkom rješenju te rekonstrukciju priključaka na komunalnu infrastrukturu sukladno uvjetima nadležnih javnopravnih tijela.

Glavnim projektom na koji je ishoda građevinska dozvola 2008. godine predviđena je nova namjena dijelova građevinskog sklopa. Namjera investitora bila je unutar kompleksa ponovo smjestiti veći dio dotadašnjih korisnika, ali uz to riješiti i problem nedostatka prostora pojedinih odjela Umjetničke škole Luke Sorkočevića.

Projektom je definirana nova namjena prizemlja (na visini 6,00 i 7,00 m.n.v.) i to, od zapada prema istoku:

- prva lađa za Virtualni muzej Grada Dubrovnika s informacijskim pultom i prodajnim prostorom;
- druga i treća lađa na korištenje likovnom odjelu Umjetničke škole Luke Sorkočevića za izložbenu dvoranu / predavaonicu, učionice i radionice, koje će se alternativno izvan nastavne godine koristiti za specijalne potrebe turizma - organiziranje ljetnih umjetničkih radionica koje će svojim sadržajima upotpunjavati sezonsku turističku ponudu;
- četvrta lađa Udruzi "Deša" za izložbeno-prodajni prostor i radionice (prodajne izložbe kvalitetnih lokalnih proizvoda napravljenih na tradicionalnim i kreativnim radionicama u Udruzi);
- peta lađa baletnom odjelu Umjetničke škole - dvorane za vježbanje, koje će se također alternativno koristiti za ljetne plesne radionice te time upotpunjavati sezonsku turističku ponudu;
- šesta lađa Folklornom ansamblu „Lindó“ za probe i nastupe;
- sedma lađa Art radionici Lazareti za Residency program – smještaj gostujućih umjetnika te dio prizemlja za radionicu likovnog odjela Umjetničke Škole;

Slika 7. Poprečni presjeci, mjerilo 1:100, zapadno pročelje, presjek 2-2, presjek 3-3, presjek 4-4, snimak postojećeg stanja iz 2005.

- osma lađa Art radionici Lazareti za radionice i urede; deveta lađa Art radionici Lazareti za scenske nastupe; deseta lađa Art radionici Lazareti za izložbenu dvoranu i klupski prostor.

Prostori na katu građevine, u koje se ulazi iz zajedničkog dvorišta na 12,00 m.n.v., u funkciji su proširenja turističke ponude Grada. Prostori namijenjeni likovnom odjelu Umjetničke škole (1., 2., 3. i 7. sa zapada) alternativno se koriste kao info-centar, specijalizirane trgovine i izložbeno-prodajni prostor. Art radionica (8., 9. i 10.) u svojim prostorima ugošćuje izložbe i multimedijalne prezentacije, dok su ostali prostori neovisne cjeline, namijenjene umjetničkim radionicama i radionicama tradicionalnih obrta, udrugama i atelijerima.

Prostori u kojima je djelovalo Društvo multiple skleroze te prodajna galerija i pošta koje imaju pristup s gornje razine, iz Ulice Frana Supila, nisu bile predmet ovog projekta te im namjena ostaje postojeća.

Svi ovi prostori svojom novom namjenom odgovaraju predviđenom planu Detaljne namjene površina tada važećeg Provedbenog urbanističkog plana "Pile - Ploče - Sv. Jakov" – Dubrovnik, gdje je u prizemljima građevinskog sklopa Lazareta navedena namjena Specijalne potrebe turizma (po projektu: muzej, info, umjetničke i plesne radionice, izložbe, „Lindó“, scenski i klupski prostor ARL-a), a na katu kompleksa navedene namjene su: specijalizirane trgovine, agencije, informacije, samoposluga, manji ugostiteljski objekt te slični sadržaji u funkciji šetača trasom turističke šetnice (po projektu: umjetnički izložbeno-prodajni prostori, atelijeri, radionice, specijalizirane trgovine, udruge, izložbeni prostor ARL-a).

Na zahtjev investitora, Grada Dubrovnika, 2011. godine izrađena je izmjena i dopuna glavnog projekta rekonstrukcije kojim se mijenja namjena pojedinih lađa unutar građevine. Građevinski sklop Lazareti obnavlja se kao prostor javne i društvene, kulturne namjene za prizemlja - lađe (na visini 6,00 i 7,00 m.n.v.), kao muzejsko-galerijski i izložbeni prostori, glazbeno-scenski prostori te prostori za udruge građana. Namjena je prostora na katu građevine, u koje se ulazi iz zajedničkog dvorišta na 12,00 m.n.v., gospodarska – poslovna namjena, i to pretežno trgovačka, za specijalizirane trgovine i izložbeno-prodajne salone tradicionalnih obrta. Svi ovi prostori svojom namjenom odgovaraju predviđenoj prema važećem Generalnom urbanističkom planu Grada Dubrovnika (Službeni glasnik grada Dubrovnika br. 10/05) i Izmjenama i dopunama GUP-a Grada Dubrovnika (Službeni glasnik grada Dubrovnika br. 10/07, Slika 8).

Izmjenom i dopunom glavnog projekta rekonstrukcije dokinute su projektom predviđene međukatne konstrukcije unutar 4. i 5. lađe, dok je projektirano pet novih malih galerija na razini međukata 1. do 5. lađe, koje služe kao pomoćni spremišni prostori u funkciji višenamjenskih dvorana lađe. Tlocrtno je znatno smanjena galerija međukata unutar 7. lađe, koja je prema ovom projektu dobila namjenu dvorane za vježbanje u funkciji FA „Lindó“, kao i prizemlje ove lađe. Također su na razini prizemlja projektirana dva prilagođena WC-a i nove kuhinje u pomoćnim prostorima lađa. Izmjene i dopune projekta konstrukcije prate navedene izmjene u rasporedu međukatnih konstrukcija unutar lađa, a projekt instalacija vodovoda i odvodnje te projekt elektroinstalacija prate navedene izmjene u interijeru.

Predmetni glavni projekt ponovo je izmijenjen 2013. godine u pogledu manjih izmjena međukatne konstrukcije, unutarnjeg uređenja i opreme u dijelu građevine pa je predviđeno fazno građenje građevine (Slika 9, 10).

Slika 8. Projekt rekonstrukcije, nova namjena prostora u Lazaretima, mjerilo 1:200. Prema: Arhitektonsko-građevinski projekt rekonstrukcije Lazareta - Dubrovnik. Izmjene i dopune glavnog projekta iz prosinca 2011.

Zbog postojanja važećih ugovora s korisnicima pojedinih prostora unutar kompleksa Lazareta (ARL u prostorima lađa 8, 9 i 10), Grad Dubrovnik kao Investitor projekta rekonstrukcije nije bio u mogućnosti iseliti postojeće korisnike unutar predviđenih rokova trajanja radova na izvedbi građevine. Stoga je predmetnim projektom predloženo izvoditi rekonstrukciju u dvije faze, za dva dijela građevine koja su ovim projektom definirana i razdvojena. Izrađena je dokumentacija glavnog projekta za fazno građenje građevine. Predviđena *faza 1* građenja odnosi se na sve radove na rekonstrukciji zapadnog dijela građevine koji obuhvaća lađe 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7 građevinskog sklopa Lazareti, dok se predviđena *faza 2* građenja odnosi na sve radove na rekonstrukciji istočnog dijela građevine koji obuhvaća lađe 8, 9 i 10.

Svaki od dva dijela građevine koji su razdvojeni u zasebne faze izvedbe predstavlja samostalnu tehničku i funkcionalnu cjelinu unutar predmetne cjelovite građevine. Dovršetakom svih radova predviđenih *fazom 1* izvedbe građevine omogućuje se u potpunosti uporaba dijela građevine obuhvaćenog tom fazom te se ispunjavaju uvjeti za nastavak građenja prema radovima predviđenima *fazom 2* izvedbe. *Faza 2* građenja može se izvoditi i istodobno s *fazom 1* ukoliko predmetni istočni dio građevine postane dostupan za izvođenje radova unutar predviđenih rokova trajanja radova na izvedbi *faze 1* građenja.

Projekti rekonstrukcije

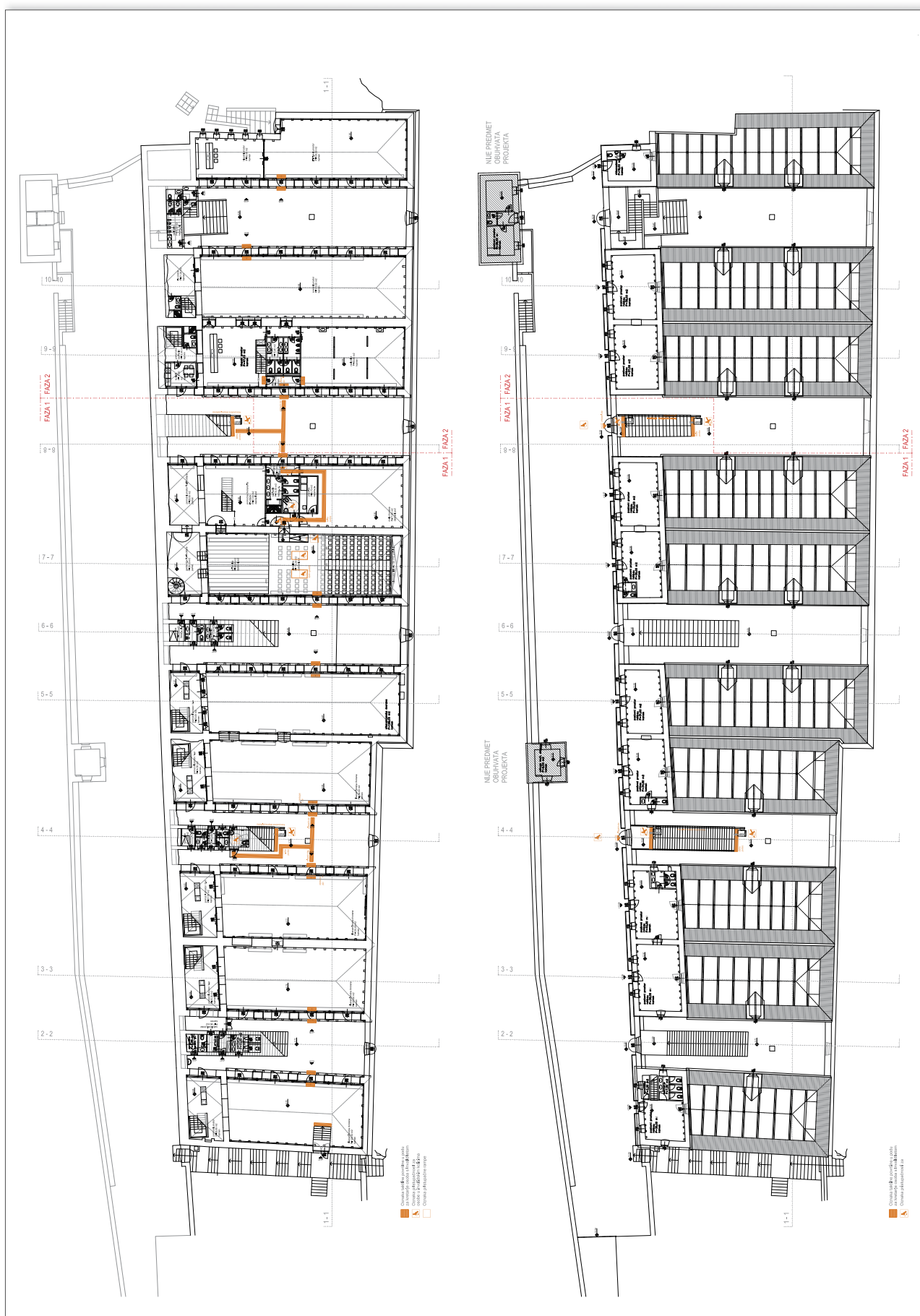
Projektom rekonstrukcije kompleks se obnavlja u postojećim gabaritima, zadržava se postojeća nosiva konstrukcija uz dodatno ojačavanje zida injektiranjem.

U zatečenim gabaritima izvode se nova drvena otvorena krovništa s pokrovom od kupe kanalice. Krovna konstrukcija je povijesna konstrukcija, jednostruka primitivna visulja od masivnih tesanih greda četinarara presjeka 20x30 cm. Nad gredama razmaka oko dva metra izvodi se daščani sloj debljine 48 mm nad kojim se izvodi hidroizolacija te toplinska zaštita građevine. Nad dvostrukim poletvanjem koje iznad toplinske izolacije ima ventilirajući zračni sloj postavlja se kupa kanalica u vapneni mort. Drvena konstrukcija zaštićena je vatrootpornim premazima.

Nove međukatne konstrukcije, koje su mjestimično potrebne kod novih namjena u lađama, izvode se od čeličnih profila. U međukatnim konstrukcijama primarni nosači su I i U-profil visine 240 mm, dok su sekundarni I-profil visine 120 mm visine. Nad sekundarnim profilima izvodi se spregnuta AB konstrukcija visine 5 cm na profiliranom limu. Nad AB pločom izvodi se završna obrada poda, brodski pod. Međukatna konstrukcija s donje strane obložena je vatrootpornim gips-kartonskim pločama u dva sloja (2 x 12,5mm, te 2 x 15mm na granici požarne zone), kao zaštita od požara.

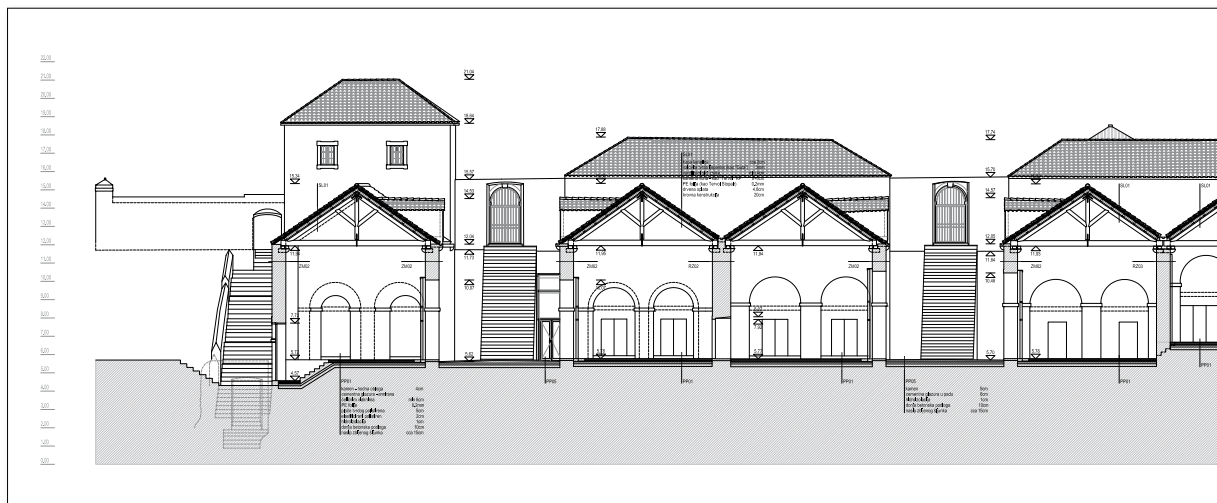
Nova pregrada prema vanjskom, dvorišnom prostoru u prizemljima lađa izvodi se kao transparentna čelična konstrukcija ostakljena dvostrukim IZO staklom, sa zao-kretnim vratima, uvučena od plohe postojećih zidanih lučnih otvora (Slika 11-13).

Horizontalna komunikacija unutar kompleksa ostvarena je preko otvorenih dvorišta: javnog na ulaznoj etaži, u koji je omogućen i kolni pristup, te pet internih dvorišta na razini prizemlja koja će neovisno koristiti različiti korisnici. Na razini prizemlja predviđena je mogućnost kretanja između lađa srodne namjene. Vertikalna komunikacija s prizemljima ostvarena je preko pet vanjskih kamenih stubišta u dvorištima. Dvorišta se koriste kao interna te se na ulazu zatvaraju postojećim metalnim rešetkastim

Slika 9. Projekt rekonstrukcije, tlocrti prizemlja i 1. kata, mjerilo 1:100. Prema: Arhitektonski projekt rekonstrukcije Lazareta - Dubrovnik. Izmjene i dopune II. glavnog projekta. Građenje u fazama, prosinac 2013.

Slika 10. Projekt rekonstrukcije, presjek 1-1, mjerilo 1:100. Prema: Arhitektonski projekt rekonstrukcije Lazareta - Dubrovnik. Izmjene i dopune II. glavnog projekta. Građenje u fazama, prosinac 2013.

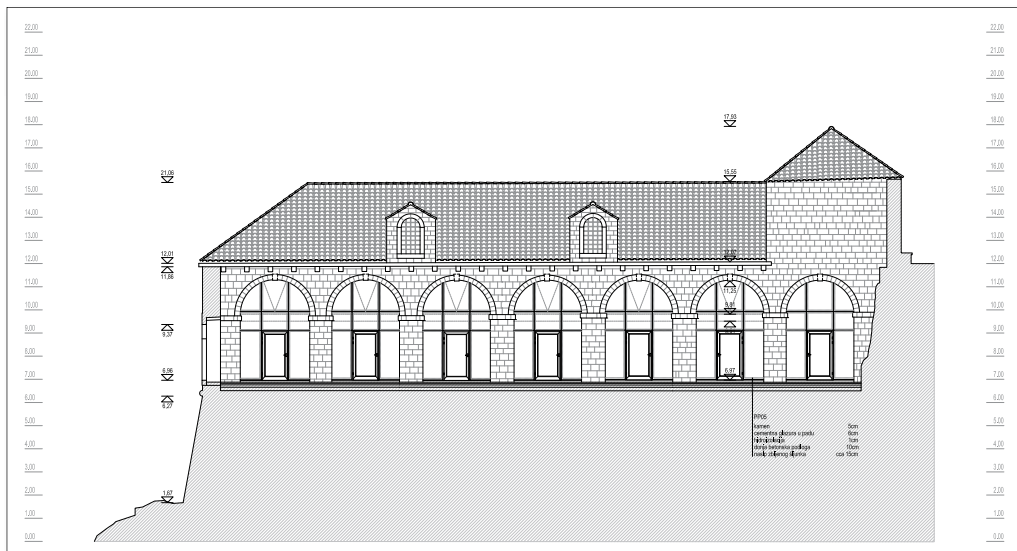
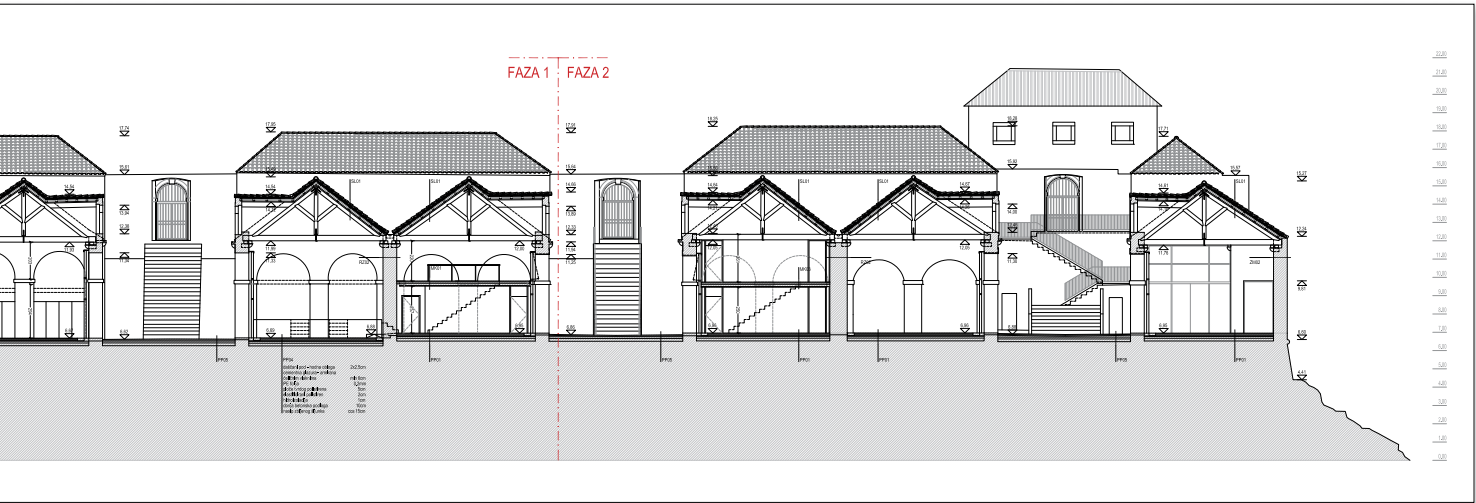
Slika 11. Ostakljene arkade u Lazaretima (fotografija: Zavod za obnovu Dubrovnika)

vratima. Unutar lađa, gdje je zbog zahtjeva nove namjene ostvarena međuetaža, vertikalna je komunikacija omogućena novim unutrašnjim čeličnim stubištima.

S obzirom na javnu namjenu prostora predviđena je prilagodba građevine boravku osoba s invaliditetom i smanjenje pokretljivosti. Uz vanjsko kameno stubište postavljena se platforma-dizalo za invalide, i to u drugom i u četvrtom dvorištu. Projektirani su pristupačni ulazi u višenamjenske dvorane, predviđena su prilagođena mjesta u gledalištu scenskog prostora FA „Lindó“ te je na razini prizemlja u sklopu sanitarija u dvorištu između 3. i 4. lađe te unutar 7. lađe, projektiran pristupačni WC za osobe s invaliditetom i smanjenje pokretljivosti.

Podovi u prizemljima svih građevina izvode se kameni, kao i postojeći, osim gdje specifična namjena prostora zahtijeva drugačije: u dvorani za vježbanje Folklornog ansambla „Lindó“ izvodi se daščani pod, kao i u scenskom prostoru Art radionice Lazareti, dok se u garderobama i uredskim prostorima postavlja parket.

Slika 12. Projekt rekonstrukcije, presjek 8-8, mjerilo 1:100. Prema: Arhitektonsko-gradevinski projekt rekonstrukcije Lazareta - Dubrovnik, rujan 2005.

Na novim međukatnim konstrukcijama završno se izvodi plivajući pod. Mokri čvorovi završno su obloženi keramičkim pločicama, kote poda -2 cm u odnosu na kotu poda susjednih prostorija.

Na kamenim zidovima u interijeru ostaje vidljiv kamen, završno fugiran. Pročelja s vidljivim kamenom projektom se zadržavaju u postojećem stanju. Pregradni zidovi izvode se kao montažni od gips-kartonskih ploča na metalnoj potkonstrukciji. Gips-kartonskim pločama izvodi se i podgled stropova u prizemljima lađa gdje postoji međuetaja.

Dubrovačke karantene i lazareti: *Fortuna critica et historica*

Dubrovačka Republika bila je prva među državama koje su uvele karantenu (1377.) za sve strane i domaće pridošlice koje bi morskim ili kopnenim putem doputovale iz udaljenih krajeva, osobito iz onih područja za koja se znalo da su okužena. U prvo vrijeme ta se jednomjesečna karantena provodila na obližnjim nenaseljenim otocima Supetru, Bobari i Mrkanu (1377.), a u slučaju prenapučenosti tih otoka, i u obližnjem Cavtatu, potom na udaljenom otoku Mljetu (1397.). Uobičajeno se misli da se mljetska karantena, o kojoj su se brinuli tamošnji benediktinci, izdržavala uz samostan sv. Marije na Velikom jezeru. U to vrijeme, međutim, u njega nisu mogli uplovjavati veliki trgovački brodovi, pa je vjerojatnije da se višetjedna izolacija odvijala u nekoj od prikladnijih uvala na zapadnoj ili sjevernoj strani otoka. Te uvale kao sigurna sidrišta, od kojih je stara i prirodno dobro zaštićena uvala Polače najprikladnija, prikazao je i turski kartograf Piri Reis (Slika 1). Jednomjesečna izolacija putnika i robe potom se odvijala na otoku

Slika 1. Otok Mljet sa sigurnim lukama na mapi turskog kartografa Piri Reisa, prva desetljeća 16. stoljeća

Slika 2. Dubrovnik, Lokrum, Cavtat i cavtatski otoci na mapi turskoga kartografa Piri Reisa, prva desetljeća 16. stoljeća

Lokrumu u blizini dubrovačke luke (1534.-1586.). Karantene na tim mjestima zadovoljavale su potrebe pomorskoga prometa (Slika 2), a kada se nakon pada Bosne normaliziralo stanje u zaleđu i kada su ponovo proradile kopnene komunikacije – osobito u 16. stoljeću – pokazala se potreba organizacije karantene i na kopnu, bliže Gradu. Prva takva karantena bila je uređena zapadno od gradskih zidina, na poluotoku Danče, uz crkvu Sv. Marije (1428.-1430.). U toj je prigodi cijeli poluotok od kopna odvojen dugačkim i visokim zidom zbog boljeg nadzora onih koji su bili u karanteni i veće sigurnosti za stanovništvo izvan karantene. Vremenom se kopnena trgovina umnogostručila, posebno nakon što je trasiran i potrebnim sadržajima opremljen tzv. "dubrovački drum" (*strada maestra* ili *via Murlaccorum*) koji je preko Bosne, Sandžaka, Kosova i Bugarske povezivao Dubrovnik s Istanbulom. Početak toga puta za one koji su odlazili i kraj za one koji su dolazili bio je na Pločama, u luci uz istočna gradska vrata. Tu se, na zadnjim obroncima Srđa i od ranije nalazilo trgovište Tabor, s potrebnim sadržajima, sa štalom i fontanom te s hanom i zgradom zvanom Čardak u kojima su odsjedali trgovci i turski konzuli. Daljnji razvoj trgovine na tome prostoru i sve veći broj trgovaca koji su pristizali i kopnenim i morskim putem, kao i učestale epidemije kuge i drugih zaraznih bolesti koje su tijekom 16. i 17. stoljeća harale u zaleđu, nalagale su dubrovačkim vlastima bolju skrb za zdravstvenu, higijensku i sanitarnu zaštitu svoga stanovništva. Donijeta je stoga odluka da se na Pločama, na hridima uz more, započne s gradnjom novih lazareta (1590.) po uzoru na slična zdanja kakva su već bila organizirana u nekim mediteranskim lukama, ponajprije u Veneciji. Njihova gradnja, koja je započela 1627. godine, trajala je dvadesetak godina. Lazareti koji su tada podignuti, u funkciji dubrovačke karantene ostali su do 19. stoljeća, a u dobroj mjeri sačuvani su do danas (Slika 3).

Radovi u ovoj knjizi nastoje objasniti način djelovanja karantene u današnjim Lazaretima i osvijetliti vrijeme u kojemu se od 14. stoljeća kontinuirano i intenzivno razvijala zdravstvena služba u Dubrovniku. Kako bi se ta slika dodatno pojasnila, a u nastavku se donosi izbor citata iz ranije publiciranih članaka, rasprava i knjiga o toj temi¹. U istoj funkciji su i ilustracije koje prate ovaj tekst premda većina nije njihov izvorni dio.

O uvođenju karantene 1377. godine za došljake koji u Dubrovnik i na područje Republike dolaze iz kužnih krajeva²

Najveća briga Dubrovnika bila je *kuga*, koja se javljala kao i u svakom drugom lučkom gradu. U Europi prvi se put pojavila i to odmah u jakom obliku 1348. god. pod imenom *crna smrt* i pobila jednu petinu pučanstva. Prema Gundulićevoj kronici i jednoj

¹ Izbor ovdje prenesenih citata određen je temom ove knjige. U užem smislu to su dubrovački Lazareti ili ono što stoji s njima u uskoj vezi. Dodatne informacije još se mogu pronaći u: A. BAČE - I. VIĐEN, Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.), *Prostor* 21/2(46), Zagreb, 2013., str. 326-339. – V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, u: *Dubrovačko pomorstvo: zbornik u povodu sto godina nautičke škole u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1952., str. 293-308. – V. BAZALA, Della peste e dei modi di preservarsene nella Repubblica di Ragusa (Dubrovnik), *Comunicazione al XVI. Congresso internazionale di storia della medicina a Roma*, II., Roma, 1954, str. 723-756. – Z. BLAŽINA-TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb-Dubrovnik, 2007. – Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377.-1533*. Montreal, 2015. – A. BOROVIČKI - S. LANG, *Povijesno-medicinski vodič kroz medicinu starog Dubrovnika*. Zagreb, 2007. – V. FORETIĆ, Stari dubrovački lazareti na Pločama, *Novo doba*, 17. 4., Split, 1938., str. 6-7. – M. D. GRMEK, Le concept d'infection dans l'antiquité et au moyen âge, Les anciennnes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377), *Rad JAZU* 384, Zagreb, 1980., str. 9-54. – J. GELČIĆ, *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa*, Trieste, 1882. – Z. JANEKOVIĆ-RÖMER, I lazaretti di Dubrovnik (Ragusa), u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano 2004., str. 246-249. – R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*. Vol. 1, Beograd, 1938. – I. LENTIĆ KUGLI, Građevinske intervencije u Dubrovniku potkraj 18. i na početku 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, Zagreb 1989., str. 276-285. – V. MIOVIĆ-PERIĆ, Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke Republike, *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37, Dubrovnik, 1999., str. 205-215. – I. MITIĆ, O poslovanju dubrovačkih lazareta na Pločama krajem 18. stoljeća, *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 1977, str. 98-102. – S. M. STUARD, A Communal program of Medical Care, *Medieval Ragusa-Dubrovnik, Journal of the History of medicine and allied sciences* 28, Oxford, 1973., str. 126-142.

² Iz: V. BAZALA, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*. Zagreb, 1972., str. 31-32.

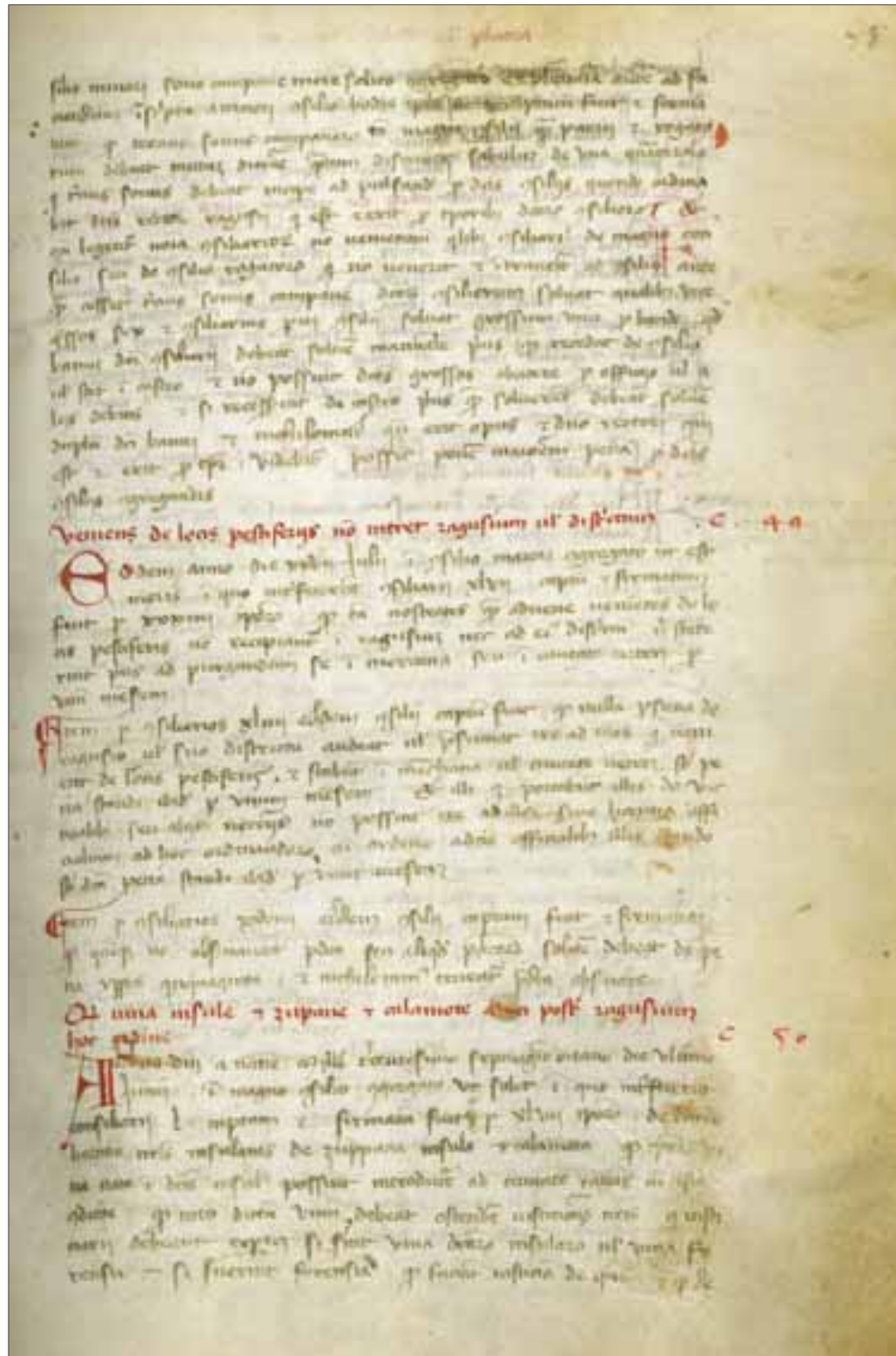

rukopisnoj bilješci koja se nalazi na 3. listu jednoga prijepisa *Liber statutorum* iz 15. st., a čuva se u Dubrovačkom arhivu, u Dubrovniku je od god. 1348. do 1374. pomrlo 25.000 ljudi. Nije nikakvo čudo što su se tražile uspješne mjere kako bi se ljudi sačuvali od kuge, a to nije bilo lako jer se nije znalo što prouzrokuje kugu. Nije bilo ni vremena da ljudi istražuju uzrok kuge, nego im je bilo stalo samo do toga da se kuge oslobode. I medicina je stala na stanovištu *ne zanima me što uzrokuje neku bolest, nego što je uklanja (non interesse quid morbum faciat, sed quid. tollat)*. Najbolji savjet da se ne dobije kuga izgledao je: *Bježi brzo, što dalje, a kasno se vraćaj (Fuge cito, longe et tarde revertere)*. Kako pred kugom nije mogao pobjeći čitav grad, izdana je u nekim gradovima zapovijed da se svi bolesni i sumnjivi istjeraju iz grada (Basel, 1370.). Drugi su zabranjivali sumnjivima ulaz u grad (Vojvoda Barnabò Visconti 1374. u Milanu i Reggio nell'Emilia). U Veneciji je 1374. izdan proglas da sve lađe i putnici imaju biti stacionirani na otoku Sv. Lazara dok od posebnog zdravstvenog savjeta ne dobiju dopuštenje za ulaz u grad. To je dovelo do diskriminacije prema brodovima i putnicima iz nekih zemalja i do različnih drugih zloupotreba koje su u Veneciji ionako bile na dnevnom redu. Zato je Dubrovnik proveo jednu metodu koja je bila ne samo ispravna i poštena, nego i vrlo mudra i uspješna, a prevladala je u cijelom svijetu. Naime, propisom u *Liber viridis* (cap. 49, fol. 78) od 27. 7. 1377. pod naslovom *Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium vel districtum* (Došljacima iz kužnih mjesta zabranjuje se ulaz u Dubrovnik i okolicu) propisano je da došljaci iz kužnih i sumnjivih krajeva moraju proboraviti mjesec dana na posebnim mjestima u Cavtatu, Mrkanu, Bobari i

Slika 3. Ortofoto Dubrovnika s Lazaretima uz luku s istočne strane

Sv. Petru (Slika 4). Ovaj boravak kasnije je protegnut na 40 dana pa se po tom i zove karantena (od *quaranta* = 40). To vrijeme oni moraju provesti u *kontumacu* ili *kontumaciji* (konfinaciji). Za njih su bile spremljene ili čak izgrađene posebne zgrade, a zvale su se *lazareti*. Kako je takva ustanova u Veneciji jedno vrijeme (1408.-1432.) bila smještena na otoku Sv. Marije od Nazareta, zvali su takve ustanove i *nazaret*! Poslije su svi ti nazivi pobrkani pa su se i lazareti zvali *karantena* i *kontumac*.

Slika 4. *Liber viridis*, cap. 49, na fol. 78 su podatci o karanteni iz 1377. godine (Državni arhiv u Dubrovniku)

U povijesti dubrovačkih *lazareta* ocrta se sva povijest obrane od kuge u Dubrovačkoj Republici. Karantena u Dubrovniku izdržavala se od 1377. u Cavtatu i na otocima pred njim, za nju će 1430. biti izgrađen lazaret na Dančama, zatim u povećanom i modernijem obliku na Lokrumu (1534.-1586.), a od 1590. postupno je izgrađivan Lazaret na Pločama u obliku i opsegu koji nas još danas zadivljuje (Slika 5).

Evo toga dokumenta na latinskom:

Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium vel districtum

Eodem anno (1377) die XXVII Julii in consilio maiori congregato, ut est moris, in quo interfuerunt consilarii XLVII, captum et firmatum fuit per XXXIII ipsorum, quod tam nostrates quam aduene venientes de locis pestiferis non recipiantur in Ragusium nec ad eius districtum nisi steterint prius ad purgandum se in Mercana seu in Civitate Veteri per unam mensem.

Item per consiliarios XLVIII eiusdem consilii captum fuit, quod nulla persona de Ragusio vel suo districtu audeat vel presumat ire ad illos qui venient de locis pestiferis et stabunt in Merchana vel Civitate Veteri sub pena standi ibidem per unum mensem. Et illi qui portabunt illis de victualibus seu aliis necessariis non possint ire ad illos sine licentia officialium da hoc ordinandum cum ordine a dictis officialibus illis dando sub dicta pena standi ibidem per unum mensem.

Item per consiliarios XXVIII eiusdem consilii captum fuit et firmatum, quod quicumque non observaverit predicta seu aliquid predictorum, solvere debeat de pena ypperperos quinquaginta et nichilominus teneatur predicta observare³.

Slika 5. Pogled na Lazarete, gradsku luku i istočne zidine Dubrovnika, litografija F. X. Sandmanna iz 1846. godine

³ Latinska transkripcija preuzeta je iz: Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 81-82.

Prijevod na hrvatski:

Došljacima iz kužnih mjesta zabranjuje se ulazak u Dubrovnik i okolicu

Iste godine (1377.) dana 27. srpnja, u Velikom vijeću okupljenom prema običaju, kojem je prisustvovalo 47 vijećnika, odlučeno je i utvrđeno s 34 glasa "za" da se ni domaći niti došljaci koji stižu iz kužnih mjesta, ne prime u Dubrovnik ni na njegovo područje, ako prije toga ne ostanu na Mrkanu ili u Cavtatu mjesec dana da se raskuže.

Isto tako s 44 vijećnička glasa toga vijeća odlučeno je da se nitko iz Dubrovnika ili s njegova područja ne usudi ni pomisliti otići k onima koji dođu iz kužnih mjesta i ostanu na Mrkanu ili u Cavtatu, pod prijetnjom kazne da i taj ostane ondje mjesec dana. Oni koji im budu nosili hranu ili ostale potrepštine ne smiju ići bez dopuštenja za to određenih službenika, već s uredbom koju im za to izdaju spomenuti službenici, pod prijetnjom kazne da i sami ostanu ondje mjesec dana.

Također s 29 vijećničkih glasova toga vijeća odlučeno je i utvrđeno da tko god se ne bi pridržavao nečeg od prije rečenog, mora platiti kaznu od 50 perpera i isto tako dužan je pridržavati se prije rečenog.

O službenicima kacamortima u 15. stoljeću⁴

Treći dio: četrnaesto poglavlje

Deseta neka bude vlast onih koji bdiju nad zdravljem grada i svih njemu podvrgnutih područja, da ne bi okuženjem ili zarazom osoba kužna bolest uzela maha i raširila se. Naime, kao što se od ranije zna, ako pošast bolesti počne bjesnjeti Dubrovnikom, ona istrebljuje, ali ne uništava hametice. U vezi s time, stegovnim zakonima i kaznama zasnovana je i utemeljena jedna služba čiji se nositelji zovu kacamorti. Na tu se dužnost biraju petorica plemića među najvršnjima i pred smrću najopreznijima koji najbudnije ispituju one koji dolaze iz gradova, utvrda, mjesta i krajeva okuženih raznom bolešću. Dakle, onaj koji dolazi iz okuženoga grada ili mjesta, ma tko bio, ne može ući u Dubrovnik, niti ga se pripušta bilo kamo na područje podvrgnuto Dubrovčanima i ne smije ljubiti prijatelje i rođake niti se s njima rukovati⁵. Oni koji dolaze kopnom ostaju dva ili tri dana odvojeni od svakoga društva ispod jedne dašcare, gdje borave strijelci kada se natječu u blagdanske dane, kako bi mogli porazgovoriti sa svojima. Nakon toga i njih, kao i druge protjeruju na mjesec dana na neke otoke udaljene od grada oko šest tisuća koraka, na kojima nitko ne stanuje. Ti se otoci zovu Supetar, na kojem su u tu svrhu izgrađene dvije kuće, potom Bobara i Mrkan, gdje sada više njih stanuje, no onamo ne šalju nikoga, ako to nije po volji trebinjskog biskupa koji je tamošnji pastir. Kada su svi ti otoci pretrpani izgnanicima, neke šalju u Epidaur, koji zovu Starim Dubrovnikom (Slika 6). Nakon isteka mjesec dana, ako ih zdravlje dobro služi, slobodno ulaze u grad, a u protivnom se izgnanstvo produžuje. Ovi činovnici nikome ne mogu skratiti zadani rok od jednog mjeseca niti ih premjestiti na drugo mjesto, jer to pripada na Veliko vijeće, ali im mogu produžiti rok dulje od jednog mjeseca, ako im je tako po volji. No, ako netko pošavši iz Dubrovnika prisprije u okuženo mjesto i vrati se odande tijekom trajanja pošasti, protjeruje se na dva mjeseca, s time da mu se u rok uračunavaju i dani koje je proveo na putu, a to se

⁴ Iz: F. DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. (Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga: Z. Janeković Römer), Zagreb, 2004., str. 82-84.

⁵ Karantena je u Dubrovniku uvedena 1377. godine.

ne broji onima koji su zadržani mjesec dana. Svi knezovi izvangradskih mjesta potpuno se pokoravaju pismima i zapovijedima kacamorta u onome što se tiče njihove službe. Budući da mornari sa zaraženih brodova, kako domaći, tako i došljaci, kadšto običavaju ostaviti bolesne negdje u dubrovačkoj okolini, kada se na to posumnja, odmah se naoružavaju dvije, katkada jedna barka. Njihov zapovjednik ne dopušta nikome tko dolazi iz okuženog mjesta da pristane na dubrovačkom području (Slika 7). Kada knezovi tih mjesta doznaju da se negdje pojavila kuga, dužni su to dojaviti kacamortima. Ni po koju cijenu ne dopušta se unijeti tkanine dopremljene iz ugroženog mjesta, ako barem mjesec dana ne odleže u podnožju neke kule. Vidio sam da katkada tako postupaju i s drugom robom. Ako bi se tko u gradu ili izvan njega zarazio nekim slučajem ili Božjom voljom, ili bi gradski liječnici posumnjali da ima kugu, što prije bi ga poslali izvan grada i društva ljudi ili bi ga zatvorili u kuću. Često čak svima zabranjuju pristup u tu ulicu, izuzevši ipak nekoga tko će biti na usluzi nemoćnome. Ako bolesnik umre, ta osoba zajedno s onima koji su pokopali leš, smjesta mora ići na jedno mjesto koje se zove Danče. Čuo sam da se katkada, kad se sumnjalo na bolest, ovim i drugim sličnim mjerama grad posve raskužio. I, da jednom riječju upotpunim mnoge, toliko i tako čuvaju grad od zarazne bolesti da ga pošast mnogo godina nije napala, što se ne nalazi u mnogim gradovima Grčke, Ilirije, Italije i drugih pokrajina, u kojima nema takve službe niti takve i tolike pozorne zaštite...

Slika 6. Dubrovnik, Stari Dubrovnik i Bokotorski zaljev (prema: G. F. CAMOCIO, *Isole famose, porti, fortezze e terre marittime sottoposte alla Ser. Sig. di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Sig. Turco nouamete poste in luce. In Venetia alla libreria del segno di S. Marco. Venecija, 1574., tav. 75*)

Slika 7. Dubrovačka
Republika na karti
V. M. Coronellija iz
1690. godine

O ponašanju Dubrovčana za vrijeme kuge 1437. godine⁶

Četvrti dio: trinaesto poglavlje

Budući da se katkada događa da službenici kacamorti ne mogu svojim utjecajem odstraniti kužni pomor iz grada, vrlo je pohvalan običaj Dubrovčana da odmah udalje iz grada svu djecu, djevojčice i momke i mladež oba spola. Čini se, naime, da su oni najviše podložni zarazi, i to jest tako. I, napokon, čine tako da ne bi čitav grad izumro, jer nije izumljen nijedan spasonosniji lijek protiv pomora od bijega, prema liječničkoj poslovici: “Bježi brzo i daleko i dugo se ne vraćaj”. Proglasili su neke nove zakone o nekolicini vlastelina koji za sveg trajanja pošasti ostaju u gradu, i upravljaju Republikom kao plaćeni službenici općine⁷.

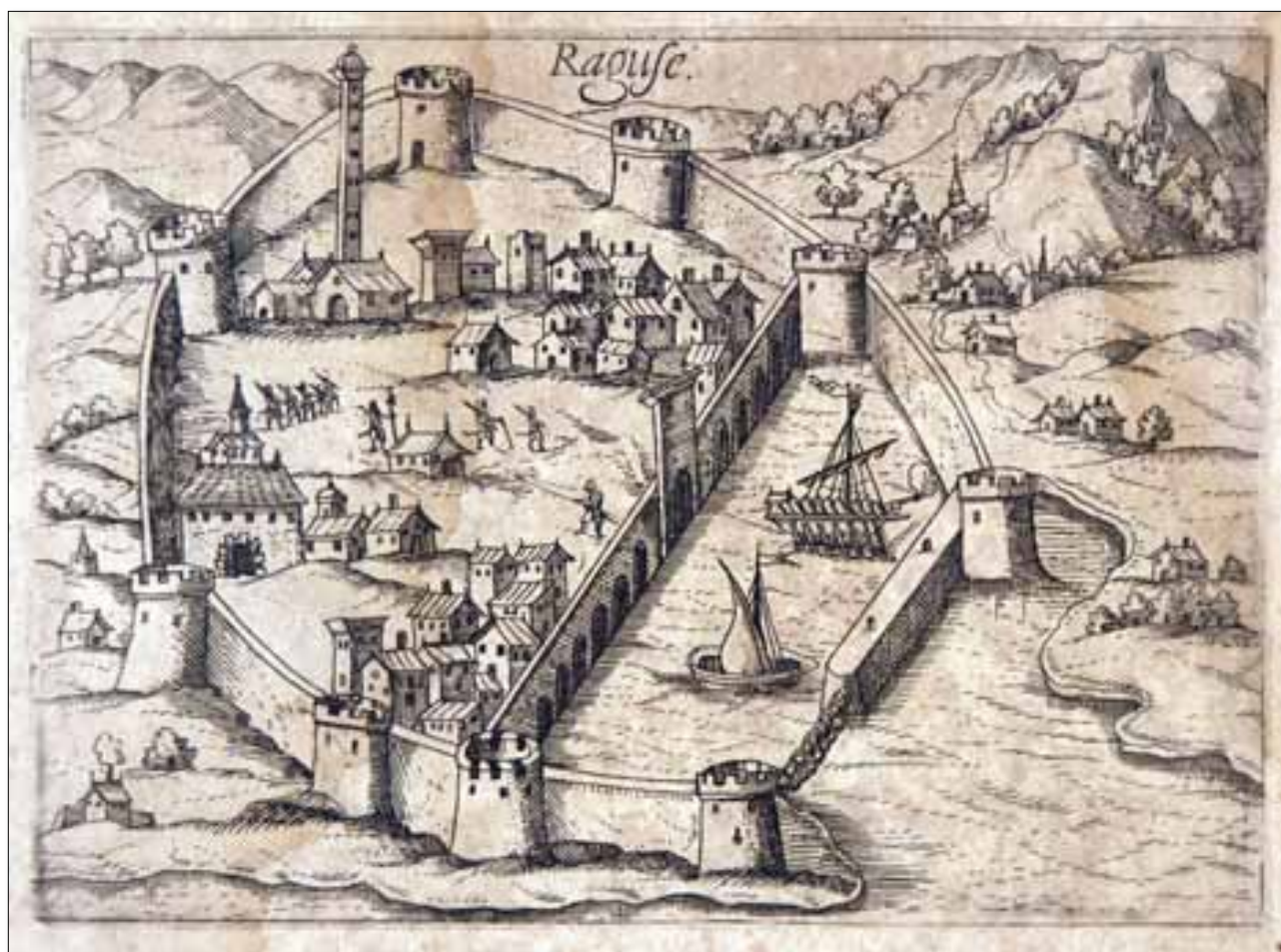
Doista imaju vlast i nadležnost kao čitavo Veliko vijeće, ograničene ipak mnogim novim odlukama. Dakle, povjerivši njima Republiku, ostali odlaze u zdravija područja, neki u najbliža, drugi u udaljena. Oni koji su ostali, ne smiju otići pod prijetnjom smrtno kazne i gubitka svih dobara. Zajednički se brinu i unajmljuju ljude koji će čuvati gradska vrata, zidine i Placu. Ako bi Republiku zadesila neka pogibelj ili opasnost, izbjegla

⁶ Iz: F. DE DIVERSIS, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. (Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga: Z. Janeković Römer), Zagreb, 2004., str. 116-118.

⁷ Prilikom pomora kuge vrijedile su posebno stroge redarstvene mjere i kazne, a plemići koji bi ostali zapovijedati u gradu, imali su vrlo široke ovlasti.

vlastela i pučani skupili bi se u luci, pobrinuli se da se učini sve što je potrebno, a ako bi stvar to iziskivala, zanemarivši opasnost za svoju glavu, ušli bi u grad, izdali naredbe i ponovo otišli. Kada, pak, mogu učiniti što treba izvana, ne izlažu se pošasti, i to je mudro. Da bi to bilo sasvim jasno, opširnije ću opisati što se dogodilo za vrijeme kuge koja je harala godine Gospodnje 1437., premda sam to dotaknuo kada sam govorio o stanju zraka. U to vrijeme desetorica vlastele ostala su upravljati gradom, a devetorica od njih podlegla su bolesti za petnaestak dana. Preživio je samo jedan stari plemić od 83 godine, imenom Marin de Resti, muž odan, razborit, promišljen, budni čuvar dobra Republike, ljubazan prema strancima, kršćanin katolik i najvrliji građanin⁸. Kad mu je, pak, preminula supruga i kad su, na sličan način, bolesti podlegli gotovo svi pučani plaćeni da čuvaju grad, činilo se da je grad ostao bez pomoći. Kada su plemići koji su bili izvan grada saznali za tu mučnu stvar, bili su prisiljeni sazvati Vijeće u Zatonu i na Daksi. Ondje su imenovana trojica plemića - Župan de Bona⁹, ljubitelj pravde i poštenja te još dvojica. Oni su naredili da se izvan gradskih zidina smjesti tisuću plaćenika da bi s brda, s objiju strana nadzirali grad. Ispred lanca, odnosno luke, stajala su usidrena dva broda, svaki s po stotinu ratnika (Slika 8),

Slika 8. Veduta Dubrovnika na grafici V. M. Coronellija iz 1690. godine

⁸ Prema izvještajima kronika, stari vlastelin Marin Šimunov de Resti sam je ostao vladati u gradu. Općina mu je za nagradu isplatila 500 perpera. *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*: 55, 252; DAD. *Acta Consilii Maioris*. sv. 5: 148

⁹ Ivan (Župan) Marinov de Bona (spominje se od 1420. † 1464) bio je jedan od najuglednijih vlastelina svoga vremena. Obnašao je visoke sudske i poslaničke službe, 12 puta bio je izabran za rektora. Osobito se istaknuo u graditeljstvu - postao je prvim graditeljem okruglih kula na dubrovačkom području. U svim graditeljskim pothvatima Republika je tražila njegov savjet i pomoć. Poznato nam je trinaestero njegove djece iz dva braka.

a uz to su dvije naoružane troveslarke i druge barke obilazile grad s morske strane. Osim svega toga svakoga su dana dolazila i trojica vlastele, dakako, svaki u svome čamcu, sa šestoricom ili osmoricom naoružanih mornara i s nešto hrane i zaustavljali se ispred lanca luke. A unutra je onaj hvalevrijedni starac sam neumorno vodio čitav grad. Na njegovo neprekidno traženje, kada se bolest već povukla, no građani su se još uvijek odbijali vratiti, pridodani su mu neki drugi plemići koji su zajedno s njime vladali i upravljali Republikom, sve dotle dok svi plemići nisu ušli u grad. Na taj su, dakle, način, spasonosnom pomoći i mjerama pohvalno sačuvali sami sebe, grad i slast slobode i obranili se od kuge. Sve sam to što vidio, što čuo, i po mome sudu, nakon što su ona devetorica preminula, briga za spas, sigurnost i očuvanje grada bila je bolja nego prije toga. Sada su, pak, kako čujem, donijeli druge zakone i druge mjere te mnoge odluke koje treba poštovati u ovakvim slučajevima. Sve to redom pripada desetoj trajnoj vlasti i nisam trebao ovdje umetati, jer sada govorim samo o onome što se čini po običaju, a ne po trajnoj odredbi vlasti. Tko god bi ponešto razmišljao o svemu ovome i htio to pomno promotriti, tvrdim da bi morao zaključiti da u ovoj stvari ne treba niti se može učiniti išta promišljenije.

O lazaretima u Dubrovniku u putopisu Evlije Čelebije¹⁰

Lazaret Bandiška-han¹¹

U tom hanu konače svi putnici, karavani i službenici koji dolaze iz svih područja, iz Carigrada, Hercegovine i Bosne (Slika 9). Službenici ovoga Lazaret-hana poslužuju i smještaju putnike i od mnogih doznaju tajne stvari i njihove privatne poslove. Neki ljudi tu ostaju po četrdeset dana, a propisano je da se mora ostati najmanje deset ili sedam dana. Goste koji tu stanuju nadzire jedan aga soldata s pedeset vojnika. Ako bude potrebno da se neka roba koja nije ovdje stajala četrdeset dana unese u grad, onda se ta roba s kraja ili po rubu pospe octom pa se onda ta roba koja je tu čuvana na smjenu unese u grad i prodaje. Naime, po njihovom neumjesnom mišljenju, kuga se ne može unijeti u grad robom koja se prelije octom.

Oblik Lazaret-hana

Taj se han nalazi na zapadnoj strani od grada Dubrovnika¹². On je daleko od grada, a izgrađen je na četiri ugla kao četverougaoni han. Ima više spratova, dobre sobe, kuhinju, staje kao i sobe za »soldate«. Straže koje svako veće na smjenu paze na goste zatvaraju kapije pa ih u zoru opet otvaraju.

Ima tu izvan hana još nekoliko ciganskih i vojničkih kuća. To je veliki han četverougaonog oblika na jednom kamenom mjestu pored morske obale. Ovdašnji stražari motrili su i na mene siromaha (Slika 10). Treći dan našeg boravka ovdje pozvali su me s našom pratnjom u grad i mi smo otišli.

¹⁰ Iz: E. ČELEBIJA, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Tom II., (preveo, uvod i komentar napisao: H. Šabanović), Sarajevo, 1979., str. 424-425.

¹¹ To je Lazaret (karantena) na Pločama, u istočnom predgrađu dubrovačkom. Tu je bio i Tabor, gdje se istovarivala roba iz turskih zemalja i vodila trgovina s ljudima odande. Neke od tih zgrada (podignute početkom XVII. st.) stoje i danas, tako i sam han. Što se tiče drugog imena Bandiška, to je u vezi s talijanskom riječi: bandire (mlet. bandizar), koja je po primorju bila u upotrebi u obliku bandižati - istjerati, prognati, upravo staviti van zakona. Polazeći iz Dubrovnika, putnici su provodili posljednju noć pred polazak u lazaretu i bili su bandižani - kontumacirani, nisu se više smjeli vraćati ne izdržavši potpunu karantenu.«

¹² Lazareti su istočno od Dubrovnika.

Slika 9. Trgovci u Dubrovniku
(prema: CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.)

Slika 10. Dubrovački vojnik (prema: F. M. APPENDINI, *Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de Ragusei*. Tom I., Dubrovnik, 1802., str. 334, tab. 2)

O kacamortima, kopcima, higijenskim mjerama i kugi iz 1526. godine¹³

Gospoda kacamorti

U 15. stoljeću zdravstveni se službenici nazivaju kacamorti prema riječi *cazzamorti* iz venecijanskog dijalekta koja označava one koji tjeraju mrtve. Kužne se zaraze ciklički ponavljaju svakih pet, deset ili petnaest godina, a Dubrovčani prilikom svake pošasti donose nove zdravstvene uredbe kako bi se što bolje zaštitili protiv kuge. Uredba o izboru kacamorata iz 1426. stipulira da kacamorti moraju raditi besplatno (*per angariam*), s time da istodobno ne smiju biti članovi Malog vijeća ili građanskog suda. Ta je uredba bila u skladu s općom politikom Republike koja je budno pazila da ne dođe do koncentracije vlasti u rukama nekolicine. Osim toga, pazilo se da plemići istodobno ne obnašaju nekoliko dužnosti koje su vrlo zahtjevne.

Kacamorti su s vremenom dobili široku izvršnu i sudbenu vlast u svemu što se ticalo protukužnih mjera. Njihov je posao postao složeniji jer su nadzirali kužne liječnike, brijače-ranarnike, bilježnike, svećenike, čuvare, grobare i sve one koji su radili u karanteni. Istodobno su odlučivali tko će od pučana biti poslan u karantenu, a o plemićima je odlučivao Senat kako bi se izbjeglo da mogući politički suparnici kacamorata ne završe u karanteni. Kacamorti su također odlučivali o mjestu ukopa umrlih od kuge i morali su na brzinu organizirati nova mjesta za ukapanje ako su prijašnja bila popunjena. Međutim, njihova najomraženija dužnost bila je spaljivanje kuća njihovih sugrađana u kojima se pojavila kuga. Ako bi oklijevali, vlasti bi im naložile da u roku od jednog dana i uz prijetnju novčane globe od sto dukata sami to obave. U protivnom,

¹³ Iz: Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, Dubrovnik, preteča javnih zdravstvenih mjera u Europi, *Hrvatska revija* 3, Zagreb, 2016., str. 21-26.

vlasti će odrediti koji će od kacamorata morati provesti tu nemilu naredbu. S obzirom na složenost i zahtjevnost tih svih dužnosti, ne začuđuje što su vlasti 1457. odlučile kacamortima dati plaću. Oni se od tada spominju kao plaćeni službenici (*salariati in civitate*), ali ne znamo koliki je bio iznos te plaće. Međutim, poznajući poslovičnu štedljivost Dubrovačke Republike, ona sigurno nije bila visoka ni dovoljna da privuče plemiće u tu službu...

Uredba o kopcima

...Jedna od smrtonosnih epidemija kuge zadesila je Republiku 1482. Senat je odmah donio nekoliko opsežnih zdravstvenih zaštitnih uredaba. Kacamorti su trebali provesti istragu, čak i uz primjenu torture, jer se sumnjalo da je zaraza unesena s robom koja je s brodova iskrcana u gradskoj luci. Svi su izbjegavali boravak u gradu pa tako i kacamorti. Naređuje im se da sva trojica moraju stalno boraviti u gradu, pod prijetnjom globe od dvadeset pet perpera za svaki prekršaj. Štoviše, kacamorti su se morali sastati svako jutro i na temelju najnovijih podataka odlučiti o najboljoj obrani države od zaraze. Također su morali odrediti posebne čuvare koji će paziti da grobari (kopci) ne dođu u dodir sa zdravima i da ne izazovu požar. Tri mjeseca poslije izdane su dodatne uredbe opet o nadzoru kretanja kopaca i o brznoj dezinfekciji kuća. Država je izdvojila dodatna sredstva za tu akciju i uposlila posebnu radnu snagu za čišćenje zaraženih stvari, raskuživanje kuća te pranje odjeće i stvari.

Nepovjerenje prema ozdravljenicima – kopcima i kopicama

Uredba iz 1482. naređuje da se za pranje zaraženih stvari uposle žene koje su preboljele kugu, tzv. ozdravljenice ili *resanatae* jer su one mogle rukovati okuženom robom bez opasnosti od zaraze. Bio je to značajan korak naprijed u ograničavanju kuge. Potkraj godine donose se nove uredbe u vezi s kopcima. Brani im se dodir sa zdravima i bacanje okuženih stvari na putu s ukopa. Kazna predviđena za taj prijestup bila je smrt vješanjem. Kopci i kopice bili su ozdravljenici iz najnižih slojeva društva koji su obavljali vrlo važne poslove za zdravstvene službenike, ali je prema njima vladalo veliko nepovjerenje. Kada je nedostajalo radne snage, žene su ukapale mrtve – zato su se zvale kopice (Slika 11). Inače su žene uglavnom raskuživale kuće i prale odjeću. S jedne strane država je trebala njihove usluge, a s druge ih je stalno nadzirala i dugo nakon ozdravljenja držala u karanteni. Svi su slojevi društva zavidjeli ozdravljenicima jer se oni više nisu mogli zaraziti kugom, ali nitko nije znao kako dugo traje taj imunitet, što je još pojačalo nepovjerenje i nadzor vlasti. Naime, iako se sami ozdravljenici više nisu mogli zaraziti kugom, mogli su je prenijeti zdravima kroz okužene stvari kojima su rukovali. Treba reći da su protukužne mjere bile nepopularne i često zastrašujuće za sve slojeve društva jer su zadirale u njihove staleške, obiteljske i imovinske interese. Provođene pod nepodnošljivim uvjetima masovnog umiranja, bile su teško prihvatljive, a katkad i štetne. Međutim, ipak su uspjele ograničiti širenje zaraze u vrijeme kada je etiologija kuge bila potpuno nepoznata.

S druge strane, više je nego očigledno da se kopci, što iz neznanja, a što iz vlastitih interesa, nisu pridržavali karantenskih propisa. Vrlo skupa odjeća i ostala pokretna imovina preminulih bogataša bile su prevelik mamac za one koji osim života nisu imali što izgubiti. Zbog toga je često dolazilo do skrivanja stvari i utajivanja poklona dok su kacamorti energično nastojali iskorijeniti tu pogibeljnu praksu.

U prosincu 1482. dva su kopca, Mihoč iz Rijeke dubrovačke i Živan Pupak uhvaćeni u krađi na Dančama i osuđeni na smrt vješanjem. Sudbina te dvojice nesretnih kopaca koji su osuđeni »da vise dok se duša ne odijeli od tijela« odlučena je u Senatu s prevagom od samo tri glasa. Dobiva se dojam da je ta kazna možda odraz frustracije kacamorata koji nisu mogli zaustaviti zarazu. Nije jasno jesu li kopci bili svjesni svog prijestupa, jesu li razumjeli način širenja zaraze i jesu li uopće znali za uredbu koja im je prijetila ili su smatrali da je to samo zla kob koja ih je snašla. Bila je to prva smrtna kazna izrečena u Dubrovniku zbog kršenja protukužnih mjera. Očigledno je da je u društvu s izrazito klasnim predrasudama takva presuda bila rezervirana za one iz najnižih slojeva društva koje nije štitiio ni društveni stalež ni neka druga ustanova kao npr. bratovština. Smrtna osuda znatna je eskalacija represivnih mjera države. Nama se iz današnje perspektive čini vrlo okrutna, ali takav je kazneni sustav bio uobičajen i u drugim gradovima Europe. Zbog vjerovanja da kugu uzrokuje nešto što zagađuje okoliš ili predmete u njemu, kacamorti su uporno istraživali put svakog okuženog predmeta kako bi zaustavili zarazu¹⁴...

...Uza sav postroženi nadzor nad prometom putnika i roba, 6. prosinca 1526. Dubrovnik je zahvatila jedna od najpogubnijih epidemija kuge (Slika 12). Zarazu je navodno unio u grad krojač Andrija Gundević iz Ancone koji je ušao u grad neprijavljen. Stradalo je više od dvadeset pet tisuća stanovnika, a Republika se nikada nije oporavila od toga demografskog pada. Prema izračunima Nenada Vekarića, Republika je 1498. imala oko devedeset tisuća, a 1536. samo šezdeset pet tisuća stanovnika¹⁵. Prema dubrovačkim kroničarima, nije to bio samo pomor, nego i srdžba Božja – *Non fu mortalità, ma ira di Dio*.

Slika 11. Gilles Le Muiset, pokapanje mrtvih za vrijeme epidemije kuge u belgijskom gradu Tournai, 1349. godine (Bibliothèque Royale de Belgique, Bruxelles)

¹⁴ Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377.-1533*. Montreal, 2015., str. 129-132.

¹⁵ N. VEKARIĆ, Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29, Dubrovnik, 1991., str. 7-22.

Slika 12. Peter Bruegel, Trijumf smrti, ulje na platnu, oko 1562. godine (Museo del Prado, Madrid)

Kugu je prvi dijagnosticirao liječnik Donato Muzi, rodom iz Venecije, koji je ostao u Dubrovniku deset godina, od 1526. do 1536. Prilikom pregleda jedne mlade vlastelinke Muzi je primijetio da se na njezinu tijelu upravo javljaju tipične otekline – buboni uz visoku temperaturu. Brzo je pobjegao, uvjeren da bolesnici nema spasa. Po profesionalnoj dužnosti obavijestio je vlasti da je riječ o kugi. Pri pregledu pacijentice i sam se zarazio. Ubrzo je osjetio vrućicu, počela ga je mučiti glavobolja i opazio je otekline na desnom bedru i pod pazuhom. Kao terapiju htio si je iz vene na desnoj ruci pustiti krv, ali mu se nitko od stručnjaka nije usudio približiti i dodati instrumente. Konačno mu je netko ipak dodao skalpel i on je sam sebi lijevom rukom pustio oko šest decilitara krvi. Muzi vjeruje da mu je upravo taj zahvat pomogao da preboli kugu, dok je njegova pacijentica preminula sljedeći dan¹⁶.

Nakon Muzijeve dijagnoze grad, koji je inače vrvio od prometa roba s gripa i brigantina, nava i karavela, istovara karavana te buke nosača i trgovaca, najednom je utihnuo. Zavladao je silan strah, a vlasti su odmah stavile u funkciju protukužne mjere iz prošlosti i dodale nove. Zdravstveni službenici dobili su široke izvršne i sudbene ovlasti. Određeno je tko mora ostati u gradu zbog kontinuiteta vlasti, organizirana je opskrba kruhom i hranom, a država je davala pomoć najsiromašnijima. Organizirana je obrana Republike kako neprijatelji ne bi iskoristili epidemiju da zauzmu Republiku. Zatim su svi oni koji su to mogli napustili okuženi grad...

... Dana 7. veljače 1527. Senat je donio posebne odredbe o čuvanju grada ako vijeća budu prisiljena privremeno se povući iz grada. Uvodni stavak prikazuje vijećnike kao ljude visokih moralnih načela koji su zadržali prisutnost duha i zdravog rasuđivanja unatoč dugotrajnoj smrtnoj opasnosti. Tekst odiše brigom i ljubavlju prema najbližima i domovini pa ga ovdje citiramo u hrvatskom prijevodu:

¹⁶ M. D. GRMEK, Renesansni učenjak Donato Muzi i njegov rad u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 17, Dubrovnik, 1979., str. 49-72.

»Neka bude objavljeno da u ovom životu slobodnu i prosvijećenu čovjeku ne smije ništa biti draže i slađe od vlastite domovine, za čije se očuvanje svaki dobar čovjek mora dragovoljno izložiti svakoj očiglednoj opasnosti, pa bilo i opasnosti za vlastiti život. S obzirom da, čuvajući domovinu, čuvamo i vlastitu djecu, očeve i žene, Božje hramove i svete moći, kuće i posjede i sva druga naša javna i privatna dobra, providnici grada smatraju da, u ovoj krajnjoj opasnosti, u kojoj se Božjom voljom našao naš grad, svaki dobar plemić i građanin mora biti spreman da mu pomogne. I u slučaju da vlada bude prisiljena zbog ove pošasti kuge napustiti grad, što Bog u svojoj samilosti i milosrđu neka ne dopusti, moraju se u ime Božje, poduzeti niže zapisane mjere za zaštitu grada i naše domovine¹⁷.«

Istog dana liječnik Bartholomeus Barisonus i kirurg Hieronymus Pavanellus tražili su neplaćeni dopust jer se »zbog kuge ne mogu niti ne usude baviti medicinom«. Vlada je bila sretna da u doba krize smanji troškove i dopustila im je da napuste grad.
Vijeća napuštaju okuženi grad i sele se u Gruž

Budući da je kuga harala nesmanjenom žestinom, vijeća su se doista 12. ožujka 1527. preselila u Gruž nakon što su smanjila kvorum u svim vijećima. Za potrebe vlade deset tisuća dukata preneseno je iz državne riznice u Dominikanski samostan sv. Križa u Gružu. Za upravljanje gradom imenovan je knez Nikola Franov Tudišić i sedam vlastelina. Kada se vlada, na Dan Sv. trojstva, 16. lipnja 1527., vratila u grad, vrata im je otvorio jedini preživjeli plemić od onih osam – Nikola Franov Tudišić. Služene su svete mise u čast Duha Svetoga i sv. Vlaha.

Već sljedeći dan, 17. lipnja, zdravstveni su službenici u dijelu rukopisa *Libro a recto* nakon duge stanke od pet mjeseci nastavili popisivati putnike koji su dolazili u Dubrovnik i to na istom listu gdje su prestali 28. siječnja. Dakle, nema nikakve sumnje da nije riječ o nestanku zapisnika, nego o nedostatku ljudi koji su za vrijeme krize mogli obavljati taj posao. U dijelu rukopisa *Libro a tergo* stanka je nešto kraća, samo četiri mjeseca.

Za vrijeme kužne zaraze 1526.–1527. kopci i kopice obavljali su vrlo važne poslove, ali su, imuni na kugu, bez straha počeli iz kuća umrlih krasti vrijedne predmete kojima su katkad i trgovali. Na taj su način došli u sukob sa zdravstvenim službenicima koji su smatrali da se okuženim predmetima zaraza dalje širi pa su kopce i kopice vrlo oštro kažnjavali. Sudski procesi kopcima i kopicama punili su stranice dijela rukopisa *A tergo*. Tako se dogodilo da su 1528. obješena još četiri čuvara okužene robe jer su njom trgovali usprkos svim upozorenjima zdravstvenih službenika. Takvi procesi bili su uobičajeni i u drugim europskim gradovima, npr. u Ženevi.

Na kraju treba napomenuti da u Dubrovniku nakon 1533. nije više bilo kužnih zaraza, dok su Italiju zahvatila još dva vala kuge 1575. i 1630., a drugdje u Europi kuga je harala i u devetnaestom stoljeću.

O karantenama u okolici Dubrovnika prije izgradnje Lazareta na Pločama¹⁸

Kuga kao europska lučkotrgovinska pandemija pojavila se u Europi 1348., pobivši 1/5 cjelokupnog pučanstva. Ni grad Dubrovnik nije bio pošteđen tako je prema jednoj bilješci iz 15. stoljeća od godine 1348. do 1374. na području Dubrovačke Republike

¹⁷ Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 38, f. 212 v. – Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 156.

¹⁸ Iz: J. BAKIĆ, Dubrovnik - grad najvrjednije higijenske sanitarne hrvatske i svjetske baštine, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/2, Zagreb, 2006.

pomrlo 25.000 ljudi. Kako se kuga širila morem i kopnom, uvode se u Europi neke mjere ograničenja prometa roba i 10dnevne izolacije osoba u doba epidemija (Reggio Emilia, 1374.) ili zabrane uplovljavanja u luku svim brodovima koji su dolazili iz zaraženih krajeva (Venecija, 1374.), što je dovelo do potpunog prekida pomorskog prometa i trgovine.

U Dubrovačkoj Republici kao snažnoj mediteranskoj pomorskoj sili (više od 200 trgovačkih brodova, Slika 13), s razvijenom trgovinom po Mediteranu, Levantu i Crnom moru, postavilo se pitanje opstanka trgovine, opstanka pučanstva ili preživljavanja uz

Slika 13. Trgovačka galija iz 15. stoljeća (prema: K. VON GRÜNENBERG, *Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem*. Konstanz (?), oko 1487. str. 107)

Slika 14. Na otocima Supetru, Bobari i Mrkanu ispred Cavtata bila je organizirana prva dubrovačka karantena u 14. stoljeću

mjere i propast ekonomske moći Republike. Kako je trgovina ipak bila glavni izvor širenja epidemija kuge, Veliko vijeće Dubrovačke Republike 27. srpnja 1377. donosi odluku da se "došljacima iz kužnih krajeva zabranjuje ulaz u Dubrovnik i okolicu"¹⁹, te se zatim propisuje da oni moraju proboraviti mjesec dana u izolaciji (kontumaciji) na Mrkanu (otočić) i Cavtatu²⁰. Zabrana ulaska brodova u luku ograničavala je trgovinu i promet putnika, dok je Dubrovačka Republika dopustila brodu vez u blizini luke uz stroge mjere izolacije kako bi se očuvao teret, putnici i trgovina (Slika 14). Kasnije je iz praktičnih razloga ovaj 30dnevni boravak produžen na 40 dana konfinacije, od čega i potječe naziv karantena (od quaranta = 40).

Tako je veoma skućeni prostor Benediktinskog samostana Sv. Marije na Mrkanu, uz dograđene daščare, služio karanteni (smještaju sumnjivih, raskuživanju roba i liječenju bolesnika). Ispred Cavtata istoj je svrsi služio Benediktinski samostan Sv. Petra in Pellago. Dubrovačka Republika pak daje obeštećenje mrkanskotrebinjskom biskupu ustupanjem u vlasnost dviju kuća u Dubrovniku i otočića Molunta, zato što su samostani prenamijenjeni zdravstvenoj svrsi.

Početni smještaj u karanteni bio je loš, improviziran u daščarama, čak šatorima ili katkad pod vedrim nebom. Prednost daščara bila je u tome što su se mogle lako spaliti kao mjera raskuživanja. Da bi se poboljšalo život osoba u karanteni, ali i postrožile epidemiološke mjere, 1397. donosi se odluka o mogućnosti izbora karantene na Mrkanu ili u Benediktinskom samostanu Sv. Marije na Mljetu "verutamen dicti venientes de locis pestiferis per dictum tempus unius mensis, quod debent stare extra Racusium et districtum, si voluerint, possint stare Mercanae, vel in Monasterio Melitae, non obstantibus confinibus superius contentis et expressis." (*Liber viridis*, Cap. XCI., 1397.), što je ujedno i prvi dubrovački komforni lazaret, u predivnoj prirodnoj

¹⁹ J. BAKIĆ, Ključne godine utemeljenja zdravstvenopreventivnih načela i institucija u Hrvata. u: *Zaštita uskladištenih poljoprivrednih proizvoda*, Crikvenica, 1999., str. 1320.

²⁰ J. BAKIĆ - M. LJUBIČIĆ, Stoljeća temeljnih vrijednosti higijenskosanitarne uljudbe u Hrvata, u: *I. hrvatski epidemiološki kongres* (zbornik sažetaka), Split, 1999., str. 23.

sredini sa sigurnim sidrištem za brodove u karanteni (Slika 1), poslije boravka na negostoljubivom Mrkanu. Jedan zdravstveni dokument iz tog doba svjedoči o mnoštvu bolesnih osoba na Mljetu ("Melada era plena d'infermi"). Lazaret na Mljetu funkcionirao je uz neke prekide 130 godina (1397.1527.).

Istovremeno se donosi i čitav paket epidemioloških mjera (1397.) sadržanih u Zelenoj knjizi (*Liber viridis*, Cap. 91, fol. 91100). Prikupljanje obavijesti o zaraženim krajevima diplomatskim putem, postupku s onima koji dolaze iz zaraženih krajeva ili idu tamo, iskrcavanju sumnjivih roba, postupcima raskuživanja za svaku pojedinu vrst tereta, o robama oslobođenim raskuživanja, o bolesnicima i postupcima s prekršiteljima itd. Da bi država u tom odsječku mogla uspješno funkcionirati i provoditi navedene postupke i mjere, 1420. godine uvode se u službu zdravstveni činovnici, "of-ficiales cazamortuorum", u narodu nazvani *kačamorti* (lovci smrti), kao vrhovna zdravstvena vlast Republike u pogledu sprječavanja kuge, s velikim kaznenim ovlastima. Za pokop

umrlih postavljaju se posebni ljudi, u narodu nazvani *kopci*. Interesantna je jedna praktična odluka Gradskog magistrata iz 1462. da se u lazaretu zaposli 20 žena koje su preboljele kugu, jer za njih nema opasnosti od zaraze – što upućuje na rano razumijevanje stečenog imuniteta.

Određuje se također da brodovi (1486.) moraju posjedovati zdravstvene listove u koje se unose zdravstveni podaci o stanju luka u kojima su brodovi boravili (isplovili), kako bi lučke zdravstvene vlasti pri njihovom dolasku mogle odrediti stupanj preventivnih mjera za osobe i teret. Postojale su četiri vrste zdravstvenih listova:

- *patente libera*: u luci odavno nema epidemije;
- *patente netta*: u luci je nema zadnjih tjedana;
- *patente sospetta*: u luci ima sumnjivih bolesnika;
- *patente brutta*: epidemija u luci je u tijeku.

Dubrovačka Republika, vodeći posebnu skrb o lazaretima, ali i trgovini, o smještaju putnika iz prekomorskih zemalja i karavanskih, te o nepraktičnosti udaljenih lazareta, kao i o njihovoj strategijskoj obrani, razmišlja o novim prikladnijim mjestima bliže gradu. Uz mljetski lazaret, 1429. godine određuje se gradnja čvrste zgrade lazareta na otoku Sv. Petra *in Medio mare* (Supetar pred Cavtatom), kao i gradnja zgrade na otočiću Bobari (ima nekih naznaka da nikada nije u potpunosti realizirana). Strategijski neprihvatljiva karantena na Mrkanu, na Bobari i Supetru dovodi do promjene strategije smještaja kontumacije koja sada ide prema blizini grada, pa se u tu svrhu koriste privatne kuće na Gracu (1430.). Zatim se 1465. gradi namjenski lazaret na Dančama, koji služi i kao kužna bolnica. Nakon toga gradi se veliki, nikad dovršeni, lazaret na otoku Lokrumu (1534.), koji zbog novonastalih strategijskih razloga (moguće uporište za neprijatelja) nikada nije uveden u funkciju (Slika 15). Gradnjom lazareta na Dančama (1482.) ukidaju se svi drugi lazareti kao i mjesta kontumacije (otoci, Cavtat). Konačno, 1590. Senat donosi odluku o gradnji novog lazareta na Pločama, na mjestu glavnog stjecišta kopnenog i morskog trgovačkog pravca, strateški branjivog u blizini grada, čija je gradba započela tek 1627., a završena 1642. Ovaj danas potpuno očuvani Lazaret bio je potrebniji za smještaj brojnih trgovačkih karavana s kopna negoli za brodove, koji su se u karanteni sidrili ispred Lazareta ili uz otok Lokrum. Sama promjena strategije izolacije govori nam u prilog činjenici da je epidemiološka opasnost prešla s mora na kopno te da je prema sumnjivom kopnu bio uspostavljen sanitarni kordon koji se održao do propasti Dubrovačke Republike.

Slika 15. Dubrovačke karantene na Dančama i Lokrumu

Osim kontumacije roba i osoba u svim lazaretima radilo se raskuživanje roba, osoba i pošte, prema ondašnjim uzancama²¹.

Da bismo shvatili vrijednost srednjovjekovne odluke o prvoj karanteni u svijetu kao protuepidemijskoj ustanovi, moramo znati da je ona u ostaloj Europi uvedena na istom principu u Marseillu 1383., Veneciji 1403., Pizi 1464., Genovi 1467., Mallorci 1471., a kod nas u Splitu 1592., što je još jedan dokaz o postojanju veoma napredne zdravstvene misli i visoke civilizacijske razine nacionalnog predznaka, a ujedno i opće svjetske baštine na istočnim obalama Jadrana. K tome bi se mogao dodati čitav pregršt organizacijskih, upravnih, zdravstvenih i kaznenih odrednica u funkciji dobrog sustavnog svrhovitog nadzora nad sumnjivima i bolesnima, ali i općeg protuepidemijskog upozoravanja, označavanja i skrbi.

²¹ J. BAKIĆ, Arhaični postupci raskužbe roba i brodova u Hrvata, u: 600. obljetnica karantenskog lazareta na otoku Mljetu s početkom djelatne uslužnosti dezinfekcije, Dubrovnik, 1997., str. 5262.

O prvoj karanteni i mjerama u slučaju epidemija²²

Fuge cito, fuge longe et tarde revertere!

Bježi hitno, bježi daleko i kasno se vraćaj!

Jedino na tom principu zasnivala se u srednjem vijeku uspješna obrana od zaraza, posebno od kuge koja je nemilosrdno harala. I tko ga je znao i uspio bolje ostvariti, taj je manje osjetio strahote pomora i njegovih posljedica.

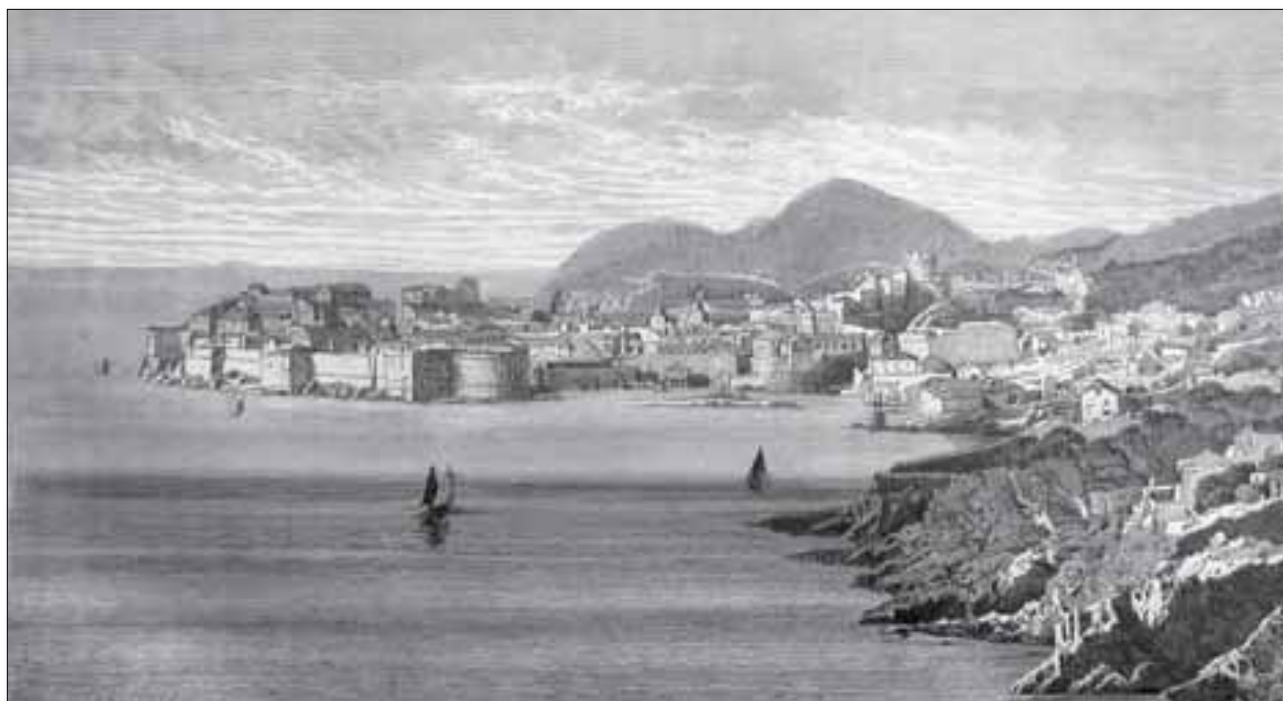
Dubrovnik, svakako, pripada među one srednjovjekovne države koje su rano i ozbiljno shvatile važnost tog principa. I premda je sam Dubrovnik doživio na desetke epidemija, mjere koje je poduzimao da ih spriječi dovoljno svjedoče o tome što bi se dogodilo da ih nije poduzimao.

Prve karantene 1377.

Evo jedne odluke koju je Veliko vijeće donijelo 27. srpnja 1377. i koja je, čini se, među najstarijim na svijetu, a odnosi se na izolaciju, tj. na obveznu karantenu osoba koje dolaze iz okuženih krajeva. Tom odlukom, naime, zabranjen je ulazak u Dubrovnik i na njegovo područje svima koji dolaze iz okuženih krajeva, bili to domaći ljudi ili stranci, prije nego izdrže karantenu od mjesec dana na otoku Mrkanu, s tim da ih nitko od Dubrovčana ne smije posjećivati ni nositi im hranu, pod prijetnjom kazne od 25 perpera globe i zadržavanja mjesec dana u karanteni.

To je, dakle, datum osnivanja karantene u Dubrovniku, koja se striktno primjenjivala sve do pada Republike, a provedena je na pustim otocima Mrkana, Bobare, Supetra, na Dančama, a od 17. st. u monumentalnoj, upravo restauriranoj građevini dubrovačkih Lazareta (Slika 16).

Slika 16. Veduta Dubrovnika, pogled na Lazarete i gradsku luku (prema: CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.)

²² Iz: Z. ŠUNDRICA, Dubrovčani su prvi u svijetu uveli karantenu, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva II.*, Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 7-8.

Mjere uz drastične kazne

Ako bi se ipak pojavila kuga u gradu, pokretao se čitav jedan aparat kojemu je bio zadatak da tragediju učini što manjom. Na čelu tog aparata bili su posebni zdravstveni službenici zvani *kacamorti*. Oni su se morali sastajati svakoga jutra da razmotre stanje, podnesu izvještaj o zdravstvenom stanju u Republici i poduzmu odgovarajuće mjere: morali su voditi nadzor da se grobari ne miješaju sa zdravim, da sastave popis okuženih kuća, da dadu iskopati jame izvan grada, daleko od puta, gdje će biti pokopani umrli od kuge. U gradu su morali provesti čišćenje grada, pranje, spaljivanje i dezinfekciju (octom) zaraženih stvari i okuženih kuća. Svi bolesnici od bilo koje bolesti morali su se prijaviti državnim vlastima i nisu se smjeli miješati s drugima dok se ne ustanovi od koje bolesti boluju itd.

Te preventivne mjere pratile su najstrože kazne protiv onih koji bi ih prekršili, osobito protiv grobara koji su se miješali sa zdravima ili raznosili okužene stvari. Vješanje je bila redovita kazna, ali bilo je i drakonskih poput one kojom je 1483. godine kažnjen grobar Radovan, zvan Kozoje. Njegovu je smrt dubrovački notar opisao ovako:

Fuit ustus ad ignem et vi ignis infra paucos dies e vita migravit.

Bio je pržen na vatri i snagom vatre poslije malo dana preselio se s ovoga svijeta.

Tako se Dubrovnik očajnički branio od zaraza; one su mu značile ne samo gubitak ljudskih života, nego, kao trgovačkom centru, i ekonomsku propast.

*O Taboru na Pločama*²³

Tabor na Pločama

Pod nazivom Tabor stari su Dubrovčani podrazumijevali mjesto gdje su dolazili strani trgovci iz zaleđa i svojim karavanama donosili svoje proizvode za koje su opet u Dubrovniku kupovali njima potrebite predmete. Taj zidom ograđeni prostor prostirao se na položaju od sadašnjeg početka puta Hercegovačkih brigada (bivšeg puta od Bosanske) do današnje kuće zadužbine Račić, do iznad Lazareta.

U tom prostoru, na mjestu sadašnje kuće Mata Kalaša, nalazila se zgrada za ukonačivanje Turaka i drugih koji su dolazili sa karavanama iz zaleđa. Sama zgrada sastojala se iz nižeg i višeg dijela. Najniži dio nazivali su Han, a viši Čardak. Han je sagrađen na temelju zaključaka Vijeća umoljenih od 4. lipnja 1592. godine²⁴. Godine 1617. zgrada je produžena na 12 lakata (oko 6 m), presvođena a napravljeno je i kameno stubište (Slika 17). Novac za te adaptacije i proširenja imali su dati upravnici Velike carinarnice²⁵.

Na Taboru stajala je i česma (koja uglavnom i danas postoji na Pločama), a koju su nazivali Međed. Uz nju su bila dva velika kamena pila za napajanje konja i ostale stoke (Slika 18). Na mjestu današnje kuće (Put Frana Supila I) bila je rampa za ulaz na serpentinasti put koji je vodio kroz Tabor do Hana i do gornjih izlaznih vrata.

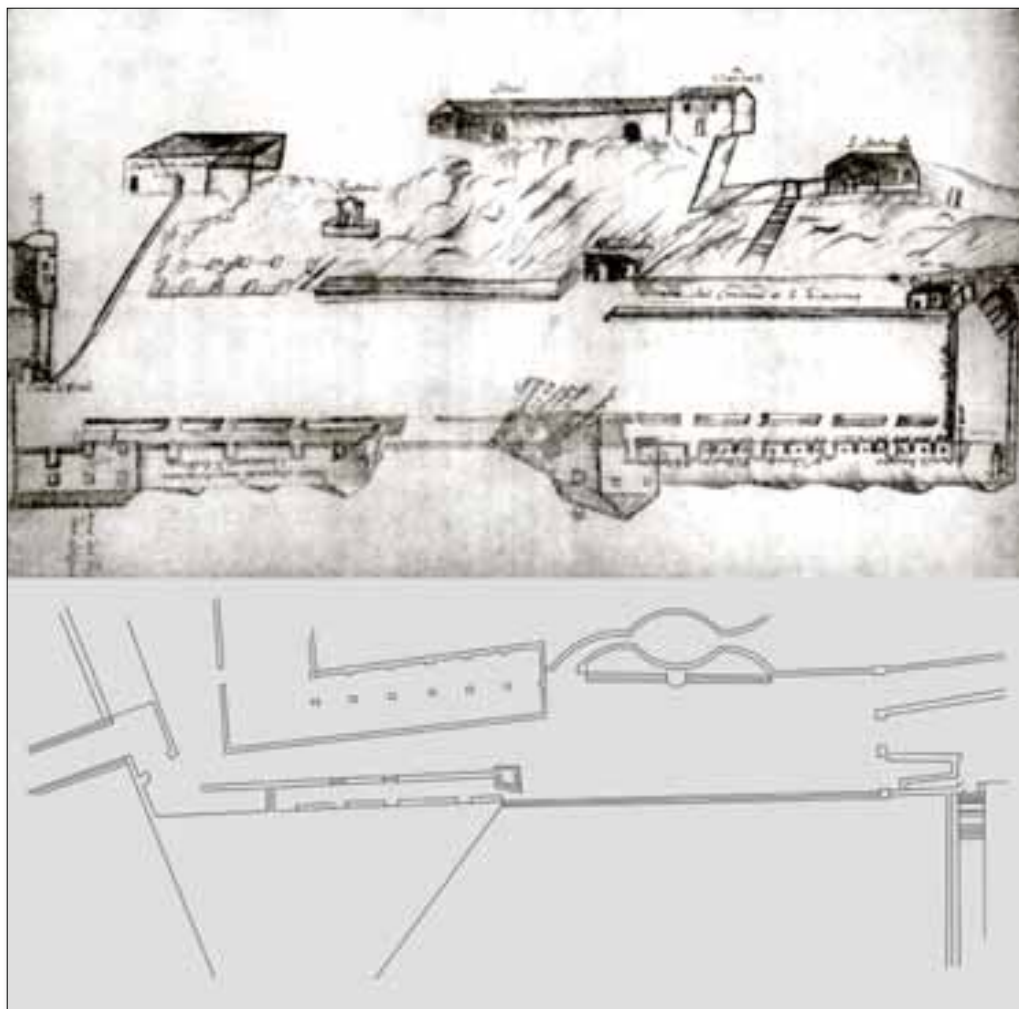
U blizini mosta od Ploča na mjestu gdje cesta skreće iz grada bila je kućica financijske straže.

²³ Iz: L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, Split, 1960., str. 61-62.

²⁴ *Acta Consilii Rogatorum* 72, f. 23-23v.

²⁵ *Cons. Rog.* 85, f. 194v.

Slika 17. Nacrtni plan "Tabora" u Dubrovniku iz 1809. godine s precrtanim tlocrtom zapadnog dijela "Tabora" s mostom na Vratima od Ploča iz 1857. godine (prema: L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, Split, 1960., str. 62-63)

Slika 18. Česma "Meded" na Pločama u Dubrovniku (prema: CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.)

Cijeli Tabor bio je državno vlasništvo (demanij) pa ga je općina kupila 1883. godine za samo 1200 forinti²⁶. U ugovoru o kupoprodaji kaže se da će općina taj prostor urediti za trgovinu i za parkiranje kola i kočija²⁷. Međutim, ondašnje općinske vlasti nisu postupile prema tom ugovoru, već su dijelove bivšeg Tabora prodale pojedincima za gradnju kuća pa i daščara! Neoprostiva je greška bila da se je 1910.-1920., uza sve proteste nekih novina²⁸, na jednom dijelu Tabora sagradila neukusna zgrada gimnazije koja svojom visinom i veličinom konkurira gradskim zidinama. Gradnjom Gimnazije, kuće Alaga (sada ostavštine Račić, Put Frana Supila I) i zgrada na položaju takozvanog Malog lazareta, u blizini mosta vanjskih vrata od Ploča, nagrđen je pogled na grad, skućen toliko potrebiti prostor za parkiranje i onemogućeno proširenje puta na tom za vozila najprometnijem dijelu Dubrovnika.

*O pravilima ponašanja u Lazaretima i njihovoj dogradnji 1784. godine*²⁹

Senat je 11. kolovoza 1784. godine povjerio zdravstvenim službenicima da sastave i podnesu na odobrenje nacrt - pravilnik o javnim lazaretima. Tom prigodom predloženo je da ufičijali od Sanitata donesu "...plan u vezi s javnim lazaretima. Spomenuti ufičijali od Sanitata ozbiljno su razmislili o potrebnoj intervenciji koja je bila izuzetno važna i za javno zdravlje i za s time povezanu hitnost realizacije, i to zato što naši lazareti imaju velik ugled kod svih naroda koji trguju s našom Republikom. Zato je potrebno da se prema njima strogo primijene sve mjere sigurnosti glede karantene kako bi se spriječio svaki koban događaj u vezi sa zarazama. Stoga je zaključeno:

Prvo:

Danas u naše lazarete morem i kopnom često stižu ljudi i roba (Slika 19) iz zemalja koje su pod sumnjom ili su već napadnute kugom. Stoga valja tražiti svaki način i svako sredstvo kako bi se država što sigurnije zaštitila od tako strašnog bića. Da se izbjegne svaki dodir s onima koji stoje u karanteni, mora se odmah podići poznati zid koji stoji nasuprot Lazaretima, počinjući od lazareta janjičara pa do područja nasuprot lazareta emina, uključujući i njega te povlačeći ga još do kuta navedenih lazareta emina, kao što je navedeno u izloženom nacrtu. Ovako će područje Lazareta biti potpuno zatvoreno pa se više neće moći izvana dolaziti u dodir s onima koji su u karanteni, kao što se dosad zbivalo na opći skandal. U tom zidu treba otvoriti jedna vrata, spomenuta u navedenom nacrtu. Ona moraju biti dovoljno velika da kroz njih može slobodno proći konjanik. Vrata moraju biti zatvorena rešetkom, i danju i noću pod ključem, kako budu tražile okolnosti. Kad su vrata otvorena, na njima mora stajati straža onih ljudi i u onom broju kako to naloži Presvijetli Senat.

Drugo:

Treba također podignuti i zid uz koji su naslonjena sjedišta što gledaju prema moru, a koja zatvaraju Tabor (Slika 20). Taj zid treba u jednakoj visini protegnuti sve do vrta uz crkvu Sv. Antuna, kako je označeno u priloženom nacrtu. Tako bi se tim zidom zatvorio Tabor pa Han i kućica prislonjena uz Han zvana Čardak. Iznad zida trebalo bi otvoriti i vrata, prema priloženom planu, kroz koja bi se održavala veza između Tabora i Lazareta. I ta će vrata biti zatvorena ključem, koji će obavezno biti kod kapetana Lazareta pa će se vrata moći otvarati samo uz osobnu prisutnost kapetana ili kojeg od službenika zdravstvenog ureda.

²⁶ List "Gušterica" br. 18 od 15. VI. 1883. god.

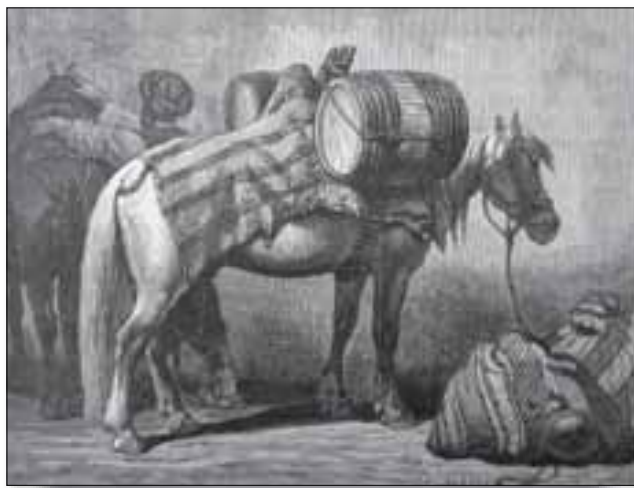
²⁷ List "Crvena Hrvatska" br. 14 od 4. IV. 1896.

²⁸ List "Prava Crvena Hrvatska" br. 101 od 16. II. 1907.

²⁹ Iz: Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta na Pločama, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva II.*, Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 33-37.

Slika 19. Trgovačke karavane u gudurama zapadnog Balkana. Mali bosanski konj (*roncin*) u tim uvjetima bio je najprikladnija transportna životinja (prema: CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.)

Slika 20. Česma "Meded" na Pločama u Dubrovniku, u pozadini su vidljive ruševine i ogradni zid Tabora, razglednica iz početka 20. stoljeća

Treće:

Pred vratima svakog pojedinog lazareta i to s unutarnje strane ogradnog zida treba podići posebno ograđen prostor zatvoren rešetkastim vratima (*rastelom*) i ključem, koji će čuvati kapetan Lazareta. Ta će se vrata moći otvarati samo uz osobnu prisutnost kapetana Lazareta, odnosno zdravstvenog službenika. Ova se vrata tek iznimno mogu otvoriti i bez spomenutih službenika, ali uz njihovo odobrenje.

Četvrto:

Budući da su svi lazareti i *badžaferi* (dvorišta između lazareta) određeni isključivo za vršenje kontumaca (karantene), svi koji su podvrgnuti karanteni, morat će se otpustiti iz dotičnog prostora čim dovrše karantenu pa se u tim prostorijama više ne smije držati ništa od njihove robe.

Peto:

Kako se odredbe člana IV. ne mogu primjenjivati na turske trgovce koji u naše lazarete stižu kopnenim ili morskim putem, za njih valja odrediti neko posebno mjesto kamo bi se po svršetku karantene mogli skloniti i nuditi na prodaju svoju robu (posebno životne namirnice). Zbog toga će se u okrugu lazareta, pokraj kapetanova lazareta, podići zgrada na način turskog hana, s jednim katom na kojem bi bile stambene prostorije i prizemlje u kojem bi bila skladišta za robu i konjske staje. U zgradi hana stanovat će i turski carinik ili *dumrukadžija* za vrijeme svoje službe. Njemu, prema tome, nije mjesto u lazaretima u kojima se vrši kontumac.”

*O karanteni na Dančama i Lokrumu i apel za zaštitu Lazareta na Pločama*³⁰

Zastrašeni kugom od 1437., kada su Dubrovčani morali isprazniti grad i čuvati ga izvana, i s kopna i s mora, donose 1439. opširne propise o upravi i čuvanju grada. Sanitetskim propisima od 1456. do 1459. i od 1481. do 1483. započinje preventivna borba protiv epidemija kontrolom i robe i putnika uvađanjem kontumaca. Ove su zaštitne mjere zahtijevale odgovarajuće građevine u kojima bi se izdržavala karantena u zdravim prilikama, a u slučaju epidemija kao izolacija zaraženih.

Prvu takovu građevinu podigli su Mlečani 1423. na otoku Sv. Marije od Nazareta. Od imena Nazaret izveo se naziv lazaret pa su tim imenom nazvane sve slične ustanove u svijetu. Dubrovnik slijedi u stopu svaki napredak na tom polju. Možemo smatrati da je prvi lazaret u Dubrovniku podignut 1428. na poluotočju Danče. To su bile drvene barake za konfinirane³¹.

Od provizornih drvenih objekata prelazi se na objekte od tvrdog materijala te se 1457. gradi crkva Gospe od Danača (Slika 15, 21)³², 1465. gradi se cisterna i više kuća za smještaj porodica koje su osumnjičene kao bolesne. Da se spriječi izlaženje oboljelih, podiže se ogradni zid visok dva metra preko cijelog poluotoka, a konfinirani su pod stražom³³. Godine 1482. gradi se groblje, a 1496. odlučeno je da se podigne ”sprat hospotala nazvanog lazaret koji je kod crkve na Dančama”³⁴. Tako su Danče krajem

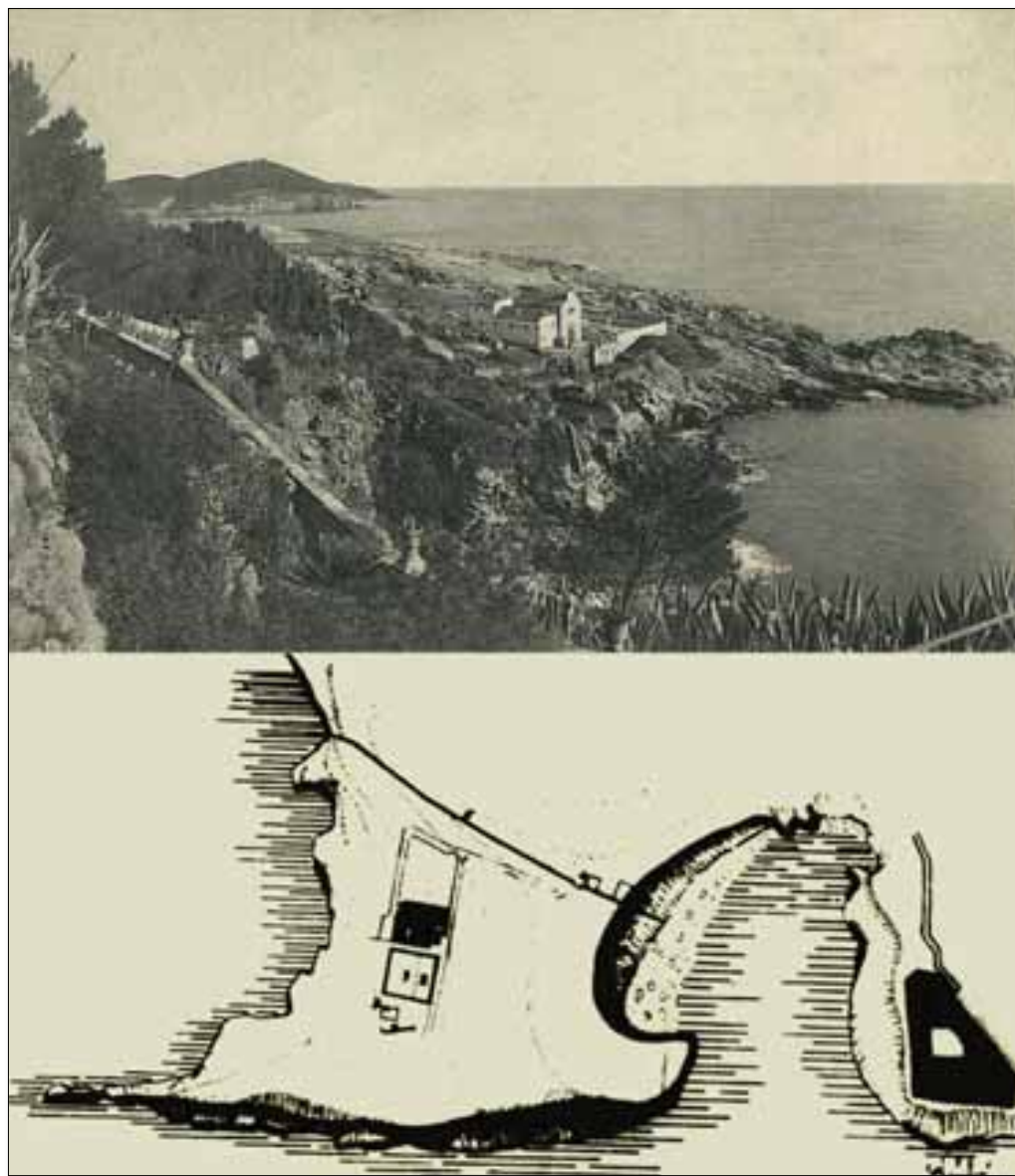
³⁰ Iz: S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika. Dubrovački Lazareti, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 12, Beograd, 1961., str. 106-111.

³¹ *Cons. Min.*, 4, 74, 76, 151, 153.

³² *Cons. Rog.*, 15, 201, 212, 219, 226, 231, 240. Državni arhiv u Dubrovniku.

³³ *Cons. Malus*, 13, 11. – *Liber croceus*, cap. 25.

³⁴ *Div. Not.*, 75, 5-5.

Slika 21. Fotografija i tlocrt karantene na Dančama (prema: S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika. Dubrovački Lazareti, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 12, Beograd, 1961., str. 107)

XV. stoljeća s provizornim drvenim barakama, kao i zgradama od tvrdog materijala, odvojene dugačkim kamenim zidom postale prvi dubrovački lazaret koji je služio za karantenu još kroz čitav XVI. vijek.

Kada su epidemije dale malo oduška dubrovačkoj vladi, ona je uzela u razmatranje pitanje planske izgradnje velikog lazareta za raskušivanje putnika i robe koja bi stigla morskim putem. Kao pogodna lokacija izabran je otok Lokrum u neposrednoj blizini grada (Slika 15, 22), koji je već služio za izolaciju oboljelih za vrijeme kuge 1465. i epidemije od 1526. do 1528. godine. Dubrovački Senat 1534. prihvaća plan za gradnju lazareta na Lokrumu³⁵. Započeta izgradnja brzo je prekinuta vjerojatno zbog spriječene zaraze. To se pitanje ponovo pokreće 1553. kada se potvrđuje izabrana lokacija na Lokrumu i precizira tip lazareta "kvadratnog oblika s dvostrukim zidovima"³⁶.

³⁵ *Cons. Rog.*, 42, 102.

³⁶ *Acta S Mariae Maioris XVII.*, 1-6.

Slika 22. Lazaret na Lokrumu
(izvor: Geoportal DGU)

Kvadratnog oblika bio je milanski lazaret koji je prošlog vijeka porušen, a koji je bio na glasu po veličini (360 sobica) i po vanjskoj i unutarnjoj dekoraciji od terakote. Gradnja drugog dubrovačkog lazareta na Lokrumu vjerojatno je obustavljena iz strateških razloga³⁷. Iako nedovršen, znamo da je ipak služio za vrijeme epidemije 1691. za konfiniranje oboljelih. Od tog lazareta danas postoji visoki kameni zid, a u tom omeđenom kvadratnom prostoru buja lijepi maslinjak (Slika 23). U XVI. stoljeću mijenja se smjer trgovine preko Dubrovnika, mjesto s mora na kontinent nadvladava smjer Balkan-Dubrovnik, more-zapad. Novi smjer kretanja robe učinio je nepodesnim lazaret na Lokrumu te se ponovo postavljalo pitanje izgradnje novog objekta tim prije što je sada roba pristizala iz zemalja koje su često bile okužene. Dubrovački Senat odredio je lokaciju novih lazareta pod crkvom Sv. Antuna na Pločama³⁸. Ta je lokacija potpuno opravdana jer se baš tu završavao takozvani »dubrovačka cesta« za

³⁷ S. RAZZI, *Storia di Ragusa*, str. 239.

³⁸ *Cons. Rog.*, 70, 152-153, 197, Id. 78, 159.

Slika 23. Detalji zidnih struktura lazareta na Lokrumu:

1. unutrašnje lice sjeveroistočnog zida;
  2. unutrašnje lice jugoistočnog zida;
  3. vanjsko lice jugoistočnog zida;
  4. unutrašnje lice jugozapadnog zida;
  5. unutrašnje lice sjeverozapadnog zida
- (izvor: Geographica d.o.o. - Split, Zavod za obnovu Dubrovnika)

Carigrad, koji je povezivao sve važnije privredne centre Balkana. Izgradnja Lazareta na Pločama započeta je tek 1627. nakon pet godina prepiranja oko lociranja objekta na Pločama ili na Dančama. Prvi dio Lazareta na Pločama, koji se sastojao od tri odjeljenja završen je oko 1630., dok su još dva odjeljenja, koja su se pokazala potrebnim zbog žive trgovine, završena oko 1648. godine.

To su bili treći dubrovački lazareti oko kojih se kroz posljednja dva i po stoljeća odvijao trgovački život Dubrovnika.

Od ta tri dubrovačka lazareta, što je danas ostalo?

Od onog na Dančama postoji ogradni zid koji je djelomično porušen 1930., crkvice Gospe od Danača, ostaci cisterne, groblje i nekoliko kamenih zidova u ruševnom stanju. Zgrada koju su nazivali Lazaretom, vidi se samo djelomično jer je uklopljena u dogradnji koja se izvela između dva svjetska rata.

Već smo spomenuli i opisali što je ostalo od nedovršenog lazareta na Lokrumu. Treći lazaret sačuvao je svoj glavni originalni oblik (Slika 24). Mjestimično perforiran, pregrađivan, originalni se obrisi razaznaju. Historijska važnost ovih Lazareta je očigledna, možemo ih slobodno staviti u isti rang s poznatim dubrovačkim fortifikacijama jer su isto, ako ne i više, omogućili da ova mala Republika održi i razvija svoju nezavisnost.

Pogledajmo ove Lazarete na Pločama s još jednog aspekta, onog urbanističkog. Dubrovnik djeluje kao cjelina. S mora gledani, Lazareti skladno završavaju ovu razigranu simfoniju dubrovačkih utvrda, a bez njih osjetilo bi se pomanjkanje finala (Slika 25). U urbanističkom konzervatorskom smislu prebrodili su epohu kada se isključivo mislilo na rušenje Lazareta da bi se na njihovom mjestu podigao koji objekt možda veći, bogatiji, moderniji.

Slika 24. Akvarel Dubrovnika iz 18. stoljeća (Dubrovački muzeji - Pomorski muzej u Dubrovniku)

Slika 25. Anton Perko, Pogled na Dubrovnik, akvarel iz 1896. godine.

Na desnoj strani slike su Lazareti u zapuštenom stanju

Međutim, sigurno je da se ni jedan objekt tu postavljen ne bi stopio s ambijentom, kao što se nijesu stopili ni zgrada gimnazije, ni zgrada Rudnice i druge, kao što se neće stopiti i harmonično povezati ni budući Excelsior, jer je upotrijebljen novi modul umnogome različitiji od starog dubrovačkog modula u arhitekturi i urbanizmu. Nije dovoljno što se uspjelo spasti i očuvati Lazarete od rušenja, već je potrebno da im se i danas dade života, kako bi se i zaštitili... Oživjeti historijski objekt znači dati mu stalnog skrbnika, a to je najbolji način da se sačuva spomenik, ali pri tome treba biti oprezan jer loše izabrana nova funkcija spomenika može više naškoditi negoli koristiti.

*O robama i o načinu poslovanja u Lazaretima, u 18. stoljeću*³⁹

Od ove arhivske serije sačuvano je samo 133 knjige, i to od 1660. do 1816. Međutim, za predmet o kojemu je ovdje riječ dolazi u obzir samo podserija nazvana *Contumacie*, jer se samo u ovoj podseriji nalaze podaci o radu Lazareta na Pločama, dok se ostale podserije odnose isključivo na dubrovačko pomorstvo i dubrovačku pomorsku trgovinu.

Od spomenute podserije *Contumacie* ima, prema rukopisnom popisu, 14 knjiga i to:

- za vrijeme od 1716. do 1717. (signirana l/1.)
- za vrijeme od 1728. do 1737. (signirana 11/2.), te
- za vrijeme od 1737. do 1741. (signirana 111/3.)

Zatim:

- knjiga pod nazivom *Mercanzie* od 1774. do 1777. (Sig. 10/b)
- knjiga pod nazivom *Mercanzie* od 1786. do 1796. (Sig. 11/c)
- knjiga pod nazivom *Registro dei Lazzaretti* od 1814. do 1816.
- knjiga pod nazivom *Contumacia dei Lazzaretti* od 1814. do 1816.

Prve tri knjige obuhvaćaju vrijeme od 25 godina (1716./41.) i imaju za nas osobitu važnost, jer su u njima kronološki registrirana imena svih osoba koje su u to doba

³⁹ Iz: Z. ŠUNDRICA, Dubrovčani su prvi u svijetu uveli karantenu, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva* I.I, Zagreb-Dubrovnik, 2009, str. 77-81.

izdržavali karantenu, naznačeni su nadnevak njihova dolaska u Lazarete i mjesto odakle su stigli, količina i vrsta dovezene robe, vrijeme provedeno u kontumacu i konačno naziv, odnosno redni broj lazareta u kojemu su bili izolirani.

U priloženom popisu prikazani su podaci o osobama i robi podvrgnutima kontumacu za razdoblje od 1716. do prvog kvartala 1720. godine, jer bi za obradu ostalih knjiga bilo potrebno mnogo vremena i truda. Premda bi se taj trud isplatio, jer bi nam pružio jasnu sliku o bujnom trgovačkom prometu na Pločama i točne podatke o količini i vrsti uvezene robe, ipak se moramo ograničiti samo na općenito utvrđenu činjenicu da su Lazareti na Pločama, gdje se uglavnom raskuživala trgovačka roba uvezena s Balkanskog poluotoka, od 17. stoljeća postali središtem dubrovačkog trgovačko-privrednog života (Slika 26). Tu su se sastajali trgovci iz svih trgovačkih centara Balkana, tu su oni obavljali karantenu, tu se odlagala i tovarila roba na stotine konja, mazgi i magaraca. Tu se istovremeno i prodavala roba, i to u "raštelu" pred glavnim ulaznim vratima u Lazaret, kako bi se izbjegla svaka izravnna veza sa strankama. Kupac bi bacio novac u vrelu vodu ili vrući ocat, a prodavač ga vadio posebnim kliještama.

Lazaret na Pločama služio je za izolaciju putnika i roba pomorskog i kopnenog prometa te je spadao u nadležnost Zdravstvenog magistrata sastavljenog od pet plemića (*Officiali alla Sanita*), koji su propisivali mjere protiv širenja zaraznih bolesti. Poslove su obavljali posebno imenovani zdravstveni službenici uz pomoć velikog broja slugu i stražara. Na čelu Lazareta bio je kapetan koji je morao tu i stanovati. Kapetan ili njegov zamjenik morali su u svako doba biti u ustanovi. Kapetan se brinuo da se putnici i njihova pravilno smjeste i da se njihova odjeća i obuća propisno raskuže. Ovdje treba naglasiti da se veća pažnja pridavala raskuživanju stvari nego osoba, jer se vjerovalo da bacil kuge na tijelu čovjeka ne može ostati aktivan više od tri tjedna,

Slika 26. Mogući društveni život u Lazaretima tijekom trajanja karantene (prema: CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.)

dok na odjeći ili bilo kakvoj neznatnoj krpi ostaje aktivan dulje vrijeme. Na koncu, kapetan je morao provjeravati je li pisar sve potrebne podatke uveo u registar. Stalnog liječnika nije bilo pa su preglede oboljelih radili državni kirurzi, a troškove zdravstvene zaštite snosila je državna blagajna na teret carinskih prihoda.

Ponovit ću u registama najvažnije propise Vijeća umoljenih i Senata:

- 3. srpnja 1636.

Trgovci koji dovoze robu na Ploče moraju barem polovinu prevoznine platiti kiridijama i kramarima u dubrovačkim grošima (*Consilium Minus* /dalje *Cons. Min.*, sv. 75 f. 43).

- 12. lipnja 1636.

Sporovi koji nastaju na Pločama između trgovaca s jedne te kramara i kiridija s druge strane, moraju se rješavati pred turskim eminom na Pločama (*Cons. Min.*, sv. 76).

- 21. ožujka 1647.

Za što bolje osiguranje dodijeljeno je na službu 15 stražara (*stipendioum*) (*Cons. Min.*, sv. 100).

- 2. srpnja 1775.

Kod raskuživanja robe u Lazaretima robom smiju rukovati samo domaći fakini (trhonose) (*Consilium Rogatorum*, sv. 184).

- 5. srpnja 1783.

Kod preuzimanja robe stigle iz Turske redovito moraju prisustvovati kapetan Lazareta ili njegov zamjenik. Oni će odmah popisati vrstu i količinu prispjele robe i imena vlasnika (trgovaca) te popis predati pisaru Lazareta zbog registracije. (Ova je naredba bila objavljena na zidu kapetanova lazareta.) (*Cons. Min.*, Sv. 106 f. 228.).

- 6. srpnja 1788.

Prijevoz robe s Ploča u Carinarnicu mogu obavljati samo fakini (trhonose) koje unajmi vlasnik odnosno robe (*Cons. Min.*, sv. 108 f. 30).

- 1. svibnja 1787.

Zabranjuje se vlasteli da igraju karte u bilo kojoj prostoriji Lazareta (*Cons. Min.*, sv. 108 f. 136.).

Lazaret se sastoji od zgrada za stanovanje i dvorišta između njih koja se zovu "bađafe-ri". Zanimljivo je da Jeremić-Tadić u svom radu: "Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika", opisujući Lazarete na Pločama, tvrde da zgrada ima osam, a bađafe-ri pet. Međutim, prema arhivskim knjigama vidimo da je doduše bilo pet bađafe-ri, ali devet Lazareta (Slika 27).

Trgovci i razni dubrovački poslanici koji su se nakon izvršene misije vraćali u Dubrovnik, kao i oni koji su se vraćali iz Carigrada nakon predaje harača, redovno su izdržavali karantenu u takozvanim *kamarama* - sobama, što znači da je svaki Lazaret bio podijeljen na više odjeljenja. Tako je, na primjer, Vladislav Sorkočević, koji se 13. studenog 1716. vratio iz Vitaljine, kamo je bio upućen kao poslanik, izdržavao karantenu u Lazaretima br. 7, 8, i 9 (*venuto da Vitagliana con la sua corte (in tutto 9 persone), e posti in carantena di no. 7, 8, e 9.*).

Kuriri i ostali putnici bez prtljage redovito su izdržavali karantenu u takozvanoj “Mandarici”, zatim “in lazzaretto vecchio” (starom Lazaretu), pa “in lazzaretto piccolo” (malom Lazaretu), u stražarnici, pa čak i u čardaku.

U arhivskoj građi iz 19. stoljeća nalazim i posebne nazive za pojedine Lazarete. Npr. “Lazzaretto della cera” (Lazaret za vosak) i “Cassuccia del Corriere” (kućica kurirova). Zanimljivi su i posebni nazivi za neke “bađafere”: npr. “Bagjafer detto na gustirni”, “Bagjafer sotto Jemini” i “Bagjaver detto na smokvi”.

Kao primjer kako je pisar Lazareta radio registraciju trgovaca i robe donosim ovdje, u prijevodu iz knjige *Sanitas*, dolazak skadarskog trgovca Mehmeda Čelebije:

- 7. lipnja 1723.

Mehmed Čelebi iz Skadra stigao s 18 drugova i jednim robom, svega 20 osoba, koji su stigli s Bojane tartanom (jedrenjakom) patruna Ilije Frankovića s dolje opisanom robom, koja je iskrkana danas i smještena u Lazaret br. 1., dok su se putnici sa svojom osobnom prtljagom iskrkali 3. srpnja i smješteni su u karantenu broj 5. i 7.

Opis robe:

300 bala štavljene kože (*Aluta Cordovana*) - kordovana, 100 bala kože ovunjske, 17 bala voska, 28 vreća duhana, 55 komada bivolje kože, 75 komada goveđe kože, 65 komada medvjedine, 100 komada krzna šumske mačke, 12 bala rogova jelenjih. (sv. 1, f. 90 v)

Iz vremena austrijske okupacije Dubrovnika našao sam u istoj seriji i dva zanimljiva upisa koje smatram vrijednim ovdje podvući:

Slika 27. A. Sandmann
- J. Högel Müller,
Dubrovnik oko
1850. godine

Od 16. travnja do 25. svibnja 1816. izdržavao je karantenu u Lazaretu br. 9 na Pločama gosp. Marko Bruer, francuski konzul, koji je stigao iz Skadra sa svojom obitelji: suprugom Marinom i kćerima Amalijom i Anom, kao i slugama Bastijanom Nardi i Nikolom Stjepkovićem.

(Radi se o Marku Brueroviću, poznatom dubrovačkom pjesniku, sinu francuskog konzula u Dubrovniku: Renè Charles Desrivauxu).

Od 29. svibnja 1815. boravio je 20 dana u Lazaretu br. 3 Baldo Bogišić, koji je stigao iz Cavtata sa svojom obitelji suprugom Marijom i djecom: Ivanom, Vlahom, Petrom, Stanislavom i Martom te poslužiteljem Markom Perušinom.

Da bismo mogli dobiti potpunu i zaokruženu sliku o djelovanju Lazareta na Pločama i o svim mjerama poduzetima u borbi protiv raznih epidemija, trebalo bi proučiti i spise iz vremena francuske okupacije od 1806./14. (takozvane: *Acta Gallica*), kao i one iz vremena austrijske okupacije (1814./18).

Austrija je odmah u početku zavela posebnu organizaciju zdravstvene službe po kojoj su obranu protiv epidemija obavljale posebno imenovane Zdravstvene deputacije. Austrija je u slučaju pojave epidemija u susjednim zemljama zatvarala svoje granice vojničkim kordonima, a 1830. godine izdala je i posebnu uredbu o organizaciji pomorske zdravstvene službe.

Kako zdravstveni kordoni na kopnu i karantenska služba na moru nisu bili u stanju obustaviti unošenje i širenje zaraznih bolesti i spriječiti epidemije, došlo se do zaključka kako je u toj borbi potrebna suradnja svih država. Inicijativu je preuzela Francuska pa je prva međunarodna konferencija o tome održana u Parizu 1851. godine. Iza toga su slijedile još tri konferencije, sve dok 1951. godine nije objelodanjen poznati Međunarodni sanitarni pravilnik.

*O gustijerni u drugom badžaferu Lazareta na Pločama*⁴⁰

U sklopu rekonstrukcije Lazareta tijekom kolovoza 2018. godine proveden je arheološki nadzor nad radovima čišćenja unutrašnjosti novootkrivene gustirne u drugom dvorištu (*badžaferu*, Slika 28). U povijesnim dokumentima upravo taj badžafer nosio je naziv "Na gustijerni" (*Bagjafer detto na gustirni*)⁴¹. Gustirna je četvrtastog tlocrta, unutarnjih dimenzija 6,30 m x 3,75 x 3,60 m. Otvor za crpljenje vode, s vjerojatnim bucalom, nalazio se po sredini svoda s južne uže strane. Pokriven je kamenom pločom veličine 0,77 x 0,77 m i s kružnim otvorom u sredini promjera 0,50 m (slika 29). Unutrašnjost gustijerne ožbukana je debljim slojem vodootporne žbuke, naknadno popravljena cementnom glazurom. Na pojedinim mjestima vidljive su i cementne zakrpe. Dno joj je zaglađeno i ima nagib prema jugu. Svod je složen od sedrenih i kamenih blokova vezanih vapnenom žbukom miješanom s crvenicom, što je uobičajeno u dalmatinskom graditeljstvu 16. i 17. stoljeća. Po sredini tjemena svoda su i dva manja otvora veličine 0,25 x 0,25 m koja su služila za ulijevanje vode koja se slijevala i prikupljala sa susjednih krovova. Otvor za izlivanje viška vode, veličine 0,10 x 0,10 m nalazio se u južnom zidu. U duži istočni i zapadni zid ugrađena su nizovi od pet pravilno raspoređenih konzola. S obzirom da se nalaze se na visini od 1,70 m od dna

⁴⁰ Iz: Izvještaj o provedenom arheološkom nadzoru nad radovima čišćenja unutrašnjosti novootkrivene gustijerne u dvorištu između 7. i 8. lađe kompleksa Lazareti. Arheo plan d.o.o., Dubrovnik, 2018.

⁴¹ Vidi bilj. 34 i 35 u tekstu V. Miović u ovoj knjizi.

cisterne i to na mjestu gdje ravna okomica uzdužnih zidova prelazi u lučni svod, može se pretpostaviti da su konzole ugrađene kako bi nosile drvenu podkonstrukciju (šalung) pri izgradnji polukružnog svoda.

Na prostoru Lazareta do sada nisu obavljena nikakva arheološka istraživanja, a s obzirom da je u dnu gustijerne uočen dio zida neke starije gradnje, buduća istraživanja nameću se kao nužnost.

Slika 28. Položaj gusterne u drugom *badžferu* u Lazaretima

Slika 29. Otvor gusterne u drugom *badžferu* (fotografija: Zavod za obnovu Dubrovnika)

Sažetci

dr. sc. Vesna MIOVIĆ
znanstveni savjetnik u trajnom zvanju
Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
HR – 20000 Dubrovnik
Lapadska obala 6
e-mail: vesna.miovic@du.htnet.hr

Život u karanteni: Lazareti na Pločama u vrijeme Republike

Dubrovački Lazareti u istočnom predgrađu Ploče sastoje se od deset lazareta i pet dvorišta, a unutar kompleksa su i dvije stražarnice. Gradili su se u dvije faze, a gradnja je trajala otprilike od 1627. do 1647. godine. U doba Dubrovačke Republike život Lazareta bio je sastavni dio života predgrađa Ploča. Cijele su Ploče bile jedno tijelo, jedna scena. Sve kuće, čak i crkvice Sv. Antuna i Sv. Lazara te svi stalni stanovnici Ploča imali su razne uloge u životu Lazareta i provođenju karantenskih mjera. Za red i mir na cijelom tom prostoru bio je zadužen kapetan Lazareta i vojnici saniteta. Neslužbeni konzul Osmanskog Carstva, *emin*, koji je stanovao u Desetom lazaretu, također je vodio brigu o poštivanju karantenskih mjera i imao pune ruke posla jer su u Lazaretima i u drugim karantenskim prostorima na Pločama prevladavali osmanski putnici i trgovci. Donosili su razne vrste trgovačke robe, a najčešće vunu, pamuk, kože, krzna i vosak. U vremenu kada je prijetila velika opasnost od kuge, skoro svi su bili u karanteni od 40-ak dana, dok je u takozvanim “zdravim vremenima” karantena

trajala od tri do 30-ak dana. Vrlo je uočljivo da su se putnici teško nosili s višednevnim mirovanjem pa su znali posegnuti za alkoholnim pićima. Živci su pucali, potezalo se oružje, mačevi i puške, letjelo je kamenje. Ploče s Lazaretima katkad su izgledale kao bojno polje. Putnici su bježali iz Lazareta pod okriljem noći. Kuga je u više navrata prodrla do Grada i predgrađa, jednom je “ušla” u sam Grad, jednom u predgrađe sjeverno od gradskih zidina. U razdobljima kad su strahovite epidemije harale, ne samo dubrovačkim zaleđem, nego i većim dijelom Osmanskog Carstva, kuga se u nekoliko navrata pojavila u samim karantenskim prostorima na Pločama. Dubrovčani su je svaki put na brzinu svladali i zatajili. O kugi nisu izvijestili sredozemne Zdravstvene urede, s kojima su inače stalno surađivali i razmjenjivali informacije o pojavi zaraze. Podatke o zarazi nisu upisali u zdravstvene listove koje su izdavali pomorskim kapetanima. Dubrovački trgovački nerv pokazao se jačim od savjesti. Sanitetske mjere protiv kuge Dubrovčani su osmislili već u 14. stoljeću, i to na način da se promet trgovačkom robom ne prekine. Zatim su ih razrađivali i prilagođavali potrebama. Pomno razrađenim karantenskim mjerama uspješno su štitili zdravlje stanovnika Republike, a bogme i promet trgovačkom robom. Najbolji primjeri su iz 60-ih i 80-ih godina 18. stoljeća. Kuga je u tim razdobljima nemilosrdno kosila po Bosni i Hercegovini i mletačkoj Dalmaciji. Unatoč svim poteškoćama i neredima u Lazaretima i na Pločama, Dubrovačka Republika prošla je s neznatnim brojem žrtava.

prof. dr. sc. Jesse HOWELL
 Harvard University
 Center for Middle Eastern Studies -
 Department of History - Alumnus
 USA - MA 02138 Cambridge, Kirkland Street 38
 e-mail: jesse.c.howell@gmail.com

Balkanske karavane: Dubrovačka mreža kopnenih puteva za vrijeme Osmanskog Carstva

Iako je Dubrovačka Republika dugo vremena bila poznata po svojoj pomorskoj stručnosti i dalekosežnoj mreži pomorske diplomacije i trgovine, dubrovački sustavi kopnenog prijevoza i komunikacije dobili su relativno malo pozornosti. Tijekom osmanskog doba, duga putovanja konjskim karavanama preko Balkanskog poluotoka dosegula su nove razmjere, budući da je *dubrovačka cesta* postala primarnom osi kopnenog putovanja između osmanskog glavnog grada i Jadranskog mora. Takva mreža mobilnosti pomogla je povezivanju male dalmatinske republike s golemim carstvom na njegovim istočnim granicama.

Dubrovačka karavanska trgovina imala je rastezljiv sustav koji se oslanjao na suradnju između nekolice sudionika i skupina. Karavanski posrednici, kojima je sjedište bilo u lučkom gradu, surađivali su s vlaškim pastirima iz zaleđa Hercegovine i Crne Gore kako bi organizirali životinje, opremu i vođenje. Osmanski janjičarski čuvari često su se priključivali radi zaštite, naročito za važne diplomatske misije. Karavane su u pravilu bile raznolike skupine, sastavljene od putnika katolika, ortodoksnih kršćana i muslimana. Vozila na kotačima bila su jako rijetka u planinama zapadnog Balkana. Robu i putnike prevozili su mali, izdržljivi konji. Mjesta za zaustavljanje i cestovna infrastruktura (prije svega karavansaraji i mostovi), određivali su, uz geomorfološke utjecaje, smjerove kopnenih ruta. Osmanski službenici ulagali su uvelike u cestovnu arhitekturu, podržavajući razvoj učinkovitog sustava prijevoza koji bi mogao konkurirati dobro uspostavljenoj morskoj ruti između Jadrana i Bospora.

doc. dr. sc. Ana BAKIJA-KONSUO
 Poliklinika za dermatovenerologiju CUTIS
 HR – 20000 Dubrovnik, Vukovarska 22
 e-mail: abkonsuo@gmail.com

Lazareti – od izolacije do suvremenih znanstvenih spoznaja u medicini

Lazaret, smješten iza istočnih vrata grada na raskrižju pomorskih i kopnenih putova, predstavlja ne samo jedinstveni građevinski kompleks, nego instituciju koja govori o bogatom nasljeđu medicinske staroga Dubrovnika. Upravo se u povijesti dubrovačkih lazareta očitava sva povijest obrane od zaraznih bolesti u Dubrovačkoj Republici.

Brojne bolesti harale su Dubrovnikom tijekom njegove povijesti. Lepra i kuga predstavljale su najozbiljniji javnozdravstveni problem starog Dubrovnika. Lepra nije odigrala tako razornu ulogu kao što ju je odigrala u svijetu, ali je bolest zbog koje se po prvi put spominje izolacija oboljelih u Statutu grada Dubrovnika iz 1272. godine. Obje bolesti koje su se duboko usadile u kolektivnu svijest Dubrovčana, ali i svih stanovnika Europe te dobile šire metaforičko značenje, i danas nadahnjuju istraživače različitih znanstvenih područja i interesa te otvaraju mogućnosti novih istraživanja.

U radu je iscrpno prikazan razvoj karantene, od izolacije pod vedrim nebom do impozantnog građevinskog kompleksa; bolesti koje su ostavile duboki trag u povijesti Grada pa do suvremenih znanstvenih istraživanja koja ne samo da pomažu u liječenju bolesti nego pridonose humanizaciji dijagnostičkih i terapijskih postupaka, razumijevanju oboljelih, ali i zaštiti njihovih ljudskih prava.

U radu smo istaknuli kako u Europi nema ni lepre ni kuge, a ni drugih bolesti zbog kojih je potrebna izolacija oboljelih. Zarazne bolesti su u prošlosti bile velikom prijetnjom, a danas nas u istom prostoru Lazareta zaokuplja neka drugačija zaraza. U tom kontekstu i ovaj tekst priča je o povezivanju prošlosti i sadašnjosti kojom se zatvara krug od stigme i izolacije zbog koje su Lazareti izgrađeni do stvaranja kreativne četvrti.

Osmišljavanje lazareta.

Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu

Thanatos je četvrti konjanik Apokalipse. Prema proroštvu apostola Ivana, dovršit će posao ostalih konjanika, rata i gladi, istrebljujući i malobrojne preživjele koji su ostali. Tek kada se dovrši svoj posao, otvorit će se vrata Pakla. Nije slučajno da je Thanatos posljednji nositelj smrti. Za preostale se neće brinuti nitko. Muškarci ili žene, bogati ili siromašni, mladi ili stari, plemstvo ili obični ljudi, svi umiru. Jedini način da se izbjegne smrt je bijeg ili izolacija zaraženih koji će ovisiti o liječnicima, šarlatanima ili čarobnjačkoj liječničkoj praksi. Primjenjujući praksu drevnog vremena, kada su gubavci bili izolirani u leproznim kolonijama, godine 1377. Dubrovnik je postao prvi grad u srednjovjekovnoj Europi koji je usvojio preventivne mjere protiv širenja bolesti izoliranjem ljudi, životinja i dobara koje su tamo stigle iz sumnjivih zaraženih zemalja. Prva dva mjesta na kojima je uspostavljena takva izolacija bili su Mrkan i Cavtat pa predstavljaju prijelomni događaj u povijesti europske medicine, socijalne politike i pomorske trgovine. Međutim, Venecija je bila prvi pomorski grad koji je 1423. godine osnovao prvi lazaret, organiziran kao izdvojeno i izolirano mjesto za boravak ljudi i roba te za liječenje stradalih žrtava zahvaljujući javnoj bolnici kojom je upravljalo laičko osoblje na trošak države. To je bio model i za mnoge druge europske zdravstvene ustanove.

Nakon kratkog uvoda o epidemiologiji uz mediteransku obalu, ovaj će esej detaljno razraditi venecijanski model zdravstvene skrbi i važnu ulogu koju su imali lazareti, pokazujući kako je Venecija uspjela izbjeći kuge 1575.-1977. i 1630. godine.

Kontrola pošasti i trgovine.

Forma i funkcija dubrovačkih Lazareta

Lazaret u dubrovačkom predgrađu Ploče jedan je od rijetkih gotovo integralno sačuvanih građevina izgrađenih tijekom ranog modernog razdoblja u svrhu praćenja širenja kuge. Ovaj je lazaret zadnja u nizu struktura koje je izgradila Dubrovačka Republika za karantenu trgovaca i putnika koji su dolazili iz krajeva u kojima je harala epidemija. Od svih starijih struktura koje su služile za karantenu osoba i dezinfekciju robe: Benediktinskog samostana na otoku Mljetu uz sjevernu granicu Republike, kuća na otocima Supetru, Bobari i Mrkanu, lazareta na otoku Lokrumu te lazareta na poluotoku Dančama, Lazaret na Pločama najbliži je gradu Dubrovniku. Namjerno smješten uz gradska vrata, na kraju trgovačkog puta koji je povezivao Dubrovnik s Osmanskim Carstvom, u blizini pristaništa u glavnoj luci i carinarnice u gradu, Lazaret je bio dio kompleksa građevina namijenjenih poticanju i kontroli trgovine, kao što su han i čardak za smještaj osmanskih trgovaca nakon obavljene karantene te bazar na kojem se prodavala roba iz dubrovačkog zaleđa. Zahvaljujući intenzivnoj trgovini, gradsko predgrađe Ploče, zajedno s Lazaretom, postalo je mjestom susreta dviju kultura, zapadnoeuropske i osmanske. Lazaret je izgrađen u dvije faze između 1627. i 1647. godine slijedeći temeljito promišljen projekt kojim je daleko više prostora u Lazaretu namijenjeno skladištima za dezinfekciju robe i dvorištima između njih od prostorija za karantenu trgovaca i putnika. Forma Lazareta kao i njegov smještaj pokazuju njegovu primarno trgovačko-sanitarnu ulogu koja je, uz opću namjeru razvoja funkcije Lazareta od druge polovine 16. stoljeća, ipak rezultat specifične dubrovačke geopolitičke situacije i uspona trgovine kopnenim putem tijekom prvih desetljeća 17. stoljeća. Uz primarnu trgovačku sanitarnu ulogu, Lazaret na Pločama ostao je ipak u službi lokalne zajednice, kao jedna od struktura za karantenu lokalnog stanovništva i dezinfekciju njihove robe za vrijeme haranja pošasti gradom Dubrovnikom.

dr. sc. Antun BAĆE
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Dubrovniku
HR – 20000 Dubrovnik, Restićeva 7
e-mail: antun.bace@min-kulture.hr

Ivan VIĐEN, prof. povijesti umjetnosti
samostalni istraživač
HR – 2000 Dubrovnik, Vicka Lovrina 4
e-mail: ivanvigjen@yahoo.com

Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas

Lazareti na Pločama spomenik su graditeljstva i zdravstvene kulture koji značajem nadilazi nacionalne okvire.

Nakon kratkotrajnoga prekida tijekom francuske okupacije, već 1808. ponovno se uspostavlja djelovanje karantene na Pločama te se donosi novi *Pravilnik o radu*. Dolaskom austrijske vlasti uspostavlja se čvrsti sanitarni kordon uzduž granice prema Osman-skome Carstvu, a razdvaja se kopnena od pomorske karantene. Lazareti na Pločama otad služe samo za trgovačku robu koja u Dubrovnik pristiže s kopna, dok se u Gružu 1832. godine osniva pomorski lazaret. Iako u formalno drugačijem okviru, funkcioniranje karantene odvijalo se vrlo slično onome iz prethodnih stoljeća. Kada zbog novih zdravstvenih i gospodarskih okolnosti nakon druge polovine 19. stoljeća gube izvornu namjenu stacionara za ljude i robu, postaju skladišni prostor čime počinje dugotrajna faza degradacije kompleksa.

Od početka 20. stoljeća, izostankom svijesti o njihovoj kulturno-povijesnoj i arhitektonskoj vrijednosti, a zbog povoljnog položaja u neposrednoj blizini povijesnog središta grada, javljaju se inicijative za turističkom eksploatacijom kompleksa i njegovom temeljitom preobrazbom. Brojni naručeni projekti koje tada potpisuju uglavnom renomirani hrvatski i inozemni projektanti, iznimno su zanimljivi za poznavanje arhitekture i općenito kulturne klime međuratnog razdoblja u Dubrovniku i Hrvatskoj. Za razliku od međuratnog razdoblja, kada se opstanak Lazareta u izvornom obliku u prvom redu može pripisati složenim odnosima unutar interesnih skupina, nakon Drugog svjetskog rata, prevagnula je svijest o kulturno-povijesnoj i arhitektonskoj vrijednosti kompleksa, što je konačno okrunjeno savjesno provedenom cjelovitom rekonstrukcijom (1967.-1969.).

No traganje za primjerenom namjenom, odnosno sadržajem koji bi stekao institucionalizirani status, tijekom naredna četiri desetljeća nije urodio plodom. Nova obnova Lazareta započela je 2012.-2014., a nastavljena 2018. godine.

Željka BUŠKO, dipl. ing. arh.
Core d.o.o.
HR – 20000 Dubrovnik, Riječka 16a
e-mail: zbusko@gmail.com

Arhitektonska i građevinska dokumentacija Lazareta u Dubrovniku

Nakon napuštanja izvorne funkcije karantene, Lazareti su korišteni u različite svrhe, a značajnije su obnavljani i dijelom rekonstruirani 1967. godine. Recentni radovi na projektu cjelovite rekonstrukcije sklopa Lazareta Dubrovnik započeli su 2005. i trajali do 2014. godine. Radovi na izvedbi prve faze projekta rekonstrukcije trajali su od 2013. do 2015. godine, dok je izvedba druge faze projekta započela u svibnju 2018. godine i još je u tijeku.

Uz analizu arhitekture ovog značajnog građevinskog sklopa uz istočni ulaz u povijesnu gradsku jezgru Dubrovnika u članku je dan prikaz rada na izradi projektno-tehničke dokumentacije za rekonstrukciju i prenamjenu prostora koji se odvijao u desetogodišnjem razdoblju za različite korisnike buduće obnovljene građevine.

prof. dr. sc. Ante MILOŠEVIĆ
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR – 21000 SPLIT, S. Gunjače 3
e-mail: milosevic.tonci@gmail.com

Dubrovačke karantene i lazareti: *Fortuna critica et historica*

Radovi u monografiji *Lazareti u Dubrovniku. Početak karantenske službe u Europi*, nastoje objasniti način djelovanja karantene u današnjim Lazaretima i osvijetliti vrijeme u kojemu se od 14. stoljeća kontinuirano i intenzivno razvijala zdravstvena služba u Dubrovniku. Kako bi se ta slika dodatno pojasnila, u prilogu se donosi izbor citata iz ranije objavljenih članaka, rasprava i knjiga o toj temi. U istoj funkciji su i ilustracije koje prate tekst premda većina nije njihov izvorni dio.

Literatura

- G. AGAMBEN - E. COCCIA, *Angeli: ebraismo, cristianesimo, islam*. Vicenza, 2009.
- J. AGRIMI - C. CRISCIANI, Carità e assistenza nella civiltà cristiana medievale, u: *Storia del pensiero medico occidentale*, I, *Antichità e Medioevo*, (ur. M. D. Grmek), Roma-Bari, 1993., str. 217-259.
- S. AHMETOVIĆ, Lazaret doživljava preobražaj, *Dubrovački vjesnik* 937, Dubrovnik, 1968., str. 3.
- S. AHMETOVIĆ, Lazarete treba koristiti izvorno i jedinstveno, *Dubrovački vjesnik* 1009, Dubrovnik, 1970., str. 6.
- D. ALFIER, Koncepcija suvremene namjene obnovljenih Lazareta, *Dubrovački vjesnik* 1002-1003, Dubrovnik, 1969., str. 4.
- M. ALKOVIĆ, Prostor za atraktivne izložbe, *Dubrovački vjesnik* 991, Dubrovnik, 1969., str. 5.
- V. ANIĆ - I. GOLDSTEIN, *Rječnik stranih riječi*. Zagreb, 2004.
- Architecture of the Islamic world: its history and social meaning*. (Ur. G. Michell), New York, 1978.
- F. M. APPENDINI, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de Ragusei*. Tom I-II., Dubrovnik, 1802.
- Āşikpaşazāde, Tevarih-i Āl-i 'Osman*. (Ur. A. Bey), Istanbul, 1914.
- AUTOR NEPOZNAT, Oganj u Lazaretima, *Slovinac* 12, Dubrovnik, 1878., str. 131-132.
- AUTOR NEPOZNAT, dr. Biagio Sciarich, *Decimoquinto pregramma del'i.r. scuola nautica di Ragusa per anno scolastico 1895.-1896*. Dubrovnik, 1896., str. 10-11.
- AUTOR NEPOZNAT, Važan ugovor za razvitak grada, *Rad* 95, Dubrovnik, 1921., str. 2.
- AUTOR NEPOZNAT, Licitacija vojno državnih zgrada, *Dubrovački list* 10, Dubrovnik, 1924., str. 4-5.
- AUTOR NEPOZNAT, Prodaja Hotela Odak, *Narodna svijest* 35, Dubrovnik, 1929., str. 2.
- AUTOR NEPOZNAT, Što bi se moglo učiniti s Lazaretom?, *Narodna svijest* 17, Dubrovnik, 1930.
- AUTOR NEPOZNAT, Pitanje starih Lazareta, *Narodna svijest* 23, Dubrovnik, 1930.
- AUTOR NEPOZNAT, Pitanje starih Lazareta, *Narodna svijest* 29, Dubrovnik, 1930.
- AUTOR NEPOZNAT, Izgradnja hotela na Lazaretima?, *Hrvatska dubrava*, 69, Dubrovnik, 1937., str. 5-9.
- AUTOR NEPOZNAT, Kao pjesma lijepje budućnosti..., *Hrvatska dubrava*, 68, Dubrovnik, 1937., str. 3.
- AUTOR NEPOZNAT, Vivisekcija Dubrovnika, *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 1937., str. 6.
- AUTOR NEPOZNAT, Prepiska o gradnji hotela na Lazaretima, *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 1937., str. 2-6.
- AUTOR NEPOZNAT, Razgovori o Lazaretima, *Naše more* 1, Dubrovnik, 1954., str. 67-69.
- AUTOR NEPOZNAT, Lazareti i turizam – prilog diskusiji, *Centar za izučavanje turizma*, Dubrovnik, 1964., str. 12-15.
- E. H. AYVERDI, *Avrupada Osmanlı Mimari Eserleri*. Vol 2, book 3, Jugoslavya, Istanbul, 1977.
- A. BAĆE, Arhitekti Mladen Kauzlarić i Stjepan Gomboš u Dubrovniku (1930.-1940.), *Peristil* 53, Zagreb, 2010., str. 105-120.
- A. BAĆE, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*. Doktorska disertacija, Zagreb, 2015.
- A. BAĆE, Gimnazija na Pločama – izgradnja i arhitektonsko oblikovanje, u: *90 godina Dubrovačke gimnazije na Pločama*, (ur. K. Tolja M. Giljača), Dubrovnik, 2017., str. 51-66.
- A. BAĆE - I. VIDEN, Lazareti na Pločama od pada Dubrovačke Republike do danas (1808.-2013.), *Prostor* 21/2(46), Zagreb, 2013., str. 326-339.
- J. BAČIĆ, Posebne odluke vezane za epidemije, u: J. Bačić, *Nekad u Dubrovniku*, ser.: *Dubrovnik zdravi grad*, Dubrovnik, 1990., str. 72-79.
- N. BAČIĆ, Epidemije kuge na otoku Korčuli, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 3/10, Zagreb, 2007. Dostupno na: <http://www.hcjz.hr/index.php/hcjz/article/view/2146/2118>
- N. BAJIĆ-ŽARKO, *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*. Split, 2004.
- N. BAJIĆ-ŽARKO, Zvanja i zanimanja u Lazaretu krajem XVI. st. do tridesetih godina XVII. st., *Kulturna baština* 14, Split, 1983., str. 90, 91.
- J. BAKIĆ, Arhaični postupci raskužbe roba i brodova u Hrvata - Prilog svjetskoj raskužbenoj baštini, u: *600. obljetnica karantenskog*

- lazareta na otoku Mljetu s početkom djelatne uslužnosti dezinfekcije, (ur. J. Bakić, R. Dujmović), Dubrovnik, 1997., str. 52-62.
- J. BAKIĆ, Dubrovnik – grad najvrjednije higijensko-sanitarne hrvatske i svjetske baštine, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 7/2, Zagreb, 2006. Dostupno na: <http://www.hcjz.hr>
- A. BAKIJA-KONSUO - R. MULIĆ - V. BORASKA, Leprosy epidemics during history increased protective allele frequency of PARK2/PACRG genes in the population of the Mljet Island, Croatia. *European Journal of Medical Genetics* 54, London, 2011., str. 548-552.
- A. BAKIJA-KONSUO, Istraživanje povijesnog utjecaja lepre na prevalenciju varijanti gena PARK2/PACRG kod stanovništva otoka Mljeta. Doktorska disertacija. Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2011.
- A. BAKIJA-KONSUO, *Mal de Meleda – the Mljet disease*. Zagreb, 2017.
- A. BAKIJA-KONSUO, *Keratitis palmo-plantaris transgrediens – Mljetska bolest*. Magistarski rad. Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- A. BAKIJA-KONSUO - M. ŽITINSKI - S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, A new entity or leprosy imitator - Ethical strongholds in studies on the Mal de Meleda, *Clinics in Dermatology* (prihvaćeno za tisak).
- A. BAKIJA-KONSUO, Mljetska bolest – jučer, danas, sutra, *Dubrovački horizonti* 41, Zagreb, 2001., str. 118-126.
- A. BAKIJA-KONSUO - R. MULIĆ, The history of leprosy in Dubrovnik: An Overview, *International Journal of Dermatology* 50, Oxford, 2011., str. 1428-1431.
- A. BAKIJA-KONSUO, Mal de Meleda – through the history and today, *Acta Dermatovenerologica Croatica* 22/2, Zagreb, 2014., str. 79-84.
- A. BAKIJA-KONSUO - A. BASTA-JUZBAŠIĆ - I. RUDAN, Mal de Meleda: Genetic Haplotype Analysis and Clinicopathological Findings in Cases Originating from the Island of Mljet (Meleda) - Croatia, *Dermatology* 1, California University, 2002., str. 32-39.
- A. W. BACOT - C. J. MARTIN, Observations on the mechanism of the transmission of plague by fleas, u: *Journal of Hygiene, Plague Supplement*, 3, Cambridge University Press, 1914., str. 423-439.
- G. BAIAMONTI, *Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783-1784*. Venezia, 1786.
- V. BAZALA, Bolesti i pošasti, u: V. Bazala, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike, Dubrovački horizonti* 1, Zagreb., 1972, str. 27-41.
- V. BAZALA, „Calendarium pestis“, *Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinaire* 2/1, Beograd, 1962., str. 55-65.
- V. BAZALA, Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, u: *Dubrovačko pomorstvo: zbornik u povodu sto godina nautičke škole u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1952., str. 293-308.
- V. BAZALA, Della peste e dei modi di preservarsene nella Repubblica di Ragusa (Dubrovnik), *Comunicazione al XVI Congresso internazionale di storia della medicina a Roma*, II, Roma, 1954., str. 723-756.
- V. BAZALA, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*. Zagreb, 1972.
- A. BEJTIĆ, Povijest i umjetnost Foče na Drini, *Naše starine* 3, Sarajevo, 1957., str. 23-74.
- J. BELAMARIĆ, Cloth and Geography: Town Planning and Architectural Aspects of the First Industry in Dubrovnik in the 15th Century, u: *Dalmatia and the Mediterranean*, (Ur. A. Payne), Leiden, 2014., str. 268-309.
- N. BELDICEANU, Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions, *Turcica* 7, Paris, 1975., str. 122-134
- L. BELTRAMI, *Il Lazaretto di Milano*. Milano, 1899.
- S. BENIĆ, Konzervatorsko-urbanistički problemi Dubrovnika: Dubrovački Lazareti, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 12, Beograd, 1961., str. 105-114.
- L. BENYOVSKY - D. ZELIĆ, Knjige nekretnina dubrovačke općine (13.-17. st.), *Monumenta historica Ragusina* VII/2, Zagreb-Dubrovnik, 2007.
- L. BERITIĆ, *Utvrđenja grada Dubrovnika*. Zagreb, 1955.
- L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, Split, 1960., str. 61-84.
- J. BERSA, *Dubrovačke slike i prilike (1800-1880)*. Dubrovnik, 2002.
- N. H. BIEGMAN, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmâns of Murâd III (1575-1595). Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague-Paris, 1967.
- D. BILIĆ, Daniel Rodriga's Lazaretto in Split and Ottoman Caravanserais in Bosnia: Cultural transfer of architectural model, u: *From Riverbed to Seashore. Art on the Move in Eastern Europe and the Mediterranean in the Early Modern Period*, (ur. A. Payne), Brill, u tisku
- J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. I., *La peste dans l'histoire*. Paris, 1975.
- J.-N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. II., *Les hommes face à la peste*. Paris, 1976.
- Z. BLAŽINA-TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb-Dubrovnik, 2007.
- Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague. The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533*. Montreal, 2015.
- Z. BLAŽINA TOMIĆ ZLATA - V. BLAŽINA, Dubrovnik, preteča javnih zdravstvenih mjera u Europi, *Hrvatska revija* 3, Zagreb, 2016. Dostupno na: <http://www.matica.hr/hr/492/dubrovnik-preteca-javnih-zdravstvenih-mjera-u-europi-26077/>
- Z. BLAŽINA TOMIĆ, Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku, u: Z. Blažina Tomić, *Kacamorti ili kuga*, Zagreb, 2007.
- B. I. BOJOVIĆ, *Raguse et l'Empire Ottoman (1430-1520)*. Paris, 1996.
- J. BOOKER, *Maritime Quarantine: The British Experience, c. 1650-1900*. Aldershot: Ashgate 2007.
- A. BOROVIČKI - S. LANG, *Povijesno-medicinski vodič kroz medicinu starog Dubrovnika*. Dostupno na: <http://www.snz.unizg.hr/~mmilosev/Povijest-medicine.pdf>
- E. BORSOOK, The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 36, London, 1973., str. 145-197.
- S. BOŠNJAKOVIĆ, Tzv. Mljetska bolest, *Liječnički vjesnik* 53, Zagreb, 1931., str. 103-113.
- S. BOŠNJAKOVIĆ, Jedno endemično oboljenje u povijesno pučkoj predodžbi, *Liječnički vjesnik* 60, Zagreb, 1938., str. 563-566.
- I. BOŽIĆ, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd, 1952.

- P. BROWN, *Il sacro e l'autorità. La cristianizzazione del mondo romano antico*. Roma, 1996.
- M. BRUNETTI, Venezia durante la peste del 1348, u: *L'Ateneo Veneto* 32, vol. II, fasc. 1, Venezia, 1909., str. 5-42.
- S. BUBLE, Analiza Katastra Dubrovnika 19. st. s transkripcijom upisnika građevinskih čestica te izradom baze podataka. Područje grada Dubrovnika u Franciskanskom katastru, *Baština: pokretač razvoja*, Split, 2014.
- T. BUKLIJAŠ, Bolest i stigma: tragom lepre u našim krajevima, *Hrvatska revija* 2, Zagreb, 2001., str. 108-110.
- T. BUKLIJAŠ, Kuga: nastajanje identiteta bolesti, *Hrvatska revija* 2, Zagreb, 2002., str. 90-94.
- S. BURINA, Da li će stari dubrovački lazareti biti pretvoreni u moderan hotel ili u studentske ferijalne stanove, *Politika* 10669, Beograd, 1938., str. 8.
- D. CALABI, Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, significato civile, linguaggio architettonico, u: *D'une ville à l'autre. Atti del Colloquio Internazionale della École Française di Roma, 1-4 dicembre 1986*, Roma, 1989., str. 813-843.
- G. CANIATO, Il Lazzaretto Nuovo, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979, str. 343-346.
- G. CANIATO, L'isola e la galea. I documenti d'archivio, u: *La galea ritrovata. Origine delle cose di Venezia*, Venezia, 2002., str. 89-107.
- C. CANTÙ, *Storie minori*. Vol. II, *Storia di Milano. La Lombardia nel secolo XVII. Parini e il suo secolo*. Torino, 1864.
- A. CAR - LJ. BETICA-RADIĆ - M. NARDELLI-KOVAČIĆ, Mljetska bolest - povijesni prikaz, u: *Simpozij "Prirodne značajke i društvena valorizacija otoka Mljeta"*, Pomena, 1995., str. 605-608.
- G. CARONARO, *La peste orientale relativamente al sistema delle quarantene*. Napoli, 1845.
- A. G. CARMICHAEL, *Plaque and the poor in renaissance Florence*. Cambridge-New York, 1986.
- F. W. CARTER, Dubrovnik: The Early Development of a Pre-Industrial City, *The Slavonic and East European Review* 47/109, London, 1969., str. 355-368.
- F. W. CARTER, *Dubrovnik (Ragusa) A Classic City-State*. New York-London, 1972.
- G. CASONI, *La peste di Venezia nel MD-CXXX. Origine della erezione del tempio a S. Maria della Salute*. Venezia, 1830.
- P. CATTANEO, Indagini recenti - I dati archeologici a confronto con le fonti archivistiche, u: *Venezia. Isola del Lazzaretto Nuovo*, (ur. G. Fazzini), Venezia, 2004., str. 91-108.
- E. ÇELEBI, *Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu* 6, (ur. S. A. Kahraman, Y. Dağlı), Istanbul, 1996.
- C. CIPOLLA, *Contro un nemico invisibile. Epidemie e strutture sanitarie nell'Italia del Rinascimento*. Bologna, 1986.
- E. CLERAY, Le Voyage de Pierre Lescapier, Parisien: de Venise à Constantinople, l'an 1574, *Revue d'Histoire Diplomatique* 35, Paris, 1921., str. 21-55
- E. CONCINA - P. MORACCHIELLO - G. D. ROMANELLI - G. SCARABELLO, Lazzaretti. L'Istituzione e la riforma, u: *Venezia e la Peste 1348/1797*, Venezia, 1979., str. 165-192.
- M. P. CONTARINI, *Diario del Viaggio da Venezia a Costantinopoli*. Venice, 1856.
- G. COSMACINI, *Storia della medicina e della sanità in Italia: dalla peste nera ai giorni nostri*. Roma-Bari, 2005.
- G. COSMACINI - M. MENGHI, *Galeno e il galenismo. Scienza e idee della salute*. Milano, 2012.
- E. CROUZET-PAVAN, La maturazione dello spazio urbano, u: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima, V, Il Rinascimento: società ed economia*, (ur. A. Tenenti, U. Tucci, Roma), 1996., str. 3-100.
- Š. CURIĆ LENERT - N. LONZA, Bratovština Sv. Lazara u Dubrovniku (1531-1808): osnutak, ustroj, članstvo, *Anali HAZU Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 54/1, Dubrovnik, 2016., str. 39-113.
- Ž. CVETNIĆ, Lepra - „smrt prije smrti“, zoonoza koja još uvijek prijete, *Veterinarska stranica* 45, Zagreb, 2014., str. 315-324.
- G. CVJETINOVIĆ, *Karika obavještajne mreže Dubrovačke Republike: kultura samozaštite - denuncijacije Malom vijeću (1740-1799)*. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu, 2015.
- S. ĆOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*. Dubrovnik, 1999.
- E. ČELEBI, *Putopis; odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo, 1979.
- Đ. ČELIĆ, Počitelj na Neretvi. Urbanističko - arhitektonska studija s osvrtom na problematiku održavanja, *Naše Starine* 7, Sarajevo, 1960., str. 5-49.
- Đ. ČELIĆ - M. MUJIĆ, Jedna novootkrivena građevina starijeg doba u Mostaru, *Naše starine* 3, Sarajevo, 1956., str. 261-264.
- N. ČOLAK, *Regesti marittimi Croati*. Vol. I, Padova 1985.
- N. ČOLAK, *Regesti marittimi Croati*. Vol. II, Padova, 1993.
- N. ČOLAK, *Regesti marittimi Croati*. Vol. III, Split, 2017.
- J. ČULIĆ, Način za rješenje problema naših pasivnih krajeva! (Historijat akcija za podizanje hotela u Dalmaciji), *Jugoslavenski turizam* 2, Split, 1928., str. 5-7.
- C. FISKOVIĆ, Lazarete treba obnoviti, *Dubrovački vjesnik* 85, Dubrovnik, 1952., str. 2.
- I. DABELIĆ, Mljetske crkvene župe, u: I. Dabelić, *Arhivska grada za povijest otoka Mljeta*, Dubrovnik, 2000., str. 153-203.
- R. D'ALBERTON VITALE, Tra sanità e commercio: il difficile ruolo del lazaretto veneziano alla scala di Spalato, *Studi Veneziani*, n. s., 39, Venezia, 2000., str. 253-288.
- D. DAVANZO POLI, Mercanzie forestiere per una moda veneziana, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 115-130.
- P. DAVIES - D. HEMSOLL, *Michele Sanmicheli*. Milano, 2004.
- F. DE DIVERSIS, *Opis slavnog grada Dubrovnika*. (Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga: Z. Janeković-Römer), Zagreb, 2004.
- R. DELORT, La peste ovvero il topo, u: *Per una storia delle malattie*, (ur. J. Le Goff, J.C. Sournia, Bari, 1986.
- Descripcion ou traicté du gouvernement et régime de la cité et Seigneurie de Venise. Venezia vista dalla Francia ai primi del Cinquecento*. (Ur. Ph. Braunstein, R. C. Mueller), Venezia-Paris, 2015.
- S. DIMITRIJEVIĆ, *Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u XVII veku / Les Caravanes de Dubrovnik dans la Serbie du Sud au XVIIe siècle*. Belgrade, 1958.
- M. DINIĆ, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina / Dubrovnik Medieval Caravan Trade, *Jugoslavenski istorijski časopis* 5/3, Beograd, 1937., str. 119-146.

- Encyclopaedia of Islam, Second Edition.* (Ur. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs), Leiden: Brill, 2002.
- M. DRŽIĆ, Dundo Maroje, u: M. Muhoberac, *Marin Držić: Dundo Maroje i druga djela*, Vinkovci, 1998., str. 126.
- PH. DU FRESNE-CANAYE, *Le voyage du Levant.* (Ur. H. Hauser, E. Leroux), Paris, 1897.
- A. DUPLANČIĆ, Neobjavljeni nacrti i opisi splitskog lazareta, *Adrias* 4-5, Split, 1993.-1994., str. 167-190.
- S. ĐORĐEVIĆ - Z. ŠUNDRICA, Stanje zdravstvenih prilika u Dubrovniku i predlog Vlaha Stulija 1808. godine maršalu Marmonu za njihovo popravljnje, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 89, Beograd, 1961., str. 1226-1232.
- Epidemija kuge na Madagaskaru.* Hrvatski zavod za javno zdravstvo. Dostupno na: <https://www.hzjz.hr/sluzba-epidemiologija-zarazne-bolesti/epidemija-kuge-na-madagaskaru/>
- A. EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom ustanka augusta i septembra 1875.* Sarajevo, 1965.
- S. F. FABIJANEC, Hygiene And Commerce: The Example of Dalmatian Lazarettos, *Ekonomika i ekohistorija*, 4, Zagreb, 2008., str. 115-133.
- S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, Šestota obljetnica karantenskog lazareta na otoku Mljetu u ozračju odluke Velikog vijeća 1377. godine, u: *600. obljetnica karantenskog lazareta na otoku Mljetu s početkom djelatne usluznosti dezinfekcije*, (ur. J. Bakić, R. Dujmović), Dubrovnik, 1997., str. 35-44.
- S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, Konceptualizacija i istraživački potencijal kuge, u: M. Tomasović, *Kuga u Makarskoj i primorju 1815*, Makarska, 2017., str. 499-514.
- S. FAROQHI, Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, *International Journal of Middle East Studies* 14/4, Cambridge University Press, 1982., str. 523-539.
- S. FAROQHI, Horses owned by Ottoman officials and notables: means of transportation but also sources of pride and joy, u: *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ur. S. Faroqhi), Istanbul, 2010., str. 293-311.
- S. FATOVIĆ-FERENČIĆ, The Island of Mljet: History, Heritage and Health, *Croatian Medical Journal* 44/6, Zagreb, 2003., str. 661-662.
- K. FILAN, *Sarajevo u Bašeskijino doba.* Sarajevo, 2014.
- J. FISCHER JUDITH - B. BOUADJAR - R. HEILIG, Genetic linkage of Meleda disease to chromosome 8qter, *European Journal of Human Genetics* 6, Basel, 1998., str. 542-547.
- J. FISCHER - B. BOUADJAR - R. HEILIG - M. HUBER - C. LEFÈVRE - F. JOBARD - F. MACARI - A. BAKIJA-KONSUO - F. AIT-BELKACEM - J. WEISSENBACH - M. LATHROP - D. HOHL, Prud'homme Jeanne-Françoise. Mutations in the gene encoding SLURP-1 in Mal de Meleda, *Human Molecular Genetics* 10/8, Oxford, 2001., str. 875-880.
- C. FISKOVIĆ, *Splitski lazaret, Četiri priloška historiji grada Splita XVII i XVIII stoljeća.* Split, 1953., str. 5-37.
- J. FITNESS - K. TOSH - A. V. S. HILL, Genetics of susceptibility to leprosy, *Genes and Immunity* 3, London, 2002., str. 441-453.
- A. FOA, *Ebrei in Europa: dalla peste nera all'emancipazione XIV-XIX secolo.* Roma-Bari, 1999.
- A. A. FRARI, *Cenni storici sopra la peste di Venezia del 1630-31 per la quale si celebra in questi giorni la festa del secolo votiva.* Venezia, 1830.
- PH. DU FRESNE-CANAYE, *Le Voyage du Levant.* Paris, 1898.
- V. FORETIĆ, Stari dubrovački lazareti na Pločama, *Novo doba*, 17. 4., Split, 1938., str. 6-7.
- V. FORETIĆ, Lazareti pred opasnošću rušenja i park Ilijine Glavice pred pogibljom uništenja, *Dubrava* 106, Dubrovnik, 1940., str. 3.
- A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia* Venice. 1774.
- M. FOUCAULT, *Madness and civilization: a history of insanity in the Age of Reason.* New York, 1988.
- J. GELČIĆ (GELCICH), *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa*, Trieste, 1882.
- B. GEREMEK, *La pietà e la forza. Storia della miseria e della carità in Europa.* Roma-Bari, 1986.
- H. GJANKOVIĆ, Epidemijske bolesti, lazareti, karantene u prošlosti, *Naše more* 2, Dubrovnik, 1970., str. 83-91.
- S. GRACIOTTI, La Dalmazia e l'iter gerosolimitano da Venezia tra affari, devozione e scoperte, u: *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*, (ur. S. Graciotti), Rim, 2009., str. 67-114.
- M. D. GRMEK, Karantena u: *Medicinska enciklopedija*, II izd., knj. III, Zagreb, 1968., str. 591-594.
- M. D. GRMEK, Renesansni učenjak Donato Muzi i njegov rad u Dubrovniku, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 17, Dubrovnik, 1979., str. 49-72.
- M. D. GRMEK, Le concept d'infection dans l'Antiquité et au Moyen Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377), *Rad JAZU* 384, Zagreb, 1980., str. 9-55.
- G. GULLINO, Il patriziato, u: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, IV, *Il Rinascimento: politica e cultura*, (ur. A. Tenenti, U. Tucci), Roma, 1996, str. 379-413.
- A. V. S. HILL, Aspects of genetic susceptibility to human infectious diseases, *Annual review of genetics* 40/2006., str. 469-486.
- E. HAKKI AYVERDI, *Avrupa'da osmanlı mimârî eserleri.* Vol. 3, Istanbul, 1981.
- H. HAJDARHODŽIĆ, Jedno suđenje pred ljubinjskim kadijom iz 1714. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 18, Sarajevo, 1970., str. 271-282.
- P. HORDEN - N. PURCELL, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History.* Oxford - Blackwell, 2000.
- O. HOVORKA - E. EHLERS, Mal de Meleda, *Archives of Dermatology Syphilis* 40, Berlin, 1897., str. 251-256.
- J. HOWARD, *An account of the principal lazarettos in Europe, with various papers relative to the plague, together with further observations on some foreign prisons and hospitals and additional remarks on the present state of those in Great Britain and Ireland.* London, 1789.
- O. HOVORKA, Über einen bisher unbekanntem endemischen Lepra herd in Dalmatien, *Archives of Dermatology Syphilis* 34, Berlin, 1896., str. 51-53.
- B. HRABAK, Kramari u karavanskom saobraćaju preko Sandaka (1470-1720), u: *Simpozijum: Seoski dani Sretena Vukosavljevića* 10, Prijepolje, 1983., str. 191-223.
- H. İNALCIK, 'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century, *Revue d'Histoire Maghrebine* 10, Casablanca, 1983., str. 247-270.
- H. İNALCIK, An Outline of Ottoman-Venetian Relations, u: *Venezia Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente*, (ur. H.-G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi), Florence, 1977., str. 83-90.

- H. İNALCIK, *The Ottoman Empire: the Classical Age*. London - Phoenix, 1994.
- H. İNALCIK, "Foundations of Ottoman-Jewish Cooperation" u: *Jews, Turks, Ottomans: a Shared History*, (ur. A. Levy), Syracuse University Press, 2002., str. 3-14.
- H. İNALCIK - D. QUATAERT, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Vol. 1, Cambridge University Press, 1994.
- V. IVANČEVIĆ, *Luka Livorno i dubrovački brodovi (1760-1808)*. Dubrovnik, 1968.
- Z. JANEKOVIĆ-RÖMER, "I lazaretti di Dubrovnik (Ragusa), u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano 2004., str. 246-249.
- R. JEREMIĆ - J. TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*. Vol. 1, Beograd, 1938.
- T. JEREN, "Povijest razvoja infektološke službe na tlu Hrvatske", *Croatian Journal of Infection* 25/3, Zagreb, 2005., str. 125-130.
- K. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*. Prague, 1879.
- M. KAPOVIĆ, "Statut Grada Dubrovnika 1272.", u: M. Kapović, *Statut Grada Dubrovnika 1272*, Dubrovnik, 1990., str. 263-493.
- T. KATINIS, *Medicina e filosofia in Marsilio Ficino: il consiglio contra la pestilentia*. Roma, 2007.
- D. KEČKEMET, "Prilozi opisu i povijesti splitskog lazareta", *Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* 13, Rijeka, 1975., str. 377-400.
- J. KELLY, *La peste nera*. Casale Monferrato, 2005.
- M. KIEL, "The Vakfnâme of Raḳkas Sinân Beg in Karnobat (Karîn-âbâd) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th-15th century)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 1, Istanbul, 1980., str. 15-32.
- M. KOLIN, "Neka se čuje i druga strana", *Dubrava* 105, Dubrovnik, 1940, str. 1-2.
- G. Ž. KOMAR, *Pisma Miha Kuveljića dubrovačkoj vladi; Kandijski rat 1646-1662*. Herceg Novi, 2010.
- K. KONSTANTINIDOU, *Lazaretti veneziani in Grecia*. Padova, 2015.
- E. KORIĆ, "Životni put prvog beglerbega Bosne. Ferhad-paša Sokolović (1530-1590)". Sarajevo, 2015.
- R. KRALJ-BRASSARD, "Detta presvijetlog i preuzvišenog gospodina kneza: troškovi Dvora u Dubrovniku od 16. do 19. stoljeća", *Anali HAZU Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku* 52/1, Zagreb-Dubrovnik, 2014., str. 131-160.
- R. KRALJ-BRASSARD, "A City Facing the Plague: Dubrovnik, 1691", *Dubrovnik Annals* 20, Dubrovnik, 2016., str. 109-148.
- R. KRALJ-BRASSARD, "Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 54/1, Dubrovnik, 2016., str. 115-170.
- B. KREKIĆ, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*. Paris, 1961.
- B. KREKIĆ, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries; A City between East and West*. University of Oklahoma Press, 1972.
- H. KREŠEVLJAKOVIĆ, "Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave", *Narodna starina* 6/14, Sarajevo, 1927., str. 15-58.
- H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1957.
- B. KRIZMAN, "Memoire Bara Bettere austrijskog generala T. Milutinovića o Dubrovačkoj Republici iz 1815. godine", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 1, Dubrovnik, 1952., str. 423-465.
- LJ. KRMPOTIĆ, *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818*. Sv. 1, Hannover-Čakovec, 2002.
- L. KUNČEVIĆ, "The Maritime Trading Network of Ragusa (Dubrovnik) from the Fourteenth to the Sixteenth Century", u: *Maritime Trade around Europe, 1300-1600: Commercial Networks and Urban Autonomy*, (ur. W. Blockmans, M. Krom, J. Wubs-Mrozewicz), Routledge: New York, 2017., str. 141-158.
- V. KURSAR, "Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 34, Ankara, 2013., str. 115-161.
- I. LENTIĆ-KUGLY, "Građevinske intervencije u Dubrovniku potkraj 18. i na početku 19. stoljeća", *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, Zagreb, 1989., str. 277-285.
- M. LEVY, *Sefardi u Bosni; Prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku*. Sarajevo, 1996.
- N. LONZA, "Kazalište vlasti; ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću", Zagreb-Dubrovnik, 2009.
- N. LONZA, *Pod plaštem pravde. Kazeno-pravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*. Dubrovnik, 1997.
- J. LUETIĆ, "Pravilnik Dubrovačke Republike o nacionalnoj plovidbi, *Grđa za pomorsku povijest Dubrovnika* 5, Dubrovnik, 1972., str. 71-139.
- J.-J. MANGET, *Traité de la peste recueilli des meilleurs auteurs anciens et modernes, et enrichi de remarques et observations théoriques et pratiques*. Vol. I, Genève, 1721.
- R. MANNINGHAM, *The Plague no Contagious Disease*. London, 1744.
- G. MARTINO, *Preserve salutevoli contro il contagioso morbo. Deputazione di Sanità e Lazaretto di Messina in epoca borbonica*. Roma, 2014.
- G. MAZZUCCO, "Una grangia del monastero di San Giorgio Maggiore di Venezia: l'isola della Vigna Murata poi Lazaretto Nuovo", u: *Venezia, isola del Lazaretto Nuovo*, (ur. G. Fazzini), *Archeo Venezia* 14/1-4, supplement, Venezia, 2004., str. 15-22.
- W. H. MCNEILL, *La peste nella storia. Epidemie, morbi e contagio dall'antichità all'età contemporanea*. Torino, 1981.
- L. MEZINI - D. POJANI, "Defence, identity, and urban form: the extreme case of Gjirokastra", *Planning Perspectives* 30/3, London, 2014., str. 397-428.
- M. MIOVIĆ, "Ulcinjani i Dubrovačka Republika u prvoj polovici XVIII. stoljeća", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 30, Dubrovnik, 1992., str. 99-116.
- V. MIOVIĆ, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*. Zagreb-Dubrovnik, 2002.
- V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana / Dubrovnik Republic in the Documents of the Ottoman Sultans*. Dubrovnik, 2005.
- M. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik, 2008.
- V. MIOVIĆ, "Diplomatic Relations Between the Ottoman Empire and the Republic of Dubrovnik" u: *The European Tributary States of the Ottoman Empire*, (ur. G. Kármán, L. Kunčević), Leiden, 2013., str. 187-208.
- V. MIOVIĆ, *Mudrost na razmeđu. Zgode iz vremena Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva*. Dubrovnik 2011.
- V. MIOVIĆ, *Židovski rodovi u Dubrovniku (1546-1940)*. Zagreb-Dubrovnik, 2017.

- V. MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu; osmansko-dubrovačka granica (1667-1806)*. Dubrovnik, 1997.
- V. MIOVIĆ-PERIĆ, Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke Republike, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37, Dubrovnik, 1999., str. 205-215.
- I. MITIĆ, Utjecaj kopnene trgovine na osnivanje dubrovačke karantene u XIV. stoljeću, *Rad JAZU, Razred za medicinske znanosti* 16, Zagreb, 1980., str. 85-92.
- I. MITIĆ, O poslovanju dubrovačkih lazareta na Pločama krajem 18. stoljeća, *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 1977., str. 98-102.
- I. MITIĆ, Prilog proučavanju običajnog prava na području Dubrovačke Republike, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 49, Zagreb, 1983., str. 413-427.
- H. H. MOLLARET, Presentazione della peste, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979, str. 11-17.
- M. MORONI, L'impero di San Biagio. Ragusa e i commercio balcanici dopo la conquista turca (1521-1620). Bologna, 2011, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54/2, Dubrovnik, 2016., str. 476-479, prikaz: D. Dell'Osa.
- S. MOSHER STUARD, A Communal Program of Medical Care: Medieval Ragusa / Dubrovnik, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 2, New Haven, 1973, str. 126-142.
- J. MULIĆ, Počitelj u vrijeme osmanske vladavine, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 25-26, Sarajevo, 2006., str. 261-296.
- Ž. MULJAČIĆ, Pomorske i kopneno-pomorske poštanske veze staroga Dubrovnika, u: *Iz dubrovačke prošlosti*, (ur. J. Hekman), Zagreb, 2006., str. 151-181.
- R. C. MUELLER, Aspetti sociali ed economici della peste a Venezia nel Medioevo, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 71-92.
- M. MURVAR, Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike i poslije njena pada, *Naše more* 17/6, Dubrovnik, 1980., str. 344-346.
- F. M. MARMOR, The ophthalmic trials of G. H. A. Hansen, *Survey of Ophthalmology* 47/2002, str. 275-287.
- A. MUZUR, Stigme svetog Franje i drugih svetaca i karizmatika: između čuda i znanstvenog odgovora, *Acta medico-historica Adriatica* 9/2, Rijeka, 2011., str. 293-306.
- G. NECIPOĞLU, *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2005.
- G. NECIPOĞLU, Connectivity, Mobility, and Mediterranean "Portable Archaeology: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators, u: *Dalmatia and the Mediterranean*, (ur. A. Payne), Leiden, 2014., str. 311-381.
- S. OBAD - S. DOKOZA - S. MARTINOVIĆ, *Južne granice Dalmacije od XV. stoljeća do danas*. Zadar, 1999.
- T. R. O'BRIEN - CH. WINKLER - M. DEAN - J. A. E. NELSON - M. CARRINGTON - M. NELSON - G. C. WHITE, *HIV-1 infection in man homozygous for CCR5del32*. *Lancet*, 1997.
- C. ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*. Istanbul, 1990.
- Đ. ORLIĆ, Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, *Grada Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine* 1, Sarajevo, 1956., str. 47-63.
- Đ. ORLIĆ, Kuga u Herceg-Novom 1648 godina, *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* 118, Beograd, 1955., str. 118-122.
- R. PACI, *La scala di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*. Venezia, 1971.
- Z. PALADINO, *Lavoslav Horvat: arhitektonsko djelo 1922.-1977*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2011.
- Z. PALADINO, Desetljetni opus graditelja Lavoslava Horvata i Harolda Bilinića za dubrovačkog investitora Božu Banca, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 35, Zagreb, 2011., str. 237-254.
- Z. PALADINO, *Lavoslav Horvat - Kontekstualni ambijentalizam i moderna*. Zagreb, 2013.
- R. J. PALMER, L'azione della Repubblica di Venezia nel controllo della peste, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 103-110.
- D. PANZAC, Les échanges maritimes dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 39, Aix-en-Provence, 1985., str. 177-188.
- D. PANZAC, *Quarantaines et lazarets: l'Europe et la peste d'Orient XVIIe-XXe siècles*. Aix-en-Provence, 1986.
- D. PANZAC, International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century, *International Journal of Middle East Studies* 24, Cambridge, 1992., str. 189-206.
- D. PANZAC, *Osmanlı İmparatorluğu'nda veba, 1700-1850*. Istanbul, 1997.
- D. PANZAC, La peste in Levante. Epidemiologia, diffusione e sparizione, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazaretti mediterranei*, (ur. N.-E. Vanzan-Marchini), Milano, 2004., str. 165-180.
- L. PATETTA, *L'Architettura del Quattrocento a Milano*. Milano, 1991.
- M. P. PEDANI, *The Ottoman-Venetian Border (15th-18th Centuries)*. Venezia, 2017 (ebook).
- I. PERIĆ, *Razvoj turizma u Dubrovniku i okolici, od pojave parobrodarstva do 1941. godine*. Dubrovnik, 1983.
- Š. PERIČIĆ, Prilog poznavanju pomorsko-trgovačkog prometa Dubrovačkog okružja od 1815. do 1850. godine, *Anali historijskog odjela centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku* 15-16, Dubrovnik, 1978., str. 303-319.
- S. PEROJEVIĆ, Izgradnja lazareta u Splitu, *Prostor* 10, Zagreb, 2002., str. 119-134.
- Đ. PETROVIĆ, Sklavina, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 50, Beograd, 1986., str. 13-41.
- S. PIPLOVIĆ, Dalmatinski opus arhitekta Alfreda Kellera, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 15, Split, 1999., str. 271-290
- Povijesne i statističke bilješke o Dubrovačkom okrugu, prikupio okružni inženjer Lorenzo Vitelleschi. Dubrovnik, 1827.* (Ur. V. Lupis), Dubrovnik, 2002.
- P. PRETO, *Peste e società a Venezia nel 1576*. Vicenza, 1978.
- P. PRETO, Peste e demografia. L'età moderna: le due pesti del 1575-77 e 1630-31, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 97-98.
- P. PRETO, Le grandi pesti dell'età moderna: 1575-77 e 1630-31, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 123-148.
- P. PRETO, Lo spionaggio sanitario, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità: Venezia e i lazaretti mediterranei*, (ur. N.-E. Vanzan-Marchini), Milano, 2004., str. 69-73.
- B. RAMBERTI, *Libri tre delle cose dei Turchi*. Venice, 1539.
- G. RAVANČIĆ, Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća, *Povijesni prilozi* 33, Zagreb, 2007., str. 195-214.
- C. RAVASINI, *Documenti sanitari, bolli e suggelli di disinfezione nel passato*. Torino, 1958.

- S. RAZZI, *La Storia di Raugsa*. Ragusa, 1903.
- S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*. Vol. III, Venezia, 1855.
- G. SANCASSANI, Il lazaretto di Verona è del Sanmicheli?, *Atti e Memorie della Accademia di Agricoltura Scienze e Lettere di Verona*, ser. 6, vol.10, 135/1960., str. 365-377.
- E. SCHICK, *L'Apocalisse. Commenti spirituali del Nuovo Testamento*. Roma, 1984.
- P. SELMI, Il magistrato alla sanità, u: *Difesa della sanità a Venezia, secoli XIII-XIX*, Venezia, 1979., str. 28-50.
- P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Vol. 2, Zagreb, 1971.
- M. SMOLJANOVIĆ - S. RISTIĆ - C. HAYWARD, Historic exposure to plaque and present-day frequency of CCR5del32 in two isolated island communities of Dalmatia, Croatia. *Croatian Medical Journal* 47, Zagreb, 2006., str. 579-584.
- M. SMOLJANOVIĆ, *Utjecaj srednjovjekovnih epidemija kuge na učestalost mutacije CCR5del32 u izoliranim populacijama hrvatskih otoka*. Doktorska disertacija. Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split 2007.
- A. STANIMIROVIĆ - M. SKERLEV - P. GAČINA - T. BECK - T. STIPIĆ - A. BASTA-JUZBAŠIĆ, Leprosy in Croatia in the twentieth century, *Leprosy Review* 66/1995., str. 318-323.
- Statut grada Dubrovnika sastavljen 1272*. (Ur. A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić), Dubrovnik, 2002.
- J. L. STEVENS CRAWSHAW, *Plague Hospitals. Public Health for the City in Early Modern Venice*. Izd. Ashgate, 2012.
- S. STOJAN, *Vjerenice i nevjernice; žene u svakodnevicu Dubrovnika (1600-1815)*. Zagreb-Dubrovnik, 2003.
- S. M. STUARD, A Communal program of Medical Care, Medieval Ragusa-Dubrovnik, *Journal of the History of medicine and allied sciences* 28, Oxford, 1973., str. 126-142.
- B. STULLI, *Studije iz povijesti Dubrovnika*. Zagreb, 2001.
- L. STULLI, *Di una varietà cutanea*. Antologia di Firenze, 1826.
- N. ŠEGVIĆ, Ivan Meštrović i arhitektura, *Arhitektura* 36/37 (186-188), Zagreb, 1983.-1984., str. 2-9.
- M. ŠIMUNKOVIĆ, Dubrovnik osniva prvi karantenu. *Naše more* 3-4, Dubrovnik, 1965., str. 143-144.
- Z. ŠUNDRICA, Arhivsko gradivo o izgradnji Lazareta na Pločama, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva*, II, (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 11-116.
- Z. ŠUNDRICA, Osnivanje zdravstvene komisije u Dubrovniku i njezin rad 1808. godine u: Z. Šundrica, *Tajna kutija dubrovačkog arhiva* 2, (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 127-130.
- Z. ŠUNDRICA, Otrovi u Dubrovačkoj Republici, u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva* 2, (ur. V. Stipetić), Zagreb-Dubrovnik, 2009., str. 153-223.
- A. ŠUPUK, Turske riječi u šibenskom govoru, *Čakavska rič* 17/1, Split, 1989, str. 71-82.
- J. TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik, 1939.
- A. TENENTI, The sense of space and time in the Venetian world of the fifteenth and sixteenth centuries, u: *Renaissance Venice*, (ur. J. R. Hale), London, 1973., str. 17-46.
- N. TOMMASEO, *Dizionario dei sinonimi della lingua italiana*. Milano, 1925.
- S. TRAKO, Značajniji vakufi na području jugoistočne Bosne / The most noteworthy waqfs in the region of south-eastern Bosnia, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 9-10, Sarajevo, 1983.
- S. TRALJIĆ, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. i XVIII. stoljeću, *Pomorski zbornik* 1, Zagreb, 1952., str. 341-371.
- U. TUCCI, L'economia veneziana, u: *Storia della civiltà veneziana*, (ur. V. Branca), Firenze, 1979, str. 155-167.
- N.-E. VANZAN MARCHINI, Le pratiche di espurgo, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 112-113.
- N.-E. VANZAN MARCHINI, L'Ospedale di S. Lazzaro e Mendicanti, u: *La memoria della salute. Venezia e il suo ospedale dal XVI al XX secolo*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Venezia, 1985., str. 138-142.
- N.-E. VANZAN MARCHINI, Venezia e l'invenzione del Lazaretto, u: *Rotte mediterranee e baluardi di sanità*, (ur. N.-E. Vanzan Marchini), Milano, 2004., str. 17-45.
- N. VEKARIĆ, Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29, Dubrovnik, 199.1, str. 7-22.
- N. VEKARIĆ, *Vlastela grada Dubrovnika* 7. Zagreb-Dubrovnik, 2016.
- V. VINAVER, *Dubrovnik i Turska u XVIII. veku*. Beograd, 1960.
- L. VITELLESCHI, *Povijesne i statističke bilješke o dubrovačkome okrugu*. (Prir. V. Lupis), Dubrovnik, 2002.
- I. VIĐEN, Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 29-30, Zagreb, 2007., str. 7-21.
- I. VIĐEN, Preobrazba i razvoj pod dvoglavim orlom: crtice o dubrovačkoj gimnaziji tijekom dugog 19. stoljeća (1806.-1914.), u: *90 godina Dubrovačke gimnazije na Pločama*, (ur. K. Tolja M. Giljača), Dubrovnik, 2017., str. 19-49.
- L. VOJNOVIĆ, Smrt dubrovačkih stijena u: L. Vojnović, *Književni časovi*. Zagreb, 1912., str. 155-165.
- L. VOJNOVIĆ, Vivisekcija Dubrovnika, *Javnost* 8, Beograd, 1937., str. 135-136.
- L. VOJNOVIĆ, ... da se ne iskvaru crte Dubrovnika, *Dubrovnik* 7, Dubrovnik, 1937., str. 1.
- G. VUKOVIĆ, Preobrazba Dubrovnika početkom 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24, Zagreb, 2000., str. 35-60.
- Ž. VRBICA - M. WOKAUNN - I. JURIĆ, Posljednji leprozorij u Hrvatskoj, *Dubrovački horizonti* 41, Zagreb, 2009., str. 165-177.
- N. WEILL-PAROT, La rationalité médicale à l'épreuve de la peste: médecine, astrologie et magie (1348-1500), *Médiévales* 46/2004., str. 73 -88.
- WHO (World Health Organization), Global leprosy situation, *Weekly Epidemiological Record* 92/2017., str. 501-520.
- R. WIMMEL, *Architektur osmanischer Karawanseraien Stationen des Fernverkehrs im Osmanischen Reich*. PhD, Fakultät VI Planen Bauen Umwelt der Technischen Universität Berlin, Berlin, 2016.
- M. WOKAUNN - I. JURIĆ - Ž. VRBICA, Between stigma and dawn medicine: the last leprosarium in Croatia, *Croatian Medical Journal* 47, Zagreb, 2006., str. 759-766.
- L. WOLFE, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford University Press, 2002.
- S. YERASIMOS, *Les Voyageurs dans L'empire Ottoman, XIVe-XVIe siècles: bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. Ankara, 1991.

A. YERSIN, La peste bubonique à Hong Kong, *Annales de l'Institut Pasteur* 8, Paris, 1894., str. 662-667.

CH. YRIARTE, *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*. Paris, 1878.

A. ZANNINI, L'impiego pubblico, u: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, IV, *Il Rinascimento: politica e cultura*, (ur. A. Tenenti, U. Tucci), Roma, 1996., str. 415-463.

E. ZACHARIADOU, The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699), u: *Halcyon Days in Crete II: a symposium held in Rethymnon 9-11 January 1994*. Rethymnon-Crete University Press, 1996.

A. ZITELLI - R. J. PALMER, Le teorie mediche sulla peste e il contesto veneziano, u: *Venezia e la peste*, Venezia, 1979., str. 21-70.

B. ZLATAR, Sarajevo kao trgovački centar bosanskog sandžaka XVI vijeku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38, Sarajevo, 1988., str. 225-240.

Z. ZLATAR, *Dubrovnik's Merchants and Capital in the Ottoman Empire (1520-1620): A Quantitative Study*. Istanbul, 2011.

Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost
Zavoda za obnovu Dubrovnika.